

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय / संदर्भ / नौपाडा

भा.०था.३२ खन १८९३

ले. कृष्णाशास्त्री त्रिपुणकर

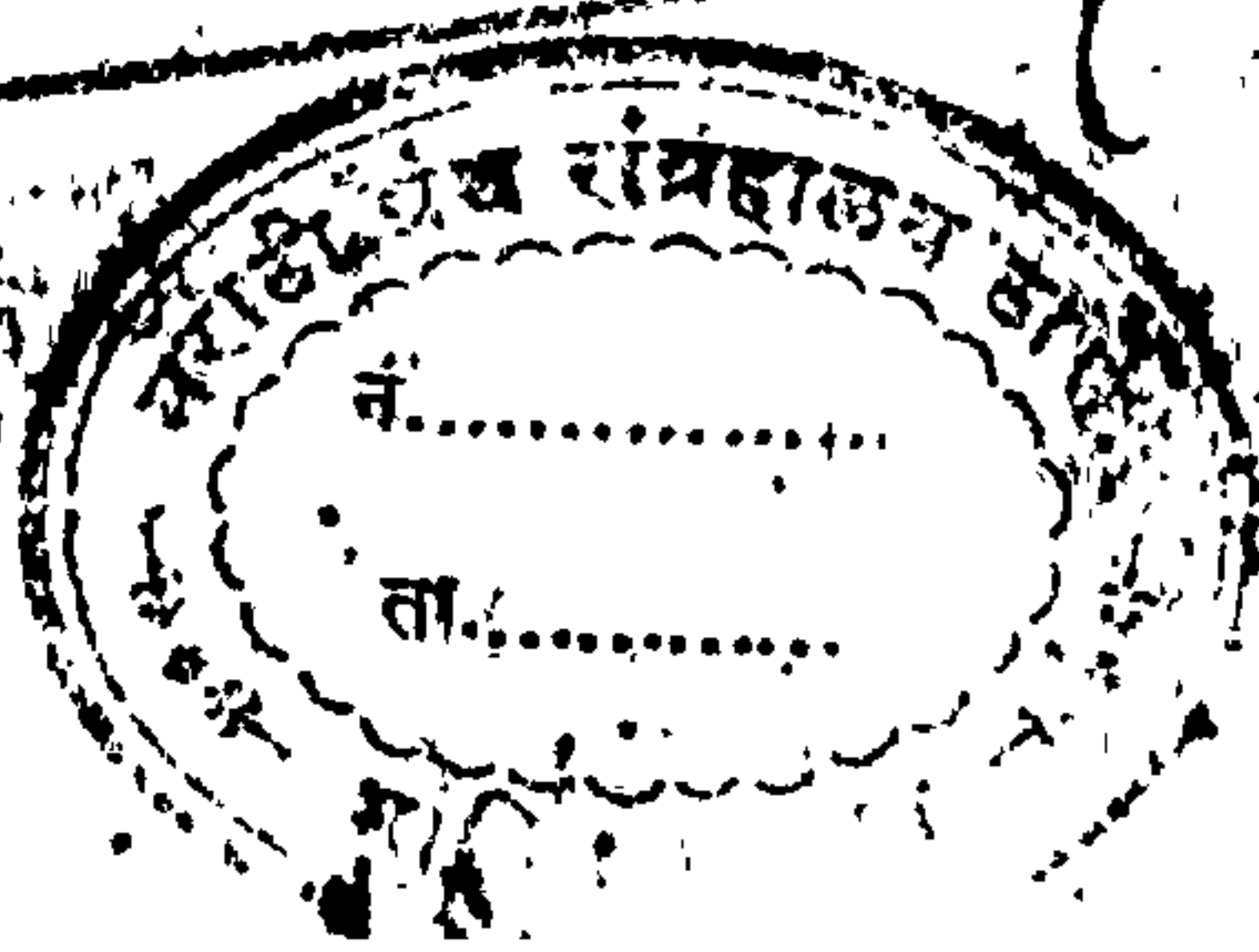
मराठी व्याकरणावरील निबंध

32

मराठी व्याकरणावरील ।

(भा.०था.)

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or reference number, including the number '95'.

कै० कृष्णशास्त्री चिपळूणकरकृत
मराठी व्याकरणावरील निबंध.

माजी शालापत्रकांत प्रसिद्ध झालेले.

हे

रामचंद्र भिकाजी जोशी,
यांनी

छापण्यासाठी तपासून, पुष्कळ टीपा व शेवटी तत्संबंधाचा
पत्रव्यवहार देऊन, व नवीन तीन निबंध जोडून
तयार केले.

चित्रशाळेचे म्यानेजर यांनी प्रसिद्ध केले.

पुणे.

सन १८९३.

किंमत एक रुपया चार आणे.

पुणे येथे

“ ज्ञानप्रकाश ” छापखान्यांत छापिले.

(सर्व प्रकारचे हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत.)

अनुक्रमणिका.

निबंध.	विषय.	पृष्ठ.
१.	विषयाचें महत्त्व	१
२.	या विषयाच्या उपपादनाविषयी	१०
३.	व्याकरण शब्दाचा अर्थ, भाषेची मूळपीठिका व वर्ण	२२
४.	संयुक्त व्यंजनें, संधी व शब्दविचार	३४
५.	शब्दांच्या जाती	४४
६.	लिंगविचार, वचनविचार	५७
७.	विभक्तिविचार (पुढें चालू)	७०
८.	नामांच्या विभक्तींचीं रूपे	८०
९.	विभक्तींचीं आणखी रूपे व सर्वनामें	८८
१०.	विशेषण	१०१
११.	क्रियापदे	१०९
१२.	आख्यात प्रत्यय	११९
१३.	कर्मणि व भावी क्रियापदे	१३०
१४.	अर्थबोधक आख्यात प्रत्यय	१४३
१५.	साधित धातू	१५३
१६.	धातू चालविणे	१६३
१७.	संयुक्तकाळ	१७८
१८.	संयुक्त क्रियापदांचे अर्थ	१८६
१९.	अव्ययें	१९२

निबंध.	विषय.	पृष्ठ.
२०.	साधित शब्द	२०५
२१.	कृत-प्रत्यय	२१४
२२.	कृत व तद्धित प्रत्यय व समास	२२१
२३.	समासांविषयी व कित्येक साधित शब्दांविषयी ..	२२७
२४.	वाक्यरचना	२३२
२५.	वाक्यरचना (पुढें चालू)	२४१
	माजी शालापत्रकांत आलेला व्याकरणसंबंधी पत्रव्यवहार	२५०
पुरवणी निबंध.		
१.	सामान्यरूप व ते कसे होते ?	२९१
२.	विभक्तींची व्यवस्था	३०३
३.	प्रयोगरचना	३२०

प्रस्तावना.

प्रस्तुतचे व्याकरणावरील निबंध हे कै० कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे पुणे येथील ट्रेनिंगकालेजाचे प्रिन्सिपाल असतां त्यांनीं ग्रंथमतः वर्गांत विद्यार्थ्यांना सांगितले व नंतर शालापत्रकांत प्रसिद्ध केले, ही गोष्ट सर्वांना श्रुतच आहे. या निबंधांत त्यांच्या वेळेस जे व्याकरण ग्रंथ विद्यमान होते त्यांवर, व विशेषतः रावबहादूर दादोबा पांडुरंग यांचे व्याकरणावर टीका आहे. ही टीका अगदीं आरंभापासून असून वाक्यरचनेपर्यंत आणून पंचविली आहे, परंतु वाक्यरचनेच्या सर्व भागांवर शास्त्रीबुवा यांनीं टीका केली नाही. वाक्यरचनेच्या अनेक महत्वाच्या अंगाबद्दल शास्त्रीबुवांचे मार्मिक लेखणीतून टीका आली असती तर किती उपयोग झाला असता ! परंतु पंचविसाव्या निबंधापुढे टीकेचे काम त्यांनीं बंदच केले. कदाचित् याचें कारण असेही असेल कीं शास्त्रीबुवा यांनीं हे निबंध जव्हां लिहिले, तेव्हां मराठी भाषा नुकतीशी कोठें ग्रंथरचनेच्या रंगणावर येऊन पुढे सरसावत होती; व तिला मुद्रणयंत्र व गद्यग्रंथरचना यांच्या तडाख्याखालीं जें नवीन वळण लागावयाचें, त्याला नुकतासा कोठें आरंभ होत होता. तेव्हां वाक्यरचनेच्या संबधानें आपण विशेष चर्चा केली असता ती अपुरी व अप्रासंगिक होईल, असे त्यांस वाटून त्यांनीं निबंध तेथेंच संपविले असतील. हा जो आम्हीं तर्क केला आहे, हा खरा असेल तर शास्त्रीबुवांच्या दूरदृष्टीबद्दल तारीफ केली पाहिजे. याचें कारण गेल्या पंचवीस तीस वर्षांत मराठी भाषेच्या पद्धतींत बराच मोठा व दळदळीत

फरक पडलेला दृष्टास पडेल. त्या वेळीं शास्त्रीबुवा यांनीच रचलेले रासेल्सार्चे चरित्र व साक्रेटिसार्चे चरित्र हे दोन उत्तम ग्रंथ घेऊन त्यांची भाषा व आतांची भाषापद्धति यांची मार्मिक रीतीनें जर कोणी तुलना करील, तर त्याला असें दिसून येईल, कीं आतांची भाषापद्धति अगदींच निराळी झाली आहे. त्या वेळचे ती तिची मुग्धावस्था जाऊन आतां ती तरुणावस्थेंत पूर्णपणें शिरली आहे. त्या वेळीं तिच्या मुग्धावस्थेंत तिला थोरले शास्त्रीबुवा, कै० गोविंद नारायण, यांच्यासारखे नियंते मिळून तिला उत्तम वळण लागलें, हे तरी आम्हा महाराष्ट्रीयान्तर मोठेच उपकार झाले आहेत. नंतर अगदीं अलीकडे तिला कै० विष्णुशास्त्री यांच्यासारखा योग्य नायक मिळाल्यामुळे आतां तिला सर्व प्रकारें जगांतील दुसऱ्या प्रौढ व परिपूर्ण भाषांबरोबर गणण्यास आम्हांस बिलकूल शंका वाटत नाही! या एवढ्या काळामध्ये तिच्यामध्ये कोणचा मोठा फरक पडला, हें लक्ष्यांत घेण्यासारखें आहे. तिच्यामधील शब्दसंग्रह व रचनासामुग्री यांची तर वाढ झालीच; परंतु त्यावेळीं तिचा जो एक प्रकारचा संस्कृत आविर्भाव होता, तो मार्गे पडून सांप्रत ती इंग्रजी भाषेचे विशेष अनुकरण करित आहे. आमच्या भाषेनें आपल्या मातेचे अनुकरण करावें किंवा परक्या अशा इंग्रजी उपमातेचे अनुकरण करावें, याविषयी नेहमीं वाद राहिल; व होईल तों आपलें सोडून दुसऱ्याचे घेऊं नये हा अभिमान असणें वाजवीही आहे. परंतु संस्कृत भाषाही अप्रचलित भाषा आहे. तिच्यांतला शब्दसंग्रह व इतर सामुग्री आपणास घेण्यास विपुल आहे, व ती आपण घेणें हा आपला हक्क आहे. परंतु भाषापद्धति व तिची रचना, या गोष्टींच्या संबधानें आपण इंग्रजीकडे वळणें अगदीं साहाजिक आहे. याचें कारण, इंग्रजी ही चालू भाषा असल्यामुळे

तौतील पद्धतीचा बोलण्यांत व लिहिण्यांत परिणाम कसा काय होतो, याचा अनुभव आपणास प्रत्यक्ष येतो, यामुळे आम्ही अर्थात्च संस्कृत भाषापद्धति पेक्षा इंग्रजी भाषापद्धति विशेष लौकर व अधिक आवडीने उचलिते. दुसरी गोष्ट अशी आहे, कीं इंग्रजी भाषा रात्रंदिवस आपल्या बोलण्याची व व्यवहाराची भाषा झाली आहे, यामुळे तिची आपणास फार संवय आहे. तेव्हां मराठीत जेथे वाण पडेल, तेथे ती इंग्रजीच्या मदतीने आपणास सहज भरतां येईल. अशा वेळीं संस्कृत भाषेकडे धांव घेणे हे अगदीं अस्वाभाविक व कालापव्यय करणे आहे. यासाठीं स्वभाषेच्या अभिमानाचे दृष्टीने संस्कृताचे अनुकरण करणे कितीही इष्ट असले, तरी जगांतल्या रीतीप्रमाणें तसें होणे अशक्य आहे. तथापि आपल्यांतले विद्वान ग्रंथकार यांस जसा इंग्रजीचा परिचय असतो तसाच संस्कृताचाही असतो. यासाठीं प्रत्येक प्रसंगीं प्रथमतः संस्कृताचे साहाय्येनें आपले कार्य होईल कीं नाहीं, हे पाहून मग इंग्रजीचा आश्रय करावा हे उघड आहे. मात्र तसें करण्यासाठीं जी सहज समजेल अशा इंग्रजी भाषापद्धतीचे अनुकरण न करितां केवळ पुराणी व लोकांना कळणार नाहीं अशी जुनी संस्कृत भाषापद्धति केवळ अभिमानाचे भरीं पडून उघळणें हे नीट दिसणार नाहीं. मराठी भाषेच्या सुदैवेकरून तिला आज दोन सर्वमान्य भाषांचे साह्य मिळाले आहे. परंतु कोणच्या प्रसंगीं कोणची भूषणें लेवून तिला भूषविलें असतां चांगले दिसेल, याचे तारतम्य ग्रंथकारांनीं राखिले पाहिजे. कोणच्याही एकाच वाजूचा अभिमान धरणें हे भाषेच्या भरभराटीस विघातक होईल.

मराठी भाषेत आजपर्यंत व्याकरणग्रंथ फार थोडे झाले आहेत. त्यांत जुन्या ग्रंथांपैकी दादोबा पांडुरंग यांचे व्याकरण व

कृष्णशास्त्री गोडबोले यांचे व्याकरण हे मुख्य आहेत. दादोबा पांडुरंग यांनी मराठी भाषेच्या बाल्यास्थितीत तिला व्याकरणाची मर्यादा घालण्याचा यत्न केला. त्या कार्या त्यांना किती श्रम पडले असतील, हे कोणासही सांगायला नको. त्यांची मेहनत फार मोठी झाली आहे, व त्यांचा ग्रंथही सर्वमान्य आहे. पण त्यांनी आपले व्याकरण रचतांना भाषेचा ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार न केल्यामुळे व्याकरणात अनेक दुर्व्यवस्था राहिल्या आहेत. त्या सर्व प्रस्तुत निबंधावलीत शास्त्राबुवांनी दाखविल्याच आहेत. असल्या दुर्व्यवस्था प्रथमतः झाल्या, यांत आम्हांस विशेष कांही वाटत नाही. पण पुढे त्या न सुधारण्याचा आग्रह धरणे मात्र गैर आहे. कोणच्याही चालू भाषेचे व्याकरण म्हटले म्हणजे त्यांत वारंवार फेर करणे भाग पडते; मराठी भाषेच्या रचनेत फार जलदीने फेरफार होत गेले आहेत, यामुळे तिच्या व्याकरणाचे चाळीस पन्नास वर्षांमागचे स्वरूप आज कायम राहिले पाहिजे, असा हट्ट धरणे हे भाषेच्या भरभराटीस विघातक आहे. इंग्रजी व्याकरणांची स्थिति पाहिली, तर त्या भाषेचा एकच व्याकरणग्रंथ दहा पंधरा वर्षे फेरफार झाल्याखेरीज लोकप्रिय राहिला, असे दिसून येणार नाही. अलीकडे तर त्या भाषेत कित्येक फार सर्वमान्य असे नवीन व्याकरणग्रंथ झाले आहेत. आमच्या इकडे खुद्द दादोबांनी आपल्या व्याकरणांत पंचवीस तीस वर्षांचे अवधीत विशेषसे कांही नवीन घातले नाही, व दुसरेही ग्रंथ फारसे झाले नाहीत. कै० कृष्णशास्त्री गोडबोले यांचे व्याकरण शास्त्राबुवांचे निबंध प्रसिद्ध झाल्यावरच लिहिलेले आहे. परंतु त्याचा उद्देश व तन्हा ही अगदी निराळी आहेत. हे व्याकरण लिहिण्याचे कारण असे झाले, की संस्कृत भाषेपासून मराठी भाषा कशी बनली, हे ज्यांत सांगितले

१११ (५) श्री ००००००

आहे असे एक मराठी भाषेचे व्याकरण लिहावे अशी दक्षिणा प्राईझ कमेटीने एक जाहिरात दिली व त्यासाठी बक्षीस लाविले. या जाहिरातीप्रमाणे हा ग्रंथ तयार झाला आहे, त्याच्या उद्देशाप्रमाणे त्यांत मराठी भाषेचा संस्कृताशी संबंध कसा आहे, हे उत्तम रीतीने दाखविले आहे. व एका अर्थी त्या व्याकरणांत व्याकरणाचे एक मुख्य अंग म्हणजे ऐतिहासिक अंग, याचे विवरण परिपूर्ण आहे. परंतु अर्थात् असले व्याकरण प्रथम शिकणारांस किंवा नेहमीच्या विद्यार्थ्यांस तितके उपयोगी नाही. मराठी भाषेचा अभ्यास उच्च परीक्षांसाठी नेमल्यास हे व्याकरण फार उपयोगी पडेल हे उघड आहे. परंतु तो काळ लवकर येण्याची फारशी आशा दिसत नाही. कै० शास्त्रीबुवा यांनी आपले निबंध लिहिले, त्यानंतर त्यांनीच व्याकरणही लिहिले असते तर फार उत्तम झाले असते. परंतु आमच्या दुर्दैवाने त्यांचे हातून ही गोष्ट झाली नाही. शास्त्रीबुवा हे सर्व प्रकारे व्याकरण लिहिण्यास योग्य होते. कारण त्यांना संस्कृत भाषा व इंग्रजी भाषा या दोन्ही अवगत होत्या; व मराठी व्याकरणकारांस संस्कृताचा अभिमान इंग्रजी भाषेच्या अभिमानापेक्षा जास्त पाहिजे, तसा तो त्यांचे अंगी होता. दादोबा पांडुरंग यांची स्थिति अशी होती, की प्रथमारंभी त्यांनी मराठीचे व्याकरण लिहिले, तेव्हां त्यांनी संस्कृताचा अभ्यास मुळांच केला नव्हता, यामुळे त्यांनी आपला पाया बऱ्याच अंशी इंग्रजीवर रचला. ते आपल्या उत्तरवयांत संस्कृत शिकले. परंतु त्यांचे व्याकरणाला वाजवीपेक्षा जास्त इंग्रजीचे वळण लागले ते लागलेच. शास्त्रीबुवांचे हातून व्याकरण झाले असते, तर असे झाले नसते शास्त्रीबुवांनी कदाचित् मार्गे सांगितलेल्या कारणामुळे—आपल्या भाषेची

येत्या वीस पंचवीस वर्षांत झपाट्याने वाढ होणार आहे यासाठी आतां व्याकरण लिहिण्याचे यत्न केल्यास ते व्यर्थ जातील हे लक्षांत आणून—स्वतंत्र व्याकरणग्रंथ लिहिला नसावा, व दादोबांच्या व्याकरणावर टीकारूप निबंध लिहून पुढील पिढीस चांगले व्याकरण लिहिण्याची सोय करून ठेविली, असे म्हणतां येईल. परंतु त्यांच्या सर्वमान्य लेखांतील सूचनांचा दादोबांनीं मुळींच विचार केला नाहीं, अथवा आज वीस पंचवीस वर्षांत त्या निबंधाचे आधारें व्याकरण लिहिण्याची बुद्धि कोणास झाली नाहीं, याचा कोणासही चमत्कार वाटेल ! परंतु आमच्या भाषेच्या अभ्यासाच्या सध्याच्या स्थितीचा विचार केला तर हे आश्चर्य वाटण्याचेही फारसे कारण नाहीं. कारण सध्यां भाषेच्या अभ्यासाची जर मराठी सहाव्या व इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेबरोबरच इतिश्री होते, तर व्याकरणाचे चांगल्या वाईट स्थितीकडे लक्ष्य कोणी द्यावे ? मराठी शाळांतून थोडाबहुत व्याकरणाचा अभ्यास चालतो, यासाठीं शाळाखात्यानें याचा वास्तविक विचार करावयाचा. परंतु शाळाखात्याचे मुख्य अधिकारी पडले युरोपियन. त्यांना आमची भाषा कळत नाहीं. शिवाय आमच्या शाळाखात्याचे मुख्य यांनीं कोणच्या कारणाने कोण जाणें, परंतु एकदांच असा कायमचा ठराव करून टाकला आहे म्हणून ऐकतो कीं, व्याकरणाचे ग्रंथांत फेरफार म्हणून करावयाचा नाहीं ! खुद्द दादोबा पांडुरंग यांनीं आपले व्याकरणाची एक आवृत्ति तयार करितां त्यांत घालण्यासाठीं बराच उपयुक्त असा नवीन मजकूर लिहून तयार केला होता. परंतु तो घालण्यास डायरेक्टर साहेबांची

परवानगी न मिळाल्यामुळे दादोबांस तेवढ्या मजकुराची निराळीच पुरणिका काढावी लागली ! *

शास्त्रीबोवांच्या निबंधाच्या आधाराने जरी एकादें स्वतंत्र व्याकरण तयार झाले नव्हते, व मराठी भाषेचा अभ्यास अगदीच मर्यादित रीतीने चालतो यामुळे या निबंधाचा अभ्यास जरी बाहेर कोठे होत नाही, तरी या निबंधांचे वाचन मराठी ट्रेनिंग कालेज-मध्ये मोठ्या काळजीने होत असते. तेथे मराठीची जेवढी व्याकरणे उपलब्ध आहेत, तेवढ्यांचा अभ्यास चालतो; प्रस्तुतचे निबंध साग्र वाचले जातात; व सर्व व्याकरणांवर व या निबंधावर चर्चा होते. कालेजांत अभ्यास करणाऱ्या कित्येक गृहस्थांचे सांगण्यावरून असे कळते की, प्रस्तुत निबंध हे मराठीचा अभ्यास

* दादोबांच्या मरणानंतर शाळांत चालण्यासाठी लहान व्याकरण नवीन तयार करावे असे डायरेक्टर साहेबांच्या मनांत येऊन त्यांनी तसे व्याकरण तयार करण्यासाठी एक कमेटी नेमली होती असे आमच्या ऐकितान्त आहे. या कमेटींत तीन चार गृहस्थ असून ते चांगले अनुभवी विद्वान् असे होते. परंतु व्याकरणासारख्या वादग्रस्त विषयावर ग्रंथ लिहिण्याचे काम कधी तरी कमेटी नेमून होईल काय ? अर्थात् त्या कमेटींतल्या गृहस्थांची मते एकाची एकास न जुळतां वादविवाद उत्पन्न होऊन व्याकरण काण्याचे काम तसेच पडले. वास्तविक म्हटले तर हे काम एकाच गृहस्थावर संपविणे रास्त होते. मार्गे पाहिजे तर दुसऱ्या विद्वान् गृहस्थांनी त्याचेकडे आपले अभिप्राय पाठवावे, व त्याने सर्व अभिप्राय विचारांत घेऊन ते व्याकरण तयार करावे, अशी व्यवस्था व्हावयास पाहिजे होती. परंतु अखेरीस कांहींच झाले नाही. या कमेटीचे एकमत झाले नाही याबद्दल कमेटीपैकी कोणासच दोष देता येत नाही. पण त्यांनी या संबंधाने जो थोडाबहुत विचार केला, तेवढाच कोठे प्रासिद्ध झाला असता तर भाषेचा अभ्यास करणारांस त्याचा पुष्कळ उपयोग झाला असता.

करणारांच्या फार आवडीचे व सर्वमान्य असे आहेत. अशी स्थिति आहे खरी; परंतु या निबंधाचा व एकंदर व्याकरण विषयाच्या इतक्या उत्तम रीतीने अभ्यास झाल्यावर पुढे शाळांमधून त्या अभ्यासाचा मुलांना शिकविण्यांत जसा उपयोग व्हावा तसा होत नाही, ही मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट आहे. व्याकरणाचा अशा उत्तम रीतीने अभ्यास ज्यांनी केला आहे, असे शिक्षक असूनही शाळांतून आजपर्यंत चालत आलेल्या अंधपरंपरेप्रमाणे मुलांना व्याकरणांतले नियम पाठ करावयास द्यावे व ते त्यांनी पोपटांप्रमाणे पाठ करून म्हणून दाखवावे, त्यांचा अर्थ त्यांना कळो वा न कळो, आणि असे नियम घडाघड विनचुक म्हणतां आले, कीं व्याकरणाचा अभ्यास झाला अशी समजूत असावी, याचे कारण काय हे समजत नाही. ही स्थिति कधी सुधारेल ती सुधारो !

प्रस्तुत निबंधांचे आधाराने व भाषेची सांप्रतची स्थिति लक्ष्यांत घेऊन आणि पुष्कळ नवीन नवीन सर्वमान्य अशा इंग्रजी व्याकरणांचे अवलोकन करून, ही प्रस्ताना लिहिणाराने ' प्रौढबोध मराठी व्याकरण ' व ' बालबोध मराठी व्याकरण ' असे दोन ग्रंथ लिहिलेले आहेत. दुसऱ्या व्याकरणाची अशी रचना केली आहे, कीं लहान मुलांला त्यावरून केवळ सोप्या रीतीने व्याकरणाच्या मूलतत्वांची माहिती करून देतां यावी. ही पुस्तके कोणच्या प्रकारचीं झाली आहेत हे येथे सांगणे अशक्य आहे. परंतु मराठी व्याकरण शिकविणारांनी त्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा, व विशेषतः बालबोध व्याकरण लहान मुलांना शिकवितांना कितपत उपयोगी पडते, एवढे पहावे, इतकीच येथे विनंति करून शास्त्रीबाबांच्या निबंधाच्या आधाराने रचलेल्या या ग्रंथांचा उल्लेख पुरा करितो.

षा प्रस्तावनेत विशेषतः दोन महत्वाच्या गोष्टींचा विचार करण्याचा पूर्वसंकेत होता. एक मराठी भाषेच्या मूळ उत्पत्तीचा इतिहास; (पहा, या पुस्तकाचे पान २४ टीप) व दुसरी, मराठी भाषा प्रथमतः बनल्यावर आजपर्यंत तीत फेरफार कसकसे होत गेले व तीत ग्रंथकार व ग्रंथ कोणचे झाले, याची संक्षिप्त हकीकत. परंतु या दोन्ही गोष्टी करण्याचा बेत सोडून दिला. याचे कारण, आमच्या अजमासापेक्षां मूळ पुस्तक बरेच जास्त वाटले. त्यासाठी ते आणखी वाढविणे म्हणजे ज्यांना या पुस्तकाचा फार उपयोग आहे असे जे मराठी शिक्षक वगैरे, त्यांना थोड्या किमतीत पुस्तक देण्याचा जो उद्देश तो एकीकडेसच राहिल्यासारखे झाले असते; व दुसरे कारण, ज्या वादग्रस्त व उपयुक्त विषयांवर लिहिण्याचा संकेत होता, ते विषय प्रस्तुत पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत कितीही पारहाळिक रीतीने आणिले असते, तरी शेवटी संक्षेपतःच आले असते. यासाठी तत्संबंधाचा निराळाच ग्रंथ असावा, हे अधिक इष्ट वाटले. म्हणून पूर्वीचा संकेत सोडून दिला. तथापि एका गोष्टीच्यासंबंधाने येथे थोडकी चर्चा करणे इष्ट आहे. ती हीः—कित्येक विद्वान् लोक असे प्रतिपादन करीत असतात, कीं मराठी भाषा ही संस्कृत भाषेपासून झालेली भाषा नव्हे. संस्कृतांतले पुष्कळ शब्द वगैरे तीत आहेत खरे, पण ती कानडी, तेलंगी वगैरे दक्षिण हिंदुस्थानांतल्या ज्या दुसऱ्या अनार्य भाषा, त्यांतलीच एक आहे. ही मंडळी याला असे प्रमाण पुढे आणिते, कीं मराठीत ज्यांचे मूळ संस्कृत नाही असे सर्व जातीचे शब्द अनेक आहेत. याला उत्तर एवढेच आहे, कीं मराठीत जुने शब्द, जे संस्कृत शब्दांपासून झालेले नव्हत, तर मुळचे या प्रांतांत रहाणारे जे अनार्य लोक त्यांच्या प्राचीन भाषेतले आहेत, किंवा दक्षिणेतल्या ज्या

दुसऱ्या अनार्य भाषा त्यांतून आले आहेत, असे पुष्कळ आहेत; तरी ते फार झाले तर शेंकडा वीस या मानापेक्षां जास्त असतील असे वाटत नाही; शिवाय मराठीतले सर्व प्रकारचे एकूणएक प्रत्यय संस्कृतापासून झाले आहेत. आणखी पुनः दुसरी गोष्ट अशी आहे, कीं संस्कृतांतून बालभाषेत व बालभाषेतून मराठीत शब्दांचे अपभ्रंश करण्याची एक नियमित प्रक्रिया चालत आली आहे. त्यांतले कांहीं नियम शास्त्रीबुवांनी आपले निबंधांत दिलेच आहेत. तेव्हां ज्या भाषेतले शेंकडा पाऊणशें ऐशी शब्द संस्कृतापासून झालेले आहेत व जींतील सर्व प्रत्यय संस्कृतांतील प्रत्ययांचेच अपभ्रंश आहेत, ती भाषा संस्कृतापासून झाली नाही असे कसे म्हणतां येईल, हे आम्हास कळत नाही. इंग्रजीत फ्रेंच भाषेतले शब्द फार आहेत; व त्या भाषेत ल्याटीन भाषेतून आलेले शब्द, आमच्या भाषेत जे अनार्य शब्द आहेत, त्यापेक्षांही पुष्कळ आहेत. व आमच्या भाषेत जुन्या अनार्य भाषेच्या पद्धति ज्या कित्येक आढळतात त्यापेक्षां इंग्रजीत ल्याटीन व फ्रेंच भाषेतल्या पद्धति ज्यास्त आहेत. तथापि त्या भाषेचे प्रत्ययादि जुन्या ऑग्लोसाक्सन भाषेवरून आले आहेत, व त्या भाषेतली जुन्या शब्दांत फेरफार होण्याची तऱ्हाही त्या भाषेतलीच आहे, म्हणून इंग्रजी भाषा ही ल्याटीन भाषेपासून झाली असे न समजतां ऑग्लोसाक्सन भाषेपासून झाली, किंवा तिची मूळची जी ट्यूटानिक भाषा तीपासून झाली असेच मानितात, व हेच युक्तिदृष्ट्या रास्त आहे. तेव्हां मराठी-भाषा संस्कृतापासून झालेली नव्हे, हे म्हणणे केवळ भ्रममूलक व आग्रहाचे आहे.

येथपर्यंत प्रस्तावनेत ज्या गोष्टी सांगणे जरूरीचें होतें, त्या झाल्या. प्रस्तुतचे व्याकरणावरील निबंध यांची योग्यता केवढी

आहे, हे येथे विशेषकरून सांगण्याची जरूर नाही, कारण हे निबंध सर्वमान्यच आहेत. पुढे छापलेले निबंध मूळचे होते तसेच छापले आहेत फक्त मधून मधून कोठे भाषेच्या जुळणीकरितां जास्त शब्द वगैरे घातले आहेत व विराम चिन्हे वगैरे दिली आहेत. पृष्ठाखाली बऱ्याच जास्त टीपा दिल्या आहेत. आमच्या टीपांखाली ' प्र. क. ' म्हणजे ' प्रकाशित कर्त्याची ' अशी खूण घातली आहे. निबंध संपल्यावर पुढे याच विषयावर मानी शालापत्रकांत आलेला पत्रव्यवहार घातला आहे; व शेवटी प्रकाशकांनी लिहिलेले पुरवणीरूप तीन निबंध ज्यास्त जोडले आहेत. मराठी भाषेच्या अभ्यासाचे अनास्थेमुळे आजपर्यंत हे अमोलिक निबंध एकत्र छापवे असें देखील कोणास वाटलें नाहीं ! आतां ते प्रसिद्ध झाले आहेत; तर त्यांच्या वाचनाचे योगानें पुष्कळांचे मनांत मराठी भाषेच्या अभ्यासाची आस्था उत्पन्न होईल, अशी आम्ही आशा करितों.

मराठी व्याकरणावर निबंध.

निबंध १.

विषयाचें महत्व.

हल्लीं मराठी शाळेंत जे विषय शिकावेतात, त्यांपैकीं व्याकरण हा एक मुख्य विषय आहे. परंतु या विषयास मुख्यत्व जें आलें आहे तें बहुतकरून जबरिनें आलें आहे; विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या मनांत त्या विषयाचें महत्व बिंबून तें आलें आहे असें आम्हास वाटत नाहीं. अभ्यासाच्या विषयांत व्याकरणाची गणना आहे व परीक्षेंत तो विषय येतोच, तेव्हां तो शिकलाच पाहिजे म्हणून विद्यार्थी शिकतात व शिक्षक शिकवितात. एरव्हीं तो विषय त्यांस तादृश महत्वाचा वाटतो असें दिसत नाहीं. वास्तविक पाहिलें असतां वरील स्थिति कांहीं अंशीं स्वाभाविकच आहे. लिहिणें, वाचणें, हिशोब यांसारखा व्याकरणाचा उपयोग साधारण मनुष्याच्या लक्षांत येण्यासारखा नाहीं आणि गणित, भूमीति, समीकरणे यांसारखा सूक्ष्मबुद्धि व कल्पकपणा दाखवून प्रतिष्ठा मिळविण्याजोगाही तो विषय नाहीं. आतां ज्यांच्या विवरणास व व्यवस्थेस सूक्ष्मबुद्धि व प्रौढपणा पाहिजे असे विषय व्याकरणांतही आहेत खरे; तथापि व्याकरणासारख्या विषयांत बुद्धि व कल्पना हीं चालावयास दुसऱ्या कितीएक विषयांची माहितगारी जशी विशेष असावी लागते, तसें गणित वगैरे विषयांत नाहीं. तसेंच गणितादि विषयांचें स्वरूप असें आहे कीं, त्यांतील उपपत्ति

इतकी उघड असते कीं, ती नाकबूल करण्यास जागाच उरत नाही; परंतु व्याकरण, इतिहास इत्यादि विषयांचे स्वरूप असे आहे कीं, त्यांत तसली उपपत्ति प्रायः संभवतच नाही. पहा, “ काटकोन-त्रिकोणांतील काटकोनासमोरच्या बाजूचा वर्ग दुसऱ्या दोन बाजूंच्या वर्गांबरोबर असतो ” ह्या भूमीर्तीतील सिद्धांताची उपपत्ति उघड करून वादीच्या गळ्यांत घालतां येते, तसा प्रजासत्ताक राज्यप्रकार इतर प्रकारांपेक्षां चांगला किंवा वाईट हा इतिहासांतला सिद्धांत, किंवा “ त्यानें तिला मारिली ” हा प्रयोग अशुद्ध किंवा शुद्ध हा व्याकरणांतला सिद्धांत, यांची उपपत्ति वादीच्या गळ्यांत घालून त्यास निरुत्तर करितां येईल असें कोण म्हणेल ? व्याकरणविषयाचे महत्त्व वाढत नाही याचे आणखी एक कारण असें दिसते, कीं तो विषय चित्तवेधक नाही. इतिहास, चरित्रे, काव्ये यांत सुंदर व चमत्कारिक गोष्टी असल्यानें त्यांनीं मनोरंजन होते. तसेच पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, यंत्रशास्त्र यांत तितक्या मनोरंजक गोष्टी नसल्या तरी सृष्टीतील अनेक चमत्कार समजून मनास मौज वाटते. परंतु व्याकरणांत तस काय आहे ? त्यांत शब्दांचा व त्यांच्या अवयवांच्या घटनेचा सदा विचार असणार. त्यापासून ती कर्मणूक कोणती होणार आहे ? आतां कधीं कधीं असे आढळते कीं, विषय तादृश मनोरंजक नसला तरी तो फार उपयोगी असल्यानें त्याच्या अभ्यासाकडे लोकांचें मन लागते. वैद्यक विषय हे अशा प्रकारचें उदाहरण आहे. रोगांच्या गोष्टी मनोरंजक नाहीत इतकेंच नाही, तर त्या उलटया त्रासदायक व किती ठिकाणीं किळस आणणाऱ्यासुद्धां आहेत; परंतु त्या ज्ञानाचा उपयोग अतिशय असल्यामुळे लोक वैद्यकाचा अभ्यास करतात. हाही गुण लोकांच्या एकदम मनांत भरावयासारखा व्याकरणांत नाही; मराठी व्याकरणांत उपयोगरूप गुण मुळींच

नाहीं असें आम्ही म्हणत नाहीं. परंतु त्याचा तो गुण साधारण मनुष्याच्या ध्यानांत लवकर येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. ज्याची जो जन्मभाषा नव्हे, त्यास ती येण्यास तिच्या व्याकरणाचा जसा उपयोग उघड पडतो, तसा तो, ज्याची ती जन्मभाषा आहे, त्यास पडत नाहीं. मराठी लोकांस संस्कृत व इंग्रजी वगैरे भाषा येण्यास त्या त्या भाषांच्या व्याकरणाचें ज्ञान जसें अवश्यक आहे, तसें त्यांस मराठी भाषा येण्यास तिच्या व्याकरणाचें ज्ञान अवश्यक आहे असें म्हणतां येत नाहीं. व्याकरणाच्या योगानें विभक्तींचे व क्रियापदांचे वगैरे प्रत्यय व ते जोडण्याचे नियम वगैरे समजले असतां परकीय भाषा शिकणारास तितके शब्द अधिक समजलेसे होतात. परंतु जन्मभाषेच्या संबधानें पहातां वरील म्हणणें खरें भासत नाहीं. जन्मभाषा व्याकरणापेक्षांही उत्तम साधन जें अनुकरण त्याच्या मदतीनें मनुष्यास प्राप्त झाली असते. भाषा येण्यास व्याकरणापेक्षां अनुकरण हें उत्तम साधन, ही गोष्ट कितीएक वाचणारांस कदाचित् समजली नसेल; व तो विषय चमत्कारिक व समजून घेण्याजोगा आहे, यास्तव त्याविषयी थोडेंसे लिहितो.

मनुष्यास जन्मभाषा जी येती, ती लहानपणापासून बोलतांना ऐकल्यानें येती. जे जे शब्द व वाक्ये लोक बोलतांना त्याच्या कार्नी पडतात, त्यांचें तो अनुकरण करतो, म्हणजे तेच शब्द व वाक्ये तो स्वतः बोलूं लागतो; आणि या रीतीनें सर्वास आपापल्या जन्मभाषा येतात. या अनुकरणानें भाषा जशी पूर्णपणें येती तशी व्याकरणाच्या ज्ञानानें कदापि यावयाची नाहीं. व्याकरण हें भाषेतील व्यापक नियम काढून त्याच्या सहाय्यानें भाषा शिकवितो परंतु कोणत्याही भाषेत व विशेषतः चालू भाषेत वास्तविकपणें व्यापक असे नियम असत नाहींत. त्या नियमास अनेक अपवाद

असतात, म्हणजे अनेक ठिकाणी ते नियम मोडतात. उदाहरण, धातूच्या मूळ रूपाला " ला " प्रत्यय जोडला असतां भूतकाळचें क्रियापद होतें असा सामान्य नियम आहे; जसे ' निजला, ' ' बोलला, ' ' उठला ' इत्यादि. परंतु ' केला, ' ' मेला, ' ' झाला, ' ' उडाला, ' ' निघाला, ' इत्यादि रूपांत वरील नियम चालत नाहीं. तसेच कांहीं अकारांत स्त्रीलिंगी शब्दांस विभक्तिप्रत्यय लागण्याचे पूर्वी शेवटच्या अकारास इकार होतो. जसे, ' चूल, चुलीस; ' ' मूल, मुलीस; ' ' चूक, चुकीस ' इ०; परंतु कित्तीएक त्याच प्रकारच्या दुसऱ्या शब्दांत अकारास एकार होतो; जसे, ' वाट, वाटेस, ' भूक, भुकेस; ' वेळ, वेळेस ' इ०. याप्रमाणें शेंकडें उदाहरणें देतां येतील. आतां कोणत्या धातूच्या व विशेषणाच्या संबंधानें कोणत्या विभक्तीचा प्रयोग करावा, वगैरेविषयीं तर व्याकरणांत सांगितलेले नियम फारच मोघम असतात. याप्रमाणें व्याकरणांतील नियम पूर्ण व अव्यभिचारी नसल्यामुळे नवीन शिकणारांस त्यांच्यानें विनचूक वाट दाखवितां येत नाहीं. कोणी केवळ व्याकरणाच्याच आधारानें जर एकादी भाषा बोलूं अगर लिहूं लागेल, तर त्यास आपला अभिप्राय दुसऱ्यास कितपत समजावितां येईल हें सुज्ञ व विचारी वाचणारांच्या सहज ध्यानांत येईल. कोणास कोणतीही भाषा उत्तम प्रकारें बोलतां व लिहितां यावयास, ती ज्यांची जन्मभाषा आहे, त्यांशीं नेहमीं भाषण करण्याची व त्या भाषेतील उत्तम ग्रंथ वाचण्याची संवय जशी निश्चित कारण आहे, तसें दुसरें कारण नाहीं. व वर सांगितलेलें कारण हें मागें वर्णिलेल्या अनुकरणाचाच एक प्रकार होय. यावरून अनुकरणाच्या योगानें ज्यास भाषा आली आहे, त्यास केवळ भाषा येण्याच्या

संबंधानेंच पहातां व्याकरणज्ञानाची तादृश्य अपेक्षा आहे असें सिद्ध होत नाहीं.

याप्रमाणें मराठी व्याकरणाचें महत्व मराठी लोकांच्या मनांत न भरण्याचीं कांहीं कारणें वर दाखविलीं. तथापि त्या विषयाचा वास्तविक उपयोग नाहींसा झाला, असें क्षणभरही कोणी समजू नये. ज्याची जी जन्मभाषा आहे, त्यास ती लिहितां व बोलतां येण्यास त्या भाषेचें व्याकरण कळण्याची तादृश गरज दिसत नाहीं खरी; तथापि बोलणें व लिहिणें हीं कलेदाखल येण्यास व्याकरणाचें ज्ञान पाहिजे. ज्यांस व्याकरण ठाऊक सुद्धां नाहीं, त्यास सुद्धां स्वभाषा साधारण व्यवहारापुरती बोलतां किंवा लिहितां यावयास अडचण पडत नाहीं; परंतु ज्यास उत्तम वक्ता किंवा प्रौढ ग्रंथकार व्हावयाचें असेल, त्यास स्वभाषेच्या व्याकरणाचें ज्ञान देखील फार उपयोगी पडतें. गाणारास जसें गायनशास्त्र, तसें वक्त्यांस व ग्रंथकर्त्यांस व्याकरणशास्त्र आहे. आतां उत्तम प्रकारची अनुकरणशक्ति व गळ्यांतून हवे ते सूर काढण्याचें सामर्थ्य हीं असलीं म्हणजे गायनशास्त्राच्या ज्ञानाचांचूनही कधीं कधीं मनुष्यास जसें गाणे येतें, तसे मोठे बुद्धिवान् असतात ते व्याकरणज्ञानाचांचूनही मोठे वक्ते व ग्रंथकार होतात. परंतु सामान्यपणें पहातां वाग्देवीचे असले आवडते कंठमणी या दुनयेत थोडेच निपजतात. बहुतेकांस म्हटलें म्हणजे बहुत दिवस उपासना केल्याचांचून व श्रम भोगल्याचांचून ती प्रसन्न होत नाहीं. आतां उत्तम प्रकारें भाषा बोलतां किंवा लिहितां येण्यास केवळ व्याकरणज्ञान पुरें नाहीं; दुसऱ्याही पुष्कळ साधनांची गरज आहे; व्याकरणज्ञान हे त्या अवश्यक साधनांपैकीं एक आहे, असे विचार केला असतां सर्वांस कबूल करावें लागेल. व्याकरण म्हणजे भाषेचें शास्त्र होय. यांत भाषाघटक जे शब्द तांची उत्पत्ति

घटना, जाति, परस्परांशी संबंध, वगैरेविषयी विवेचन असते. तेव्हां भाषेची रचना कशी होते याची उपपत्ति समजण्यास या शास्त्राचा उपयोग उघडच आहे.

आतां व्याकरणांत शब्दांची घटना, जाति व परस्परांशी संबंध वगैरेचें निरूपण असतें असें सांगितलें. त्या निरूपणापैकी फिती-एक भाग सर्व भाषांतील शब्दांस सारखा लागू असतो. सर्व मनुष्यांची विचारशक्ति सामान्यरूपानें एकसारखीच आहे. व विषय ग्रहण करणारे मनुष्याचें मन व त्या मनास भासणारे बाह्य विषय या सर्वांचा सामान्य स्वभावही सर्व ठिकाणी व सर्वकाळीं सारखाच आहे. यामुळें बहुतेक सर्व भाषांत शब्दांची विशेष स्वरूपे जरी निराळी असली तरी त्यांचा घटनाप्रकार, त्यांच्या जाती, त्यांचे परस्परांशी संबंध व त्यांचें अर्थबोधन करण्यांत प्रयोजन, हीं प्रायः सारखीच—किंबहुना अभिन्नही—असतात, असें म्हटल्यास चालेल. यावरून बहुतेक भाषा त्यांतील शब्दसमूहाच्या दृष्टीनें भिन्न भिन्न असल्या तरी व्याकरणदृष्टीनें त्या सारख्या किंवा अभिन्न आहेत, असें म्हणण्यास चिंता नाही. आणि असें असल्यामुळें एका भाषेचें व्याकरण चांगलें समजलें असतां तें तत्सजातीय इतर भाषा शिकण्यास मोठें साधन होतें, हें स्पष्टच आहे. नाम, विशेषण, क्रियापद इत्यादि भेद सर्व भाषांत असले पाहिजेत, व अर्थबोध करण्यांत त्यांचें प्रयोजनही सारखें असतें. कोणत्याही भाषेतलें वाक्य घेतलें तरी त्यांत कांहीं पदार्थावर कसलें तरी विधान असलेंच पाहिजे. जसे, “ रामा गेला, ” “ गोविंदा धांवतो, ” इत्यादि वाक्यांत रामा व गोविंदा यांवर ययाक्रम भूतकाळचें गमन व वर्तमानकाळचें धांवणें यांचें विधान आहे. याप्रमाणें इतर वाक्यांत जाणारें, आतां ज्यावर विधान करावयाचें म्हणजे ज्याविषयी सांगाय.

याचें, तो पदार्थ दाखविणारा शब्द नाम होय, व ज्याचें विधान करावयाचें, म्हणजे जें सांगावयाचें, तद्दर्शक शब्द क्रियापद होय. आतां ज्या पदार्थाविषयी सांगावयाचें तो कोणत्या प्रकारचा आहे, म्हणजे कोणत्या गुणानें युक्त आहे हें दाखविण्याकरितां जो शब्द योजावा लागतो, त्यास विशेषण म्हणतात. यावरून हें ध्यानांत येईल कीं, मनुष्याच्या मनांत बाह्य पदार्थाविषयी जसा बोध होतो व तो बोध दुसऱ्याच्या मनांत आणण्याविषयी मनुष्य ज्या रीतीनें यत्न करितो, त्या प्रकारावरून भाषेतील शब्दांच्या निरनिराळ्या जाती झाल्या आहेत; व मनुष्यस्वभाव सर्वत्र सारखा असल्यामुळे सर्व लोकांच्या भाषांत त्या जाती असल्याच पाहिजेत. या वरील संक्षिप्त उपपादनावरून कोणत्याही पौढ भाषेचे व्याकरण शिकले म्हणजे सामान्य मानवी भाषेचे सामान्य नियम शिकल्याप्रमाणें आहे, ही गोष्ट उघड आहे.

हल्लींच्या काळांत मनुष्यास साधारण विद्वान् लोकांत आपलें नांव गणलें जावें अशी इच्छा असल्यास ती इच्छा पूर्ण होण्यास स्वभाषेपेक्षां निराळ्या एक दोन भाषा तरी योड्या बहुत शिकल्या पाहिजेत. इंग्रजी भाषेचे ज्ञान किती अवश्यक आहे व त्यापासून किती उपयोग आहे, हें तर अगदीं साधारण मनुष्यास सुद्धां समजत आहे. तसेंच आपल्या देशांतील सर्व उत्तम ज्ञान जांत सांठविलें आहे, त्या संस्कृत भाषेची माहिती आपणास सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या कित्येक हिंदूस अवश्यक आहे, हेंही विचारी वाचणारांस सहज समजेल. तसेंच या विस्तीर्ण हिंदुस्थान देशाच्या निरनिराळ्या भागांतील लोकांचा व्यापारादि अनेक कारणांनीं संबंध होऊन त्यांत उत्तरोत्तर अधिकाधिक दळणवळण वाढत चाललें आहे. तेव्हां मराठी, गुजराथी, बंगाली, कानडी, तैलंगी वगैरे निरनिराळ्या

प्रांतांतील लोकांस परस्परांच्या भाषा समजण्याची गरज व उपयोग ही अधिक वाढत चालली आहेत; व या भाषांपैकी कोणत्याही एकीचे व्याकरण चांगले आल्यास इतरांचे व्याकरण व तद्वारा त्या इतर भाषा समजण्यास फार उपयोग आहे.

या खेरीज स्वभाषेचे व्याकरण शिकल्यापासून असा एक लाभ आहे, की तो अभ्यास शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची विचारशक्ति व तर्कशक्ति या वाढण्यास कारण आहे. आपण जी भाषा बोलतो तद्घटक शब्दांच्या जाती किती, त्या जातींची लक्षणे काय, त्यांचा परस्पर संबंध, कोणता, ते ते शब्द कसे साधावे, त्यांच्या साधनिकेचे नियम कोणत्या रीतीने बांधावे, इत्यादि विषयांच्या अभ्यासाने बुद्धि विचारक्षम होते व वाढते. याप्रमाणे व्याकरणाच्या अभ्यासापासून वास्तविक विचार करून पहातां पुष्कळ नफे आहेत.

तेव्हां मोठा मनोवेधक न हे खरा, परंतु खरोखर मोठा उपयोगी असा जो हा विषय म्हणजे मराठी व्याकरण, त्याविषयी कांहीं निबंध लिहावे असा विचार करून आज हा प्रथम निबंध आमच्या प्रिय वाचणारांस सादर केला आहे. या विषयावर मराठीत विद्यमान ग्रंथ फार नाहीत; लहान मोठे तीनचार ग्रंथ आहेत. पहिले (कै० जांभेकर यांचे) बालव्याकरण; हा ग्रंथ मूलारंभी शिकणाऱ्या मुलांकरितां असल्यामुळे फारच लहान आहे. व त्यांत मूळ विषयाचे दिग्दर्शन सुद्धां पुरे नाही. दुसरा ग्रंथ गंगाधर शास्त्री फडके यांचे व्याकरण. हे व्याकरण पहिल्यापेक्षां मोठे असून त्यांत विषयसंग्रहही पुष्कळ आहे व त्या विषयांचे विवरणही बरेच केले आहे. तरी या ग्रंथांत कांहीं विषय सोडले आहेत. व ज्यांचे उपपादन केले आहे त्यांचे ते उपपादन कितीएक अंशीं न्यून आहे; व कितीएक ठिकाणीं दूषणग्रस्तही आहे. आतां तिसरा व

सर्वांत मोठा ग्रंथ दादोक्त मराठी व्याकरण, या ग्रंथांत दुसऱ्या-
हीपेक्षां अधिक विषयसंग्रह आहे व त्यांचें उपपादन विशेष विस्तार
करून केले आहे. याही ग्रंथांत आम्हांस पुष्कळ न्यूनता दिस-
तात. तथापि या ग्रंथांत जे अनेक गुण आहेत त्याबद्दल त्यांस
आम्ही मोठ्या संतोषाने चहातो; व त्याच्या योगाने विद्यावृद्धीस जें
पुष्कळ सहाय्य झाले व अद्यापि होत आहे, त्याबद्दल त्या ग्रंथकर्त्या-
ची प्रशंसा करणे व त्यांचे आभार मानणे अवश्य आहे असें
आम्ही समजतो. मराठी व्याकरणरूप विषयास पूर्णता आण-
ण्याविषयीं राव बहादूर दादोबा पांडुरंग यांनीं बहुत शोध व
पुष्कळ विचार केल्याची साक्ष त्यांचा ग्रंथ स्पष्टपणे देत आहे. त्या
श्रमाने त्यांनीं पुढील ग्रंथकर्त्यांचे श्रम हलके केले यांत संशय
नाहीं. व या मदतीबद्दल पुढील मराठी व्याकरणकर्त्यांनीं राव
बहादूर यांचे उपकार मानणे अवश्य आहे. आम्ही पुढे जे निबंध
लिहिणार आहो, त्यांत आमचा व दादोबा पांडुरंग यांचा बराच
मतभेद पडलेला दिसणार आहे, व त्यांच्या मताविरुद्ध लेख ये-
णार आहेत; परंतु तसें झाले तरी त्या ग्रंथकारांचे श्रम व योग्यता
आम्ही ओळखित नाहीं व त्यांच्या त्या गुणांबद्दल आम्ही त्यांस
योग्य मान देत नाहीं असें वाचणारांनीं अगदीं मनांत आणूं नये,
म्हणून या प्रसंगीं त्यांविषयीं आमच्या मनांतील सन्मानबुद्धि
आम्ही स्पष्ट केली आहे. चवथा ग्रंथ रा० गंगाधर रामचंद्र टि-
ळक यांचे लघुव्याकरण. हा ग्रंथ वर सांगितलेल्या दोन ग्रंथांचा व
विशेषे करून दादोक्त व्याकरणाचा थोडा फार केवळ संक्षेप
आहे. यांत वर सांगितलेल्या ग्रंथांचे गुण नसतां त्यांतील किती-
एक दोष मात्र आहेत. झालेतील मुलांस जुन्या चालीप्रमाणे
व्याकरणांतील काहीं ढोबळ ढोबळ गोष्टी सांगण्यास टिपणादाखल

हा ग्रंथ उपयोगी पडला, तरी मराठी व्याकरणरूप विषयाचे विशेष व्यक्तिकरण होण्यास हा ग्रंथ अगदी योग्य नाही.

निबंध २

या विषयाच्या उपपादनाविषयी.

मराठी व्याकरणावर जे विद्यमान ग्रंथ आहेत, त्यांत कांहीं न्यूनता आहेत, असे आम्हांस वाटते म्हणून मार्ग लिहिले. त्या न्यूनतांपैकी एक मुख्य न्यूनता ही की, मराठी कवितेत जीं निरनिराळ्या जातींच्या शब्दांचीं रूपे आढळतात, त्या रूपांविषयी त्या ग्रंथांत कांहींच विवरण नाही. त्यांची साधनिका किंवा त्यांचे नियम वगैरेविषयी त्या ग्रंथांत एकही अक्षर नाही म्हटले तरी चालेल. वरील ग्रंथांप्रमाणे पाहतां तीं रूपे केवळ व्याकरणबाह्य आहेत. परंतु असे असणे बरोबर नाही. भाषेचे भाग दोन, एक बोलण्याची भाषा व दुसरी लिहिण्याची भाषा. त्यांत पहिल्या प्रकारच्या भाषेपेक्षां दुसऱ्या प्रकारची भाषा विशेष स्थिर असते, म्हणजे तीत तितका लवकर फेरफार होत नाही, व या कारणामुळे ती व्याकरणाच्या आळांत राहण्यास विशेष योग्य असते. आतां या लिहिलेल्या भाषेत, म्हणजे ग्रंथांत, श्रेष्ठ भाग कविता होय. याकरितां कवितेत येणाऱ्या शब्दांच्या रूपांचे निरूपण करणे व ते साधण्याविषयी यत्न करणे वैयाकरणांस अवश्यक आहे. शिवाय शब्दांचे स्वरूप, त्यांची साधनिका व त्यांचा परस्परांशीं संबंध हीं व्याकरणद्वारा समजलीं असतां, त्यांचा अर्थ समजण्यास सोपे जाते हे व्याकरणज्ञानाचे एक मुख्य फळ आहे; याकरितां कवितेत येणाऱ्या विशेष शब्दरूपांविषयी ज्या व्याकरणांत कांहींच निरूपण नाही,

तें व्याकरण कविताग्रंथ समजण्यास कशी योग्य पदत करील ? आणि त्यापासून ती न होईल तर त्या व्याकरणास ती मोठी न्यूनता नव्हे काय ?

आतां कोणी अशी शंका घेतील कीं, कवी प्रास, यमक किंवा छंद साधण्याकरितां हवीं तशीं शब्दांचीं रूपें करितात. तेव्हां त्या रूपांस व्याकरणाचा आळा घालणें अशक्य आहे. यास्तव मराठी व्याकरणकर्ते तीं साधण्याच्या भानगडीत पडले नाहींत. परंतु या शंकेवर एक उत्तर असे आहे कीं, कवी वर सांगितलेल्या हेतूंनीं शब्दांच्या चालू रूपांत कांहीं फेरफार करतात खरा, तथापि तो फेरफार केवळ त्यांच्या मनास वाटेल तसा त्यांस करितां येत नाहीं. त्या फेरफारास कांहीं मर्यादा असते. ' करून ' हा शब्द कवि कदाचित् ' करून ' किंवा ' करुनी ' असा लिहील; परंतु ' करील ' याबद्दल ' करी ' किंवा ' करल ' असे कवीच्यानें कधीं लिहवणार नाहीं. तसेंच बोलण्याच्या भाषेतील व गद्यात्मक ग्रंथांतील सर्व शब्दांची उपपत्ति यथास्थित होऊन ते तरी सर्व व्याकरणाच्या सरळ नियमांत गोंवले कोठें जातात ? घे, ये, ने, हे धातू एकसारखे असतां त्यांचे भूतकाळ एका नियमानें कोठें होतात ? सर्व वाक्यांत कर्तृपद असावें असा नियम असतां " त्यास बसाव-यास सांपडलें नाहीं " या वाक्यांत कर्ता मुळींच दिसत नाहीं. तसेंच कवितेंत कितीएक शब्द नियमांनीं बांधतां यावयाजोगे नसले तरी ने बांधतां यावयासारखे आहेत त्यांविषयी नियम नसावे हे त्या व्याकरणास मोठें न्यूनत्व नव्हे काय ?

दुसरे कोणी असे म्हणतील कीं, कवितांतील शब्द वहिवाटीनून गेले आहेत, याकरितां ते हल्लींच्या भाषेत नाहींतसे समजून मराठी व्याकरण करणारांनीं त्यांचे प्रतिपादन केलें नाहीं; परंतु हेही

कारण आम्हांस मोठें समर्पक वाटत नाहीं. जुनीं काव्ये वाच-
 प्यापासून जर उपयोग आहे, तर तीं समजण्याकरितां त्यांतील
 शब्दांचें व्याकरण पाहिजे. तसेंच त्या जुन्या रूपांचें ज्ञान कितीएक
 ठिकाणीं, हल्लीं चालू जीं रूपे आहेत, त्यांची साधनिका समजण्या-
 स पुष्कळ उपयोगी पडते. या कारणावरूनही जुन्या रूपांचें नि-
 रूपण व्याकरणांत असणें अवश्यक आहे. यास उदाहरण,
 मूलधातूस ' व ' अगर ' वि ' प्रत्यय लागून प्रयोजक धातू होतात,
 असा सामान्य नियम मराठी व्याकरणकर्त्यांनीं बांधला. परंतु त्या
 नियमाप्रमाणें ' ठेवणें, ' ' पाठवणें ' हे धातू ' व '-प्रत्ययघटित
 असल्यामुळें ते प्रयोजक धातू होऊं लागले, व त्यांचे मूळ धातू तर
 दिसेनात. तेव्हां हे धातू ' व '-प्रत्ययघटित दिसले तरी ते वास्तविक-
 पणें ' व ' प्रत्यय लावून साधलेले नव्हत, तर ते सिद्ध धातूच आहेत,
 असा त्या व्याकरणकर्त्यांस स्वकपोलकल्पित सिद्धांत करावा
 लागला. परंतु खरोखरी पाहतां ' ठेवणें ' व ' पाठविणें ' हे प्रयोज्य
 धातूच आहेत, सिद्ध धातू नव्हेत. संस्कृत ' स्था ' धातूस प्राकृतांत
 ' ठा ' आदेश होतो व त्या ' ठा 'चा कधीं ' ठे ' व कधीं ' ठ '
 होतो. व या धातूस प्रयोजकत्वार्थक ' व ' प्रत्यय लागून ' ठेवणें '
 रूप सिद्ध होतें. संस्कृत ' स्था ' धातूचा (तिष्ठति) अर्थ
 ' राहाणे ' असा आहे, व त्यावरून निघालेल्या ' ठेवणें ' याचा
 अर्थही ' स्थापणें ' याप्रमाणेंच आहे. व या मूळ धातूचें भूतकालचें
 रूप ' ठेला ' हें जुन्या कवितांत आढळते. ' पाठवणें '
 हा शब्द ' स्था ' धातूच्या पूर्वी ' प्र ' उपसर्ग लागून जसा
 ' प्रस्थापन ' शब्द सिद्ध होतो, तसा ' स्थाचा ' अपभ्रंश
 जो ' ठ ' त्याच्या पूर्वी ' प्र ' चा अपभ्रंश जो ' पा, ' तो लागून
 आणि प्रयोजकत्वार्थक ' व ' प्रत्यय होऊन सिद्ध झाला आहे.

‘स्था’ धातूस ‘ठ’ किंवा ‘ठा’ आदेश होऊन सिद्ध झालेले ‘उठणें,’ ‘ठाणें,’ ‘ठाकणें’ वगैरे कितीएक शब्द मराठीत आहेत व ‘पावणें (प्रापण)’ ‘पाजळणें (प्रज्वालन)’ ‘पाहाट (प्रभात)’ ‘पाहुणा (प्राघुर्णिक)’ इत्यादि ‘प्र’ चा ‘पा’ झाल्याचीही कितीएक उदाहरणे आहेत.

या मागील विचारावरून दुसरी एक गोष्ट मनांत येती. ती ही की, व्याकरणकर्ता ज्या भाषेचे व्याकरण लिहित असेल त्या भाषेची पूर्वस्थिति काय होती व तीत उत्तरोत्तर कसा कसा फेरफार पडत गेला, या गोष्टीकडे त्या व्याकरणकर्त्याने लक्ष्य पोंचविले पाहिजे. विषय प्रतिपादन करण्याच्या या रीतीस ऐतिहासिक रीति म्हणावे. कारण या रीतीने विषयाचा इतिहास समजतो. इतिहास हा शब्द इति, ह आणि आंस या तीन संस्कृत शब्दावरून झाला आहे व त्याचा अर्थ “या प्रकारची पूर्वस्थिति (अमुक पदार्थाची) होती” असा आहे. तेव्हां ज्या रीतीने उपपादन केल्याने विषयाची पूर्वस्थिति समजते त्या रीतीस ऐतिहासिकरीति म्हणणे योग्य आहे.

सर्व व्याकरणांत या रीतीचे अनुकरण करणे चांगलेच; परंतु मराठी सारख्या भाषेच्या व्याकरणांत तर या रीतीचे अवलंबन करणे अत्यंत अवश्यक आहे. मराठी भाषा ही संस्कृत भाषेपासून उत्पन्न झाली आहे, हे आमच्या पुष्कळ वाचणारांस ठाऊक आहेच. परंतु ती संस्कृतापासून साक्षात् उत्पन्न झाली नाही; तर संस्कृताचा अपभ्रंश होऊन प्रथम तीपासून झाल्या ज्या महाराष्ट्री, सौरसेनी, मागधी, पेशाची वगैरे देशभाषा, ज्यांस कधी कधी बालभाषा किंवा प्राकृत भाषा असे म्हणतात, त्यांच्या द्वारा झाली आहे. या देशांतल प्रतिष्ठित व विद्वान् लोकांस सर्वकाळ

योडे बहुत संस्कृत भाषेचे ज्ञान असल्यामुळे कितीएक संस्कृत शब्द मूळ भाषेत आहेत तसेच, म्हणजे न बदलतां या भाषेत आले आहेत. परंतु मुसलमान लोकांच्या संबंधानें जसे कितीएक फारशी व आरबी शब्द आले आहेत तसेच ते संस्कृत शब्द समजावयाचे. भाषेची मुख्य रचना, तीतील अत्यंत प्रचारांतलि व घरगुती शब्द, तीतील विभक्तिप्रत्यय व क्रियापदाचे प्रत्यय हीं सर्व पाहिलीं असतां मराठी भाषेचा बालभाषेशीं जसा संबंध दिसतो, तसा संस्कृताशीं दिसत नाहीं. तेव्हां या भाषेचे मूळ ती बालभाषाच मानली पाहिजे. ज्ञानेश्वरी वगैरे प्राचीन ग्रंथांच्या संबंधानें पाहतां वरील गोष्टच सिद्ध होते. गुजराथी, बंगाली, हिंदुस्थानी यांचीही स्थिति मराठी सारखीच आहे. व या भाषांचे ज्ञान परस्परांतील शब्दांच्या रूपांच्या व प्रयोगांच्या साधनिकेस व विवरणास अत्यंत उपयोगी पडणारे आहे. जुन्या भाषेचे अपभ्रंश होऊन नवीन भाषा होऊं लागली म्हणजे ते अपभ्रंश एकाच नियमानें सर्वत्र सारखे होतात असे नाहीं. ते निरनिराळ्या कारणांनीं निरनिराळ्या प्रकारें होतात. तसेच कोठें फेरफार कमी होतो व कोठें ज्यास्त होतो. व लोकही व्याकरणाच्या व्यापक नियमाकडे लक्ष्य न देतां, जे जे कमी ज्यास्त बदलले शब्द व प्रयोग वहिवाटीत असतात, तेच घेऊन चालतात, त्यांस व्यापक नियमाच्या आख्यांत आणण्याच्या खटपटीत ते पडत नाहींत. यामुळे या भाषेत रूपें एकाच जातीचीं असतां तीं एका नियमानें सिद्ध होत नाहींत. परंतु भाषा कसकशी बदलते याचा थोडासा विचार केला असतां व ज्या प्रकारचीं रूपें वहिवाटीतून जातात तीं सर्वच जात नाहींत तर कोठें कोठें क्वचित् ठिकाणीं तीं रूपें राहतात ही गोष्ट मनांत

धरली असतां व्याकरणांतील कितीएक कठिण व अपवादासारखीं दिसणारीं जीं रूपें, त्यांची उपपत्ति चांगली होते.

वर सांगितलेल्या गोष्टींचें उदाहरण. ' अस ' धातूचीं रूपें सांगतांना गंगाधरशास्त्री फडके व दादोबा पांडुरंग या दोघांनीं या धातूचीं तीन प्रकारचीं रूपें कल्पून दुसऱ्या प्रकाराखालीं—

एकवचन.

बहुवचन.

मी होय.

आम्ही होय.

तूं होस.

तुम्ही व्हा.

तो होय.

ते होत.

अशीं रूपें दिलीं आहेत. आतां ' अस ' धातूशीं या वरील रूपांची प्रकृति ताडली असतां, व वर्तमानकाळाचे जे प्रत्यय त्या व्याकरणांत दिले आहेत, ते वरील रूपांतील प्रत्ययाशीं ताडले असतां परस्परांत कांहींच साम्य दिसत नाहीं. ' होय ' वगैरे रूपें ' अस ' धातूचीं आहेत असें वर सांगितलेले ग्रंथकार सांगतात म्हणूनच मानावयाचें, एरव्हीं तीं एकमेकांपासून इतकीं विसदृश दिसतात कीं, तीं एका मुळांतून निघालीं असें कधींही कोणास वाटावयाचें नाहीं. वर सांगितलेल्या ग्रंथकारांनीं तीं तशीं मानण्या-विषयीं कांहींएक प्रमाणही दाखविलें नाहीं. अर्थसाम्यावरून केवळ त्याचें मूळ एक असें म्हणावें तर ' कळणें ' व ' समजणें ' हे धातूही समार्थक असल्यामुळे एका मुळांतून निघाले असें मानावें लागेल.

आतां वर वर्णिलेल्या ऐतिहासिक रीतीनें विचार करून पाहतां वरील विषयाचा चांगला उलगडा होतो. मराठी कविता जाणणाऱ्या आमच्या वाचकांस ठाऊक असेल कीं, ' करी, ' ' करीत ' अथवा ' करिती, ' ' करीस ' अथवा ' करिसी ' ' करा ' इत्यादि जीं रूपें

गद्य ग्रंथांत व बोलण्यांत रीतिभूतकाळीं योजतात, तीं रूपें प्राचीन कवितांत व हल्लींच्या कवितांत शुद्धवर्तमानकाळीं योजितात व ऐतिहासिक रीतीनें पाहतां वर्तमानकाळीं व स्वार्थी कर्तरि क्रियापदांचीं वास्तविक रूपें तींच आहेत. याविषयीं पुढें आम्ही प्रतिपादन करूं. आतां संस्कृतांत जो 'भू' धातु आहे त्याचा अपभ्रंश होऊन 'हो' धातु झाला आहे. हें बालभाषेच्या व्याकरणावरून निर्विवाद सिद्ध करितां येतें. व त्या 'हो' धातूची 'होई,' 'होती,' 'होसी' हीं वर्तमानकाळीं कर्तरि क्रियापदे आहेत. ईकाराचा अकार झाल्याची उदाहरणे 'जाई,' 'जाय,' 'खाई,' 'खाय,' 'काई,' 'काय' 'गाई,' 'गाय' अशीं मराठींत पुष्कळ आहेत व त्याप्रमाणें 'होई' चें 'होय' झालें आहे. तसेंच 'रीति,' 'रीत,' 'गति,' 'गत,' 'नीति,' 'नीत,' 'पक्षिणी,' 'पक्षीण' इत्यादि शब्दांच्या इकारास अकार होण्याची रीत आहे तीवरून 'होती,' 'होसी' यांवरून 'होत,' 'होस' हीं रूपें सहज सिद्ध होतात. तसेंच संस्कृतांत 'भवति' याचा व बालभाषेत 'होई' याचा 'आहे' या अर्थी कधीं कधीं प्रयोग असतो. तसाच मराठींतही 'होय' याचा प्रयोग त्या अर्थी आहे.

या उपपादनावरून सुज्ञ वाचणारांची खात्री होईल कीं, 'होय,' 'होस,' 'होत' वगैरे रूपें 'अस' धातूचीं म्हणून जें मराठी व्याकरणकर्त्यांनीं लिहिलें आहे, तें बरोबर नाहीं. तीं रूपें अस धातूंतून कोणत्याही रीतीनें उत्पन्न होत नाहींत तर तीं 'हो' धातूचीं जुन्या रीतीचीं रूपें चालू भाषेत उरलेलीं आहेत. आतां 'आहे,' 'आहेत' वगैरे जीं 'अस' धातूचीं पहिल्या प्रकारचीं रूपें म्हणून मराठी व्याकरणकर्त्यांनीं दिलीं आहेत, तीं एका प्रकारें अस धातूंतून निघालीं आहेत खरीं; तथापि तीं 'अस' धातूस

निरनिराळ्या पुरुषाचे प्रत्यय लागून सिद्ध झालीं नाहींत तर ' अस ' धातूचे संस्कृतांतील वर्तमानकाळीं तृतीयपुरुषी एकवचनीं जें रूप ' अस्ति ' त्याचा बालभाषेतल्या नियमाप्रमाणें अपभ्रंश होऊन झालेल्या ' आहे ' रूपास ते पुरुषप्रत्यय लागून ' आहेत, ' ' आहेस, ' ' आहां ' वगैरे रूपें सिद्ध होतात. दादोबांनीं आपल्या व्याकरणांत ' अस ' धातूच्या निरूपणांत खालीं टिपेंत असें लिहिलें आहे कीं, कितीएक विद्वानांच्या मते ' आहे ' हा स्वतंत्र धातु आहे; व वरील उपपादनावरून पाहतां तें मत कांहींसें संयुक्तिक आहे असें आम्हांस भासतें. आतां अस्ति या शब्दांतून ' आहे ' हें रूप कसें निघतें, याचें उपपादन येणेंप्रमाणें.

' अस्ति ' या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन बालभाषेत ' अत्थि ' असें रूप होतें. बालभाषेतून चालू मराठींत शब्द येतांना त्यांत जे फेरफार होतात, त्यांतील एक फेरफार असा आहे कीं, जोडाक्षरांतील पहिला वर्ण नाहींसा होऊन त्याच्या मागला स्वर ऋस्व असल्यास दीर्घ होतो. हा नियम फार व्यापक आहे, व याची उदाहरणें मराठींत शेंकडों सांपडतात. त्यांपैकी कांहीं पुढें लिहितां:—

संस्कृत	बालभाषा	मराठी.
सर्प	सप्प	साप
कर्ण	कण्ण	कान
पर्ण	पण्ण	पान
शब्द	सद्द	साद
कार्य	कज्ज	काज
गर्भिणी	गम्भिणी	गाभण

या नियमाप्रमाणें ' अत्थि ' या रूपांतून ' आथी ' असें प्राकृत रूप होतें व हें रूप ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु वगैरे जुन्या ग्रंथांत पुष्क-

ळ ठिकाणी आढळते. आतां संस्कृतांतून बालभाषेच्या द्वारे प्राकृतांत शब्द येऊं लागले असतां त्या शब्दांतील महाप्राण वर्णांस म्हणजे ख, घ, झ, थ, ध, भ इत्यादिकांस हकार होते. जसे,

संस्कृत	प्राकृत
लिखति	लिहितो
कथनं	कहाणी
लभते	लाधे किंवा लाहे
प्राघूर्णिक	पाहुणा
मातृगृह	माहेर
बधिर	बहिरा

या नियमाप्रमाणें ' आधी ' यांतील थकारास हकार झाला म्हणजे ' आही ' रूप सिद्ध होतें. आतां शब्दाच्या शेवटील इकारास एकार होण्याची ' ही स्त्री ' ' ती स्त्री ' याजबद्दल ' हे स्त्री ' ते स्त्री ' अशीं जुन्या मराठींत पुष्कळ उदाहरणें आहेत. व ' ती करिती ' याबद्दल ' ती करिते ' असें बोलण्याचा चालू भाषेंतही प्रचार आहे. तेव्हां ' आही ' यांतील ईकारास एकार होऊन ' आहे ' असें रूप सिद्ध होतें. शिवाय ' आही ' असें इकार घटित रूप ' नाही ' या नकार घटित क्रियापदांत अद्यापि विद्यमानही आहे. अथवा संस्कृतांत ' अस ' धातूचीं परस्मैपदी व आत्मनेपदी अशीं ' अस्ति ' आणि ' आस्ते ' अशीं दोनही प्रकारचीं रूपें आहेत; तेव्हां ' आस्ते ' याचा अपभ्रंश ' आहे ' हा होय, असें मानल्यासही चालण्यासारखें आहे.

ऐतिहासिक रीतीचें अनुसरण करून भाषेत पूर्वीपासून कसकसा केरफार होत गेला याकडे व्याकरणकर्त्यानें लक्ष्य पोहोचविलें

असतां या विषयांतील कितीएक संदिग्ध स्थलांचा, चांगला उलगडा होतो. याविषयी एक उदाहरण सांगतो.

मराठी व्याकरणाच्या विद्यमान ग्रंथांत द्वितीया व चतुर्थी अशा दोन निरनिराळ्या विभक्ती मानल्या आहेत. परंतु या दोनही विभक्तींचे एकवचनी व बहुवचनी प्रत्यय अभिन्न असल्यामुळे दोन भिन्न विभक्ती मानणे नीट दिसत नाही. दादोबा पांडुरंग यांनी आपल्या ग्रंथांत (ति. आ. पृ. ६२) या शंकेचे उद्भावन करून अभिन्न प्रत्यय असले तरी अर्थ भिन्न आहेत म्हणून द्वितीया व चतुर्थी या भिन्न भिन्न विभक्ती मानाव्या असा सिद्धांत केला आहे व असे करण्यास प्रत्यय अभिन्न असूनही संस्कृतांत भिन्न विभक्ती मानल्या आहेत, ही गोष्ट प्रमाण दाखविली आहे. आतां प्रत्ययांवरून विभक्ती मानाव्या अगर अर्थावरून त्या मानाव्या हा जो व्यापक विषय दादोबांनी त्या स्थळीं काढिला आहे, त्याच्या साधक बाधक प्रमाणांचा तूर्त आम्ही विचार करित नाही, तो पुढे करू. सध्या इतकाच विचार करावयाचा कीं, द्वितीया व चतुर्थी या भिन्न भिन्न विभक्ती मानाव्या किंवा न मानव्या. आतां ऐतिहासिक रीतीने म्हणजे भाषेत उत्तरोत्तर जे फेरफार घडत गेले, त्यांकडे लक्ष्य देतां असे दिसते कीं, वास्तविकपणे मराठीत चतुर्थी व द्वितीया या विभक्तींचे प्रत्यय मुळींच नाहीत. द्वितीया व चतुर्थी यांस दोन्ही वचनीं लागणारा प्रत्यय 'स' व बहुवचनींच लागणारा प्रत्यय 'ना' यांचे संस्कृतांतील त्या विभक्तीच्या प्रत्ययांशीं अगदीं साम्य नाही व ते त्यांतून निघाले असे मानण्यास अगदीं आधार आढळत नाही. संस्कृतांत अकारांत पुल्लिङ्गी नामास लागणारा षष्ठीचा एकवचनी प्रत्यय जो 'स्य' त्याचे बालभाषेत 'स्स' असे रूप होऊन 'रामस्स,' 'हरिस्स' अशीं रूपे

होतात व मराठींत द्वित्त अक्षरांतील एक वर्ण गळतो व मागील स्वर दीर्घ होतो, असा वर एक नियम सांगितला आहेच; त्याप्रमाणे ' रामस्स, ' ' हरिस्स, ' या रूपांपासून ' रामास ' ' हरीस ' अशी मराठी व्याकरणांत जीं द्वितीयेचीं व चतुर्थीचीं रूपे गणिलीं आहेत तीं सिद्ध होतात. परंतु कोणी अशी शंका घेईल कीं, हीं तर षष्ठीचीं रूपे झालीं; यांचा चतुर्थी व द्वितीया हा विभक्तीच्या जागी प्रयोग कसा ? तर या शंकेचे समाधान असे समजावे कीं, कधीं कधीं संस्कृतांत व पुष्कळ ठिकाणी बालभाषेत द्वितीयेच्या अर्थी म्हणजे कर्म दाखविणे असतां षष्ठीचा प्रयोग करण्याचा प्रघात आहे. व बालभाषेत चतुर्थी विभक्ती मुळींच नाही; त्या विभक्तीच्या अर्थी षष्ठीचा प्रयोग करावा, असा स्पष्ट नियमच त्या भाषेच्या व्याकरणांत आहे. तसेच ' त्यास ' ' रामास ' वगैरे रूपे मूळचीं षष्ठीचीं असल्यामुळेच त्यांचा प्रयोग संस्कृतांतील षष्ठीच्या प्रयोगाप्रमाणे साधारण संबन्धी असून फार व्यापक असतो, याच-प्रमाणे ' ना ' हा प्रत्यय संस्कृतांतील षष्ठीच्या बहुवचनाचा प्रत्यय जो ' नाम् ' त्याचा अपभ्रंश उघडपणे आहे. बाकी उरलेले दोन प्रत्यय ' ला ' व ' ते ' यांच्या मूळाचा निसंशयपणे आज आमच्याने निर्णय करवत नाही खरा; तथापि ते संस्कृतांतील द्वि-तीयेच्या अगर चतुर्थीच्या प्रत्ययांतून निघण्याचा संभव अगदीं नाही. याचप्रमाणे गुजरातींतही प्रकार आहे व तीही भाषा बाल-भाषेच्या द्वारेच संस्कृतांतून निघाली आहे. याप्रमाणे ऐतिहासिक रीतीने पहातां मराठींत द्वितीया व चतुर्थी यांचे प्रत्यय मुळींच नाहीत, तर जे प्रत्यय त्या विभक्तीचीं कार्ये करतात ते एकाच षष्ठी विभक्तीचे आहेत हे निर्विवाद सिद्ध होते. आतां या प्रत्ययांस षष्ठी, द्वितीया किंवा चतुर्थी यांपैकी कोणते नांव द्यावे,

धाचा विचार तूर्त आम्ही करीत नाही. तो विचार पुढे करूं. परंतु तो विचार न केला तरी इतके स्पष्ट होते कीं, त्या प्रत्ययांस एकच नांव देणे योग्य आहे व हा उलगडा होण्यास भाषेच्या पूर्वस्थितीच्या माहितगारीचा उपयोग किती पडला हे सुज्ञ वाचणारांच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिले नसेल. या प्रकारची आणखीही उदाहरणे पुष्कळ द्यावयासारखी आहेत; परंतु विस्तारभयास्तव तीं देत नाहीं. जीं आम्ही वर दोनतीन उदाहरणे देऊन त्यांचे विवरण केले आहे, त्यांवरून कवितेचा व विशेषेकरून जुन्या कवितेचा अभ्यास व बालभाषेची माहितगारी हीं मराठी व्याकरणाचेच नव्हे, तर त्या भाषेचे मार्मिक ज्ञान होण्यास किती उपयोगी पडण्याचा संभव आहे, याचीही अटकळ विचारी वाचणारांच्या लक्ष्यांत आली असेलच.

शेवटीं वाचणारांस व विशेषेकरून शिकविणारांस असे सुचवितो कीं, आजच्या निबंधांत ज्या कांहीं गोष्टी आल्या आहेत, त्या नवीन असल्यामुळे त्यांस त्या कदाचित् कठिण किंवा दुर्बोध वाटतील, अथवा त्याविषयी त्यांस शंका येतील, तर तसे ज्ञान्यास त्यांनीं आम्हांस आपले संशय लिहून कळवावे, म्हणजे आम्ही यथाशक्ति ते संशय दूर करण्याविषयी मोठ्या आनंदाने यत्न करूं. या मराठी व्याकरणरूप विषयाकडे मराठी शिक्षकांनीं तर विशेषेकरून चित्त द्यावे. या विषयाच्या संबधाने ज्या कितीएक संस्कृतांतील व बालभाषेतील गोष्टी लिहिल्या आहेत, त्या सर्वांस सविस्तर समजण्यास आज चांगली साधनें नाहीत हे आम्ही समजतो, परंतु तीं साधनें लवकरच तयार होतील. संस्कृताचे मोठे तपशीलवार व्याकरण मराठी भाषेत तयार होऊन हल्लीं छापत आहे, व बालभा-

षेचेंही व्याकरण मराठी भाषेत लौकरच तयार होईल.* तसेच बालभाषाघटित ग्रंथही थोड्या दिवसांत शोधक वाचणारांकरितां छापून प्रसिद्ध होणार आहेत. हीं सर्व साधनें जसजशीं तयार होतील व त्यांचा चेंहीकडे फैलाव होईल, त्याप्रमाणें मराठी व्याकरणाचा योग्य रीतीनें विचार करण्यास अधिक सौलभ्य येईल यांत संशय नाही.

निबंध ३.

व्याकरण शब्दाचा अर्थ, भाषेची मूल- पीठिका व वर्ण.

व्याकरण शब्दाचा यौगिक अर्थ म्हटला म्हणजे विवेचन किंवा फोड करणें असा आहे. परंतु रूढीत हा शब्द भाषेच्या विवेचनास लावतात. कोणत्याही भाषेचें व्याकरण म्हणजे त्या भाषेचे घटक जे शब्द, त्यांच्या जाति, त्यांचीं लक्षणें, त्यांची घटना, त्यांचा परस्परांशीं संबंध वगैरे विषयांचा विचार होय. कोणत्याही देशांतील किंवा देशाच्या भागांतील लोक एकमेकांशीं आपल्या

* मराठीत लिहिलेलें रा० तळेकर यांचें संस्कृताचें तपशीलवार व्याकरण प्रसिद्ध झालें. परंतु दुसरें बालभाषेचें व्याकरण आमच्या भाषेच्या दुर्दैवानें प्रसिद्ध झालें नाहीं. गोडबोलेकृत मराठी व्याकरणास शेवटीं एक बालभाषेच्या व्याकरणावर लहानसें प्रकरण जोडलें आहे, परंतु वर उल्लेख केलेलें व्याकरण हेंच असेलसें वाटत नाहीं. अलीकडे डा० भांडारकर यांनी प्राकृत भाषा व त्यांपासून झालेल्या देशी भाषा यांविषयींची आपलीं इंग्रजी व्याख्यानें छापलीं आहे. प्राकृत भाषेचे व्याकरणावर मराठीत ग्रंथ होण्याची फार आवश्यकता आहे प्र० क०.

मनांतील अभिप्राय ज्या शब्दांनी कळवितात, त्या शब्दांच्या समुदायास भाषा असें एकवट नांव दिलें आहे. आतां ही भाषा सर्व देशांत एका काळीं व एकाही देशांत सर्वकाळीं अगदीं सारखीं असत नाहीं. ज्या भाषेच्या व्याकरणाचा प्रस्तुत आपण विचार करीत आहों, ती मराठी भाषाच घेऊन पाहिलें असतां ती मराठी भाषा सर्व मुलखांत एकसारखी नाहीं. फार तर काय, एका शहरांतील किंवा गांवांतील लोकांची भाषासुद्धां सर्वप्रकारे सारखी नसते. अशिक्षित कुणबी, सोनार, शिंपी, सुतार वगैरेच्या भाषणांत व ब्राम्हण वगैरे वरील जातीच्या लोकांच्या भाषणांत तफावत असती. तसेंच काळाच्या संबधानें पाहिलें असतां जुन्या ग्रंथांतील मराठी भाषा व हल्लींची मराठी भाषा यांत पुष्कळ तफावत आहे. तेव्हां मराठी व्याकरणांत या सर्व प्रकारच्या मराठी भाषेचें प्रतिपादन करावयाचें किंवा त्या प्रकारांतील एकाद्या प्रकाराचें प्रतिपादन करावयाचें ? व्याकरणकर्त्यांचें वास्तविक काम म्हटलें म्हणजे भाषा जशी असेल तशी घेऊन तिचें प्रतिपादन करावें इतकेंच आहे; तींत आवडनिवड करण्याचें त्यांचें काम नव्हे. आणि या मानानें पहातां मराठी भाषेचें व्याकरण म्हटलें म्हणजे त्यांत त्या भाषेच्या सर्व प्रकारांचें प्रतिपादन पाहिजे. अमुक प्रकार अडाणीपणाचा आहे किंवा अशुद्ध आहे असें म्हणून त्याचा अव्हेर करणें युक्तीच्या दृष्टीनें नीट दिसत नाहीं. बोलणाराच्या अडाणीपणानें अगर अज्ञानपणानें त्याची भाषा व्याकरणबाह्य किंवा व्याकरणग्राह्य कशी होते हें आम्हांस समजत नाहीं. भाषा विद्वानांनीं विचार करून व सयुक्तिक भाषण कोणतें व अयुक्तिक कोणतें असें ठरवून केली आहे असें नाहीं. तसें असतें तर भाषा हल्लींपेक्षां फार नियमित झाली असती व तींत हल्लीं जे शेंकडों संकीर्ण नियम व त्या

नियमांस शेंकडों अपवाद होऊन व्याकरण कठीण झालें आहे, तें तसें न होतें.

भाषा प्रथम कशी उत्पन्न झाली, ती काय ईश्वरानें मनुष्यांस करून दिली, किंवा मनुष्यांनींच आपल्या सोईकरतां योजून केली, या गूढ विचारांत आपण न शिरलों व भाषेचें मूळ काय याचा निर्णय न झाला, तरी इतकें निर्विवाद सिद्ध आहे कीं, मराठी, गुजराथी वगैरे हल्लीं ज्या भाषा चालू आहेत त्या जुन्या भाषेचा उत्तरोत्तर अपभ्रंश होऊन झाल्या आहेत.* आतां अपभ्रंश होण्यास बोलणारा थोडाबहुत अडाणी असला पाहिजे, व अपभ्रंश पावलेले शब्द मूळच्या शब्दांच्या संबंधानें अशुद्ध आहेत हे उघडच आहे. तेव्हां एक अपभ्रंश अडाणीपणाचा व अशुद्ध व दुसरा तसा नाही असें म्हणण्यास कोणती युक्ति आहे ! आतां असें जर कोणी म्हणेल कीं, हल्लीं मराठी वगैरे भाषांत जे शब्द चालू आहेत ते मूळचे अपभ्रंश जरी असले तरी हल्लीं सर्व लोक त्यांचा प्रयोग करितात व सर्वांस त्यांचा अर्थ समजतो, त्या अर्थी ते योग्य व शुद्ध शब्दच समजले पाहिजेत; तर हे म्हणणें आम्ही खरें मानतो; पण याचप्रमाणें मराठी वगैरे भाषेचे जितके प्रकार आहेत त्यांतील शब्द व प्रयोग यांचाही चांगुलपणा व शुद्धपणा सिद्ध होतो; कारण ते शब्द व प्रयोग हजारों लोक नेहमीं योजतात, व त्यांपासून विवक्षित अर्थाचा बोध होऊन

* मराठी भाषा ही संस्कृत भाषेवरून साधली नसून या प्रांतांत पूर्वी राहणाऱ्या एतरेचीय लोकांच्या अनार्य भाषेपासून साधली आहे, असें कि-
म्वेक विद्वानांचें मत आहे. या मताच्या योग्यायोग्यतेचा साविस्तर विचार
उपोद्घातांत केला आहे. प्र. क.

हजारों लोकांचा व्यवहार चालतो; तेव्हा त्यास अप्रतिष्ठित व अशुद्ध म्हणण्यास काय आधार आहे ?

या वरील विचारावरून पहातां एकंदर मराठी भाषेचें व्याकरण म्हटलें म्हणजे तींत त्या भाषेच्या सर्व प्रकारांचें उपपादन पाहिजे. परंतु कोणत्याही भाषेचें व्याकरण घेतलें तरी बहुतकरून त्यांत त्या भाषेच्या सर्व प्रकारांचें प्रतिपादन नसतें; तर विद्या, अधिकार, प्रतिष्ठा इत्यादि कारणांनीं इतरापेक्षां विशेष वजनदार अशा लोकांच्या बोलण्यांत, व विशेषेकरून लिहिण्यांत, जो भाषेचा प्रकार असतो त्या प्रकाराचें उपपादन व्याकरणांत असतें. तो प्रकार इतर प्रकारापेक्षां स्वरूपतः श्रेष्ठ नसला तरी त्याचा उपयोग करणारांच्या श्रेष्ठत्वानें त्यास श्रेष्ठत्व येतें. त्यांत मोठमोठे उपयुक्त किंवा मनोरंजक ग्रंथ होतात; न्यायमनसुबीचीं वगैरे सरकारी व दारवारी कामें त्यांत चालतात. मोठमोठ्या सभांत वक्त्यांचीं भाषणें, पांडितांचे वादविवाद, उपदेशकांचे उपदेश त्यांत होतात. या व यासारख्या दुसन्या कितीएक कारणांनीं तो प्रकार श्रेष्ठ होऊन पुढें सरतावतो व बाकीचे अडाणीपणाचे ठरून मार्गें पडतात; व कधीं कधीं नाहींत-सेही होतात.

याचप्रमाणें मराठी व्याकरणावर जे ग्रंथ आहेत त्यांतही मराठी भाषेच्या सर्व प्रकारांचें उपपादन नाहीं. परंतु पुणें प्रांतांत व त्यांत-ही ब्राह्मण वगैरे वरच्या जातीच्या लोकांत ज्या प्रकारची मराठी चालू आहे, तिचें उपपादन यांत आहे. पुणें शहर कितीएक वर्षेपर्यंत महाराष्ट्र देशाचीच नव्हे, तर कितीएक अंशीं या हिंदुस्थानातील मुलखाच्या मोठ्या भागाची राजधानी होती, यामुळे व ब्राह्मणलोक विद्येनें व अधिकारानें वगैरे कितीएक दिवस श्रेष्ठ असल्यामुळे त्यांमध्ये जो भाषाप्रकार चालू होता, तो विशेष उद-

पास आला, व हल्लीं ग्रंथ वगैरे याच भाषाप्रकारांत उत्तरोत्तर होत असल्यामुळे तोच पुढे बळावून, यांची भाषा तीच प्रतिष्ठित भाषणांची व लेखाची भाषा होत चालली आहे. यास्तव आमच्या व्याकरणाविषयीच्या या निबंधमालेतही त्याच भाषाप्रकाराचे मुख्यत्वेकरून निरूपण आहे. तथापि इतर सारे भाषाप्रकार सर्वथैव अडाणीपणाचे व अशुद्ध असें आमचे मत नाही. आम्हांस वाटते की, त्या इतर सर्व भाषाप्रकारांतील किंवा त्यांतले मुख्य मुख्य जे असतील त्यांतील विशेष गोष्टी निवडून काढून कोणी शोधक पुरुषांनी त्यांचे प्रतिपादन केल्यास त्यापासून एकंदर मराठी भाषेचे स्वरूप समजण्यास बरेच सहाय होईल. भाषेचे अवांतर भेद मोडून एक प्रकारची चांगली प्रौढ व व्यापक भाषा सर्व देशांत चालू झाल्यापासून कितीएक मोठमोठे फायदे आहेत, व अवांतर निरनिराळे व कोर्ते भाषाप्रकार चालू असल्याने विद्येचा वगैरे प्रसार होण्यास अडचण होते. या गोष्टी आम्ही जाणत आहो; तथापि ती गोष्ट थोड्या कांहीं व्याकरणकर्त्यांनी स्वकपोलकल्पित कांहीं नियम ठरवून त्या नियमांस न अनुसरणाऱ्या शब्दांस व प्रयोगांस अशुद्ध म्हटल्याने सिद्ध होते असें नाही; तर तसे होण्याचा वास्तविक मार्ग म्हटला म्हणजे वर सांगितलाच आहे. जो भाषाप्रकार बोलणारे लोक विद्येने वगैरे योर असतात, ज्या प्रकारच्या भाषेत अनेक ग्रंथ वगैरे होतात, तो भाषाप्रकार अर्थात्च विशेष प्रवृत्त होतो व बाकीचे मोडतात.

आतां काळाच्या मानाने कोठपर्यंत भाषेचा संग्रह व्याकरणांत असावा या गोष्टीविषयी विचार करूं लागल्यास व विशेषेकरून मराठीच्या संबधाने या गोष्टीचा विचार केल्यास आम्हांस पक्केपणीं असे वाटते की, जुन्या मराठी कवितादि ग्रंथांतील विशेष रूपांविषयी

मराठी व्याकरणांत उपपादन अवश्य असतें. या आमच्या मताचीं कांहीं साधक प्रमाणें आम्ही मागल्या निबंधांत दर्शविलीं आहेत. मराठी ज्यांची जन्मभाषा आहे, त्यांस त्या भाषेचें व्याकरण शिकण्यापासून एक मुख्य उपयोग हाच को, त्यांस त्या भाषेतील जुने ग्रंथ समजण्यास सहाय व्हावें. आणि हा उपयोग जर त्या व्याकरणापासून होत नाही, तर स्वभाषा समजण्यास त्या व्याकरणाचा उपयोग प्रायः कांहीं नाही म्हटलें तरी चालेल. हल्लीं होणारीं कवितांतील विशेष शब्दरूपे व प्रयोग यांचें निरूपण व्याकरणांत पाहिजे हें तर उघडच आहे. तें नसेल तर व्याकरणास खरोखरच न्यूनता आहे.

या निबंधमालेंत मराठी कवितेंत येणाऱ्या शब्दांच्या रूपांविषयीं जें प्रतिपादन केले आहे, तें पूर्ण कदाचित् नसेल हें स्पष्टच आहे. कारण त्या गोष्टीचा हा प्रथमच आरंभ आहे. तथापि या गोष्टीचा विचार करण्याकडे विद्वान् लोकांचें मन लागण्यास जरी हा आमचा यत्न कारण झाला, तरी तेवढ्यानें त्याचें सार्थक झालें असें आम्ही समजूं.

आतां ज्या मराठी भाषेचें आपण विवेचन करणार तिच्या स्वरूपाविषयीं कांहीं विचार करूं. म्हणजे ही भाषा कोणत्या दुसऱ्या भाषांपासून उत्पन्न झाली आहे, व त्यांचा हिच्याशीं कोणकोणत्या प्रकारचा संबंध आहे हें आपण पाहूं. हा विचार पुढील विषयाच्या प्रतिपादनास पुष्कळ उपयोगी पडणार आहे.

मराठी कोश घेऊन त्यांतील शब्द सूक्ष्म दृष्टीनें पाहूं लागलें असतां त्या शब्दांत तीन किंवा चार जाती मुख्यत्वेकरून दृष्टीस पडतातः—१ शुद्ध संस्कृत, २ प्राकृत, ३ फारशी, ४ आरबी. संस्कृत भाषेतील आपलें रूप न बदलतां जे मराठींत त्या भाषेतून

शब्द आले आहेत व येत आहेत, ते पहिल्या वर्गातील; जसे, प्रकाश, पवित्र, पति, प्रतिपालन वगैरे. दुसऱ्या वर्गातील म्हणजे ज्यांस प्राकृत हे नांव दिले आहे ते; या शब्दांतील कितीएक शब्द स्पष्टपणे संस्कृताचे अपभ्रंश आहेत; जसे साप, काम, गाल, भाऊ, जाऊ, इत्यादि; परंतु या वर्गातील कितीएक शब्द मूळचे संस्कृत होते की काय याचा निश्चय होत नाही. जसे कालवड, झाड, डोळा, डोकें, पोट, मोडणे, बुडणे इत्यादि. मजूरी, कमी, जबर, लगाम, मतलब वगैरे तिसऱ्या प्रकारचे शब्द होत. व मुक्काम, मुनसफ, मकाण, वजन, वजावाकी वगैरे कितीएक शब्द आरबी आहेत.

आतां या चार प्रकारांत पहिला व दुसरा हे प्रकार निराळे करण्याचे एक कारण वाचणारांच्या लक्षांत आलेच असेल. ते हे की, सर्व प्राकृत शब्दांचे मूळ संस्कृतांत सांपडत नाही. तेव्हां ज्यांस संस्कृत शब्द कसे म्हणावे ? शिवाय ज्यांचे मूळ संस्कृतांत सांपडते म्हणजे जे प्राकृत शब्द संस्कृत शब्दांचा अपभ्रंश होऊन झाले आहेत, ते साक्षात् संस्कृतांतून एकदम आले नाहीत, तर संस्कृताचा अपभ्रंश होऊन झालेले जे महाराष्ट्री, पेशाची वगैरे बालभाषेचे प्रकार, त्यांतून उत्पन्न झाले आहेत; तेव्हां त्या शब्दांतला व शुद्ध प्राकृत शब्दांतला भेद कळण्याकरितां दोन प्रकार कल्पिले आहेत.

मराठी व्याकरणाचा विचार करतांना संस्कृत भाषा व बालभाषा यांतील भेद मनांत राखणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण व्याकरणदृष्टीने मराठी भाषेची मुख्य आधारभूत भाषा म्हटली म्हणजे बालभाषा जितकी आहे, तितकी संस्कृतभाषा नाही. मराठीतील क्रियापदांचे प्रत्यय, विभक्ती, सर्वनामे तसेच नामांवरून

व धातूवरून होणारे अत्यंत उपयुक्त व व्यापक प्रत्यय, तसेच अत्यंत प्रचारांतले व घरगुती शब्द या सर्वांचा बालभाषेशी जितका जवळचा संबंध आहे, तितका संस्कृताशी नाही. या सर्व गोष्टींचे सविस्तर प्रतिपादन या ठिकाणी करता येत नाही. ते योग्यप्रसंगी करू, तोंपर्यंत आम्ही म्हणतो याप्रमाणे वास्तविक प्रकार आहे असे घेऊन वाचणारांनी चालावे इतकेच तूर्त आम्ही त्यांस सांगतो.

व्याकरणाचे मुख्य भाग दोन आहेत;--शब्दविचार व वाक्यविचार. कोणी कोणी वर्णविचारास तिसरा भाग कल्पून या शास्त्राचे तीन विभाग कल्पितात. परंतु बारीक दृष्टीने पहातां सार्थकसमुदायरूप जी भाषा तिचे प्रधान विभाग दोनच होत, शब्द व वाक्ये; वर्णास स्वतंत्र अर्थ नसल्यामुळे त्यांचा विचार शब्दविचाराच्या पोटांत येतो; त्याच्या बरोबरीचा म्हणजे त्याशी समतोल तो होत नाही. आतां कोणी कदाचित् अशी शंका घेतील कीं, वाक्य हे केवळ अनेक शब्दरूप असल्यामुळे वाक्य-विचार हे तरी सदर निराळे कशास पाहिजे; शब्दविचाराचे पोटांत ते कां येईना? या शंकेवर उत्तर असे आहे कीं, वाक्य अनेक शब्दरूप असले तरी वाक्याचा अर्थ तद्दृष्टक सर्व शब्दांच्या एकंदर अर्थापेक्षा कितीएक ठिकाणी अधिक असतो. याकरितां अर्थ बोधकत्वाचे संबधाने वाक्य शब्दांपेक्षा निराळे मानले पाहिजे. उदाहरण, " लबाड मनुष्यावर कोणी विश्वास ठेवीत नाही " या वाक्यांत " लबाडी विश्वास न बसण्यास कारण " हा अर्थ केवळ वाक्यशक्तीनेच होतो असे मानले पाहिजे; कारण वाक्य घटक कोणत्याही शब्दांत तो अर्थ नाही. असो, याप्रमाणे व्याकरणाचे मुख्य विभाग दोन शाले; शब्दविचार व वाक्यविचार.

त्यांत वाक्यांस साधन शब्द असल्यामुळे त्यांचा विचार पहिल्याने प्राप्त होतो. परंतु शब्दविचारास घटक जे वर्ण त्यांचा विचार अवश्यक आहे, यास्तव प्रथम वर्णविचार केला पाहिजे.

वर्णविचार.

मनुष्याच्या कंठादि नादोत्पादक अवयवांपासून जे ध्वनिविशेष उत्पन्न होतात, त्यांस वर्ण म्हणावे. मराठी भाषेत मुख्य वर्ण ४६ आहेत, ते येणेप्रमाणे:—

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ, क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ल—

वर्णांचे दोन विभाग करितात; स्वर आणि व्यंजने. ज्या वर्णांचा स्वतंत्रपणे स्पष्ट उच्चार करितां येतो, ते स्वर होत. वरच्या वर्णमालेतील पहिले बारा वर्ण स्वर आहेत. आतां ज्यांचा स्वतंत्रपणे स्पष्ट उच्चार होत नाही, तर तो होण्यास स्वरांची अपेक्षा लागते त्या वर्णांस व्यंजन म्हणतात. वरील वर्णमालिकेतील कपासून लपर्यंत राहिलेले ३४ वर्ण व्यंजने होत. वर जी वर्णमाला लिहिली आहे, तींत ऋ आणि लृ हे दोन स्वतंत्र निराळे स्वर गणले आहेत; परंतु बारीक दृष्टीने पहातां हे शुद्ध स्वर दिसत नाहीं; तर ऋस्व अकारापेक्षां किंचित तोकडा अशा त्याच वर्णांच्या उच्चारास रेफ व लकार हे आरंभी जोडून हे स्वर झाले आहेत. यावरून त्यांच्या उच्चारांत जो विशेषप्रकारचा अकार आहे, तो मात्र शुद्ध स्वर होय; तो साधारण ऋस्व अकारापेक्षां निराळा असल्यामुळे त्यास स्वतंत्र व निराळा स्वर गणणे अवश्य आहे. आतां ऋ आणि लृ हे संयुक्त वर्ण असतां

त्यांस शुद्ध स्वरांत प्राचीन वैयाकरणांनीं गणण्याचा हेतु असा दि-
सतो कीं, यांतील विशेष स्वराचा उच्चार सर्वदां रेफ किंवा लकार
या दोन व्यंजनांसहवर्तमानच होतो, इतर स्वरांप्रमाणें स्वतंत्रपणें
होत नाहीं, व इतर व्यंजनास लागून होत नाहीं, हा या स्वरांचा
विशेष समजावा. *

ऋ आणि लृ हे स्वर जे शुद्ध संस्कृत शब्द न बदलतां मरा-
ठींत आले आहेत, त्यांत मात्र आढळतात, केवळ मराठींत व तिची
मुख्य आधार जी बालभाषा तींत हे स्वर नाहींत. ऋकार-घटित
संस्कृत शब्द बालभाषेत येतांना ऋकारास कधीं अकार कधीं
इकार व कधीं उकार असे विकार घडतात व बालभाषेपासून उ-
त्पन्न झालेल्या मराठींतही पुढें तोच प्रकार दृष्टीस पडतो. यास
उदाहरणें—

संस्कृत.	मराठी.
मृदु	मऊ
नृत्य	नाच
कृपा	कीव
वृश्चिक	विंचू
भृंग	भुंगा
ऋजु	रजू किंवा उजू.

* वास्तविक पाहिलें तर अ, इ, उ, ऋ आणि लृ एवढे पांचच कायते
मूळचे स्वर होत. आ, ई, इत्यादि, हे त्यांच्याच दीर्घत्वानें, म्हणजे दोन
अ मिळून आ, दोन इ मिळून ई, इत्यादि रीतीनें झाले आहेत; व अ यांत
इ मिळून ए, व त्यांतच उ मिळून ओ, अशा रीतीनें पुढील स्वर झाले आ-
हेत. तथापि ऱ्हस्व, दीर्घ व संयुक्त असे त्यांत भेद मात्र मानून सर्वांसच स्वर
म्हणण्याची फार प्राचीन काळापासून चाल पडली आहे. प्र० क०.

तसेच तृषा, तृप्ति, कृपा, गृहस्थ, कृष्ण, दृष्टि इत्यादि ऋकार-घटित शब्द मराठीत पुष्कळ आले आहेत, तरी लृकार घटित शब्द म्हणजे कृप्त (ठरवलेला) एवढा मात्र प्रसिद्ध दिसतो; दुसरा कोणताही आढळत नाही.

दीर्घ ऋकार व दीर्घ लृकार शुद्ध मराठी शब्दांत किंवा मराठीत आलेल्या संस्कृत शब्दांत कोठेच नसल्यामुळे त्यांची वर्णमालेत गणना केली नाही.

‘ अं ’ आणि ‘ अः ’ हेही कोणी कोणी वर्णमालेत गणतात. परंतु वास्तविक पाहिले असतां ते स्वतंत्र निराळे स्वर नव्हेत. ‘ अं ’ हा अनुस्वाराचा दर्शक आहे, व ‘ अः ’ हा केवळ विसर्गाचा दर्शक आहे. आणि अनुस्वार व विसर्ग यांचा स्पष्टपणे व स्वतंत्रपणे उच्चार होत नसल्यामुळे त्यांस निराळे स्वर म्हणतां येत नाही.

अनुस्वाराचा उच्चार सर्वत्र सारखा होत नाही. कां की, ज्या वर्गातील वर्ण त्यापुढे असेल त्या वर्गातल्या शेवटल्या वर्णाप्रमाणे त्याचा उच्चार होतो. जसे, पंक, पंच, पंडित, पंथ आणि कुंभ त्या शब्दांतील पहिल्या स्वरांवरील अनुस्वाराचा उच्चार यथानुक्रम इ, ञ्, ण्, न्, म् या वर्णाप्रमाणे होतो. अनुस्वारापुढे यकार व लकार आल्यास त्याचा उच्चार यथानुक्रम त्या वर्णाप्रमाणे होतो. जसे संयोग, संलम्न इ० अनुस्वारापुढे रेफ, वकार, शकार, षकार, व हकार यांतून कोणताही वर्ण आला असतां त्याचा उच्चार वकाराप्रमाणे होतो. जसे, संरक्षण, संवाद, संशय, दंष्ट्रा, संसार, संहार, या उदाहरणांत अनुस्वाराचा वकाराप्रमाणे उच्चार आहे.

वर सांगितलेल्याप्रमाणे अनुस्वाराचा उच्चार संस्कृत शब्दांत नियमाने होतोच. प्राकृत शब्दांतही त्याप्रमाणे कितीएक ठिकाणी त्याचा उच्चार होतो. जसे अंग, गुंज, खुंट, बंद, बंब इत्यादि, परंतु

मराठी शब्दांत पुष्कळ ठिकाणी अनुस्वाराचा उच्चार केवळ नाकांतूनच होतो. जसे दांत, आंत, दही, त्याने, करतो इ०.

विसर्गाचा उच्चार शुद्ध संस्कृत शब्दांत मात्र येतो व त्या प्रकारचे संस्कृत शब्द मराठींत फारच थोडे आहेत.

वर जी व्यंजनमालिका लिहिली आहे तीतील च, छ,* ज आणि झ यांचा उच्चार मराठींत दोन प्रकारचा होतो. एक शुद्ध तालव्य व दुसरा दंततालव्य. शुद्ध संस्कृत शब्दांतील त्या वर्णांचा उच्चार पहिल्या प्रकारचा असतो व पुष्कळ शुद्ध मराठी शब्दांत त्याचा उच्चार दुसऱ्या प्रकारचा असतो. पहिल्या प्रकारची उदाहरणे. चंद्र, याचना, छाया, स्वच्छ, इच्छा, भजन, योजना, निर्झर इत्यादि होत. व दुसऱ्या प्रकारची उदाहरणे चांदणे, जांच, खाज, झाड, झारी, झांज इत्यादि होत.

डकाराचाही उच्चार दोन प्रकारचा आहे. एक शुद्ध मूर्धन्य म्हणजे टाळ्यावर जीभ दाबून होतो व दुसरा जीभ टाळ्यावर तादृश न दाबल्याने होतो. डफ, डाग, सांड, खांड इत्यादि पहिल्या प्रकारची उदाहरणे होत. व पाड, खाडी, कडे, खडा इत्यादि दुसऱ्या प्रकारची उदाहरणे होत.

वर्णमालिकेतील निरनिराळे वर्ण निरनिराळ्या स्थानापासून उत्पन्न होतात; व त्या स्थानावरून त्यांस नावे पडली आहेत. त्या स्थानांच्या ज्ञानापासून उपयोग आहे, यास्तव ती सांगतो.

कवर्ग (म्हणजे क, ख, ग, घ, ङ,) ह व अ यांचे स्थान कंठ होय; या वर्णांस कंठ्य म्हणतात.

* छचा उच्चार दोन प्रकारचा होतोसे दिसत नाही. सर्वत्र त्याचा उच्चार संस्कृतांतल्यासारखा म्हणजे तालव्यच होतो. प्र० क०.

चवर्ग, य, श आणि इ यांचें स्थान तालू होय. यांस तालव्य म्हणतात.*

टवर्ग, र, ष आणि ळ* यांचें स्थान मूर्धा होय; यांस मूर्धन्य म्हणतात.

तवर्ग, ल आणि स यांचें स्थान दंत होय; यांस दंत्य म्हणतात.

पवर्ग व उ यांचें स्थान ओष्ठ होय; यांस ओष्ठ्य म्हणतात.

ए, ऐ, यांचें स्थान कंठतालू होय; यांस कंठतालव्य म्हणतात.

ओ, औ, यांचें स्थान कंठीष्ठ होय; यांस कंठीष्ठ्य म्हणतात.

व-चें स्थान दंतोष्ठ होय; यांस दंतोष्ठ्य म्हणतात. या स्थान-विचारांत ऋस्व वर्ण सांगितले आहेत, तेथें त्यांचे दीर्घवर्णही ध्यावे. जसे अकाराचें कंठस्थान सांगितलें आहे तर आकाराचेंही तेंच स्थान समजावयाचें. याप्रमाणेंच इकार व उकार यांविषयीही समजावें.

निबंध ४.

१—संयुक्त व्यंजनें.

मध्ये स्वर आल्यावांचून अनेक व्यंजनांचा संयोग होऊन संयुक्त व्यंजनें होतात; जसे क्र, न्य, स्त, म्ह इ०. या संयुक्त व्यंजनांसच कधीं कधीं जोडाक्षरें म्हणतात. परंतु वास्तविक म्हटलें

* च-वर्गातील व्यंजनांचे दोन प्रकारचे उच्चार आहेत, हें मागे सांगितलेंच आहे. संस्कृत उच्चारार्थें तालुस्थान व शुद्ध मराठी उच्चारार्थें दंततालुस्थान होय. प्र० क०.

* ळ हें व्यंजन शुद्ध संस्कृत शब्दांत नाहीं. तें जुन्या संस्कृतांत 'ड' बद्दल उच्चार करण्यापुरतें घातलेलें आढळतें. पाली भाषेत तें 'ड' व 'ढ' यांबद्दल आलें आहे, व अशा रीतीनें तें मराठींत आलें. प्र० क०.

म्हणजे जोडाक्षर हें नांव बरोबर नाहीं. कारण क्र वगैरेंत अक्षर एकेकच आहे. त्याचा जोड नाहीं; तर व्यंजनाचा मात्र जोड म्हणजे योग आहे; असो.

ही संयुक्त व्यंजनें मुख्यत्वेकरून शुद्ध संस्कृत शब्दांत येतात; शुद्ध प्राकृत शब्दांत किंवा अपभ्रंश होऊन संस्कृतांतून आलेल्या शब्दांत प्रायः येत नाहींत. संस्कृत शब्द प्राकृतांत येतांना बहुतकरून ते उच्चार करण्यास सोपे होतात. खरोखरी पाहिलें तर उच्चार सोपा व्हावा हेंच एक अपभ्रंश होण्याचें मुख्य कारण दिसतें. संयुक्त व्यंजनें उच्चारण्यास अवघड असतात हें उघडच आहे. तेव्हां त्या व्यंजनांनीं घटित शब्द प्राकृतांत येऊं लागले तेव्हां त्यांतील कांहीं व्यंजनें गळून ते शब्द साधे व उच्चारास सोपे असे झाले. याचीं उदाहरणेः—*

संस्कृत	मराठी	संस्कृत	मराठी
योग्य	जोगा	निर्गत	निघाला
घर्म	घाम	शब्द	साद
उज्वल	उजेड	प्रावृट्	पाऊस
राज्ञी	राणी	अत्र	येथ किंवा येथे

* मळारंभी संस्कृतावरून प्राकृत भाषा होऊं लागल्या, तेव्हां संयुक्त व्यंजनें किंवा जोडाक्षरें टाळण्याचा उद्देश स्पष्ट दिसतो, पण पुढें संयुक्त व्यंजनें ज्यांत आहेत, असे शुद्ध संस्कृत शब्द भाषेंत घेऊं लागले, व पारशी, आरबी या भाषांतूनही तसले शब्द आले; आणि संयुक्त व्यंजनें ज्यांत आहेत, असे शब्द शुद्ध मराठींतही कांहीं होते. यामुळें आतां असले शब्द भाषेंत पुष्कळ आहेत. ठसे छापाच्या सोईला असले शब्द भाषेंत कमी असते तर बरें पडतें, यामुळें गुजरार्थीत असलीं जोडाक्षरें आलीं तर छापतांना पूर्ण अक्षरें लिहितात: उदाहरणार्थ, 'स्पष्ट' हें 'सपसट' असें लिहितात। परंतु असे लिहिणें वाईट आहे, हें सांगावयास नकोच. प्र. क.

सर्व व्यंजनांचा परस्परांशी संयोग होतो असे नाही. किती-एकांचा एकत्र उच्चार करणे कठिण असल्यामुळे त्यांचा संयोग बहुतकरून आढळत नाही. मुख्यत्वेकरून दुसऱ्याशी पुढून संयोग पावणारी व्यंजने म्हटली म्हणजे य, र, ल, व, म, न, त ही होत. यांत य, आणि र यांचा संयोग फार आढळतो.

२-संधि

दोन स्वर किंवा व्यंजने शेजारी आली असता त्या दोहोंच्या जागी दोहोंपैकी एक किंवा दोन्हीपेक्षा निराळा वर्ण होतो, त्यास संधि म्हणतात. यावरून संधि अर्थात् दोन प्रकारचे होतात; स्वरसंधि व व्यंजनसंधि. संधि संस्कृत भाषेत मुख्यत्वेकरून आढळतात खरे; तथापि “ शुद्ध मराठी शब्दांत संधि होत नाही ” असे म्हणता येत नाही. कितीएक संधि शुद्ध मराठी शब्दांतही आहेत, असे पुढील उदाहरणांवरून वाचणारांच्या ध्यानांत येईल,

(१) स्वरसंधि.

स्वरास संस्कृत व्याकरणांत ‘अच्’ अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. त्यावरून स्वरसंधीस त्या व्याकरणांत ‘अच्संधि’ म्हणतात. त्या संधीचे येणेप्रमाणे नियम आहेत.

१. दोन सजातीय स्वर किंवा दोन दीर्घ स्वर किंवा एक ऋस्व व एक दीर्घ स्वर असे एकत्र आले असता या दोहोंच्या जागी एकच दीर्घ स्वर होतो—

उदाहरणे.

भाषा+अंतर=भाषांतर. घर+अनु (अन) घर=घरानघर.

१. दादोकृत मराठी व्याकरण, भा. ३, पृ. १३.

सिंह+आसन=सिंहासन. कुंभ+आरं (कार)=कुंभार.

क्रीडा+आरंभ=क्रीडारंभ. जा+आर्वे=जार्वे.

विद्या +अर्थी = विद्यार्थी.

गिरि +इंद्र = गिरींद्र.

प्रति +ईक्षा = प्रतीक्षा.

नदी +ईश = नदीश.

गुरु +उत्कंठा=गुरुत्कंठा.

भू + उद्धार=भूद्धार.

२. अकारापुढें इकार किंवा उकार आला असतां त्या दोन्ही-
च्या जागीं एकार किंवा ओकार यथाक्रम होतो; जसें

राम+ईश्वर=रामेश्वर.

देव+इंद्र=देवेंद्र.

सूर्य+उदय=सूर्योदय.

गंगा+उत्साह=गंगोत्साह.

३. अकारापुढें ए ऐ किंवा ओ औ आले असतां दोहोंचे जागीं
यथाक्रम ऐ व औ वर्ण होतात. जसें

सर्वथा + एव = सर्वथैव.

सुख + ऐश्वर्य = सुखैश्वर्य.

रक्त + ओष्ठ = रक्तौष्ठ.

राज + औदार्य = राजौदार्य.

४. ईकार व उकार यांपुढें त्याखेरीज कोणताही स्वर आला
असतां इकारास यकार व उकारास वकार होतो.

१. वाळभाषेंत ' कार ' प्रत्ययांतील ककाराचा लोप होतो. २. =ह्रस्व
व दीर्घ. ३ इकार शब्दानें =ह्रस्व व दीर्घ दोन्ही इकार व्यावयाचे.

उदाहरणें.

प्रीति + अर्थ = प्रीत्यर्थ.
गुरु + आज्ञा = गुर्वाज्ञा.
नदी + आनी = नद्यानी.
सासू + आनी = सास्वानी.
भी + आवे = भ्यावे.

५. ए, ऐ, ओ, किंवा औ यांच्यापुढे कोणताही स्वर आला असतां त्यांच्या जागीं अय्, आय्, अव् आणि आव् हीं अक्षरे यथाक्रम होतात.

उदाहरणें.

के (की) + अ = क्रय. गै + अन = गयन.
भो (भू) + अन = भवन. पौ (पू) + अन = पावन इ०.
घे धातूपासून " घ्यावयास " व हो धातूपासून " व्हावयास " या शुद्ध मराठी रूपांतही वरील संधिनियम कांहींसा दृष्टीस पडतो. त्या नियमाप्रमाणें बरोबर म्हटलें म्हणजे घयावयास व हवावयास अशीं रूपे व्हावीं; परंतु अय् व अव् या आदेशांतील अकार जलदीने उच्चार केल्यामुळे नाहींसा झाला असावा असे वाटते.

वर जे संधीचे नियम सांगितले त्यांस कितीएक ठिकाणीं अपवाद आहेत; म्हणजे त्या ठिकाणीं ते नियम लागत नाहींत. हे अपवाद संस्कृत व मराठी या दोन्ही भाषेत आहेत, परंतु संस्कृतांत व्यापेक्षां मराठींत फारच आहेत. संस्कृतांत एकाच शब्दाच्या निरनिराळ्या अवयवांचा जसा संधि होतो, तसा स्वतंत्र व निरनि-

१. एक वर्णाच्या किंवा अक्षराच्या जागीं जो दुसरा वर्ण किंवा अक्षर होतें त्यास आदेश अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे.

राख्या दोन शब्दांचाही संधि होतो. मराठीत पहिल्या प्रकारचा संधि बराच आढळतो; स्वतंत्र व निरनिराख्या शब्दांचा संधि तादृश आढळत नाही; व पहिल्या प्रकारचा म्हणजे एकाच शब्दाच्या निरनिराख्या अवयवांचा संधिही संस्कृताप्रमाणे सर्वत्र होत नाही; कोठे कोठे मात्र होतो. यास उदाहरण. जा, पी, धू, ने, हो या धातूंस ऊन प्रत्यय लागला असतां संधीच्या नियमाप्रमाणे जोन, प्यून, धून, नयून, हवून अशीं रूपे व्हावीं, परंतु तशीं न होतां जाऊन, पिऊन, धुवून, नेऊन, होऊन अशींच होतात. आतां 'ऊन' लागला असतां संधीच होत नाही म्हणजे, तर तसेही म्हणतां येत नाही. कर, ठेव, सोड, बस, धांव इत्यादि अकारांत धातूंस तो प्रत्यय लागला असतां करऊन, ठेवऊन वगैरे रूपे होत नाहीत पण करून, ठेवून, सोडून, अशीं होतात; व हीं रूपे होतांना अकारापुढे उकार आला असतां दोहोंच्या जागीं ओकार व्हावयाचा जो व्यापक संधिनियम तो मोडतो, तरी त्यांत दोन्ही स्वरांच्या जागीं पुढला स्वर मात्र होतो. या संधीस पररूप संधि म्हणतात. कारण पर म्हणजे पुढला (वर्ण) त्याचे रूप या संधीत उतरते. याचप्रमाणे करूं, बोलूं, हसूं, वगैरे शब्दांत प्रकृति व प्रत्यय याचा संधि झाला आहे. आतां वर सांगितलेल्या दोन्ही स्थलीं करोन, ठेवोन, करीं, बोलों अशींही रूपे कोणी योजतात, व कवितेंत तर तीं पुष्कळ आढळतात. व तीं रूपे अकार व उकार यांच्या संयोगापासून ओकार होऊन झाली आहेत. तेव्हां तींच खरीं असें कोणी म्हटल्यास तें म्हणजे बरोबर दिसत नाही. कारण करून ठेवून याप्रमाणे जाओम, घेओन पिओन इत्यादि रूपेही आढळतात व तीं व्यापक संधि नियमाने सिद्ध होत नाहीत हे उघड आहे. यावरून

जाओन, येओन, करोन, सोडोन इत्यादि रूपें उकारास कर्धो कर्धो ओकार होण्याचा जो मराठींत सामान्य परिपाठ आहे त्यास अनुसरून होतात, असे कल्पावें हें बरें दिसतें.

संधीच्या व्यापक नियमाच्या खळी नियम लागूं न होतां जसा अपवादरूप पररूप संधि कोठें कोठें होतो, तसा कांहीं ठिकाणीं दोन स्वरांच्या जागीं प्रथम स्वरच काईम रहातो; यास पूर्वरूप संधि म्हणतात. हाही संधि अपवादात्मक आहे. जसे खिडकी आणि आंतून यांचा संधि खिडक्यांतून असा संधीच्या सामान्य नियमाप्रमाणें न होतां खिडकींतून असा पूर्वरूप संधि होतो. याचप्रमाणें झाली, झालें इत्यादि शब्दांस असे हा शब्द जोडला असतां झालीसें, झालेंसें अशीं रूपें होतात. करितो+आहे=करितोहे; बोलतो+आहेस=बोलतोहेस इत्यादि उदाहरणें हीं पूर्वरूप संधीचींच समजावीं.

(२) व्यंजनसंधि.

व्यंजनांस संस्कृतांत 'हल्' असें पारिभाषिक नांव दिलें आहे व त्यांच्या संधीस हलसंधि अशी संज्ञा आहे, व्यंजनसंधि वास्तविक पहातां केवळ संस्कृतशब्दांत मात्र येतो; शुद्ध मराठी शब्दांत येत नाही. मराठीभाषेत व तिची उत्पादक जी बालभाषा तींत संस्कृतांतल्याप्रमाणें शब्दांच्या शेवटीं व्यंजन असत नाही. संस्कृत शब्द प्राकृत भाषेत आले म्हणजे ते मूळचे व्यंजनान्त असल्यास त्या शेवटच्या व्यंजनाचा स्वर होतो. जसे श्रीमान्, बुद्धिमान्, विद्वान्, सरित्, वाक् (च्) इत्यादि व्यंजनांत संस्कृत शब्दांचीं रूपें मराठींत श्रीमान, बुद्धिमान, विद्वान, सरिता, वाचा अशी स्वरांत होतात. आणि असा फेरफार झाल्यानें प्राकृत शब्दांत व्यंजनसंधि येत ना-

हीं. तत्+मय=तन्मय, चित्+घन=चिद्घन, वाक्+ईश=वागीश, उन्+लेख=उल्लेख, इत्यादि शुद्ध संस्कृत शब्दांत तो संधि येतो व त्याचे नियम त्या भाषेच्या व्याकरणाविषयी जे मराठींत ग्रंथ झाले आहेत त्यांत पहावे. ते फार संकीर्ण असल्यामुळे त्यांचे निरूपण योड्यांत नीट होण्यासारखे नाही. व ते निरूपण मराठी व्याकरणांत तादृश अवश्यक आहे असे आम्हांस न वाटल्यावरून ते केले नाही.

३—शब्दांवेचार.

संकेताने किंवा रूढीने अर्थ दाखविणारा जो वर्णसमुदाय त्यास शब्द म्हणतात. रामा, नदी, घोडा, झाड, करतो, काळा, हिरवा, इत्यादि शब्द होत; कारण ते, तो तो अर्थ रूढीने दाखवितात. आतां संकेताने अर्थ दाखविणे हे लक्षण प्रत्ययांवरही येते. कारण, पाटीलकी, जाणारा, धुणावळ इत्यादि शब्दांतील 'की,' 'णारा,' 'णावळ' इत्यादि प्रत्ययही, धंदा किंवा वृत्ति, कर्ता, मोल इत्यादि अर्थ संकेताने दाखवितात. तेव्हां प्रत्ययांसही शब्द म्हणणे प्राप्त होते. व वास्तविकपणे त्यास शब्द मानण्यास आम्हांस कांहीं बाध दिसत नाही. साधारण शब्दांत व प्रत्ययांत भेद इतकाच कीं, साधारण शब्दांचा स्वतंत्रपणे प्रयोग केला असतांही त्यापासून अर्थबोध होतो, व प्रत्ययांची गोष्ट तशी नाही. त्यांचा प्रयोग सर्वकाळ दुसऱ्या शब्दांबरोबर होतो व तसा प्रयोग केल्यास मात्र ते अर्थबोधक होतात. तथापि तेवढ्याने ते निरर्थक आहेत असे म्हणतां येत नाही. तसेच अत्यंत शोधक व बहुभाषाभिज्ञ कितीएक अर्वाचीन पंडितांचे असे स्पष्ट म्हणणे आहे, कीं ज्या वर्णांस सांप्रत स्वतंत्रपणे

अर्थबोध करण्याचें सामर्थ्य नाहीं, ज्यांस आपण प्रत्यय म्हणतो, ते वर्ण पूर्वी स्वतंत्र शब्द असावे; व इतर शब्दांशीं नेहमी त्यांचा संधि होत असल्याने त्यांच्या कितीएक अवयवांचा लोप होऊन काळगतीने त्यांचा स्वतंत्रपणा नाहींसा झाला असावा. प्राचीन भाषांतील शब्दांस वर सांगितलेल्या व इतर दुसऱ्या कारणांनी विकार होऊन व त्यांचें रूप व त्यांचें कार्य बदलून त्या भाषांपासून नवीन भाषा कशा निष्पन्न होतात या गोष्टीचें ज्यांत विवरण असतें, त्या भाषाशास्त्रांत शब्दांच्या चमत्कारिक बदलणुकेची उदाहरणे विद्वान् ग्रंथकारांनी पुष्कळ दिली आहेत. आपल्या या मराठी भाषेविषयी तसा बारीक विचार अद्यापि झाला नाहीं; तथापि हीतही तसली उदाहरणे शोधूं लागल्यास सांपडतील. पहा, 'पार्श्व' हा संस्कृत शब्द प्रसिद्ध आहे व याचा अर्थ कूस, बाजू असा आहे. आतां पार्श्व या शब्दाचा अपभ्रंश बालभाषेच्या नियमाप्रमाणें 'परस' असा होतो व त्या भाषेतून तो शब्द मराठींत येतांना पहिला स्वर दीर्घ होऊन संयुक्त व्यंजनांतील एक व्यंजन गळून 'पास' असे रूप होतें. आतां याच रूपास सप्तमी व पंचमी यांचे जुने प्रत्यय 'ई' व 'ऊन' हे लावून 'पासी' 'पासून' अशीं रूपे झाली आहेत. परंतु हल्ली 'पासी' व 'पासून' यांस ते सविभक्तिक शब्द आहेत असे फार थोडे लोक समजत असतील; त्यांस केवळ प्रत्यय किंवा अव्यय समजतात याप्रमाणें 'म्हणजे' हा शब्द मूळचा क्रियापदरूप असतां सांप्रत केवळ अव्यय झाला आहे. तसे 'आणि' हा शब्द मूळचें संकृत सर्वनाम जें 'अन्य' याचा अपभ्रंश होऊन उभयान्वयी अव्यय झाला आहे. अशी उदाहरणे पुष्कळ देतां येतील. सारांश, शब्दांचें वर जें लक्षण केले, तें प्रत्ययावर आले तरी वास्तविक काहीं चिंता नाहीं.

कारण तेही मूळचे शब्दच आहेत व सांप्रत त्यांस स्वतंत्रपणे अर्थ नसला तरी अर्थ म्हणून त्यांस आहेच.

शब्दांच्या जाती मुख्यत्वेकरून तीन दिसतात. प्रातिपदिक, क्रियापद आणि अव्यय-ज्या शब्दांपासून संख्या लिंग इत्यादिकांनी परिच्छिन्न अशा वस्तूचा बोध होतो, त्या शब्दांस प्रातिपदिकें म्हणतात. जसे झाड, नदी, राघू, हरिण, इत्यादि. प्रातिपदिकाचा अर्थ विशेष्य असला म्हणजे त्यास नाम म्हणतात. व त्याचा अर्थ गौण असून तो शब्द विभक्तीची वगैरे अपेक्षा न बाळगतां दुसऱ्या प्रातिपदिकांवर अन्वय पावत असला म्हणजे त्यास विशेषण म्हणतात. जसे काळा घोडा, गोड आंबा, चांगले पुस्तक, मोठी हवेली, इत्यादि ठिकाणी ' काळा ' ' गोड ' ' चांगले ' इत्यादि शब्द विशेषणें होत, कारण त्यांच्या अर्थाचा अन्वय विभक्तीची वगैरे अपेक्षा मध्ये न करतां घोडा, आंबा, इत्यादि शब्दांवर होतो. ' राजाचा चाकर ' या वाक्यांत राजा या शब्दाचा अन्वय चाकरावर होतो खरा परंतु मध्ये विभक्तीची अपेक्षा लागते, म्हणून ' राजा ' हे विशेषण नव्हे.

काहीं थोड्या नामांस किंवा प्रातिपदिकांस सर्वनाम अशी संज्ञा वैयाकरणांनी दिली आहे. अर्थदृष्टीने इतर नामापेक्षां व विशेषणापेक्षां सर्वनामांत काहीं विशेष दिसत नाही, संकृत व्याकरणांत कितीएक शब्दांस सर्वनाम अशी संज्ञा देऊन त्यांचा वर्ग केला. त्यांचे प्रयोजन असे आहे की, त्या शब्दांस काहीं विशेष कार्ये सारखीं होतात. त्याचप्रमाणे मराठी व्याकरणांतही कित्येक शब्दांस सर्वनाम अशी संज्ञा देऊन त्यांचा एक वर्ग करण्यापासून फळ आहे. व्हां, ये, वीं, हे प्रत्यय सर्व शब्दांस लागत नाहीत, तो, जो, कोण, हा, या शब्दांच्या प्रकृतींस मात्र लागतात;

तसेच क्रियापदांचीं रूपे सर्व शब्दांच्या संबधाने बदलत नाहींत; तो, तूं, मी, या शब्दांच्या योगाने बदलतात; याकरितां त्यांच्या व्याकरणकार्यांचे नियम बांधतां येण्याकरितां सर्वनाम अशी संज्ञा कल्पण्याचा व त्या संज्ञेखालीं कांहीं शब्दांचा संग्रह करून त्यांचा वर्ग बांधण्याचा उपयोग आहे हे सुज्ञ व मार्मिक वाचणारांनी ध्यानांत आणावे. *

याप्रमाणे शब्दांचा मुख्य भेद जो प्रातिपदिक याचे तीन अवांतर वर्ग झाले; ते येणेप्रमाणे—१ नाम किंवा विशेष्य, २ सर्वनाम, आणि ३ विशेषण. या तिन्ही भेदांचे निरूपण यथाक्रम पुढे करूं.

निबंध ५.

शब्दांच्या जाती.

मागल्या निबंधांत भाषाघटक शब्दांचे एकंदर तीन विभाग सांगितले; प्रातिपदिके क्रियापदे आणि अद्वय्ये. तसेच पहिला प्रकार जो प्रातिपदिके त्याचे पोटविभाग तीन केले; नामे, सर्वनामे आणि विशेषणे. आतां या प्रत्येक पोटविभागाचा विचार करूं.

* ' नामांच्या बदली घालतां येणारे जे शब्द तीं सर्वनामे ' अशी त्यांची व्याख्या करून जर उपयोग करावयाचा असेल, तर या शब्दांचे सर्वनामे हे नांव अन्वर्थक नाहीं. संस्कृत भाषेत कांहीं विशेष विभक्तिकार्ये सारखीं होणारे ते शब्द आहेत, त्यांत 'सर्व' हा शब्द मुख्य आहे, म्हणून त्या भाषेत हा एक निराळा वर्ग झाला, व मराठींतलीं सर्वनामे या वर्गाखालीं येऊं शकतात, म्हणून यांस सर्वनामे असें ह्मणण्याची चाल पडली. वस्तुतः ज्यांना आपण सर्वनामे ह्मणतो, त्यांचा वर्ग मराठींत निराळा बांधणे असल्यास त्यांस बरोबर लागू पडेल असें नांव प्रतिनामे असें आहे, व तेंच नांव त्यांस व्याकरणांत देणे योग्य होईल.

नामै.

‘ ज्या शब्दापासून संख्या, लिंग इत्यादिकांनी परिच्छिन्न म्हणजे युक्त अशा पदार्थाचा बोध होतो व तो पदार्थ जेव्हां विशेष्य असतो म्हणजे त्याचा विभक्ती किंवा शब्दयोगीअव्यय मध्ये न येतां दुसऱ्या शब्दांवर अन्वय होत नाही, त्या शब्दास नाम म्हणार्चे ’ असे नामाचे लक्षण मागल्या निबंधांत सुचविलेच आहे. प्रत्येक नामास लिंग, वचन ही असतातच. यावरून त्यापासून लिंग व संख्या यांनी युक्त अशा पदार्थाचा बोध होतो हे स्पष्टच आहे. तसेच नामांचा इतर नामांशी अगर क्रियापदांशी जो अन्वय व्हावयाचा तो सर्वकाळ मध्ये विभक्ति किंवा शब्दयोगीअव्यय असल्याखेरीज होत नाही. यावरून विशेष्यपणाचे जे वर लक्षण सांगितले, तेही साऱ्या नामांस लागू आहे हेही उघड आहे, असे सुज्ञ वाचणारांचे ध्यानांत येईल.

आतां नामाचे वर जे लक्षण सांगितले ते भाषाघटक शब्दांच्या इतर प्रकारांवर येते की नाही याचा विचार करूं. वर सांगितलेले लक्षण सर्वनामांवर येते, कारण नामांप्रमाणे सर्वनामांपासूनही संख्या व लिंग यांनी परिच्छिन्न अशा पदार्थाचा बोध होतो. व तो पदार्थ कधी कधी विशेष्यही असतो. जसे “ तो गांवास गेला ” “ त्या पुढे यावयास लाजतात. ” इत्यादि वाक्यांत ‘ तो ’ व ‘ त्या ’ हीं सर्वनामै विशेष्य असून लिंग व संख्या यांनी युक्त अशा अर्थाचा बोधही त्यांपासून होतो. परंतु सर्वनामै हीं नामाचाच प्रकार आहे असे मागिले निबंधांत दर्शविलेच आहे. याकरितां त्यांवर त्यांचे लक्षण आले हे नीटच आहे; ते दूषण नाही. विशेषणांवर वर सांगितलेले लक्षण येत नाही; कारण ‘ काळा ’, ‘ काळी ’, ‘ काळ्या ’ इत्यादि कितीएक विशेषणांपासून लिंग व संख्या यांनी

युक्त अशा अर्थाचा बोध होतो खरा. तथापि त्यांचा अर्थ विशेष्य असत नाही; म्हणजे विभक्ति अगर शब्दयोगीअव्यय मध्ये घेतल्यावांचून त्याचा दुसऱ्या शब्दांवर अन्वय होतो. क्रियापदे व अव्यये यांपासून लिंग व संख्यायुक्त अर्थाचा बोध होत *नसल्यामुळे त्यांवर वर सांगितलेले लक्षण येत नाही.

जुन्या व्याकरण ग्रंथांत नामांचे लक्षण असे केले आहे की, कोणत्याही एकाद्या वस्तूचे जे नांव ते नाम. या लक्षणवाक्याचा अर्थ काय ? कोणत्याही वस्तूचा ज्या शब्दापासून बोध होतो असा अर्थ धरल्यास ते लक्षण भाषाघटक. सर्व शब्दांवर येते; कारण ते सर्व शब्द अर्थबोधक असतातच. आतां " वस्तूचे नांव " याचा अर्थ वस्तूच्या लिंग व संख्या यासहवर्तमान बोध करणारा शब्द असा धरल्यास वर लिहिल्याप्रमाणेच लक्षण झाले. असे.

नामाचे दोन विभाग करितात, सामान्यनाम व विशेषनाम. ज्या नामांपासून जातीचा किंवा गुणाचा बोध होऊन तद्वारा ती जाती किंवा गुण ज्या व्यक्तीवर असतात त्यांचा बोध होतो, त्या नामास सामान्यनाम म्हणतात. जसे घोडा, घर, माणूस, गलबत इत्यादि. या सर्व उदाहरणांत, अश्वत्व, मनुष्यत्व इत्यादि जातीचा बोध होऊन तद्वारा त्या ज्यांवर आहेत त्या व्यक्तीचा बोध होतो, म्हणून या शब्दांस सामान्यनाम म्हणावे. लेखक, चाकर, शिपायी, राजा, इत्यादि शब्द जाती दाखवीत नाहीत, तरी ते ज्या धर्माच्या योगाने प्रवृत्त होतात ते धर्म जातीप्रमाणे अनेक व्यक्तींवर रहाणारे असल्यामुळे त्या शब्दांसही सामान्यनाम म्हणणे योग्य आहे.

* करतो, करती, करतें या शब्दांस क्रियापदे मानण्याचा सर्वत्र प्रचार आहे. परंतु वास्तविकपणे ती क्रियापदे नव्हत. विशेषणे आहेत. या गोष्टीची उपपत्ति पुढे क्रियापद प्रकरणांत लिहूं.

आतां जीं नामें जाती किंवा धर्म यांच्या योगानें प्रवृत्त होत नाहींत तर शुद्ध व्यक्तीचाच बोध करितात त्या नामांस विशेषनामें म्हणतात; जसे रामा, गोविंदा, साळू, गंगा इत्यादि.

सामान्यनामें व विशेषनामें यांत मुख्य भेद हा आहे कीं, सामान्यनाम जाती किंवा धर्म दाखवितें. व ती जाती किंवा धर्म अनेकांवर असल्यामुळे तें त्या त्या व्यक्तीस लागतें; जसे, 'गाय' हा शब्द गोत्वजाती दाखवितो व 'चाकर' हा शब्द सेवा करणें हा सामान्य धर्म दाखवितो; आणि ती जाती किंवा तो धर्म तो तो शब्द प्रवृत्त होण्यास नियामक होतो. याजमुळे त्या त्या जातीस किंवा सामान्य धर्मास त्या त्या शब्दांचें प्रवृत्तिनिमित्त म्हणतास. परंतु विशेषनाम कोणत्याही जातीच्या अथवा सामान्य धर्माच्या योगानें प्रवृत्त होत नाहीं; तर तें साक्षान् केवळ व्यक्तीचा बोध करतें. रामा, खंडू, गोदू इत्यादि नामें कोणत्याही जातीच्या किंवा गुणांच्या योगानें त्या त्या व्यक्तीस लागत नसतात. म्हणजे जाती किंवा सामान्यधर्म त्या शब्दांचें प्रवृत्तिनिमित्त असत नाहीं. यावरूनच रामा, गोविंदा, इत्यादि कितीएक विशेषनामें अनेक व्यक्तींच्या संज्ञा असतात, तथापि त्यांस सामान्यनामाचें लक्षण येत नाहीं; कारण त्या शब्दांस जाती किंवा सामान्यधर्म प्रकृतिनिमित्त असत नाहीं. म्हणजे, कोणतीही विशेष जाती किंवा सामान्यधर्म त्यांवर असल्यामुळे त्या त्या व्यक्तीस तीं नामें लागतात असें म्हणतां येत नाहीं.

दादोबा असें म्हणतात कीं, " ठेवलेलीं जितकीं नामें तितकीं सारीं विशेषनामें होत." परंतु हे म्हणणें आम्हास योग्य वाटत नाहीं. कारण गोविंदा, हरि, मनी इत्यादि विशेषनामें जशीं ठेवलेलीं आहेत तशीं घोडा, हरिण, वाघ, चाकर हीं सामान्य-

नामैही ठेवलेलीच आहेत. दोन्हीमध्ये तफावत इतकीच की, सामान्यनामं जातिविशिष्टांस किंवा सामान्य धर्मविशिष्टांस ठेविली असतात, व विशेषनामं केवळ व्यक्तींस मात्र ठेवलेली असतात. परंतु वस्तुतः सर्वच नामं ठेवलेली आहेत.

कधी कधी विशेषनामांचा प्रयोग त्या नामांनी दर्शित ज्या व्यक्ती त्यांचे विशेष गुण घेऊन त्या गुणांच्या संबंधाने करितात. जसे " तो केवळ जमदग्नि आहे " " त्या यमापुढे कोणी जावे " " तो कोण असा रस्तूम लागून गेला आहे " " त्या कैकेयीच्या तोंडास कोण लागेल " ? इत्यादि वाक्यांत जमदग्नि, यम, रस्तूम, कैकेयी इत्यादि शब्द खरोखरी विशेषनामं आहेत; तरी त्यांचा प्रयोग तापटपणा, निर्दयत्व, बल, कर्कशपणा इत्यादि गुणांच्या संबंधाने केला आहे. म्हणून ह्या वाक्यांत ती सामान्यनामं झाली असे समजावे. तसेच, कांहीं शब्द वास्तविकपणे सामान्यनामं असताही विशेषनामं होतात. जसे हिमालय, पंचवटी, चक्रपाणि, देवेंद्र, इत्यादि शब्द त्या त्या गुणांवरून मूळचे उत्पन्न झाले असून सांप्रत मूळचा व्यापक अर्थ सोडून रूढीने केवळ त्या त्या व्यक्तीचाच बोध करितात, आणि त्यामुळे ते विशेषनामं झाले आहेत.

वरच्या उदाहरणांवरून नामांचा दुसरा एक विभाग मनांत येतो. वास्तविकपणे पहतां हा विभाग केवळ नामांचाच नव्हे; तर सामान्यशब्दांचा आहे. व शब्दांचा सामान्य विचार करतांना सांगावयाचा; परंतु तो तेव्हां राहिला, तो आतां प्रसंगवशात् आल्यावरून सांगतो. शब्दांचे सामान्य तीन विभाग करितात. रूढशब्द, यौगिकशब्द, व योगरूढशब्द. जे शब्द प्रकृति व प्रत्यय यांच्या संयोगाने झाले नसतात, तर जे स्वतःसिद्ध असून

संकेताने म्हणजे रूढीने त्या त्या अर्थाचा बोध करितात, त्यांस रूढशब्द म्हणतात. जसे घोडा, बैल, झाड, इत्यादि. रूढशब्दांसच सिद्धशब्द असेही कधी कधी म्हणतात. ज्या शब्दांचा अर्थ त्याच्या अवयवांच्या अर्थाच्या जुळणीने उत्पन्न होतो, त्या शब्दांस यौगिकशब्द म्हणतात; जसे प्राणी, सुहृद्, सेवक, लोहार (लोहकार) इत्यादि. आतां कितीएक शब्द असे आढळतात कीं, त्यांचा यौगिक अर्थ फार व्यापक असतो परंतु त्यांचा प्रयोग तसा व्यापक न होत; कांहीं विवक्षित व्यक्तींवर मात्र होतो, असल्या प्रकारच्या शब्दांस योगरूढशब्द म्हणतात; जसे तुरंग, दंति, करणी, कुंभार इत्यादि, या ठिकाणी ' तुरंग ' शब्दाचा अवयवार्थ म्हटला म्हणजे ' तुरं ' म्हणजे लवकर व ' ग ' म्हणजे जाणावा, असा असल्यामुळे ' तुरंग ' शब्दाचा एकंदर अर्थ लवकर चालणारा असा होतो; व लवकर चालणारे प्राणी पुष्कळ असतां हा शब्द केवळ घोड्यांस लावण्याची रूढि आहे. याकरतां या शब्दांस योगरूढ म्हणावे. तसेच ' दंती ' शब्दाचा यौगिक अर्थ म्हटला म्हणजे ज्यास दांत आहेत असा होतो. परंतु तो शब्द केवळ हत्तींसच लावतात. ' करणी ' शब्दाचा अर्थ करण्याचे साधन असा व्यापक आहे, तरी गंड्याच्या एका विखणावरच त्याचा प्रयोग होतो. याचप्रमाणे ' कुंभार ' शब्दाने कुंभकरणाचा सामान्यत्व करून बोध होत असतां रूढीत तो शब्द एका विवक्षित जातीच्या मनुष्यास मात्र लावतात. याचप्रमाणे मागे उदाहरणार्थ घेतलेले ' हिमालय ' व ' चक्रपाणि ' हे शब्द योगरूढ आहेत असे समजावे. यौगिकशब्द व योगरूढशब्द यांसच कधी कधी साधितशब्द म्हणतात.

हा प्रासंगिक विचार पुरे करून पुनः नामाच्या विचाराकडे लागू. सामान्यनामं व विशेषनामं या विभागांप्रमाणे भाववाचकनामं असाही एक प्रकार कोणी कोणी ग्रंथकार सांगतात. चांगलेपणा, कमताई, मधुरत्व इत्यादि या प्रकारच्या नामांची उदाहरणे देतात, परंतु हा भाववाचकनामांचा वेगळा वर्ग सांगण्याचे व्याकरणांत कांहीं एक प्रयोजन आम्हांस दिसत नाही. अशा प्रकारच्या नामांचा एक वर्ग आहे, इतक्यावरून जर तो सांगवा तर दळणावळ, करणावळ, शिवणावळ, इत्यादि नामांचाही एक वर्ग करून त्यास मौल्यवाचक नामांचा वर्ग असे नांव ठेवून याप्रकारे पुष्कळ भेद करतां येतील. असो.

नामापासून लिंग व संख्या यांनी युक्त अशा वस्तूंचा बोध होतो म्हणून वर सांगितले आहे. हा लिंगाचा व संख्येचा बोध कितीएक ठिकाणी स्वतां नामापासूनच होतो, व कितीएक ठिकाणी नामास लागलेल्या प्रत्ययापासून तो होतो. जैसे बैल, गाय, वाघ, मांजर इत्यादि नामांपासून स्वतांच लिंगाचा बोध होतो; व घोडा, घोडी, बकरे इत्यादि नामांपासून जो लिंगाचा बोध होतो, तो आ, ई, ऍ ह्या त्या त्या नामांस लावलेल्या प्रत्ययांपासून होतो. तसेच झाड, नदी, पुरुष इत्यादि नामांपासून स्वतांच एकत्वरूप संख्येचा बोध होतो. घोडे, नद्या, तळी इत्यादि नामांपासून बहुत्व संख्येचा बोध होतो, तो नामास लावलेल्या त्या त्या प्रत्ययापासून होतो.

नामांनी दर्शित लिंगे तीन आहेत हे प्रसिद्धच आहे. पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग. जें नाम किंवा प्रातिपदिक अर्थाच्या ठायीं पुरुषत्वाचा बोध करितें किंवा तो बोध करण्यास समर्थ असतें,

त्यास पुल्लिङ्गीनाम किंवा प्रातिपदिक *म्हणावें; ज्या नामापासून त्याच्या अर्थावर स्त्रीत्वाचा बोध होतो, किंवा तो बोध करण्याचे सामर्थ्य ज्यास असते, त्या नामास किंवा प्रातिपदिकास स्त्रीलिङ्गी म्हणावें; व ज्या नामापासून किंवा प्रातिपदिकापासून पुरुषत्वाचा किंवा स्त्रीत्वाचा बोध होत नाही व तो बोध करण्याची ज्यास योग्यताही असत नाही, त्यास नपुंसकलिङ्गी म्हणावें. आतां प्राणिवाचक जीं नामे आहेत त्यांपासून त्यांच्या अर्थाच्या ठायीं पुरुषत्वादि जातींचा बोध होतो हे नोंटच आहे; परंतु अचेतनपदार्थवाचक नामांसही लिङ्गे असतात व त्यापासून ही विवक्षा असतां आरोपित पुरुषत्वाचा किंवा स्त्रीत्वाचा बोध होतो. जसें,

पूर्वेस पूर्ण उगवे शशि त्या सुकाळीं
दे औषधीस सुख तो स्वकुळा सुकाळीं;
दिगसुंदरी-मुख, उटी पति यामिनीचा
लावी सुकुंकुम करे प्रिय कामिनीचा.

वामन.

* दादोबा पांडुरंग यांनी आपल्या व्याकरणांत पुल्लिङ्गी वगैरे नामांचीं लक्षणे घेणेप्रमाणे लिहिली आहेत. “ ज्या नामेंकरून प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या पुरुषत्वाचा बोध होतो, त्यास अथवा त्याचे पुल्लिङ्ग म्हणतात ” (म० व्या० आ० ३ पृ० २६) अशीच स्त्रीलिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी नामांचीं लक्षणे केली आहेत. परंतु या लक्षणवाक्यांत अप्राणिवाचक पदार्थांचे पुरुषत्व व स्त्रीत्व म्हणजे काय, हे समजत नाही; तसेंच “ प्राणिवाचक ” व “ अप्राणिवाचक ” हीं कोणत्या शब्दांचीं विशेषणे समजली? पदार्थ शब्दांची तीं विशेषणे करावीं तर वाक्य निरर्थक होते. पदे प्राणिवाचक किंवा अप्राणिवाचक होतील; पण पदार्थ तसे होत नाहीत. ‘ वाचक ’ हे विशेषण शब्दांचे संभवते; अर्थांचे संभवत नाही.

या पद्यांत शशि (चंद्र), दिक् (दिशा), यामिनी (रात्र)
या शब्दांत पहिला पुल्लिंगी व दुसरे दोन स्त्रीलिंगी शब्द आहेत
व त्यांचे अर्थ खरोखरी अचेतन असल्यामुळे त्यांवर वास्तविक
पुरुषत्व किंवा स्त्रीत्व नाही. तर त्या धर्माचा या ठिकाणी अलं-
काराकरितां आरोप केला आहे; व त्यामुळे त्या ठिकाणी पुरुषत्वाचा
व स्त्रीत्वाचा बोध त्या शब्दांपासून होतो हे उघड आहे. तसेच,

कनकलतिका, सौदामिनी
कीं चंद्रकलिका तनु धारिणी,
सुवर्ण केतकी पत्रवर्णी,
सुवर्णखाणी हरिणाक्षी.

मुक्तेश्वर.

शकुंतलेच्या वर्णनाच्या या ओवीत कनकलतिका, व चंद्रक-
लिका हे शब्द स्त्रीलिंगी असण्याची किती आवश्यकता आहे हे
सुज्ञ व मार्मिक वाचणारांच्या सहज लक्ष्यांत येईल. लतिका म्ह-
णजे लता या शब्दाच्या जागी त्याच अर्थाचे इतर लिंगाचे वृक्ष
किंवा झाड हे शब्द घातले असतां अर्थ कसा बिघडतो व रसभंग
कसा होतो हे विचार केल्यास उघड समजेल. तसेच 'चंद्र' शब्द
पुल्लिंगी असल्यामुळे तो साजणार नाही असे समजून रसज्ञ कवीने
कलिका हा स्त्रीलिंगी शब्द जोडून चंद्रकलिका हे स्त्रीलिंगी उप-
मान केले. या उदाहरणावरून असे स्पष्ट होते कीं, अचेतन-
वाचक शब्दांपासूनही कधी कधी लिंगाचा बोध होतो.

दादोबा पांडुरंग यांनी सामान्यलिंगी नामें म्हणून एक निराळा
वर्ग करून त्या नामांचें असे लक्षण केले आहे कीं, " ज्या नामें
करून वर सांगितलेल्या (म्हणजे पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग,

कोणत्याही लिंगाचा ज्या काळीं एकाद्या वाक्यांत निश्चय करितां येत नाही त्या काळीं त्यांचे सामान्यलिंग म्हणावे " व याप्रमाणे लक्षण करून " मित्र, मी, तू, पक्षी इ० " अशी उदाहरणे दिली आहेत.

केवळ उच्चार केल्याबरोबर ज्यांच्या लिंगाचा निश्चय करितां येत नाही असे कांहीं शब्द आहेत खरे; तथापि वाक्यांत बहुतकरून त्यांचा लिंगनिर्णय होतो; परंतु एकादे वेळेस तो झाला नाही तरी तेवढ्यावरून त्या शब्दांचे सामान्यलिंग मानणे बरोबर नाही. कारण जसे आड, नाव, वही इत्यादि दोन अर्थांच्या शब्दांस दोन्ही अर्थांचे वाचक सामान्य शब्द म्हणत नाहीत; तर दोन अर्थांचे निरनिराळे वाचक म्हणतात, कां कीं त्यांपासून दोन अर्थांचा निरनिराळ्या रूपाने बोध होतो. सामान्यरूपाने बोध होत नाही. जसे पोर हा शब्द उभय लिंगी आहे; याने मुलाचा किंवा मुलीचा बोध होईल; पण दोन्ही लिंगांचा एकदम बोध होत नाही. यास्तव असल्या शब्दांस उभयलिंगी किंवा अनेकलिंगी हे नांव शोभते; सामान्यलिंगी हे नांव बरोबर दिसत नाही. पहा, अकारांत पुल्लिंगी वगैरे कितीएक शब्दांचे एकवचन व अनेकवचन एकसारखे असते; परंतु पुरुष, माळी, पेरू या रूपांस सामान्यवचन म्हणत नाही व सामान्यवचन हा भेद दादोबानी गणला नाही. परंतु वरच्या त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे सामान्यवचन असा एक वचनांत प्रकार मानावा लागेल. तसेच दादोबानी सामान्यलिंगी नामाची जी उदाहरणे दिली आहेत तीही प्रायः बरोबर नाहीत; मित्र, हा सर्वकाळ पुल्लिंगी योजला असतो असे आम्हांस वाटते; मी, तू हे दोन शब्द सर्वनामे आहेत. म्हणून नामाच्या प्रकाराच्या उदाहरणास ते योजणे दादोबांच्या घती अंमळ विपरीत दिसते; कारण त्यांनीं नामे व सर्वनामे निर-

मिराळीं मानलीं आहेत. आमच्याप्रमाणें नामाचा पोटभेद सर्व-
नामें मानलीं नाहींत. पक्षी हा शब्द तर सर्वकाळ पुल्लिंगी असतो
इतर लिंगी त्याचा प्रयोग कधीं आढळत नाहीं.*

आतां लिंगाचा बोध प्रत्ययांवरून होतो म्हणून सांगितलें ते
प्रत्यय येंप्रमाणें होत.

‘ आ ’ हा पुल्लिंगदर्शक प्रत्यय होय. जसें घोडा, कुत्रा, रेडा,
कोल्हा, लांडगा इत्यादि. संस्कृतांत मूळ प्रत्यय ‘ अः ’ अहि व

* सामान्यलिंग याची भाषेला तर मुळींच जरूर नाहीं, हें उघडच दिस-
तें, कारण भाषेत पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग यांचे जसे अनुक्रमें आ, ई
व एँ हे प्रत्यय आहेत, जे नामें व क्वचित् विशेषणें आणि क्रियापदें यांस
लागतात, तसा एकादा सामान्यलिंगाचा कांहीं प्रत्यय नाहीं. तेव्हां ही के-
वळ मानीव गोष्ट असून तसें मानण्याची गरज असेल तर ती मानावयाची.
सामान्यलिंग मानण्याचें कारण जें दादोबांनीं दिलें आहे, त्याचें खंडण वर
शास्त्रीबुवांनीं केलेंच आहे. कित्येकजण आणखी एक असें कारण पुढें आ-
णतात, कीं जेव्हां लिंगनिर्णय होत नाहीं, तेव्हां कोणचें लिंग समजावें ?
पण अशी शंका घेणारे नपुंसकलिंग म्हणजे काय आहे, हें लक्षांत घेत नाहींत.
संस्कृतांत व मराठींत नपुंसकलिंग हेंच मुळीं सामान्यलिंग आहे. वस्तुतः
जातिविषयक लिंगे दोन, एक पुल्लिंग व दुसरें स्त्रीलिंग; दोहोंचाही निर्णय जे-
थें होत नाहीं, तेथें ‘ पुल्लिंग नव्हे व स्त्रीलिंग नव्हे ’ अशा अर्थाचा ‘ न-बु-
संग-लिंग ’ हा शब्द योजिलेला आहे. घोडा का घोडी याचा निर्णय जेव्हां
होत नाहीं, किंवा निर्णय करण्याची आपणास जरूर मसते, तेव्हां आपण
‘ घोडे ’ असा त्या प्राण्याचा सामान्यत्वेकरून उल्लेख करितो. त्याचप्रमाणें
एकादें मनुष्य आपणास दिसलें आणि पुरुष किंवा स्त्री हें समजलें नाहीं, तर
आपण ‘ कोण तें ? ’ असा सामान्यतः प्रश्न करितो. यावरून सामान्यलिंग
ज्या मोठीकरितां आपणास मानावेंसें वाटतें, त्या गोष्टीचें कार्य नपुंसकलिंग
यावरून होत आहे, व म्हणून सामान्यलिंग म्हणून आणखी एक चीथें लिंग
मानण्याचें कारण नाहीं, हें उघड दिसून येईल. प्र० क०.

त्याचा महाराष्ट्रीत 'ओ' झाला आहे, व तोच 'ओ' अद्यापि गुजराथी वगैरेंत विद्यमान आहे. जुन्या मराठींतही कितीएक शब्दांपुढें हा 'ओ' प्रत्यय लागलेला दिसतो.

उदाहरण.

'देइ जावो अथवा राहो, पांडुरंगीं दृढ भावो.'

या 'ओ' चाच अपभ्रंश 'आ' झाला असावा व बालभाषेच्या कांहीं प्रकारांत 'ओ' चा 'आ' झालेला कितीएक ठिकाणीं आढळतोही. याप्रमाणें 'आ' हा प्रत्यय असल्यावरूनच घोडमुख्या, काळतोंड्या इत्यादि समस्त रूपांत तो दृष्टीस पडत नाही.

'ओ' हाहा पुल्लिंगदर्शक प्रत्यय आहे म्हणून वर सांगितलें आहे व याचाच अपभ्रंश होऊन 'ऊ' हाही एक पुल्लिंगी प्रत्यय झाला आहे. परंतु हे दोन्ही प्रत्यय जुन्या मराठी कवितेंत मात्र आढळतात. चालू भाषेंत येत नाहींत.

स्त्रीलिंगी प्रत्यय म्हटले म्हणजे 'ई' व 'ईण' होत. जसे कुत्री, घोडी, वाघीण, कुंभारीण इत्यादि. हे प्रत्ययही संस्कृतांतूनच आले आहेत, व ते प्रकृतीस लागतांना पररूपसंधि होतो. संस्कृतांत 'आ' म्हणून एक स्त्रीलिंगदर्शक प्रत्यय आहे परंतु तो केवळ शुद्ध संस्कृत शब्दांस मात्र लागतो; प्राकृत शब्दांस लागत नाहीं. त्याचीं उदाहरणें प्रिया, चंद्रवदना, कमलनयना, इत्यादि होत. हे असले शब्द प्राकृत कवितेंत मुख्यत्वेकरून येतात. आतां शोभा, दया, प्रभा, इत्यादि कितीएक आकारांत स्त्रीलिंगी शब्द चालू भाषेंतही आले आहेत; परंतु त्यांच्या प्रातिपदिकांची तिन्ही लिंगी रूपें होत नसल्यामुळे ते स्त्रीत्वदर्शक आ-प्रत्यय घटित आहेत असे सामान्य वाचणाराच्या मनांस भरून देतां येत नाहीं म्हणून त्याचीं उदाहरणें घेतलीं नाहींत.

‘ ऐ ’ हा नपुंसकलिङ्गी मुख्य प्रत्यय होय. जसे घोडे, कुत्रे, बकरे इत्यादि. ‘ ऊं ’ हा प्रत्यय जुन्मा भाषेत नपुंसकलिङ्गाचा दर्शक असावा असे अनुमान होतें व गुजरार्थांत वगैरे त्या लिङ्गाचा दर्शक तो अद्यापि आहे. आपल्या विद्यमान मराठींत कांहीं नपुंसकलिङ्गी शब्द राहिले आहेत, त्यांवरून वरील अनुमान होतें. वासरूं, मेंढरूं, बकरूं, माजरूं, लेंकरूं इत्यादि. शब्दांत ‘ ऊं ’ हा नपुंसकत्वबोधक संस्कृतांतील अनुस्वारासारखा प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्यय दिसतो. आणि असे असल्यामुळेच दुसऱ्या विभक्ती लागतांना तो ऊंकार नाहीसा होऊन बाकीच्या रूपास ते प्रत्यय लागतात व वासरास, वासरानें अशीं रूपें होतात.

हे लिङ्गदर्शक प्रत्यय कितीएक विशेषणांस व सर्वनामांसही लागतात; जसे काळा, काळी, काळें, मोठा, मोठी, मोठें, जो, जी, जें, तो, ती, तें, हा, ही, हें, इत्यादि.

आतां अचेतन पदार्थवाचक शब्दांस जीं निरनिराळीं लिङ्गे लागतात, तीं सांगितल्यावांचून समजावयास कांहीं उपाय आहे काय ! असें कोणी विचारल्यास, या प्रश्नाचें वास्तविक उत्तर हें आहे कीं, तीं सांगितल्यावांचून समजण्यास उपाय नाही. कोणत्या शब्दाचें कोणतें लिङ्ग हें भाषाभिज्ञांपासून समजून घेतलें पाहिजे. दुसरा उपाय नाही; व याकरितां कोशांत प्रत्येक शब्दापुढे त्याचें लिङ्ग कोणतें हें दर्शविलें असतें. लिङ्गे समजण्याचे व्यापक नियम असते तर कोशकर्ते तीं प्रत्येक शब्दास दाखविण्याची मेहेनत घेतेना.

निबंध ६.

लिंगविचार (पुढें चालू).

पांचव्या निबंधाच्या शेवटीं आम्हीं असे लिहिलें होतें कीं, अचेतनपदार्थवाचक शब्दांस जीं निरनिराळीं लिंगे लागतात तीं भाषाभिज्ञांपासून किंवा कोशावरून समजून घेतलीं पाहिजेत, तीं कळण्यास दुसरा चांगला निश्चित उपाय नाही. वर सांगितलेली गोष्ट प्राणिवाचक कित्येक नामांसही लागू आहे. जसे मुंगी, माशी, पाल, सरडा, उंदीर, घूस, साळुंकी, पांकोळी इत्यादि शब्दांस जीं लिंगे लागलीं आहेत, तीं त्या प्राण्याच्या आंगचें स्त्रीत्व किंवा पुंस्त्व याच्या अनुरोधानें लागलीं नाहींत, तर केवळ लौकिक-व्यवहाराच्याच अनुरोधानें लागलीं आहेत; व त्यावरून व तीं समजलीं पाहिजेत.

आतां अमुक शब्दाचें अमुक लिंग असे समजण्याविषयी नियम बांधण्याचा यत्न दादोबांनीं आपल्या व्याकरणांत केला आहे; परंतु त्या नियमांपैकी काहीं अन्योन्याश्रयघ्नस्त असल्यामुळे व किंहीं एक व्यभिचारघ्नस्त असल्यामुळे अपरिचित मनुष्यास ते निश्चयात्मक लिंगज्ञान करून देण्यास उपयोगी पडतीलसें आम्हांस वाटत नाही. आतां काहीं थोड्या त्यांच्या नियमांवर वर सांगितलेले दोष येत नाहींत खरे; परंतु ते नियम वास्तविकपणें एकेकाच शब्दांविषयी असल्यामुळे त्यांस वास्तविक नियमत्व येत नाही. पहा:—

दादोबांनीं असा एक नियम लिहिला आहे कीं, तो, ती, तें हीं सर्वनामे ज्याप्रमाणें नामांच्या पूर्वीं लागत असतील त्याप्रमाणें त्या त्या नामांस यथानुक्रम पुंलिंगी, स्त्रीलिंगी, व नपुंसकलिंगी समजावें. हा नियम अबाधित आहे खरा; परंतु विवक्षित नामांच्या पूर्वीं तो,

ती, तें यांकीं कोगते सर्वनाम लागते याचा नियम कसा करावा ? तो करण्यास लिंगज्ञान पाहिजे असे म्हणावे, तर अन्योन्याश्रय दोष येतो. *

दादोबांनीं दुसरे असे लिहिले आहे कीं, बल, प्रताप, तेज, स्थौल्य इत्यादि पुरुषधर्मवाचक नामे पुल्लिंगी जाणावीं; सौंदर्य, मार्दव इत्यादि स्त्रीधर्मप्रदर्शक नामे स्त्रीलिंगी जाणावीं; व सौक्ष्म्य, दौर्बल्य इत्यादि प्रदर्शक नामे नपुंसकलिंगी जाणावीं. आतां हे वरील म्हणणे निरनिराळ्या पदार्थांस निरनिराळ्या लिंगांचीं नामे देतांना खरे असले तरी त्या त्या नांवापासून जो अर्थ आज भासतो त्यांत वरील गुणांचा बोध सर्वकाळ होतो असे कोणाच्याने म्हणवणार नाही. वड, पिंपळ, निंब, बेरी, चिंच इत्यादि शब्दांपासून वर सांगितलेल्या पुरुषधर्माचा अगर स्त्रीधर्माचा बोध होतो कीं काय याचा अनुभव वाचणारांनींच पहावा. तसेच वृक्ष व झाड, विहीर व आड या स्यळीं अर्थ एकच असून लिंगे भिन्न आहेत व दिवा, दिवटी व मशाल, ओढा व नदी, इत्यादि कांहीं ठिकाणीं तर स्थौल्यसौक्ष्म्यादि धर्मांच्या विरुद्ध लिंगे आढळतात. या सर्व विचारावरून दादोबांनीं सांगितलेला दुसरा नियमही अपरिचितास लिंगानिश्रय करण्यास किती अनुकूल पडेल याचा सुज्ञ वाचणारांनीं विचार करावा.

प्रवाही पदार्थांचीं नामे नपुंसकलिंगी असतात इत्यादि दुसरे कांही नियम त्यांनीं सांगितले आहेत; परंतु त्यांस इतके अपवाद

* ज्यांना तो, ती, तें, हीं सर्वनामे लागतात, तीं नामे अनुक्रमे पुल्लिंगी, स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी समजावीं हा नियम ज्यांची मराठी स्वभाषा आहे, अशा लहान मुलांस लिंगभेद करण्यासाठीं बराच उपयोगी पडेल, यासाठीं लहान मुलांचे व्याकरणांत त्याच समावेश करण्यास हरकत नाही. प्र० क०.

आहेत कीं, विवक्षित शब्द नियमांतला किंवा अपवादांतला आहे याचा विद्यार्थ्यांस निश्चय न होऊन ते नियम अपयोजक होतात.

शेवटच्या प्रत्ययावरून कांहीं शब्दांच्या लिंगांविषयी अनुगम करतां येतो. जसे ' पण ' प्रत्ययांत काळेपण, गोरेपण, वगैरे शब्द नपुंसकलिंगी असतात; परंतु वास्तविक म्हटलें असतां हा नियम नव्हे. कारण ' पण ' हा प्रत्यय सर्व शब्दांत एकच आहे; तेव्हां विद्याप्राप्ति, धनप्राप्ति, गुणप्राप्ति इत्यादि सर्व शब्द स्त्रीलिंगी असतात असे म्हणण्यांत जसा व्यापक नियम नाही, तसा एकप्रत्ययान्त सर्वशब्द एकलिंगक असतात असे म्हणण्यांतही व्यापक नियम सांगितलासें होत नाही.

यावरून मराठी भाषेतील शब्दांच्या निरनिराळ्या लिंगांचा निश्चय होण्यास वास्तविक साधन म्हटलें म्हणजे कौश व भाषाभिज्ञ पुरुषापासून माहिती हेंच होय. दुसरा निश्चित मार्ग नाही.

वचनविचार.

प्रातिपदिकापासून लिंगाचा जसा बोध होतो तसा संख्येचाही बोध होतो; म्हणजे प्रातिपदिक कधी एक किंवा कधी अधिक व्यक्ति दाखविते. संख्याप्रदर्शकत्वाच्या संबधानें शब्दास वचन असें पारिभाषिक नांव आहे. हीं वचनें मराठीत दोन आहेत; एकवचन व अनेकवचन. संख्येचा हा बोध कधी कधी नुस्त्या प्रातिपदिकानेंच होतो व कधी कधी प्रत्ययांनीं होतो. पुरुष आला व पुरुष आले; कवि होता व कवी होते इत्यादि ठिकाणीं पुरुष, कवि इत्यादि शब्दांनींच एकत्वाचा व अनेकत्वाचा बोध होतो. व घोडा, घोडे, नदी, नद्या, झाड, झाडे इत्यादि ठिका-

णी वचनाचा बोध प्रत्ययांनी होतो. तसेच पहिल्याप्रकारच्या उदाहरणांतही पुरुषाने, पुरुषांनी, पुरुषांहीं, इत्यादि रूपांत प्रत्ययांनीच संख्याबोध होतो असे मानिले पाहिजे.

प्रातिपदिकांस ज्याप्रमाणे लिंगवचन ही लागतात, त्याप्रमाणे त्यास विभक्तीही लागतात. प्रातिपदिकाचा अभेदाने दुसऱ्या प्रातिपदिकाशी अन्वय विवक्षित असतां त्यास विकार होत नाही; परंतु दुसऱ्या संबंधाने त्याचा अन्वय विवक्षित असल्यास किंवा क्रियापदाशी त्याचा म्हणजे प्रातिपदिकाचा अन्वय कर्तव्य असल्यास त्यास जो विकार होतो, त्यास विभक्ति अशी व्याकरणांत पारिभाषिक संज्ञा केली आहे. विभक्ति ही संज्ञा कधी कधी विकारयुक्त प्रातिपदिकांसही लावून ' रामाने ' ही तृतीया आहे; ' रामांना ' ही द्वितीया आहे, असे म्हणतात. तसेच विभक्त्यन्त नामाचा अर्थ क्रियेस साधन असतो, म्हणून त्या अर्थास, व लक्षणाने त्या नामास कारक म्हणजे क्रियासाधक अशी संज्ञा दिली आहे.

मराठीव्याकरणकर्त्यांनी सात विभक्ती मानल्या आहेत. त्यांचीं नावेः—प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी आणि सप्तमी. कोणी कोणी संबोधनास विभक्ति मानून आठ गणतात, व कोणी संबोधनास कारकत्व नसल्यामुळे व त्याचा अन्वय दुसऱ्या शब्दांशी नसल्यामुळे त्यास विभक्ति म्हणत नाहीत.

विभक्ति व वचने यांचे प्रत्यय एकच असतात; म्हणजे ज्या प्रत्ययाने विभक्तीचा बोध होतो, त्यानेच कितीएक ठिकाणी वचनाचाही बोध होतो. जसे रामाने, रामांनी, रामांस, रामांना इत्यादि उदाहरणांत अने, आनी, आस, आंना इत्यादि प्रत्ययांनी विभक्ती व वचन या दोहोंचाही बोध होतो, हे उघड आहे. यास्तवच वचने व विभक्ती यांचे निरूपण एकत्र करण्याची चाल आहे.

आतां हे विभक्तीचे व वचनाचे प्रत्यय प्रातिपदिकांस लागतांना प्रातिपदिकांस काहीं विकार होतात. ते सर्वत्र सारखे होत नाहींत; व कितीएक विभक्तिप्रत्ययही सर्वत्र सारखे लागत नाहींत, त्यांचा अनुगम प्रातिपदिकांच्या अंतावरून व लिंगावरून होतो; यास्तव या प्रत्ययांची लापानिका सांगतांना त्यांचे म्हणजे प्रातिपदिकांचे अंताच्या अनुरोधानें विभाग करतात.

प्रातिपदिकें अकारांत, आकारांत, इकारांत, उकारांत व ओकारांत अशी पांच प्रकारची आहेत. यास्तव त्यांचे पांच वर्ग कल्पिल्यास चिंता नाहीं. त्या पांचांपैकी शेवटच्या वर्गांत म्हणजे ओकारांत वर्गांत फारच थोडे शब्द आहेत. आतां इकारांत व उकारांत प्रातिपदिकांचे प्रत्येकीं ऱ्हस्व व दीर्घ या भेदेकरून दोन दोन वर्ग करितात; व कवि, मति, बुद्धि इत्यादि शब्द ऱ्हस्व इकारांत; हत्ती, माळी, स्त्री, घोडी इत्यादि दीर्घ इकारांत, भानु, सेतु, वायु, धेनु इत्यादि ऱ्हस्व उकारांत व वधू, चमू, अध्वर्यू इत्यादि दीर्घ उकारांत, असा भेद करितात. परंतु आम्हांस वाटते कीं, हा वरील भेद संस्कृत भाषेत आहे, तथापि मराठींत असा भेद करण्यास सबळ आधार नाहीं. मराठी भाषेच्या स्वभावाप्रमाणें पदातां असें दिसते कीं, तींत शब्दाच्या शेवटीं इकार किंवा उकार आला असतां त्याचा उच्चार दीर्घच होतो. आतां वायु, रवि, कवि, धेनु, गति, मति इत्यादि शब्द संस्कृतांत ऱ्हस्वस्वरांत आहेत खरे, तथापि ते प्राकृतांत आले असतां त्यांच्या अंत्यस्वराचा उच्चार बोलण्यांत दीर्घ होतो, हे सर्वानुभवसिद्ध आहे; व ते उच्चारप्रमाणेंच दीर्घस्वरान्त समजावे व लिहावे असें आम्हांस प्रशस्त वाटते. हे आमचे म्हणणे कोणास मान्य न होऊन त्यांनीं संस्कृतांतल्याप्रमाणें ऱ्हस्वस्वरांतच ते मानण्याचा व लिहिण्याचा प्रघात ठेवला तरी

त्यांत मोठी चिंता आहे असे नाही. तथापि ती रीत मराठी भाषेच्या स्वभावास अनुसरून नाही अशी आमची समजूत आहे व ती प्रमाणे अंत्यवर्णांच्या संबंधाने आम्हां प्रातिपदिकांचे पांच वर्ग कल्पिले आहेत.

आतां मराठींत एकंदर विभक्ती किती मानाव्या याविषयी व त्यांचे प्रत्यय कोणते मानावे याविषयी वाद असण्यास बरीच जागा आहे. दादोबांनी आपल्या व्याकरणांत प्रत्ययावरून विभक्ती मानाव्या अगर अर्थावरून विभक्ती मानाव्या अशी आशंका घेऊन त्या विषयावर बरेच व्याख्यान केले आहे. दादोबा म्हणतात की, प्रत्ययावरून विभक्ती मानल्यास द्वितीया किंवा चतुर्थी यांतून एक विभक्ती नाहीशी होईल व त्या विभक्तीकरितां कितीएक शब्दयोगी-अव्ययांस विभक्तित्व मानावे लागेल. व तसे केल्यास पुष्कळ शब्दयोगीअव्यये विभक्तिप्रत्ययांत येतील. आतां अर्थावरून विभक्ती मानाव्या तर कधी कधी एकच विभक्तीस पुष्कळ अर्थ असतात, यास्तव एकच विभक्तिरूपास अनेक विभक्तीची नावे द्यावी लागतील. याप्रकारे दोन्ही पक्षांच्या अडचणी दाखवून त्यांनी असा सिद्धांत केला आहे की, अभिन्न प्रत्ययांस अर्थभेदेकरून द्वितीया व चतुर्थी विभक्ती मानावे म्हणजे सर्व अडचण दूर होईल. व एकाच प्रत्ययास अनेक विभक्ती मानण्याची सवड संस्कृतांत व्याकरणांत आहे असे त्यांनी लिहिले आहे.

परंतु दादोबांनी केलेले वरील समाधान आम्हांस बरोबर वाटत नाही. कारण त्यांनी काढलेल्या वरील शंका त्याने दूर होत नाहीत. पहा, अर्थावरून विभक्ती मानल्या असतां एकाच प्रत्ययास एकदां एक विभक्ती व एकदां दुसरी म्हणावी लागेल ही वरील शंका असून गेली नाहीच. कारण एकाच प्रत्ययास अर्थभेदाने

द्वितीया व चतुर्थी म्हटल्यास एकाच तृतीयादिकांच्या प्रत्ययास कर्तृत्व, करणत्व, इत्यादि अर्थभेदेकरून भिन्न भिन्न संज्ञा दाव्या लागतील. कारण ' रामानें काम केलें ' ' सोढ्यानें मारिलें ' ' तो होळ्यानें व्यंग आहे ' ' तो संतोषानें काम करितो ' इत्यादि वाक्यांत तृतीया विभक्तीचा निरनिराळा अर्थ आहे व अर्थभेदानें विभक्तिभेद मानल्यास वरील प्रत्येक वाक्यांत निरनिराळी विभक्ति मानावी लागेल. तसेंच ऐतिहासिक रीतीने पाहतां द्वितीया व चतुर्थी यांचे प्रत्यय संस्कृतांतील त्या विभक्तींच्या प्रत्ययांपासून उत्पन्न झालेले नाहीत, तर त्यांपैकी दोन प्रत्यय ' स ' आणि ' ना ' हे उलटे त्या भाषेतील षष्ठीच्या प्रत्ययांपासून उत्पन्न झाले आहेत, असे मागल्या एका निबंधांत आम्ही उघड करून दाखविले आहे. तसेंच त्या निबंधांत असे दर्शविले आहे की, मराठीची मूलभूत जी बालभाषा तिच्या वररुचिकृत व्याकरणांत चतुर्थीच्या जागी षष्ठीचा प्रयोग करावा असे स्पष्ट *सूत्र आहे. यावरून त्या भाषेत चतुर्थी विभक्ती मुळीच नाही. याप्रमाणें ऐतिहासिक रीतीने पाहतां मराठीतच चतुर्थी मुळीच नाही. व याच रीतीने पाहतां मराठीतला स-प्रत्यय द्वितीया ही नाही. कारण मराठीत ज्यांस द्वितीयेचे प्रत्यय म्हणतात ते संस्कृतांतल्या त्या विभक्तींच्या प्रत्ययांवरून उत्पन्न होण्याचा अगदीं संभव दिसत नाही.

आतां दादोबांनीं संस्कृत व्याकरणाची सवड दाखविली आहे ती त्यांच्या मतास कितपत साधक आहे याचा विचार करूं. संस्कृतांत कांहीं अभिन्न प्रत्ययांस भिन्न भिन्न विभक्ती मानल्या आहेत हे खरे; परंतु सर्व स्यळीं अभिन्न प्रत्यय असतां त्यांस भिन्न विभक्ती मानल्याचें उदाहरण संस्कृत व्याकरणांत मिळणार नाही. पहा,

* प्राकृत प्रकाश, परिच्छेद सहावा सूत्र ६४.

संस्कृतांत नपुंसकलिङ्गी प्रथमा व द्वितीया यांचे प्रत्यय एकच आहे. त खरे, परंतु इतर लिङ्गीनामांत ते निराळे असल्यामुळे त्या विभक्ती निराळ्या मानण्याचे अगत्य पडले. तसेच तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, या विभक्तींच्या द्विवचनाचे प्रत्यय व शेवटच्या दोन विभक्तींचे बहुवचनाचे प्रत्यय हे त्या भाषेत अभिन्न आहेत, तरी तृतीयेचे एकवचन व बहुवचन, व चतुर्थी व पंचमी यांची एकवचने निराळी असल्यामुळे या विभक्ती निराळ्या मानणे भाग पडले. आतां विभक्ती निराळ्या झाल्यावर त्यांची कांही वचने एकसारखी पडल्यावरून त्यांच्या अभिन्न प्रत्ययांस अमुकच विभक्तीची वचने असे म्हणण्यास आधार नसल्यामुळे अनेक विभक्तित्व मानले. याचप्रमाणे षष्ठी व सप्तमी यांच्या द्विवचनांची रूपे, व कांही शब्दांत पंचमी व षष्ठी यांची रूपे सारखी असूनही त्यांस निरनिराळ्या विभक्ती मानण्याचे प्रयोजनही सुज्ञ वाचणारांचे ध्यानांत येईल. परंतु संस्कृतांतील वरील उदाहरणे मराठींत द्वितीया व चतुर्थी निरनिराळ्या विभक्ती मानण्यास दृष्टांतद्वारा उपयोगी पडत नाहीत; कारण मराठींत द्वितीया व चतुर्थी यांचे सर्व स्थळचे व सर्व प्रत्यय अगदीं अभिन्न आहेत यास्तव दादोबांनीं दाखविलेल्या संस्कृत व्याकरणांतील उदाहरणांशीं त्यांचे सादृश्य नाही.

मराठी व्याकरणांतील विभक्तीविचारांत आणखी एक अशी शंका आहे कीं, शब्दयोगीभव्यये व विभक्तीप्रत्यय यांचे अर्थबोधाविषयी प्रयोजन एकच आहे, म्हणजे तीं दोन्ही प्रातिपदिक व क्रियापद यांमधील संबंध दाखवितात, व त्या दोहोंच्या योगाने प्रातिपदिकास सामान्यरूपविकार सारखाच होतो, तेव्हां त्यांच्यामध्ये वास्तविक भेद काय ? आतां वर, खालीं, मागे, पुढे, जवळ इत्यादि शब्दयोगीभव्ययांचा प्रातिपदिकांवांचून प्रयोग होतो तसा वि-

भक्तिप्रत्ययांचा होत नाही. असा त्यांच्यामध्ये कोणी भेद करितात; परंतु तो भेद व्याकरणांत त्या दोहोंस निरनिराळीं नांवे देण्यास योग्य कारण आहे असे म्हटलें, तरी पार्शी, पासून, कडे, करितां, साठीं, विषयीं, इत्यादि कितीएक शब्दयोगीअव्ययांचा स्वतंत्र प्रयोग होत नसल्यामुळे त्यांत व विभक्तिप्रत्ययांत भेद कां असावा अशी शंका राहतेच. यावरून मराठीचें व्याकरण लिहिणाऱ्या एका इंग्रज ग्रंथकारानें सर्व विभक्तिप्रत्ययांस शब्दयोगीअव्ययेच म्हटलें आहे.

तसेच मराठी व्याकरणांत षष्ठी विभक्ती ज्यास म्हणतात त्या प्रत्ययांस विभक्तित्व मानण्यासही अडचणी आहेत. विभक्तिप्रत्ययांस लिंग, वचन, विभक्ती सामान्यरूप हे विकार संस्कृतांत वगैरे होत नाहींत. व मराठींत षष्ठी खेरीज दुसऱ्या प्रत्ययांस ते होत नाहींत. षष्ठीचा प्रत्यय जो ' चा ' त्यास मात्र ते विकार होतात; यावरून त्या प्रत्ययास विभक्तिप्रत्यय मानण्यापेक्षां तद्धित प्रत्यय मानणें हें विशेष शोभतें. ऐतिहासिक रीतीनें पहातांही संस्कृतांतील षष्ठीच्या प्रत्ययांतून मराठीतील षष्ठीचा प्रत्यय उत्पन्न होत नाही. तो उत्पन्न होण्याचा संभव षष्ठीच्या अर्थाचा जो संस्कृतांतील तद्धित प्रत्यय ' ईय ' त्यापासून फार आहे. ' रामीय ' याचें बालभाषेत ' रामिज्ज ' असें रूप होऊन त्यापुढें ' ज ' चा ' च ' होऊन ' रामाचा ' असें मराठीरूप होण्याचा चांगला संभव दिसतो. याप्रमाणें पहातां सात विभक्तींपैकीं दोन कमी होऊन मराठींत पांचच विभक्ती उरतात.

याप्रमाणें मराठींतल्या विभक्तीविचारांत बराच गोंधळ दिसतो. आतां मराठी व्याकरणकर्त्या इंग्रज ग्रंथकारांचें मत घेऊन सर्व विभक्तिप्रत्ययांस शब्दयोगी अव्यये मानल्यास एका प्रकारें गोंधळ मोड-

ता येईल खरा; परंतु तसे करण्यास एकदोन बाधके आहेत. एक हे की, कितीएक विभक्तिप्रत्यय जसे 'स,' 'ने' 'ना' 'हो,' 'ई.' इत्यादि स्पष्टपणे संस्कृत विभक्तिप्रत्ययांपासून उत्पन्न झाले असतां त्यांस शब्दयोगी अव्ययांच्या वर्गांत घालणे ऐतिहासिक रीतीस बरोबर दिसत नाही. तसेच शब्दयोगीअव्ययांस स्वतंत्र अर्थ असतो; विभक्तिप्रत्ययांस स्वतंत्र अर्थ नाही. दुसरी अडचण अशी की, विभक्ती व शब्दयोगीअव्यये अभिन्न मानली असतां व्याकरणाच्या चालू परिभाषेत अतिशय मोठा फेरफार पडून त्यापासून कितीएक वेळपर्यंत गोंधळ उत्पन्न होईल. यावरून रेवरेट बर्जेस साहेबांच्या मताचे अवलंबन करण्याविषयी आमचे मन घेत नाही.

वरील विचारावरून पहातां मराठींत पांच विभक्ती मानाव्या असें आम्हांस वाटते. आतां या विभक्ती मानावयाच्या त्या मुख्यत्वे प्रत्ययांवरून मानावयाच्या. परंतु एकाच अर्थाचे केवळ पर्यायासारखे जे प्रत्यय ते अनेक असले तरी त्या सर्वांस एकच विभक्ती गणावयाची. जसे 'स,' 'ला,' 'ते' हे प्रत्यय व 'ऊन,' 'हून' हे प्रत्यय व 'नी,' 'हो,' 'ई' हे प्रत्यय स्वरूपतः भिन्न भिन्न असले तरी ते प्रत्येकशः पर्यायशब्दांसारखे आहेत, म्हणून त्यांवरून प्रत्येकीं चतुर्थी, पंचमी व तृतीया अशा एकेकच विभक्ती मानावयाच्या. प्रत्यय संख्येइतक्या विभक्ती मानण्याची गरज नाही. आतां 'स,' 'ला,' 'ते' हे प्रत्यय द्वितीया व चतुर्थी या दोन्हींचे अर्थ दाखवितात, तेव्हां त्यांस द्वितीया म्हणावे किंवा चतुर्थी म्हणावे; किंवा ऐतिहासिक रीतीच्या अनुरोधाने 'स' हा प्रत्यय षष्ठीच्या प्रत्ययाचा अपभ्रंश असल्यामुळे त्यास षष्ठी म्हणावे असा विचार प्राप्त होतो. या ठिकाणीं एकंदरीत पहातां त्या प्रत्ययांस चतुर्थी म्हणावे हे आम्हांस बरे वाटते. कारण कर्माखेरीज दुसरा कोणताही अर्थ ते प्रत्यय दाखवी-

त असतां त्यांस चतुर्थी म्हणण्याचा हल्लीं पाठ आहेच. तेव्हां विशेष-
व्यापक अर्थाची जी चतुर्थीसंज्ञा ती कर्मरूप विशेष अर्थास
लागू करणें हें, कर्मरूप विशेष अर्थाची संज्ञा जी द्वितीया ती व्यापक
अर्थास लागू करण्यापेक्षां चांगलें असें सुज्ञ वाचणारे कबूल करितील.
आतां 'स,' 'ला,' 'तें' यांस षष्ठी म्हणणें ऐतिहासिक रीतीस अनुकूल
आहे, तरी ती संज्ञा दिल्यानें व्याकरणाच्या चालू परिभाषेत फार
फरक होऊन गोंधळ होईल याकरितां ती संज्ञा बरोबर वाटत नाहीं.

मराठी व्याकरणांत हल्लीं षष्ठी विभक्तीचा जो प्रत्यय
गणतात. त्यापुढे लिंग, वचन व विभक्ती सामान्यरूप होत असल्या-
मुळे तो विभक्ती मानणें बरोबर नाहीं; त्यास तद्धित प्रत्यय मा-
नावें व तद्वक्त रूपांस विशेषणें म्हणार्वीं हें योग्य आहे.

याप्रमाणें द्वितीया व षष्ठी यांस प्रत्यय नसल्यामुळे त्या कमी
होऊन बाकी पांच विभक्ती उरल्या त्या येंप्रमाणें—प्रथमा,
तृतीया, चतुर्थी, पंचमी व सप्तमी. आतां संबोधनरूपास विभ-
क्तित्व मानल्यास विभक्तींची संख्या सहा होईल.

या विभक्तींचे प्रत्यय येंप्रमाणें आहेत:—

एकवचन	बहुवचन
प्रथमा—ओ, ऊ	ए, आ, एं, ई
तृतीया—एं, ने, शीं [ई] *	नीं, हीं, ईं, शीं
चतुर्थी—स, ला, तें	स, ला, तें, नां
पंचमी—ऊन, हून	ऊन, हून
सप्तमी—ईं, आं	ईं, आं

* ' ई ' हा तृतीयेच्या एकवचनाही प्रत्यय मानला पाहिजे; याची उदा-
हरणें—' तोंडीं नको, लेखी पाहिजे. ' ' तो पार्थी चालत गेला. ' ' होत
असे भला भल्याचे संगतीं । जाय अधोगती दुष्ट संगें. ' तुक्ता. प्र० क०.

हे सर्वच प्रत्यय सर्व प्रातिपदिकांस सर्वच प्रसंगीं लागतात असे नाही. यांपैकी काहीं व्यापक म्हणजे सर्व प्रातिपदिकांस सर्व प्रसंगीं लागणारे आहेत, व काहीं, काहीं प्रातिपदिकांस मात्र लागतात व काहींचा प्रयोग मराठी कवितेत मात्र होतो.

या प्रत्ययांत काहीं प्रत्यय स्वरूप आहेत ते प्रातिपदिकांस लागतांना पररूप संधि होऊन लागतात, व व्यंजन ज्यांच्या आरंभी आहे ते प्रत्यय लागतांना काहीं प्रातिपदिकांस विकार होतो. त्या विकारास विभक्तिकार्य किंवा सामान्यरूप म्हणतात. हे विभक्तिकार्य किंवा सामान्यरूप प्रातिपदिकांच्या अंताच्या व लिंगाच्या अनुरोधाने व ज्या भाषेतून ते प्रातिपदिक आले असेल तिच्या संबन्धाने निरनिराळे असते.

प्रथमा.

या विभक्तीस प्रत्यय नाही. प्रातिपदिकांचे मूळरूप ती प्रथमा असे दादोबा वगैरे वैयाकरण म्हणतात; परंतु ते म्हणणे बरोबर दिसत नाही. जुन्या मराठी कवितेत रावो, उपायो, मोहो, दिवाकरू, सागरू, कुंजरू, बसंतू इत्यादि रूपे शेंकडों आढळतात. व त्या रूपांत 'ओ' व 'ऊ' हे प्रथमेच्या एकवचनाचे प्रत्यय आहेत हे उघड होते. कारण त्याच शब्दांस इतर विभक्ती लागल्या असतां रावास, रावाने, सागरास, कुंजरास अशीं रूपे होतात. यावरून ते शब्द मूळचे ओ कारांत किंवा ऊ-कारांत नव्हेत हेही स्पष्ट आहे. तसेच ऐतिहासिकरीतीनेही पाहतां 'ओ' व 'ऊ' हे संकृतांतिल 'अ' या प्रथमेच्या एकवचनाचा अपभ्रंश आहे. व बालभाषेत अकारांत पुल्लिंगा शब्दाच्या प्रथमेकवचनाचे रूप मानवो (मानवः), वंशो, (वंशः)

अर्शौच होतात. 'ऊ' हा 'आ' चा अपभ्रंश आहे. बौलण्याच्या चालू मराठी भाषेत ही जो व तो या दोन सर्वनामरूप प्रातिपदिकांत ही प्रथमैकवचनाचा प्रत्यय जे 'ओ' त्यांचीं रूपे राहिलीं आहेत. जां, तो हे शब्द आकार त समजले पाहिजेत; ओकारांत नव्हेत; आणि यामुळे त्यांचीं इतर रूपे 'जे, ते, ज्यास, त्यास ज्यानें, त्यानें अशीं आकारांत शब्दांप्रमाणे होतात; टाहो वगैरे ओकारांत शब्दांप्रमाणे होत नाहींत.

आतां 'ओ' व 'ऊ' हे प्रथमेच्या एकवचनाचे प्रत्यय असले तरी ते कवितेंत मात्र कधीं कधीं येतात, चालू भाषेतल्या नामांस ते प्रत्यय लागत नाहींत, म्हणून दाशेबा वगैरे ग्रंथकारांनीं ते गणले नाहींत असें कोणा त्या ग्रंथकारांचा पक्ष घेऊन समाधान करील. आतां वास्तविक पहातां हे वरील समाधान अगदीं खरे आहे असें आमच्यानें कबूल करवत नाहीं; कारण तृतीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'एं' त्याच विभक्तीच्या बहुवचनाचे प्रत्यय 'हीं' व 'ई' द्वितीयेचा प्रत्यय 'तें' वगैरे केवळ कवितेंत मात्र येणारे प्रत्ययही त्या ग्रंथकारांनीं प्रत्ययमालिकेंत गणले आहेत. असो; प्रथमेच्या एकवचनाचे प्रत्यय न सांगण्याविषयीं वरील समाधान क्षणभर कबूल केले, तरी प्रथमेच्या बहुवचनाचे प्रत्यय 'ए,' 'एं,' 'आ,' 'ई' हे सांगणे त्यांस अवश्यक होतें. घोडे, झाडे, मडकी इत्यादि शब्दांत वगैरे प्रत्यय लागून प्रथमेचीं बहुवचनें झालीं आहेत, हे सर्वास कबूल केले पाहिजे. व वरील प्रत्यय सर्व विभक्तीच्या बहुवचनांस लागत नसल्यामुळे त्यांस प्रथमाबहुवचनाचेच प्रत्यय म्हटले पाहिजे असें आम्हास वाटतें.

निबंध ७.

विभक्तिविचार (पुढें चालू.)

मागिल निबंधांत प्रथमेच्या एकवचनाचे व बहुवचनाचे प्रत्यय सांगितले. ते प्रत्यय कधीं कधीं कर्मत्वरूप संबंध दाखवून द्वितीयेचेंही काम करतात. जसे, ' घोडे आणतो ' ' नद्या पाहिल ' ' घरे बांधतो; ' इत्यादि वाक्यांत घोडे, नद्या, घरे हीं कर्मे आहेत. यावरून प्रथमा विभक्तीचे अर्थ दोन मानिले पाहिजेत. कर्तृत्व व कर्मत्व. कर्मत्वार्थक प्रथमेस जुन्या व्याकरणांत प्रत्ययाभाव द्वितीया असे नांव दिले आहे. परंतु वरील उदाहरणवाक्यांत घोडे, नद्या व घरे हे शब्द प्रत्ययघटित आहेत; प्रत्ययरहित नाहींत व प्रथमारूपांहून त्यांचीं रूपे भिन्न नसल्यामुळे यांस प्रथमेहून निराळे नांवही देण्यास युक्ति नाहीं.

तृतीया.

या विभक्तीच्या प्रत्ययांतील एकवचनीं ' एं ' हा प्रत्यय व बहुवचनीं ' ई ' व ' हीं ' हे प्रत्यय बहुतकरून कवितेंत मात्र येतात. व त्यांतही ' एं ' व ' ई ' हे प्रत्यय अकारांत पुल्लिगी किंवा नपुंसकलिगी शब्दांसच लागतात; अन्य स्वर ज्यांच्या अंती आहे अशा शब्दांस ते शब्द पुल्लिगी किंवा नपुंसकलिगी असले तरी व स्त्रीलिगी शब्द अकारांत असले तरी त्यास हे प्रत्यय लागत नाहींत.

' व्यासोक्तें ' अवगाहिला, ' बुधजनी ' ' नानागुणी ' गाइला;
जो ' नामें ' नळ; तत्कथौघ लिहिला तो पाहिजे पाहिला. '

रघुनाथ कवि.

या पद्यांत ' व्यासोक्तें ' व ' नामें ' हीं तृतीयेचीं एकवचनें

व ' बुधजनी ' व ' नानागुणी ' हीं त्या विभक्तीचीं अनेक-
वचनें आहेत.

तृतीयेच्या याच प्रत्ययाविषयीं म्हणजे ' एं ' व ' ई ' यांविषयीं
दादोबांनीं असें लिहिलें आहे कीं ' हे प्रत्यय विशेषेकरून अ-
कारांस संस्कृत नामांस लागतात; ' व त्यांनीं या प्रत्ययाचीं उदा-
हरणें दाखविण्याकरितां—

“ हस्तीं करी वलय उंच, अशा उपार्यां

भूपें हळूच धरिला कलहंस पार्यां. ”

असें पद्य लिहिलें आहे व त्यांतील ' हस्तीं, ' ' उपार्यां ' व
' पार्यां ' हे शब्द मोठ्या अक्षरांनीं लिहून तीं तृतीया बहुवचनांचीं
उदाहरणें आहेत असें सुद्धां लिहिलें आहे; तसेंच—

“ तुझ्या बहुत शोधिले अधनिधी पदाच्या रजें ”

“ श्रोतीं व्हावें सावधान. ”

या पद्यांत ' रजें ' व ' श्रोतीं ' हीं उदाहरणें दाखविलीं आ-
हेत. परंतु दादोबांनीं वर सांगितलेला नियम व त्याखाली दिलेलीं
उदाहरणें यांचा चांगलासा जम दिसत नाहींत. त्यांनीं दिलेल्या
पांच उदाहरणांपैकीं ' रजें ' व ' श्रोतीं ' हे दोन शब्द संस्कृत
आहेत खरे, तथापि ते त्या भाषेत अकारांत नाहींत; ' रज ' हा
शब्द संस्कृतांत सकारांत व ' श्रोता ' शब्द ऋकारांत मानितात. व
' पार्यां ' हा शब्द अकारांत आहे, पण तो संस्कृत नव्हे. तसेंच
' हस्तीं ' हा शब्द अकारांत संस्कृत आहे खरा; तथापि तो
तृतीया बहुवचनीं आहे असें म्हणतां येत नाहीं. ' हस्तीं करी
वलय ' हे पद्य दादोबा वामन पंडिताचें आहे असें म्हणतात; पण
तसें नाहीं; ते रघुनाथ कविकृत नलोपाख्यानांत आहे. नलराजा

आपली बाग पाहण्याकरितां गेला असतां त्या बागेत क्रीडासरोव-
राच्या कांठीं निजलेला एक राजहंस त्यानें पाहिला; व तो धरावा
असें त्यास वाटून गुपचीप जपून हळूहळू जवळ जाऊन त्यानें त्या-
चा पाय धरला, असें कवीनें वर्णिलें आहे. तो कवि म्हणतो:—

“ त्यांतील एक कलहंस तटीं निजेला,
जो भागला जलविहार विशेष केला,
पोटांच एक पद, लांबविला दुजा तो,
पक्षां तनू लपवि, भूप तथा पहातो;
टाकी उपानह, पदें अतिमंद ठेवी,
केली विजार वरि, डार हि, मौन सेवी;
हस्तीं करी वलय उंच, अशा उपार्या.

भूपें हळूच धरिला कलहंस पार्या. ”

सुज्ञ वाचणारांनीं हीं वरील पद्यें नीट वाचून त्यांचा अर्थ मनां-
त आणला असतां त्यांच्या ध्यानांत येईल कीं दुसऱ्या पद्यांत
' हस्तीं ' हे सप्तमीचें एकवचन आहे; दादोबांच्या मताप्रमाणें तृती-
येचें बहुवचन नव्हे. राजानें ' हस्तीं ' म्हणजे हातांतलें कडे वर
सारलें, असा त्या चरणाचा अर्थ आहे, दोन हातांनीं कडे वर सार-
लें असा अर्थ नाही. कारण तसा अर्थ स्वरसयुक्त नाही इतकेंच
नाहीं तर तो संभवनीय सुद्धां नाही. मनुष्यास एका हातांतलें कडे
दोन हातांनीं वर कसें सारतां येईल हें आम्हांस कळत नाही !
तसेंच वर लिहिल्यापैकी पहिल्या पद्यांत ' हंसानें एक पाय पोटाशीं
धरला होता व एक लांब सोडिला होता ' असें कवीनें वर्णिलें आहे
व तें वर्णन पक्षिस्वभावास अनुसरून आहे. त्यावरून राजानें त्या-
चा लांबविलेला पाय धरिला असें मानून दुसऱ्या पद्यांतील ' पार्या '

हे सप्तमीचे एकवचन मानावे हे आम्हांस स्वरसयुक्त वाटते. पण दादोबांच्या मताप्रमाणे ' पार्या ' हे तृतीयेचे बहुवचन मानले असता राजाने हंसाचा पोटाजवळ धरलेला पाय व लांबवलेला पाय असे दोन्हीही एकदम धरले असा चमत्कारिक अर्थ कल्पावा लागतो. याचा विचार चतुर व मर्मज्ञ वाचणारांनी करावा; असो.

वर सांगितलेल्या प्रत्ययांपैकी, ' एं ' प्रत्ययाचा प्रयोग व्यवहारांतल्या भाषेतही कधी कधी आढळतो. जसे, ' दशरथनाम एक प्रसिद्ध राजा होता ' ' त्याने मला बळेच ओढून आणिले. ' इत्यादि.

चतुर्थी.

या विभक्तीच्या प्रत्ययांविषयी दादोबा असे लिहितात की, " ' स ' या प्रत्ययाचा उपयोग बोलण्यांत बहुधा कौकणांत करितात व इतर ठिकाणीं करणे ज्ञान्यास लिहिण्यांत करितात. ' ला ' या प्रत्ययाचा प्रयोग देशस्थ लोकांत आढळतो व ' स ' पेक्षा याचा प्रचार फार आहे. ' ते ' हा प्रत्यय भाषणांत येत नाही; बहुतकरून प्राकृत ग्रंथांत (काव्यांत) याचा प्रयोग आढळतो." व हे त्यांचे म्हणणे आम्हांस एकंदरीत खरे वाटते. आतां या ठिकाणीं अंमळ चमत्कारिक गोष्ट ही की, प्राचीन मराठी कवि म्हणजे ज्ञानदेव, मुकुंदराज, मुक्तेश्वर, एकनाथ वगैरे देशस्थ असता त्यांच्या ग्रंथांत ' स ' या प्रत्ययाचा प्रयोग आढळतो; ' ला ' चा प्रयोग प्रायः नाही म्हटला तरी चालेल; त्याचा प्रयोग अर्वाचीन म्हणजे मोरोपंत-आनंदतनयप्रभृतींच्या ग्रंथांत विशेष दृष्टीस पडतो. या गोष्टीचे कारण काय असेल ते असो. ही गोष्ट भाषाविवेक पंडितांनी विचार करण्यासारखी आहे असे आम्हांस वाटते.

पंचमी.

‘ ऊन ’ हा प्रत्यय कांहीं थोड्याशा अकारांत पुल्लिगी व नपुंसकलिगी शब्दांस मात्र लागतो. जसे, घरून, हातून, इत्यादि. हा प्रत्यय लागतांना पररूप संधी होतो; सामान्यरूप होत नाही. हा प्रत्यय फार जुना दिसतो. व हाच प्रत्यय लागून कितीएक शब्द सिद्ध झाले आहेत, ज्यांस अव्यय म्हणतात. जसे पासून, मागून, जवळून, खालून, इत्यादि. पंचमी विभक्त्याच्या विद्यमान प्रत्ययांत या ‘ ऊन ’ प्रत्ययास मात्र संस्कृतांतल्या पंचमीप्रमाणे कारणत्व किंवा हेतुत्व यांचा बोध करण्याचे सामर्थ्य आहे. “ जसे त्याच्या हातून हे काम झाले ” येथे ‘ हातून ’ याचा ‘ हाताने ’ असा अर्थ आहे.

‘ ऊन ’ प्रत्ययाविषयी दादोबा असे म्हणतात की, “ स्थानाचे अथवा अधिकरणाचे वाचक जितके पुल्लिगी व नपुंसकलिगी द्वयद्वारा प्राकृत शब्द आहेत त्यांवरून पंचम्यार्थी हा प्रत्यय होत असतो, सर्वत्र होत नाही. ” असे लिहून त्यांनी हातून, तोंडून, ही उदाहरणे दिली आहेत. या स्थलां हात व तोंड हे शब्द स्थलवाचक अथवा अधिकरणवाचक कसे हे आम्हांस कळत नाही. दादोबांनी लिहिलेल्या वरील नियमावरून त्या प्रत्ययाचा पुष्कळ प्रयोग आहे असे दिसते. परंतु वास्तविक पाहिले असता त्यांनी सांगितलेल्या प्रकारच्या शब्दांत तो प्रत्यय शेंकडा पांचाससुद्धा लागतो असे म्हणता येत नाही. तसेच त्यांनी वरच्या नियमांत द्वयक्षर शब्दांस असा विशेष केला आहे; परंतु प्रकृतिभूतशब्दांतील अक्षरसंख्येवर तो प्रत्यय लागण्याचा अनुगम आहे असे आम्हांस वाटत नाही. वास्तविक पहातां “ मुलगी माहेरून सासरी गेली ” इत्यादि ठिकाणी व्यक्षर शब्दावरूनही तो प्रत्यय होतो.

सप्तमी.

‘ ई ’ हा प्रत्यय आकारांत पुल्लिगी व नपुंसकलिङ्गी शब्दांस लागतो व या रूपाचा प्रयोग मुख्यत्वे करून कवितेत फार आढळतो; जसे,—

“ विलासिनीच्या हस्तीं तेथे कमले; कुंदकळ्याही
शिरीं शोभती, मुखें पांडुता येई लोधरजाहीं,
कर्णी विलसे शिरीष सुंदर, केशीं कुरवक साजे,
नाप पुष्पही दिसते भांगीं, सुचवी घनागमा जे. ”

पद्यरत्नावली.

व्यवहारांतल्या भाषेतही घरीं, दारीं, गांवीं, पदरीं, समयीं इत्यादि ‘ ई ’ प्रत्यय लागून झालेलीं सप्तमीचीं रूपे आढळतात. हाच प्रत्यय जुन्या शब्दांस लागून पाशीं, खालीं, मार्जी इत्यादि कांहीं अव्यये झाली आहेत.

दुसरा प्रत्यय ‘ आं ’ हा बहुतकरून कांहीं आकारांत पुल्लिगी शब्दांस मात्र लागतो. जसे, माथां, पायां, गळां इ०. हे दोन्ही प्रत्यय, ‘ ई ’ व ‘ आं, ’ शब्दांस लागतांना पररूपसंधि होतो.

विभक्तिकार्य किंवा सामान्यरूप.

मागल्या निबंधांत जे विभक्तिप्रत्यय सांगितले, त्यांतील स्वर-रूप किंवा स्वरादि प्रत्यय बहुधा पररूपसंधि होऊन लागतात. बाकीचे म्हणजे ज्यांच्या आरंभीं व्यंजन आहे असे जे ‘ स, ’ ‘ ला ’ ‘ ने ’ वगैरे प्रत्यय ते प्रातिपदिकांस एकदम जुळले जात नाहींत. तर ते लागण्याच्या पूर्वी त्या प्रातिपदिकांस कांहीं विकार होतो. त्या विकारास विभक्तिकार्य किंवा सामान्यरूप अशी

पारिभाषिक संज्ञा अहे. जैसे, पुरुष, माळी, घोडा, प्रभा या शब्दांस ' स ' किंवा ' ने ' प्रत्यय लायतांना त्या शब्दांची ' पुरु-
षा '—' माळ्या '—' घोड्या '—' प्रभे '—अशीं क्रमशः रूपे होऊन
त्यांपुढे ते विभक्तिप्रत्यय लागतात. हीं सामान्यरूपे ' आ ' ' या '
व ' ए ' अशीं तीन आहेत; आतां ' आ ' या सामान्यरूपाचेंच
दुसरें रूप ' या ' असें मानल्यास ' आ ' आणि ' ए ' अशीं
दोन होतील. संस्कृत व्याकरणांत व बालभाषेच्या व्याकरणांतही
होच दोन सामान्यरूपे किंवा विभक्तिप्रत्यय लागण्याच्या पूर्वी प्रा-
तिपदिकास घडणारे विकार आहेत. तसेच जुन्या मराठी शब्दां-
च्या रूपांवरून पहातांशी ' ए, ' व ' आ ' किंवा ' या ' हे दोन्ही
विकार लागतात असें दिसते; जैसे—

“ तेय गुणेशीं उपमा उपडे । भेदेशीं वाद बुडे,
मुळेशीं अज्ञान खुडे । चहूंकडेची आनंदू. ”

एकनाथी भागवत.

“ तनुमनधनेशीं अंतन्य, स्वामी तुज आलों शरण. ”

श्रीधर.

व ' तेणें ' ' येणें ' ' जेणें ' इत्यादि जुन्या रूपांवरून हल्ली जेथें
' या ' हें सामान्यरूप होतें तेथें पूर्वी ' ए ' हें सामान्यरूप होतें
असें दिसते. विशेषग-सामान्यरूपांत तर अद्यापि दोन्ही प्रकारांतून
हव्या त्या प्रकारचा प्रयोग करण्याची चाल आहे. ' चांगल्या माण-
सानें ' व ' चांगले माणसानें ' असे दोन्ही प्रयोग होतात.

हीं सामान्यरूपे कोणत्या शब्दांस कोणतीं लागतात याचा
अनुगम व प्रथमेचें वगैरे स्वरूप विभक्तिप्रत्यय लागण्याचा अनुगम
हे प्रातिपदिकांच्या अंतावर व लिंगावर अवलंबून आहेत म्हणून
वर सांगितलेंच आहे.

प्रातिपदिकाचे लिंगावरून तीन प्रकार होतात, व अंतावरून पांच होतात. लिंगाचे तीन प्रकार पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग हे प्रविद्धच आहेत, व अंतावरून अकारांत, आकारांत, इकारांत, उकारांत, एकारांत व ओकारांत असे सहा भेद आहेत. या सहा प्रकारांत आकारांत व ओकारांत नपुंसकलिंगी शब्द नाहींत व एकारांत नपुंसकलिंगी मात्र आहेत. तेव्हां अंतावरून व लिंगावरून एकंदर प्रातिपदिकांचे चौदा भेद झाले. त्यांमध्ये ओकारांत नांमै फार थोडीं आहेत. यास्तव ते दोन प्रकार वजा केले असतां बाकी बारा भेद राहिले आतां आकारांत पुल्लिंगी व एकारांत नपुंसकलिंगी शब्द मानावे किंवा मानूं नयेत याविषयी वाद करण्यास जागा आहे. ती येणेंप्रमाणें:-

घोडा, कुत्रा, रेडा, सोंटा, इत्यादि शब्द मराठी व्याकरणांत आकारांत मानले आहेत. परंतु या स्थलीं व्यापक प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, अनेक विभक्तिरूपांत मूळशब्द कोणता मानावा ? जसे, पुरुष, पुरुषास, पुरुषानें, पुरुषांत, पुरुषांनीं इत्यादि रूपांत मूळप्रकृतिभूत शब्द कोणता व त्यास लागलेले प्रत्यय कोणते ? या प्रश्नाचे वास्तविक उत्तर म्हटलें म्हणजे हें दिसतें कीं, सर्व विभक्तिरूपांत अनुगत जें रूप दिसेल तें मूळरूप प्रकृतिभूत शब्द होय. जसें, वरील उदाहरणांत पुरुष हा शब्द कारण पुरुष हें रूप सर्व विभक्तींत दृष्टीस पडतें. प्रथमेच्या एकवचनाचें जें रूप तें मूळरूप अशी समजूत पुष्कळांची दिसते. व पुष्कळ शब्दांच्या संंधानें ती समजूत खरी आहे; परंतु सर्व ठिकाणीं ती समजूत खरी आहे असे म्हणतां येत नाहीं. पुरुष, कधी, नदी, मार्ळा, इत्यादि ज्या अनेक शब्दांत प्रथमेचें एकवचन व सर्व विभक्तिरूपांत असणारे शब्दाचें रूप हीं अभिन्न असतात; त्या

शब्दांच्या संबंधानें ती समजूत खरी आहे; परंतु जो, तो, प्रभाकर, लैकरुं इत्यादि ज्या शब्दांचें प्रथमेचें एकवचन प्रत्यय लागून होतें, त्या शब्दांच्या संबंधानें वरील समजूत खोटी आहे. कारण त्या शब्दांच्या सर्व विभक्तिरूपांत ते प्रथमेचें एकवचन दृष्टीस पडत नाहीं. व ते अनुगत नसूनही त्यास मूळ शब्दरूप मानावें तर तृतीयेच्या एकवचनास अगर दुसऱ्या कोणत्याही विभक्त्याच्या रूपास मूळरूप कां मानूं नये ? या विचारावरून पहातां सर्व विभक्तिरूपांत असणारें जें शब्दरूप तोच मूळशब्द समजावयाचा, व त्याच्या अंती जो वर्ण असेल तदंत तो शब्द म्हणावयाचा असा सिद्धांत होतो. याचप्रमाणें संस्कृत व्याकरणांत व्यवस्था आहे व ती युक्तीस अनुकूल आहे. व असें असल्यामुळेच संस्कृत व्याकरणांत व या निबंधमालेत प्रथमेच्या एकवचनाचे प्रत्यय विभक्तिप्रत्ययमालिकेत सांगितले आहेत.

या व्यवस्थेस अनुसरलें असतां आकारांत पुल्लिगी शब्द मानण्यास अडचण दिसते. कारण घोडा, मोठा, कुत्रा इत्यादि आकारांत रूपें त्या त्या शब्दांच्या सर्व विभक्तिरूपांत अनुगत दिसत नाहींत. पहा. घोडा, घोड्यास, घोड्यानें, घोड्यांनीं इत्यादि रूपांत ' घोडा ' हें रूप कोठें आहे ? ' घोड ' इतकेंच रूप अनुगत दिसतें व त्यासच ' या ' हें विभक्तिकार्य होऊन पुढे विभक्तिप्रत्यय लागलेले दिसतात. तेव्हां घोडा, मेंढा इत्यादि शब्दांत ' घोड, ' ' मेंढ ' इत्यादि अकारांत प्रातिपदिक मानून त्यास पुल्लिगी प्रथमैकवचनी ' आ ' प्रत्यय लागतो असें म्हटल्यास वरील शंका दूर होते. घोडा, घोडी, घोडे इत्यादि शब्दांत ' घोड ' इतकेंच मूळरूप धरून ' आ, ' ' ई ' व ' एं ' हे प्रत्यय लावून वरील रूपांची साधनिका चांगली होते. हल्लीं पुल्लिगी घोडा वगैरे

शब्दांस 'ई' व 'एं' प्रत्यय लावून ते स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी शब्द साधतात. परंतु 'घोडा' या शब्दास 'ई' प्रत्यय, 'एं' प्रत्यय लावून जर घोडी व घोडे हे शब्द साधावे; तर 'घोडी' किंवा 'घोडे' हे शब्द मुख्य धरून त्यांस 'आ' प्रत्यय लावून पुल्लिंगी 'घोडा' शब्द कां साधूं नये? पुल्लिंगी शब्दच मुख्य होय व त्यापासून इतर लिंगी शब्द निघतात असे मानण्यास कांहीं आधार व युक्ति नाही. तसेच घोडमुख्या, काळतोड्या, वांकडमान्या इत्यादि समासांतही अकारांतच 'घोड,' 'काळ,' 'वांकड,' हे शब्द आढळतात. यावरूनही ते शब्दच मूळरूपे होत असे मानण्यास एक विशेष आधार होतो. वर जें अकारांत पुल्लिंगी शब्दांविषयी लिहिलें आहे, तेंच घोडे, बकरे, कुत्रे, इत्यादि एकारांत नपुंसकलिंगी शब्दांसही लागू आहे. त्या शब्दांची ही विभक्तिरूपे पहातां त्यांत घोडे, बकरे इत्यादि एकारांत रूपे अनुगत दिसत नाहीत; 'घोड,' 'बकर' इत्यादि अकारांत रूपेच अनुगत दिसतात. तर तींच मूळरूपे मानून 'एं' हा नपुंसकलिंगी प्रथमेकवचनाचा प्रत्यय म्हणावा, हें सयुक्तिक वाटते.

याचप्रमाणे गत, नीत, कुळंबीण, सोनारीण, विहीर, चूल इत्यादि स्त्रीलिंगी शब्दांत सर्व विभक्तिरूपांत गती, नीती, कुळंबिणी वगैरे ईकारांत रूपे अनुगत असल्यावरून तींच मूळरूपे मानून ते शब्द ईकारांत म्हणावे. प्रथमेच्या एकवचनी ईकारास अकार होतो असे कल्पावे, हें वरील व्यवस्थेस अनुसरून आहे.

निबंध ८.

नामांच्या विभक्तींचीं रूपें.

प्रातिपदिकांस विभक्तिप्रत्यय लागतांना जीं कार्ये होतात तीं सर्वांस सारखीं होत नाहींत; तर तीं लिंगभेदेकरून व अंत्यवर्णाच्या भेदेकरून निरनिराळीं होतात असें मागल्या निबंधांत सांगितलें होतें, हें वाचणारास आठवत असेलच, आतां तीं निरनिराळीं कार्ये सांगतो.

(१) अकारांत पुल्लिङ्गी शब्द.

अकारांत पुल्लिङ्गी शब्दांस स्वररूप प्रत्यय लागतांना व शब्दयोगीअव्यय लागतांना शेवटचा अकार दीर्घ होतो. या वर्गातील शब्दांच्या प्रथमेचीं एकवचने व बहुवचने सारखींच असतात. व त्यांस तृतीयेच्या एकवचनी ' एं ' प्रत्यय व बहुवचनी, व सप्तमीच्या एकवचनी व बहुवचनी ' ई ' हे प्रत्यय लागतात. जसें:—

एकवचन.		बहुवचन.
प्र० भाव, भावो,* भावू		भाव.
तृ० भावानें, भावें, भावाशीं		{ भावांनीं, भावांहीं, भावीं, भावांशीं.
च० भावास, भावाला, भावातें		{ भावास, भावाला, भावातें, भावांना.
पं० भावाहून		भावांहून.
स० भावीं		भावीं.

* भावो व भावू अशीं रूपें मराठी कवितेंत मात्र येतात हें मागे सांगितलेंच आहे.

(२) अकारांत नपुंसकलिङ्गी शब्द.

या वर्गातील शब्दांचे सामान्यरूप अकारांत पुल्लिङ्गी शब्दांप्रमाणेच अंत्यवर्ण दीर्घ होऊन होते. या वर्गातील शब्दांच्या प्रयमेच्या बहुवचनीं मात्र ' एं ' प्रत्यय लागतो. बाकीचीं सर्व रूपे वरच्या सारखींच होतात. उदाहरणः—

	ए० व०.	ब० व०.
प्र०	घर	घरें
तृ०	घरांनै, घरें, घराशीं	घरांनीं, घरीं, घरांहीं, घरांशीं
च०	घरास, घराला, घरांतें	घरांस, घराला, घरांतें, घरांना
पं०	घरून, घराहून	घरून, घराहून
स०	घरीं	घरीं

(३) अकारांत स्त्रीलिङ्गी शब्द.

अकारांत स्त्रीलिङ्गी शब्दांची सामान्यरूपे निरनिराळ्या प्रकारचीं होतात.

पहिला प्रकार—काहीं शब्दांत एकवचनाचे प्रत्यय लागतांना ' ए ' हे सामान्यरूप होते व बहुवचनाचे प्रत्यय लागतांना ' आ ' हे सामान्यरूप होऊन पुढे ते प्रत्यय लागतात.

दुसरा प्रकार—काहीं शब्दांत सर्व विभक्तिप्रत्यय लागतांना ' ई ' हे सामान्यरूप होऊन त्यापुढे प्रत्यय लागतात. वास्तविक पाहिले असतां या शब्दांस ईकारांत मानून त्यांच्या प्रयमेच्या एकवचनीं ' ई ' चा ' अ ' होतो असें मानणे विशेष सयुक्तिक दिसते.

तिसरा प्रकार—काहीं शब्दांस वर सांगितलेल्या दोन्हा शब्दांचे विकार विकल्पेकरून होतात.

पहिल्या प्रकाराची उदाहरणे.

ए० व०.

ब० व०.

प्र० वाट

वाटा

तृ० वाटेने, वाटेशी

वाटांनी, वाटांही, वाटांशी

च० वाटेस, वाटला, वाटते

वाटांस, वाटला, वाटते, वाटांना

प० वाटेहून

वाटांहून

या व पुढील सर्व प्रकारांत सप्तमीची रूपे नाहींत. ' आंत ' याच्या योगाने सप्तमी दाखविण्याच्या संप्रदाय आहे; परंतु वास्तविक पाहतां ' आंत ' हे शब्दयोगी अव्यय आहे, विभक्तिप्रत्यय नव्हे; व ते अव्यय शब्दांस लागतांना त्या शब्दांस सामान्यरूप होऊन त्या-पुढे ते लागते, व तेथे पूर्वरूपसंधि होतो; म्हणजे ' वाटते ' ' न-दीत, ' ' घेनूंत, ' ' घोड्यांत ' अशीं रूपे होतात.

दुसऱ्या प्रकाराची उदाहरणे.

ए० व०.

ब० व०.

प्र० घर

घारी

तृ० घारीने

घारींनी

इ०

इ०

तिसऱ्या प्रकाराची उदाहरणे.

ए० व०.

ब० व०.

प्र० तरवार

तरवारा, किंवा तरवारी

तृ० तरवारेने किंवा तरवारीने

तरवारांनी किंवा तरवारींनी

च० तरवारेस किंवा तरवारीस

तरवारांस किंवा तरवारींस

इ०

इ०

या स्थळीं असा नियम दिसतो की, जे संस्कृत आकारांत स्त्री-लिंगी शब्द, मराठींत ज्यांच्या प्रथमैकवचनाच्या ' आ ' च्या जागी

मराठीत ' अ ' झाला, ते शब्द आकारांत राहिलेल्या संस्कृत स्त्री-
लिङ्गी शब्दांप्रमाणे चालतात. जसे जीभ (संस्कृत जिह्वा),
वेळ (संस्कृत वेला), धार (संस्कृत धारा), भूक (संस्कृत
बुभुक्षा), शेज (शय्या), इत्यादि शब्द संस्कृतांतून न बद-
लतां घेतलेले जे आकारांत स्त्रीलिङ्गी शब्द जिह्वा, पीडा, कांता,
इत्यादि त्या शब्दांप्रमाणे चालतात. व जे इकारांत स्त्रीलिङ्गी
शब्द मराठीत येऊन ज्यांच्या प्रथमैकवचनीं ईस अकार झाला
आहे, ते न बदलतां आलेल्या इकारांत स्त्रीलिङ्गी संस्कृत शब्दां-
प्रमाणे चालतात; यांची उदाहरणे:—

न बदललेल्या संस्कृत आका- रांत स्त्रीलिङ्गी शब्दांचीं रूपें.	बदललेल्या आकारांत संस्कृत स्त्रीलिङ्गी शब्दांचीं रूपें.
तृ० जिह्मेने, जिह्मांनीं	जिभेने, जिभांनीं.
च० जिह्मेस, जिह्मास	जिभेस, जिभांस.
पं० जिह्मेहून इ०	जिभेहून, जिभांहून इ०
न बदललेल्या इकारांत स्त्री- लिङ्गी संस्कृत शब्दांचीं रूपें.	बदललेल्या इकारांत स्त्रीलिङ्गी संस्कृत शब्दांचीं रूपें.
तृ० श्रुतीने, श्रुतींनीं	पोरीने (सं० पुत्री) पोरींनीं
च० श्रुतीस, श्रुतींस इ०	पोरीस, पोरींस इ०

(४) आकारांत पुल्लिङ्गी शब्द.

या वर्गातील शब्दांस प्रथमा बहुवचनीं ' ए ' होतो व ' या ' असे सामान्यरूप लागते; जस.—

ए० व०.	ब० व०.
प्र० घोडा	घोडे
तृ० घोड्याने	घोड्यांनीं, घोड्यांहीं
च० घोड्यास, घोड्याला	घोड्यांस, घोड्यांला,
घोड्यांतें इ०.	घोड्यांतें, घोड्यांना इ०.

याच वर्गातील कितीएक शब्दांस ' आं ' प्रत्यय लागून सप्तमीचीं रूपे होतात; जसे ' पायां, ' ' गळां, ' ' माथां, ' इत्यादि.

परंतु आकारांत शब्दांत जेव्हां प्रतिष्ठितपणा गर्भित असतो, तेव्हां त्यास विभक्तिप्रत्यय लागतांना ' या ' हे सामान्यरूप होत नाही; व प्रथमा बहुवचनीं त्यांस ' ए ' हा प्रत्यय लागत नाही. जसे—

ए० व०.

प्र० मामा

तृ० मामाने

च० मामास इ०

ब० व०.

मामा

मामांनीं

मामांस इ०.

याचप्रमाणे काका, नाना, तात्या इत्यादि शब्दांविषयीं जाणावे. कोणी असें समजतात कीं, नात्याचे वाचक आकारांत शब्द असले म्हणजे त्यांस सामान्यरूप ' या ' होत नाही व त्यामुळे मामांनीं, काकांनीं अशीं रूपे होतात; माम्यांनीं, काक्यांनीं अशीं होत नाहीत, अशी उपपत्ति सांगतात; परंतु ती बरोबर दिसत नाही. नवरा, मेहुणा, चुलता इत्यादि शब्द नात्याचे वाचक असूनही त्यांस ' या ' हे सामान्यरूप होतें. यावरून नात्याच्या वाचक शब्दांस तें होत नाही असें म्हणतां येत नाही. तर प्रतिष्ठाव्यंजक शब्दांस तें होत नाही असें म्हणणे विशिष सयुक्तिक दिसतें. वरील नवरा, मेहुणा वगैरे शब्दांत प्रतिष्ठा अगर अप्रतिष्ठा यांची विवक्षा नसल्यामुळे तेथे ' या ' सामान्यरूप होतें.

प्रतिष्ठाव्यंजक आकारांत पुल्लिगी शब्दांसच सामान्यरूप होत नाही; तर तद्व्यंजक इतर अंतान्या व इतर लिंगाच्या शब्दांस हीं सामान्यरूपे होत नाहीत. जसे दाजी, दाजीनीं, दाजींस, भाऊ, भाऊनीं, भाऊंस, बाई, बाईनीं, बाईंस, इ० परंतु ' भाऊ '

शब्द व ' बाई ' शब्द प्रतिष्ठाव्यजक नसून केवळ बंधुवाचक व स्त्रीवाचक असल्यास भावानें, भावांनीं, बाईनें, बायांनीं, बायांस, अशीं रूपें होतात.

(५) आकारांत स्त्रीलिंगी शब्द.

या वर्गांतले शब्द अकारांत स्त्रीलिंगी पहिल्या प्रकारच्या शब्दांप्रमाणे चालतात. जसे माया, मायेनें, पागा, पागेनें, पागांनीं, इ०.

आकारांत नपुंसकलिंगी शब्द मराठी भाषेत मुळींच नाहींत.

(६) इकारांत पुल्लिंगी शब्द.

खेर प्राकृत किंवा प्राकृतांत आलेल्या सर्व प्रातिपदिकांच्या शेवटील इकार व उकार दीर्घ मानावे हे प्राकृत भाषेच्या रूपास व रीतीस अनुसरून आहे, असे आम्हीं आपलें मत मागील एका निबंधांत दर्शविलें होतें. त्याप्रमाणे मानलें असतां ऋस्व इकारांत किंवा ऋस्व उकारांत प्रातिपदिकें मानण्याची वस्तुतः गरज नाहीं. असो.

इकारांत पुल्लिंगी शब्द दोन प्रकारांनीं चालतात. पहिला प्रकार,—कितीएक शब्दांस कांहीं एक विभक्तिकार्य न होत त्यांस विभक्तिप्रत्यय लागतात.

दुसरा प्रकार.—कितीएक शब्दांस विभक्तिप्रत्यय लावण्याच्या पूर्वी ' आ ' हे सामान्यरूप लागते व त्याचा व मूळशब्दाचा अंत्यवर्ण जो ' ई ' त्याशीं संधि होऊन ' ई ' ला यकार होतो.

पहिल्या प्रकारचीं उदाहरणें.

ए० व०.

ब० व०.

प्र० कधी

कधी

तृ० कवीने कवीनी, कवीही

च० कवीस इ० कवीस इ०

याचप्रमाणें गिरी, हरी, रवी, काजी, इत्यादि शब्द चालतात.

दुसऱ्या प्रकारची उदाहरणे.

ए० व०.

ब० व०.

प्र० माळी

माळी

तृ० माळ्याने

माळ्यानी, माळ्याही.

च० माळ्यास इ०

माळ्यांस इ०

याचप्रमाणें न्हावी, तेली, साळी, रंगारी, काची, मोची इत्यादि शब्द चालतात.

या ठिकाणी व्यापक नियम असा दिसतो की, जे संस्कृत शब्द मराठीत आले आहेत, परंतु पुष्कळ प्राकृत जनाच्या बोलण्यांत येऊन ग्राम्य झाले नाहीत, ते पहिल्या प्रकाराने चालतात; व जे संस्कृतशब्द खरे, परंतु सर्वांच्या बोलण्यांत येऊन ग्राम्य झाले आहेत व जे शब्द प्राकृतच आहेत, ते दुसऱ्या प्रकाराने चालतात.

मणी, धनी, सन्याशी इत्यादि शब्द शुद्ध संस्कृत आहेत ते सर्वांच्या बोलण्यांत येऊन प्राकृत झाल्यामुळे ते दुसऱ्या प्रकारानेच चालतात. परंतु हत्ती वगैरे काही थोडे शब्द ग्राम्य जनाच्या तोंडी असूनही ते पहिल्या प्रकारानेच चालतात.

(७) ईकारांत स्त्रीलिंगी शब्द.

ईकारांत स्त्रीलिंगी शब्दही दोन प्रकारांनी चालतात.

पहिला प्रकार—काही शब्दांस मध्ये काही विकार न होता विभक्तिप्रत्यय लागतात; जसे.—

ए० व०.	व० व०.
प्र० युक्ती	युक्ती
तृ० युक्तीने	युक्तीनी, युक्तीही
च० युक्तीस इ०	युक्तीस इ०

भक्ती, बाणी, मती, कृती, इत्यादि शब्द याचप्रमाणे चालतात.

दुसरा प्रकार—काही शब्दांस एकवचनाचे प्रत्यय लागतांना काही विकार होत नाही; परंतु बहुवचनाचे प्रत्यय लागतांना 'आं' हे सामान्यरूप मूळशब्दांस लागते व त्याचा अंत्यवर्ण जो इकार त्याच्याशी संधि होतो. जसे.—

उदाहरण.

ए० व०.	व० व०.
तृ० नदीने	नद्यांनी
च० नदीस इ०	नद्यांस इ०

काठी, सखी, गोळी, इत्यादि शब्द याचप्रमाणे चालतात.

स्त्री हा शब्द कधी कधी पहिल्या प्रकारे चालून स्त्रीने, स्त्रीस अशी त्याची रूपे होतात व कधी कधी त्यांतील ईकार ऋस्व होऊन व पुढे यकार होऊन एकवचनांच्या प्रत्ययांमार्गे एकार होतो, व बहुवचनांच्या प्रत्ययांमार्गे आकार होतो. जसे.—

ए० व०.	व० व०.
प्र० स्त्री	स्त्रिया.
तृ० स्त्रियेने	स्त्रियांनी
च० स्त्रियेस इ०	स्त्रियांस इ०

जसेच 'नी' शब्दही दोन प्रकारांनी चालतो. कधी कधी तो वर आंगितलेल्या दुसऱ्या प्रकाराप्रमाणे चालून नी, न्या, नीने, न्यानी.

इ० रूपे होतात व कधी कधी स्त्री ' शब्दाप्रमाणे चालून त्या-
ची बी, बिया, बियेने, बियांनी इ० रूपे होतात.

(८) इकारांत नपुंसकलिंगी शब्द.

या वर्गातील शब्दही दोन प्रकारांनी चालतात.

पहिला प्रकार—वारी वगैरे संस्कृत इकारांत नपुंसकलिंगी शब्दांस कांही एक विभक्तिकार्य न होतां विभक्तिप्रत्यय लागतात, आणि वारी, वारीने, वारीस इत्यादि रूपे होतात.

दुसरा प्रकार—मोती, दही, लोणी इत्यादि कांही ईकारांत नपुंसकलिंगी शब्दांस प्रथमैकवचनी ' एं ' प्रत्यय होतो, त्याचा इकाराशीं पररूपसंधी करून कोणी ' मोती ' वगैरे रूपे करितात, व कोणी इकारास यकार करून ' मोती ' असे बहुवचन करितात. इतर विभक्तिप्रत्यय लागतांना या शब्दांस ' आ ' हें सामान्यरूप होऊन व मागील ईकाराशीं त्याचा संधि होऊन मोत्याने, मोत्यांनी, पाण्याने, लोण्याने, अशीं पुल्लिंगी ईकारांत शब्दांच्या दुसऱ्या प्रकाराप्रमाणे रूपे होतात.

निबंध ९.

नामांच्या विभक्तींचीं रूपे (पुढें चालू)

(९) उकारांत पुल्लिंगी शब्द.

ईकारांत शब्दांप्रमाणे उकारांत पुल्लिंगी शब्द चालविण्याचेही दोन प्रकार आहेत.

पहिला प्रकार—शब्दांस कांही एक विकार न होतां त्यांस विभक्तिप्रत्यय लागतात. जसे,—

ए० व०.	ब० व०.
प्र० वाय	वाय
तृ० वायूने	वायूनी
च० वायूस, वायूला इ०	वायूस, वायूला इ०

दुसरा प्रकार—काहीं शब्दांस विभक्तिप्रत्यय लागतांना ' आ ' हे सामान्यरूप होते व शब्दाच्या अंतीच्या ऊकाराशी त्या आकाराचा संधि होतो. या शब्दांस प्रथमाबहुवचनीं काहीं प्रत्यय होत नाही. जसे,—

ए० व०.	ब० व०.
प्र० भाऊ	भाऊ
तृ० भावानें	भावांनीं
च० भावास इ०	भावांस इ०

याचप्रमाणें गहूं वगैरे शब्द चालून गहूं, गव्हानें, गव्हानीं, गव्हांस, इत्यादि रूपे होतात.

(१०) ऊकारांत स्त्रीलिंगी शब्द.

हे शब्दही वरच्याप्रमाणें दोन प्रकारांनीं चालतात. पहिल्या प्रकाराचें उदाहरणः—

ए० व०.	ब० व०.
प्र० धेनु	धेनु
तृ० धेनुने	धेनुंनीं
च० धेनुस इ०	धेनुंस इ०

दुसऱ्या प्रकारांत एकवचनीं व बहुवचनीं ' ए ' व ' आ ' अशीं सामान्यरूपे होऊन त्यांचा प्रातिपदिकाच्या शेवटच्या ' ऊ ' शीं संधि होतो. जसे,—

ए० व०.

प्र० सासू

तृ० सास्वेने

च० सास्वेस इ०

ब० व०.

सास्वा

सास्वांनी

सास्वांस इ०

हा शब्द कधी कधी पहिल्या प्रकाराप्रमाणे चालून त्याची सासूने, सासूनी, सासूस, इत्यादि रूपे होतात. जसे.—

‘ कल्याणार्थ सुनेने सासूचे जेवि तेवि सोसावे. ’

स्त्री, वी, इत्यादि एकाक्षर ईकारांत शब्दांतल्या ‘ ई ’ प्रमाणे एकाक्षरी ऊकारांत शब्दांतही शेवटच्या ऊकाराचे दोन ऱ्हस्व उकार होऊन एक प्रातिपदिकाच्या शेवटी राहून दुसऱ्याचा विभक्तिकार्यभूत स्वराशी संधि होऊन वकार होतो. जसे—रू, पू, रुवाने, पुवाने; ऊ, उवा, उवेने, उवांनी; इत्यादि. कोणी कोणी ‘ ऊ ’ शब्द केवळ सासूप्रमाणे चालवून ऊ, ऊने, ऊशी, अशी रूपे एकवचनी करितात; अनेकवचनी या प्रकारची रूपे होतातसे दिसत नाही.

(११) ऊकारांत नपुंसकलिंगी शब्द.

हे शब्दही दोन प्रकारांनी चालतात. पहिल्या प्रकारांत प्रातिपदिकांस कांही एक विकार न होतां विभक्तिप्रत्यय लागतात. जसे—धनू, धनूने, धनूस, धनूनी, धनूस इ०.

दुसऱ्या प्रकारांतले शब्द दुसऱ्या प्रकारातील ऊकारांत पुलिंगी शब्दांप्रमाणेच चालतात. या शब्दाच्या प्रथमैकवचनी ‘ ए ’ प्रत्यय लागतो व पुढे त्याचा प्रातिपदिकाच्या अंत्य उकाराशी संधि होऊन त्या ऊकारास वकार होतो. जसे.—

ए० व०.

प्र० गळूं

ब० व०.

गळवे, गळूवे

तृ० गळवाने, गळूवाने
च० गळवास इ०

गळदांनी, गळूवांनी
गळवांस इ०

दादोबांच्या वगैरे पूर्वीच्या व्याकरणांत उकारांत शब्दांचा एक तिसरा वर्ग मानून त्यांतील नामांस विभक्ती लागतांना उकाराच्या जागी ' आ ' हे सामान्यरूप होते, असे लिहिले आहे; व लेंकरूं, लेंकरें, लेंकराने, करडूं, करडे, करडाने वगैरे त्या तिसऱ्या वर्गातील उदाहरणे दिली आहेत. परंतु वास्तविकपणे पहातां ते शब्द उकारांत नव्हत, अकारांत आहेत; व उकार हा प्रथमैकवचनाचा नपुंसकालिगी प्रत्यय आहे असे मानणे आम्हांस विशेष सयुक्तिक दिसते. गुजरायी भाषेत वगैरे नपुंसकालिगी प्रथमैकवचनाचा हा प्रत्यय आहेच. ज्या शब्दांच्या अंती र, ड, ल, ट हीं अक्षरे असतात, त्या नपुंसकालिगी शब्दांच्या प्रथमैकवचनाची बहुतकरून ' ऊं ' हा प्रत्यय होतो. बाकीचीं सर्वरूपे अकारांत नपुंसकालिगी शब्दांप्रमाणे चालतात.

(१२) एकारांत शब्द.

चालत्या भाषेत एकारांत स्त्रीलिंगी किंवा पुल्लिंगी शब्द नाहींत. प्राचीन कवितेत मात्र कधीं कधीं सवे (सवय) वगैरे कांहीं शब्दांचा एकारांत प्रयोग आढळतो. जसे,—

‘ जंघाल जो पवनसंगतिची सवे घे. ’ नलचरित.

तथापि चालू भाषेत एकारांत नपुंसकालिगी शब्द पुष्कळ आहेत. त्यांच्या प्रथमा-बहुवचनाची ' ई ' प्रत्यय होतो व बाकी विभक्तिप्रत्यय लागतांना अकारांत पुल्लिंगी शब्दांप्रमाणे ' या ' हे सामान्यरूप होते. जसे,—

ए० व०.	ब० व०.
प्र० भांडे	भांडी
तृ० भांड्याने	भांड्यांनी
च० भांड्यास इ०	भांड्यांस इ०

(१३) ओकारांत शब्द.

या अंताचे पुल्लिंगी शब्द फार थोडे आहेत व त्यांस विभक्ति-प्रत्यय लागतांना कांहीं विकार होत नाही.

ए० व०.	ब० व०.
प्र० टाहो	टाहो
तृ० टाहोने	टाहोनी
च० टाहोस इ०	टाहोस इ०

ओकारांत स्त्रीलिंगी शब्द एक ' बायको ' मात्र दिसतो व त्यास विभक्तींचे एकवचनी प्रत्यय लागतांना कांहीं विकार होत नाही; व बहुवचनी प्रत्यय लागतांना मात्र ओकारास आकार होतो. सधे

ए० व०.	ब० व०.
प्र० बायको	बायका
तृ० बायकोने	बायकांनी
च० बायकोस इ०	बायकांस इ०

सर्वनामं.

शब्दांचे एकंदर पांच किंवा आठ प्रकार करून त्यांत नामांप्रमाणे सर्वनामांचा स्वतंत्र वर्ग मानण्याची पूर्वीच्या मराठी व्याकरणांत चाल आहे. परंतु तो विभाग बरोबर नाही, याविषयी आम्ही मार्गाल एकदोन निबंधांत लिहिलेच आहे. वास्तविक पहातां

सर्वनामों हा एक नामांतील पोटभेद आहे; नामांच्या बरोबरीचा शब्दांचा विभाग नव्हे. नामांचे सर्व गुण सर्वनामावर असल्यामुळे त्यांस नामेच म्हणावे हे योग्य आहे. व नामांच्या पोटांत सर्वनामांचा वेगळा वर्ग कल्पण्याचे प्रयोजन काय हे मागे कळविलेच आहे, ते लक्ष्यपूर्वक वाचणाऱांस आठवत असेलच.

दादोबा वगैरे ग्रंथकारांनी सर्वनामांचे असे लक्षण लिहिले आहे कीं “ नामांचा उच्चार वारंवार न व्हावा म्हणून त्यांच्या स्थानी जे शब्द येतात तीं सर्वनामों होत. ” हे लक्षण लहान मुलांकरितां केलेल्या ग्रंथांत मात्र साजण्यासारखे आहे. अमळ सूक्ष्मविचार केला असतां त्यापुढे हे टिकणार नाही. हे लक्षण ‘ तो, ’ ‘ हा ’ या सर्वनामांवर येते खरे, परंतु ते ‘ मी, ’ ‘ तू ’ ‘ कोण ’ या सर्वनामांवर येत नाही. ‘ मी ’ ‘ तू ’ ‘ कोण ’ हे शब्द कोणत्याही नामाचा वारंवार उच्चार न व्हावा म्हणून येत नाहीत. ‘ तू कोणाचा मुलगा ? ’ या वाक्यांत ‘ तू ’ व ‘ कोण ’ काढून त्यांच्या जागी अर्थ न बदलतां कोणतीं नामें घालतां येतील बरे ? तसेच ‘ जो अपराध करील तो शिक्षा पावेल ’ या वाक्यांत ‘ जो ’ व ‘ तो ’ हे शब्द कोणत्याही शब्दांचा वारंवार उच्चार न व्हावा म्हणून योजिले आहेत असे म्हणवत नाही.

वरचे लक्षण सगळ्या सर्वनामांवर येत नाही. इतकेच नाही, तर ते कांहीं नामांवरही येते असे म्हटल्यास चिंता नाही. एकाच शब्दाचा पुनः पुन्हा प्रयोग टाळण्याकरितां कवी एका अर्थावर प्रवृत्त होणाऱ्या अनेक शब्दांचा प्रयोग करतात. जसे सीता शब्दाबद्दल जानकी, वैदेही, भूमिसुता, देवी, राजकन्या, इत्यादि शब्दांचा प्रयोग असतो, म्हणून तीं सर्वनामों होत नाहीत; असो.

सर्वनामांचे पांच प्रकार मानण्याची रीत आहे; ते येणेप्रमाणे—
 (१) पुरुषवाचकसर्वनाम, (२) दर्शकसर्वनाम, (३) संबंधी-
 सर्वनाम (४) प्रश्नार्थकसर्वनाम आणि (५) सामान्यसर्वनाम.

‘ मी, ’ ‘ तूं ’ व ‘ तो ’ यांस पुरुषवाचकसर्वनाम म्हणतात ‘ मी ’ म्हणजे प्रकृत भाषण बोलणारा; त्यास प्रथमपुरुष म्हणतात; ‘ तूं ’ म्हणजे प्रकृत भाषण ज्याशी केले जाते तो; त्यास द्वितीयपुरुष म्हणतात; व ‘ तो ’ म्हणजे प्रकृत भाषण ज्या-
 विषयी केले जाते, ज्याशी केले जात नाही, तो; त्यास तृतीयपुरुष म्हणतात.

‘ मी ’ ‘ तूं ’ व ‘ तो ’ इतक्याच शब्दांचा एक वेगळा वर्ग बांधून त्यास पुरुषवाचकसर्वनाम असे नांव देण्याचे प्रयोजन इतकेच दिसते की, ते कर्तरिप्रयोगांत क्रियापदांचे कर्ते झाले असतां व कर्मणिप्रयोगांत कर्म झाले असतां क्रियापदांचीं रूपे बदलतात. आणि हेच जर प्रयोजन धरले तर ‘ तो ’ या शब्दाप्रमाणे ‘ जो ’ ‘ कोणी ’ अगर कोणतेही नाम, यांस तृतीयपुरुष ही संज्ञा लागण्यास कांहीं बाध नाही; कारण ते शब्द त्या त्या प्रयोगांत कर्ते किंवा कर्म असतां क्रियापदांचीं रूपे तृतीयपुरुषी होतात * असो.

तो व हा या दोन शब्दांस दर्शकसर्वनाम म्हणण्याचा पाठ आहे. ‘ तो ’ शब्द वाक्यांत विशेष्य असला म्हणजे त्यास पुरुष-

* वास्तविक पाहता ‘ मी ’ व ‘ तूं ’ या दोन सर्वनामांखेरीज बाकीची सर्व सर्वनाम व नाम ही तृतीयपुरुषी आहेत. यासाठी या दोहोंस मात्र पुरुषवाचकसर्वनाम म्हणार्चे ‘ तृतीयपुरुषवाचक ’ असा तिसरा मेद करून त्यांत फक्त ‘ तो ’ एवढेच सर्वनाम घालण्याचे कारण नाही. वस्तुतः ‘ तो ’ हे दर्शकसर्वनाम आहे. प्र. क.

वाचक सर्वनाम म्हणतात व तो विशेषण असला म्हणजे त्यास दर्शकसर्वनाम म्हणतात. जसे, ' तो धांवतो ' या वाक्यांत ' तो ' शब्द पुरुषवाचकसर्वनाम होय; व ' तो मुलगा धांवतो ' या वाक्यांत तो शब्द दर्शकसर्वनाम होय. परंतु वास्तविक पहातां इतक्याच भेदावरून एकाच शब्दास दोन संज्ञा करण्यांत कांहीं प्रयोजन आहे असे आम्हांस वाटत नाही. कधी विशेष्यरूपाने व कधी विशेषणरूपाने केवळ ' तो ' याच शब्दाचा प्रयोग होतो असे नाही; इतर सर्वनामांचाही तसा प्रयोग होतो. मग त्यांस त्या त्या वेळीं भिन्न संज्ञा कां नसाव्या ? ' मी गेलों, ' ' तूं जातोस, ' ' जो शिवतो तो शिंपी, ' इत्यादि वाक्यांत मी, तूं, जो, या शब्दांचा विशेष्यरूपाने प्रयोग आहे. व ' मी रामा बोलतो ' ' तूं चाकर इतका ढौल कशास करतोस ? ' ' जो मनुष्य अपराध करतो तो शिक्षा भोगतो. ' इत्यादि वाक्यांत मी, तूं, जो यांचा विशेषणरूपाने प्रयोग आहे, तरी त्यांस वेगळालीं नांवे नाहीत. मग ' तो ' याच शब्दास विशेष्य असतां निराळी व विशेषण असतां निराळी अशा संज्ञा कशास पाहिजेत ! यावरून पहातां ' हा ' या शब्दासच केवळ दर्शकसर्वनाम म्हणावे हे बरे दिसते.

' जो ' या शब्दास संबंधीसर्वनाम म्हणतात; कारण हा शब्द सर्वकाळ ' तो ' या शब्दाशीं संबंध राखतो.

' कोण, ' ' काय, ' ' किती, ' या शब्दांस प्रश्नार्थकसर्वनाम म्हणतात, कारण तद्घटित वाक्ये सर्वदां प्रश्नरूप असतात.

' कांहीं, ' ' सर्व, ' ' अमुक ' इत्यादि कांहीं शब्दांस सामान्यसर्वनाम म्हणतात; परंतु आम्हांस या शब्दांस सर्वनामांच्या गणांत मानण्याचे कांहींच प्रयोजन दिसत नाही. ' जो, ' ' तो ' ' हा, ' ' काय ' या शब्दांचा वेगळा गण मानण्याचे प्रयोजन

हंच आहे कीं, त्या सर्वांवरून प्रत्यय सारखे होतात व ते दुसऱ्या शब्दांवरून होत नाहीत. जसे—जेव्हां, तेव्हां, एव्हां, केव्हां; जेवीं, तेवीं, एवीं, केवीं, जेथें, तेथें, येथें, कोठें इत्यादि. परंतु हीं विशेष प्रत्ययादि कार्ये ' कांहीं ' ' सर्व ' वगैरे शब्दांवरून होत नसतां त्यांस सर्वनाम गणांत कशास घालावे? आतां संस्कृतव्याकरणांत ' सर्व, ' ' अन्य, ' ' इतर ' वगैरे शब्दांस सर्वनामांत गणिले आहे खरें, परंतु त्या भाषेत त्या शब्दांस ' यत्, ' तत्, ' ' कि, ' ' इदम्, ' इत्यादि सर्वनामांस घडणारीं कार्ये घडतात. मराठींत तसें घडत नाही, यास्तव त्यांस मराठी व्याकरणांत सर्वनाम संज्ञा देणें बरोबर दिसत नाही.

सर्वनामें हीं नामें असल्यामुळे त्यांस लिंगें, वचनें व विभक्ती हे विकार होतात. त्यांत पुरुषवाचक सर्वनामांपैकी ' मी ' व ' तूं ' हीं सर्वनामें तिन्ही लिंगीं सारखीं चालतात; त्यांस लिंगप्रयुक्त विकार होत नाही. त्यांच्या विभक्तींची व वचनांचीं रूपें हीं अनियत आहेत.

मी शब्द.

ए० व०.		ब० व०.	
प्र०	मी		आम्ही
तृ०	मीं, म्यां		आम्हीं
च०	मला, मजला } माते }		{ आम्हांला, आम्हांतें आम्हांस }

' मी ' शब्दाचें सामान्यरूप एकवचनी ' मज ' व बहुवचनी ' आम्हां ' असें होतें.

तूं शब्द.

ए० व०

ब० व०

प्र० तूं

तुम्ही

तृ० तूं, त्यां

तुम्हीं

च० तुला, तुजला तूतें.

तुम्हांला, तुम्हांस, तुम्हांतें

‘तूं’ शब्दाचे सामान्यरूप एकवचनी ‘तुज’ व बहुवचनी ‘तुम्हां’ असें होते. मी व तूं हे शब्द विशेषण असतां त्यांच्या सामान्यरूपाचा प्रयोग होतो व कधी कधी विशेष्याची विभक्ति त्यांस लागते; उदाहरणें,—‘मज चाकराला’ किंवा ‘मला चाकराला कोण नाही बोलणार!’ ‘आम्हां कुठंब्यांना कष्ट केले पाहिजेत.’ ‘तुला शूद्राला सोंवळें ओंवळें कशाचें!’ ‘आम्हां ब्राह्मणांला आचारविचार राखला पाहिजे. ‘आम्हीं पुरुषांनीं कष्ट करून मिळवावें आणि तुम्हीं बायकांनीं आयतें बसून खावें’ इ०.

‘मी’ व ‘तूं’ या शब्दांस चतुर्थीच्या एकवचनी ‘स’ प्रत्यय व बहुवचनी ‘ना’ प्रत्यय हे लागत नाहींत, हे वरील रूपांवरून वाचणारांचे ध्यानांत आलेच असेल.

‘तो,’ ‘जो,’ व ‘हा’ या शब्दांस ‘ई’ व ‘एं’ हे प्रत्यय लागून ‘ती, तें’ ‘जी, जें,’ ‘ही, हें,’ अशीं स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी रूपे होतात. तो, जो, हा, हे शब्द आकारांत पुल्लिंगी शब्दांप्रमाणें चालतात. ‘तो’ व ‘जो’ हीं रूपे प्रथमैकवचनास ‘ओ’ हा प्रत्यय लागून शाली आहेत. हे शब्द मूळचे ओकारांत नव्हत; कारण ओकारांत शब्दांप्रमाणें ते चालत नाहींत. या शब्दांची सामान्यरूपेही आकारांत पुल्लिंगी शब्दांप्रमाणेंच होतात. या शब्दांस चतुर्थीचा ‘ला’ प्रत्यय व काहीं शब्दयोगी अव्यये लागतांना कधी कधी ‘ज’ हें अ.

क्षर सामान्यरूपापुढें होतें. तसेच तृतीयैकवचनाचा प्रत्यय ' णे ' लागतांना कर्धी कर्धी त्याचें सामान्यरूप ' ए ' लागून होतें.

तो शब्दाचीं पुल्लिंगी रूपें.

ए० व०	ब० व०
प्र० तो०	ते
तृ० त्याने, तेणें	त्यांनीं, त्यांहीं
च० त्यास, त्यातें त्याला, त्याजला	{ त्यांस, त्यांतें, त्यांला त्यांजला, त्यांना

जो शब्दाचीं पुल्लिंगी रूपें.

ए० व०	ब० व०
प्र० जो	जे
तृ० ज्याने, जेणें	ज्यांनीं, ज्यांहीं
च० ज्यास, ज्यातें ज्याला, ज्याजला	{ ज्यांस, ज्यांतें, ज्यांला, ज्यांजला, ज्यांना

' ती, ' ' जी ' हे स्त्रीलिंगी शब्द ' नदी ' शब्दाप्रमाणें चालतात. व ' तें ' ' जें ' हे नपुंसकलिंगी शब्द ' भांडें ' या शब्दाप्रमाणें चालतात. कवितेंत कर्धी कर्धी ' त्या ' व ' ज्या ' या सामान्यरूपाच्या जागीं ' तया ' व ' जया ' अशीं रूपें होऊन ' तयानें, ' ' तयांनीं, ' ' तयास, ' ' तयांस, ' ' जयानें, ' ' जयांनीं, ' ' जयास, ' ' जयांस ' अशीं रूपें होतात; व स्त्रीलिंगी शब्दाचीं एकवचनीं ' तयेनें, ' ' तयेला, ' ' जयेनें ' ' जयेला ' अशीं रूपें होतात.

हा शब्द.

‘ हा ’ शब्द इतर सर्वनामशब्दांप्रमाणें संस्कृतशब्दाचा अपभ्रंश होऊन झाला आहे. ‘ हा ’ याचा संस्कृतांतील मूळशब्द ‘ इदं ’ होय; परंतु ‘ इदं ’ शब्द ही ‘ अः ’ या शब्दांतून निघाला असावा असे कित्येक प्रमाणावरून सिद्ध होतें; व त्या ‘ अः ’ शब्दाचाच प्राकृत ‘ हा ’ अपभ्रंश होय. म्हणून या सर्वनामापासून ‘ एवढा, ’ ‘ असा, ’ ‘ इतका, ’ ‘ एव्हां ’ ‘ एरव्हीं ’ अशीं जीं रूपें होतात, त्यांत अकार दृष्टीस पडतो, हकार दिसत नाहीं. प्रथमेच्या रूपांत हकार दिसतो म्हणून तो प्रातिपदिकाचें अवश्य अंग आहे असे मानण्याची गरज नाहीं. यावरूनच ‘ हा ’ शब्दाचीं ‘ ह्यानें, ’ ‘ ह्यांनीं, ’ ‘ ह्याला, ’ ‘ हिला, ’ ‘ हिनें, ’ इत्यादि रूपेंच शुद्ध व ‘ याने, ’ ‘ यांनीं, ’ ‘ यांस, ’ ‘ इला, ’ ‘ इनें, ’ इत्यादि अशुद्ध असे म्हणण्यास कांहीं सबळ आधार नाहीं, असे सुज्ञ वाचणारांचे सहज ध्यानांत येईल. ‘ या ’ शब्दास ही ‘ ला ’ प्रत्यय लागतांना कधीं कधीं सामान्यरूपापुढे ‘ ज ’ अक्षर जोडलें जातें.

हा शब्दाचीं रूपें.

ए० व०	ब० व०
प्र० हा	हे
तृ० याने, याने	ह्यांनीं, ह्याहीं, याने, यांहीं
च० ह्यास, यास याजला, इ०	{ ह्यांस, यांस, ह्यांजला, यांला, इ०

‘ ही ’ व ‘ हें ’ हे शब्द ‘ ती ’ व ‘ तें ’ या शब्दांप्रमाणें यथासंख्य चालतात. ‘ हा ’ शब्दाचें तिन्ही लिंगी सा-

मान्यरूप ' ह्या व ' या ' अशा दोन प्रकारांनी होते. ' कोण ' व ' काय ' यांच्या प्रयोगात इतकाच भेद आहे की, मनुष्याविषयी प्रश्न असल्यास ' कोण ' शब्दाचा प्रयोग होतो. जसे ' तुझा धनी कोण ? ' व ' तुझे नांव काय ? ' ' कोण पुढिल्लिंगी व स्त्रीलिंगी असून दोन्ही लिंगी सारखाच चालतो. ' काय ' शब्द विशेष्य असल्यास तो नपुंसकलिंगी असतो; तरी तो तिन्हीलिंगी नामांचे विशेषण होतो. जसे ' काय पदार्थ ' ' काय गोष्ट ' ' काय नांव ' इत्यादि. ' कोण ' याचे कवितेंत कधी कधी ' कवण ' असे रूप होते.

कोण शब्दाचीं रूपे.

ए० व०	व० व०
प्र० कोण	कोण
तृ० कोणी	कोणी
च० कोणास, कोणाला	कोणांस, कोणाला.

' काय ' शब्दास प्रथमेचे मात्र रूप आहे. इतर विभक्तींचीं रूपे नाहीत. व इतर विभक्तींचे काम ' कसे ' या शब्दांचीं रूपे घेऊन करितात. जसे—' काय, ' ' कशाने, ' ' कशाला ' ' कशास, ' इ०.

सर्वनामांस प्रत्यय लागून झालेल्या कितीएक शब्दांस दादा-बाबांनी सर्वनामांत गणिले आहे; परंतु तसे करणे आम्हांस सयुक्तिक दिसत नाही. तसे केले असता धातूपासून निघालेल्या नामांस व विशेषणांस ' धातू ' असे म्हणावे लागेल.

निबंध १०.

विशेषण.

प्रातिपदिकांचे भेद नामें व सर्वनामें यांचें निरूपण मागें झालें; आतां त्यांतील राहिलेला तिसरा भेद जो विशेषण त्यांचें निरूपण करितो.

विभक्ति किंवा दुसरा कोणताही प्रत्यय वगैरे मध्ये आल्यावांचून ज्या प्रातिकाचा अन्वय दुसऱ्या प्रातिपदिकाशीं होतो त्या प्रातिपदिकास विशेषण म्हणतात. जसे “ गोड पदार्थ मला आवडत नाही. ” येथे ‘ गोड ’ या शब्दाचा साक्षात् अन्वय ‘ पदार्थ ’ या शब्दावर होतो. म्हणून गोड हें विशेषण होय. “ रामास पागोटें नाही ” या वाक्यांत रामा शब्दाचा अन्वय पागोटें यावर आहे. परंतु साक्षात् नाही, मध्ये विभक्ति घेऊन आहे; म्हणून रामा हें विशेषण नव्हे.

वस्तूचा कांहीं विशेष प्रकार किंवा गुण दाखवून त्यास इतर सजातीय पदार्थांहून निराळा करितें, म्हणून यास विशेषण म्हणतात, व जें निराळें केले जातें त्यास विशेष्य म्हणतात. जसे— ‘ काळा घोडा आण ’ येथे ‘ काळा ’ हा शब्द त्याचा रंग दाखवून इतर रंगांच्या घोड्यांपासून विवक्षित घोड्यास निराळा करितो, म्हणून ‘ काळा ’ या शब्दास विशेषण म्हणतात; तसेच घोडा निराळा केला जातो, म्हणून तद्वाचक शब्दास विशेष्य असे म्हणतात.

‘ नामाचा गुण दाखविणारा जो शब्द त्यास विशेषण म्हणार्जे ’ असे जुन्या मराठी व्याकरणांत विशेषणाचें लक्षण असतें; हें लक्षण सामान्य मुलांस समजण्यास बरें आहे खरें; तथापि अमळ सूक्ष्म

विचार केला असतां त्यावर पुष्कळ शंका येतात. पहा, विशेषण जो गुण दाखविते तो खरोखरी नामाचा असत नाही; तर नामदर्शित पदार्थाचा असतो. जैसे 'काळा घोडा;' 'आंबट चिंच;' 'गार पाणी;' इत्यादि ठिकाणी काळेपण, आंबटपण, गारपण हे गुण घोडा, चिंच, पाणी या नामांचे नव्हेत, तर नामदर्शित पदार्थांचे आहेत. आतां 'पदार्थाचा गुण दाखविणारा जो शब्द तो विशेषण' असे लक्षण करावे तर नामेही पदार्थांचे गुण दाखवितात. पहा 'गोल' हे नाम व 'वाटोळा' हे विशेषण हे दोन्ही शब्द तसेच 'द्रव' हे नाम 'पातळ' हे विशेषण हे दोन्ही शब्द वर्तुलरूप व द्रवत्वरूप गुण दाखवितात. तेव्हां एकास नाम व एकास विशेषण असे म्हणण्यास त्यांमध्ये भेद दिसत नाही. बारीक विचार करून पाहिले असतां जितकीं नामे म्हणून आहेत तितकीं सर्व गुणयुक्त पदार्थांस दाखवितात, दुसरे काही करीत नाहीत. जैसे — गाय, घोडा, घर, झाड इत्यादि नामे काही विशेष आकाराचे व दुसऱ्या कितीएक गुणांचे पदार्थ इतकाच अर्थ दाखवितात; व ज्या गुणांचा संग्रह त्यांत होत नसतो ते त्या पदार्थांचे ठायीं दाखविणे असल्यास, जैसे घर वगैरे पुरत नसले म्हणजे त्यास जोड लावून वाढवितात; याप्रमाणे नामांस ज्या शब्दांचा जोड देतात त्या जोडलेल्या शब्दांस विशेषण अशी पारिभाषिक संज्ञा दिली आहे. या बरील विचारावरूनच इंग्रजीत विशेषणाला Adjective (म्हणजे लावलेला जोड) अशी संज्ञा केली आहे.

बरील विचारावरून सुज्ञ व सूक्ष्म विचार करणाऱ्या वाचनारांच्या मनांत हेही येईल कीं, विशेषणे व नामे ही अर्थाच्या दृष्टीने पाहतां भेद नाही, एकच आहेत. त्यांत जो भेद झाला आहे, तो केवळ भाषेच्या रूढीने झाला आहे. ज्या प्रातिपदिकाचा स्वतंत्रपणे

प्रयोग होतो त्यास नाम म्हणतात व ज्याचा अन्वय दुसऱ्या प्राति-
पदिकावर होतो त्यास विशेषण म्हणतात. जसे ' आकाशांत अ-
नेक गोल फिरतात ' येथे गोल शब्दाचा स्वतंत्रपणे प्रयोग
असल्यामुळे ते नाम होय; व ' कागदाचा वाटोळा तुकडा आण '
येथे वाटोळा शब्द स्वतंत्र नाही, तुकडा या शब्दाशी अन्वय
पावला आहे, म्हणून तो विशेषण होय.

काही शब्दांचा निवक्षाभेदेकरून कधी कधी नामासारखा
व कधी कधी विशेषणासारखा प्रयोग होतो. जसे ' गरीबाला
कोण ओळखतो ? ' येथे ' गरीब ' नाम आहे. ' गरीब मनु-
ष्याची त्याम दया येते ' येथे ' गरीब ' विशेषण आहे.

‘ विठ्ठलावांचूनी आणिक जे वाणी.

नायके मी कार्नी आपूलिया.

तुका म्हणे माझे जाणे तोचि हित,

आणिकाच्या चित्त नाही बोला. ’

तुकाराम.

येथे पहिल्या वाक्यांत ' आणिक ' हा शब्द विशेषण आहे,
व दुसऱ्या वाक्यांत नाम आहे.

नाम व सर्वनाम यांप्रमाणे विशेषणासही कधी कधी लिंग; वचन;
विभक्ती यांमद्वलचे विकार होतात. चालू गद्यात्मक भाषेत हे वि-
कार सर्व विशेषणांस होत नाहीत; काही विशेषणांस मात्र होतात.
' आ, ' ' ई, ' ' ँ ' हे प्रत्यय लागून त्या विशेषणांची यथाक्रम
पुल्लिगी, स्त्रीलिंगी व नपुंसकालिंगी रूपे होतात, व घोडा, नदी व
मडके या नामांप्रमाणे यथाक्रम त्यांची तिन्ही लिंगी बहुवचने व
सामान्यरूपे होतात. जसे, ' काळा घोडा ' ' काळी गाय, '
' काळे वांसरे, ' ' हिरवे आवे, ' ' हिरव्या साड्या, ' ' हिरवी

कळें, 'आडव्या रस्त्यानें, ' 'आडव्या गल्लीस, ' 'मोठ्या घरांत, ' इत्यादि. अकारांत, इकारांत, व उकारांत विशेषणांस लिंगवचनादि भेदेकरून कांहीं विकार होत नाहीं. जसे, ' लाल आंबा, ' ' लाल चिंच, ' ' लाल पागोटें, ' ' लाल आंबे, ' ' लाल चिंचा ' ' लाल पागोटी, ' ' लाल पागोट्यास; ' ' गुलाबी अंगरखा, ' ' गुलाबी साडी, ' ' गुलाबी पागोटें, ' ' गुलाबी अंगरखे, ' ' गुलाबी पागोटी, ' ' गुलाबी अंगरख्यास; ' ' मऊ बिछाना, ' ' मऊ गादी, ' ' मऊ आंग, ' ' मऊ बिच्छाने, ' ' मऊ गाद्या, ' ' मऊ आंगें, ' ' मऊ आंगास, ' इत्यादि.

कवितेंत अकारांत विशेषणेंही कधीं कधीं वचन व विभक्ति यांच्या योगानें बदलतात; जसे:—

‘ संसाराब्धिनिमग्न जे जन तयां ज्याचीं पदे पारदे
योगींद्रें अवलोकिलेंहि करुणालीलालयें नारदे. ’

मोरोपंत.

लिंगभेदानें बदलणाऱ्या विशेषणाच्या विशेष्यास प्रथमखेरीज विभक्ती किंवा शब्दयोगी अव्यय हीं लागलीं असतां त्या विशेषणांस सामान्यरूप होतें. जसे ' चांगल्या माणसानें ' ' पांढऱ्या घोड्यावर ' इत्यादि. कवितेंत अकारांत विशेषणास सुद्धां कधीं कधीं सामान्यरूप होतें; जसे:—

‘ रडे, जाय तो राघवा लोकपाळा. ’

वामन.

विशेषणाचे दोन वर्ग करतात गुणविशेषणें व संख्याविशेषणें. संख्या हा गुणांनैकीं एक गुणच असतां तद्वाचक विशेषणाचा निराळा वर्ग करण्याचें प्रयोजन जुन्या मराठी व्याकरणांत

कांहींच दिल्लें नाहीं. तथापि विचार करून पाहतां एवढेंच प्रयोजन दिसतें, कीं आकारांत विशेषणें विशेष्याच्या लिंगवचनावरून व विभक्तीवरून विकार पावतात, असा वर सामान्य नियम सांगितला. तसेंच अकारांत विशेषणास गद्यात्मक भाषेत विशेष्याच्या विकारानें विकार होत नाहीं म्हणूनही सांगितलें. परंतु या दोन्ही नियमांस संख्यावाचक विशेषणांच्या उदाहरणांनीं बाध येतो. जसें सहा, दहा, अकरा, बारा वगैरे विशेषणें आकारांत असतांही तीं लिंग, वचन, विभक्ती यांच्या योगानें विकार न पावतां, 'अकरा पुरुष,' 'अकरा बायका,' 'अकरा फळें,' 'अकरा फळांनीं' इत्यादि रूपें होतात; 'अकन्या' असें होत नाहीं. तसेंच एक, पांच, सात इत्यादि विशेषणें अकारांत असतांही 'एका माणसानें,' 'सात लोकांस' इत्यादि रूपें होतात.

विशेषणें आकारांत असल्यास 'या' व 'ए' अशीं दोन प्रकारचीं सामान्यरूपें होतात. 'चांगला' वगैरे विशेषणाचीं सामान्यरूपें 'चांगल्या' व 'चांगले' अशीं दोन प्रकारचीं होतात. व अकारांत विशेषणाचें सामान्यरूप 'आ' होतें; जसें, 'सुंदरा नेत्रांनीं,' इत्यादि.

सर्व संख्यावाचक विशेषणांचा नामाप्रमाणेही प्रयोग होतो, आणि त्यांस विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें लागतात. जसें 'एकास,' 'एकानें,' इत्यादि.

'दोन,' 'तीन,' व 'चार,' या शब्दांचीं सामान्यरूपें यथःक्रम 'दोहों,' 'तिहीं,' 'चोहों' अशीं होतात; व हे शब्द नेहमीं बहुवचनीं असल्यानें त्यांस केवळ बहुवचनाचेच प्रत्यय लागतात, हें उघड आहे. जसें, 'दोहोंनीं,' 'तिहींनीं,' 'चोहोंनीं,' 'दोहोंस,' 'तिहींस,' 'चोहोंस,' इत्यादि.

‘ दोन, ’ ‘ तीन ’ व ‘ चार ’ हे शब्द विशेषणें असून त्यांच्या विशेष्यांस विभक्ती किंवा शब्दयोगी अव्यये लागली असतां कधी कधी त्यांस कांहीं विकार होत नाही व कधी कधी वर सांगितलेली सामान्यरूपें होतात; जैसे, ‘ दोन मनुष्यांस किंवा दोहों मनुष्यांस, ’ ‘ तीन बायकांस किंवा तिहीं बायकांस, ’ ‘ चार जणांस किंवा चौहीं जणांस, ’ इत्यादि.

कधी कधी ‘ दोन्ही, ’ ‘ तिन्ही, ’ व ‘ चारी किंवा चाऱ्ही ’ अशीं रूपें होतात; परंतु हीं निरालीं रूपें नव्हेत; तर तीं ‘ दोन-ही, ’ ‘ तीन-ही, ’ ‘ चार-ही, ’ या शब्दांचे उच्चार्याच्या घाईनें झालेले संक्षेप आहेत.

‘ दोन, ’ ‘ तीन, ’ व ‘ चार, ’ हे शब्द मनुष्यांस लाविले असतां किंवा त्या त्या संख्या पूर्वी सांगून पुनः दर्शनावयाच्या असतां त्या विशेषणांचीं अनुक्रमें ‘ दोघे, ’ ‘ तिघे, ’ व ‘ चौघे ’ अशीं रूपें होतात. जैसे ‘ त्या गृहस्थास दोन किंवा दोघे पुत्र आहेत ’ ‘ त्या गृहस्थास चार पुत्र झाले; पण चौघेही मूर्ख निघाले. ’ ‘ दोघे, ’ ‘ तिघे, ’ ‘ चौघे, ’ या शब्दांचा नामांप्रमाणें प्रयोग होऊन त्यांस विभक्तिप्रत्यय लागतात व ते शब्द लिंगभेदानें बदलतात. स्त्रीलिंगी त्यास ‘ ई ’ प्रत्यय लागून ‘ दोघी, ’ ‘ तिघी, ’ ‘ चौघी, ’ अशीं रूपें होतात. व नपुंसकलिंगी ‘ ँ ’ प्रत्यय लागून ‘ दोघें, ’ ‘ तिघें, ’ ‘ चौघें, ’ अशीं रूपें होतात. या शब्दांची पुल्लिंगी व नपुंसकलिंगी ‘ दोघां, ’ ‘ तिघां, ’ व ‘ चौघां, ’ अशीं सामान्यरूपें होतात, व स्त्रीलिंगी निरालें सामान्यरूप न होतां ‘ दोघी, ’ ‘ तिघी, ’ ‘ चौघी, ’ अशींच रूपें राहून त्यांस विभक्ती लागतात. फक्त ईच्यापुढें एक अनुस्वार येतो; जैसे दोघींस, चौघीं, इत्यादि.

‘ नऊ ’ या शब्दास ‘ आ ’ हें सामान्यरूप होऊन व उकां-
राचा त्या आकाराशी संधि होऊन ‘ नवा ’ असे रूप होतें. जसे—
“ नवांनी किंवा नवा माणसांनी तें काम केले. ”

संख्यावाचक शब्दांस प्रत्यय लागून किंवा कांहीं विकार होऊ-
न क्रमवाचक शब्द होतात. ‘ वा ’ हा क्रमवाचक मुख्य प्रत्यय
होय. जसे, पांचवा, सहावा, सातवा, इत्यादि.

‘ एक, ’ ‘ दोन, ’ ‘ तीन, ’ व ‘ चार ’ या संख्यावाचक
शब्दांस ‘ वा ’ प्रत्यय लागत नाही, तर ‘ एक ’ याचा क्रमवाच-
क ‘ पहिला ’ असा अगदी निराळाच शब्द होतो; त्याचा ‘ एक ’
शब्दाशी कांहींच संबंध दिसत नाही. ‘ दोन ’ ‘ तीन ’ व ‘ चार ’
यांपासून ‘ दुसरा ’ ‘ तिसरा ’ व ‘ चौथा ’ असे क्रमवाचक शब्द
होतात. हे क्रमवाचक शब्द कधी कधी नामें असतात व कधी
कधी विशेषणें असतात. या शब्दांस लिंग, वचन व विभक्ती यां-
ची कार्ये होतात, व विशेषणें असतां आकारांत विशेषणाप्रमाणें
सामान्यरूपें होतात. जसे ‘ पहिला, ’ ‘ पहिली, ’ ‘ पहिलें, ’
‘ दुसरे, ’ ‘ दुसऱ्या, ’ ‘ दुसरी, ’ ‘ पहिल्यास, ’ ‘ दुसरीस, ’
इत्यादि.

‘ पट ’ या शब्दास प्रत्यय मानून दादोवांनी ‘ दुप्पट, ’
‘ पांचपट, ’ ‘ सातपट ’ या शब्दांस ‘ संख्यावृत्तिवाचक वि-
शेषणें असें नांव दिलें आहे. व ती संख्यावाचक विशेषणाचाच
एक पोटभेद केला आहे. परंतु संख्यावाचक शब्दघटित अस-
ल्यामुळे ‘ दुप्पट, ’ ‘ तिप्पट ’ या शब्दांस जर संख्याविशेषणा-
च्या वर्गांत घालावें, तर ‘ दुहेरी, ’ ‘ तिहेरी, ’ ‘ दुरंगी, ’ ‘ तिरं-
गी, ’ ‘ दुबोल्या, ’ ‘ दुभाषी ’ इत्यादि विशेषणांसही त्या वर्गांत
लोटवें लागेल.

तसेच दादोबांनी ' साडे ' व ' पाउणे ' या शब्दांस आगम असे नांव दिले आहे, तेही आम्हांस बरोबर वाटत नाही. आगम ही संज्ञा संस्कृत व्याकरणांत ज्यास स्वतः अर्थ नाही असे जे वर्ण शब्दाच्या घडणीत साभील केले असतात, त्यांस दिली असते. जसे ' भवानी ' या शब्दांत मूळचा ' भव ' शब्द आहे, व त्यापासून स्त्रीलिंगबोधक ' ई ' प्रत्यय झाला आहे, व त्या दोहोंच्यामध्ये आन् ' असे जे वर्ण शिरले आहेत, त्यांस आगम अशी संज्ञा आहे. त्याच साम्याने ' घेतला ' या शब्दांत ' घे ' धातु व ' ला ' प्रत्यय असून, त्यांच्यामध्ये ' त ' अक्षर शिरले आहे, ते आगम म्हटल्यास शोभेल. परंतु ' साडे ' व ' पाऊण ' या शब्दांची गोष्ट तशी म्हणतां येत नाही. ते शब्द मुळीच स्वतः निरर्थक नव्हेत. ' साडे ' हा शब्द सार्ध (म्हणजे अर्धासकट) या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश आहे. ' साडेतीन ' ' साडेचार ' इत्यादि यांचा अर्थ ' अर्धासकट तीन, ' ' अर्धासकट चार ' म्हणजे तीन आणि अर्धा ' व ' चार आणि अर्धा ' असा आहे. तसेच ' पाउणे ' हा शब्द ' पाव उणा ' (म्हणजे पावाने उणा) याचा संक्षेप आहे. व ' पाव ' हा शब्द ' पाद ' (म्हणजे एकचतुर्थांश) याचा अपभ्रंश आहे; व ' उणा ' हा ' जन ' या संस्कृत-शब्दाचा अपभ्रंश आहे. तेव्हां ' पाउणेतीन ' म्हणजे ' एक चतुर्थांशाने उणे असे तीन ' असा अर्थ झाला. तेव्हां ' साडे ' व ' पाउणे ' या शब्दांस स्वतंत्रपणे निरर्थक कसे म्हणावे? तसेच दादोबा म्हणतात की ' पाउणे ' व ' पावणे ' या दोन रूपांत पहिले रूप शुद्ध व दुसरे अशुद्ध. परंतु हा निर्णय ते कशावरून करतात हे कळत नाही. दोन्ही हीं रूपे ' पावउणे ' या शब्दाचे संक्षेप होत. एकांत ' व ' गळाला आहे व एकांत ' उ ' गळाला

आहे. दोन्हीही अपभ्रंशच आहेत. तेव्हां त्यांत शुद्ध व दुसरा अशुद्ध ही आवडनिवड रावबशदुर दासोबांनी कशावरून केली कोण जाणे !

निबंध ११. क्रियापदे.

भाषाप्रटक शब्दांचे व्याकरणदृष्ट्या मुख्य विभाग तीन म्हणून मार्गे सांगितले;—प्रातिपदिके, क्रियापदे व अव्यये. त्यांत प्रातिपदांविषयी विचार मार्गाल निबंधांत बराच झाला. आतां क्रियापदांविषयी विचार करूं.

ज्या शब्दांपासून कालगत क्रियेचा बोध होतो, त्या शब्दांस क्रियापदे म्हणतात; जसे, ' जाई, ' ' धांवेले, ' ' करिजे ' इत्यादि. क्रियापदाचे मूलभूत जे शब्द म्हणजे ज्या शब्दांस प्रत्यय लागून क्रियापदे होतात, त्या मूलभूत शब्दांस धातू म्हणतात; जसे, ' जा, ' ' ये, ' ' बैस ' इत्यादि.

क्रियापदाचे मुख्य विभाग दोन आहेत, (१) सकर्मक क्रियापदे व (२) अकर्मक क्रियापदे. ज्यास कर्म असते ते सकर्मक क्रियापद व ज्यास ते असत नाहीं ते अकर्मक क्रियापद जसे, ' मारतो, ' ' खातो, ' ' करितो ' हीं सकर्मक क्रियापदे होत, व ' जातो, ' ' बसतो, ' ' निजतो ' हीं अकर्मक क्रियापदे होत. आतां धातूचें कर्म म्हणजे काय ? असा प्रश्न केला असतां त्याचें उत्तर असे सांगतात कीं, " धातुर्थ जो व्यापार म्हणजे क्रिया, तिचें फळ ज्यावर राहते ते कर्म. " जसे, ' वाघ हरिण मारि-

तो ' या उदाहरणांत ' मार ' धातूचा अर्थ प्राणवियोग करणा-
रा व्यापार होय, व त्या व्यापाराचें फळ प्राणवियोग; तो व्यापार
हरिणावर होत असल्यामुळे ' हरिण ' हे ' मार ' धातूचें कर्म ज्ञा-
लें. आतां हे कर्माचें वरील लक्षण स्वरूपतः खरें आहे; तरी सर्व स-
कर्मक धातूंच्या कर्मास ते लावतां येणें फार कठीण आहे. ' तो
चित्र पाहतो, ' ' तो पद गाते, ' ' ते पैसा घेतात, ' इत्यादि
शेकडों ठिकाणी त्या त्या क्रियापदांनीं दाखविलेल्या व्यापारापासून
ज्ञालें कोणतें फळ त्या त्या कर्मावर असतें, हें उघड करून दा-
खविणारे थोडेच निघतील असे वाटते.

यावरील कर्माच्या लक्षणावरून असे दिसते कीं, ज्या धातूवरून
फलविशिष्ट व्यापाराचा बोध विवक्षित असतो, ते सकर्मक होत; व
ज्यापासून केवळ व्यापाराचाच बोध विवक्षित असतो, त्यापासून
होणाऱ्या फळाची विवक्षा असत नाही ते धातू अकर्मक होत.

कितीएक धातू कधीं कधीं सकर्मक व कधीं कधीं अकर्मक
असतात. जैसे, ' तो काम करतो ' व ' मला मळमळ करते; '
येथें पहिल्या उदाहरणांत ' कर ' धातु सकर्मक आहे व दुसऱ्यांत
तो अकर्मक आहे. तसें, ' तो पाणी भरतो ' व ' त्यास हीव भ-
रते; ' येथेही ' भर ' धातु पहिल्या वाक्यांत सकर्मक व दुसऱ्यांत
अकर्मक आहे. याप्रमाणें दुसरीं पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील. या
प्रकारच्या धातूंस उभयविध धातू म्हणतात. परंतु यांचा वेगळा
वर्ग करण्यापासून व्याकरणदृष्ट्या कांहीं विशेष प्रयोजन नाही.

प्रत्येक धातूम कर्म असतें असा जसा नियम नाही. तसा प्रत्ये-
क धातूस कर्ता असतोच असा नियम म्हणतां येत नाही. जैसे,
' उजाडते, ' ' मळमळते. ' या धातूंच्या पोटांत कर्ता व क्रिया
या दोहींचाही समावेश झाल्यामुळे त्यास कर्तृपदाची अपेक्षा ला-

गत नहीं. ' उजाडते ' व ' मळमळते ' यें ' उजेड होतो, ' ' मळमळ होते ' असा कर्ता व क्रिया या दोन्हींचाही बोध एका क्रियापदानेंच होतो. असल्या क्रियापदांस अकर्तृक क्रियापदें असें म्हणावें; कारण त्यांस स्वतंत्र कर्ता असत नाही. कोणी कोणी असें म्हणतात कीं, भाव म्हणजे क्रियापदाचा अर्थ जो व्यापार तोच कर्ता असें समजून त्या क्रियापदास भावकर्तृक क्रियापदें असें नांव द्यावें. परंतु युक्तीच्या दृष्टीनें पाहतां हे नांव बरोबर दिसत नाही. कारण कर्ता म्हणजे क्रियेचा उत्पादक किंवा तिचें अधिष्ठान होय; तेव्हां व्यापाराचा उत्पादक व अधिष्ठान तो व्यापारच कसा होईल ? ' उजाडणें ' किंवा ' मळमळणें ' उजाडण्यापासून किंवा मळमळण्यापासून होतें याचा अर्थ काय ? कोणतीही गैःस्वतः आपणास आपण कारण होत नाही व आपली आपण अधिष्ठान असत नाही. तेव्हां क्रियेचा अर्थच क्रियापदाचा कर्ता हे संभवत नसल्यामुळे भावकर्तृकही संज्ञा क्रियापदास संभवत नाही हे उघडच आहे. आतां कर्त्यावांचून क्रिया असत नाही. यास्तव अकर्तृक हे नांव तरी क्रियापदास कसें संभवतें, अशी कोणी शंका करील, तर तिचें उत्तर असें आहे कीं, अकर्तृक हे विशेषण आम्ही क्रियेस लावीत नाही; तर क्रियापदास लावतो, व त्याचा अर्थ ' ज्या क्रियापदास कर्तृपद निराळें लागत नाही तें, ' अस समजावयाचा.

अकर्तृक क्रियापदें मराठींत मात्र आहेत; संस्कृत भाषेत नाहीत. तथापि लातिन वगैरे कांहीं जुन्या भाषांत तीं आढळतात. [इंग्रजी भाषेतही तशीं कित्येक क्रियापदें आहेत व त्या भाषेत कित्येक क्रियापदें अशीं आहेत, कीं तीं मूळारंभी अकर्तृकच होतीं. परंतु आतां त्यांचे मागे ' ते ' (it) हे सर्वनाम कर्त्यांदाखल घा-

लून निर्वाह करून घेण्याची चाल त्या भाषेत पडली आहे.] ही अकर्मक क्रियापदे मराठीतही थोडीच आहेत. व जी आहेत ती सर्व अकर्मक आहेत.

प्रातिपदिकांवरून होणाऱ्या चरम* प्रत्ययास जसे विभक्ति म्हणतात, तसे धातूंवरून होणाऱ्या चरम प्रत्ययांस आख्याते म्हणतात. हे आख्यात प्रत्यय धातूंस लागून जीं रूपे होतात त्यांस क्रियापदे म्हणतात.

आख्यातरूप प्रत्यय कधीं कधीं कर्तरि असतात म्हणजे कर्ता दाखवितात, व कधीं कधीं कर्मणी असतात म्हणजे कर्म दाखवितात; कधीं कधीं ते कर्ता किंवा कर्म यांतून एकही दाखवीत नाहीत तेव्हां त्यास भावी म्हणतात; जसे, ' करी, ' ' करितो, ' ' धांवतो ' यांतील प्रत्यय कर्तरि आहेत; ' करिजे ' ' केला ' ' करावा ' यांतील कर्मणी आहेत, व ' उठिजे, ' ' जाइजे ' ' निजावे ' इत्यादि रूपांतील भावी आहेत. ' कर्तरी ' ' कर्मणी '

* चरम प्रत्यय म्हणजे ज्यावरून दुसरे प्रत्यय होत नाहीत ते. प्रत्ययांत दोन प्रकार आहेत. ज्या प्रत्ययांवरून दुसरे प्रत्यय होतात त्यांचा एक प्रकार व ज्यांवरून दुसरे प्रत्यय होत नाहीत त्यांचा दुसरा प्रकार; जसे, ' पाटिलकी, ' ' धिटाई ' या उदाहरणांत ' की ' व ' आई ' हे प्रत्यय पहिल्या प्रकारचे आहेत. कारण या प्रत्ययांवरून ' पाटिलकीस, ' ' धिटाईने ' अशी ' स ' व ' ने ' प्रत्यय लागून रूपे होतात; परंतु विभक्तीवरून दुसरे प्रत्यय होत नाहीत. त्याचप्रमाणे ' कर ' धातूस ' णी ' प्रत्यय लागून ' कर्मणीने ' वगैरे रूपे होतात; म्हणून ' णी ' हा पहिल्या प्रकारचा प्रत्यय होय; परंतु ' करी, ' ' जाई, ' ' करितात, ' ' करा ' इत्यादि रूपांवरून दुसरे भाषणी प्रत्यय होत नाहीत, म्हणून, ' ई, ' ' तात, ' ' ओ ' हे प्रत्यय दुसऱ्या प्रकारचे होत.

य भावी ' हे शब्द विशेषणसारखे भासतात; परंतु वास्तविक-पणे पाहिले असतां ते विशेषणे नव्हेत; तर ' कर्तरि ' व ' कर्मणि ' हीं ' कर्ता ' व ' कर्म ' या संस्कृत शब्दांच्या त्या भाषेतल्या सप्तमीचे एकवचने आहेत; व ' भावी ' हे ' भाव ' शब्दाच्या मराठी सप्तमीचे एकवचन आहे. व त्या सप्तम्यांचा अर्थ संस्कृतांत ' त्या अर्थी ' असा असल्यामुळे कर्तरि म्हणजे कर्त्रर्थक असा अर्थ होतो. याप्रमाणे कर्मणे व भावी यांचाही अर्थ समजावा.

जो क्रियापदे कर्तरि, कर्मणि व भावी आख्यात प्रत्यय लागून झाले असतात त्यांस ही यथानुक्रम कर्तरि-क्रियापदे, कर्मणि-क्रियापदे व भावी-क्रियापदे म्हणतात; तशीं तीं क्रियापदे ज्या वाक्यांत प्रधान असतात, त्या वाक्यांस यथानुक्रम कर्तरि-प्रयोग, कर्मणि-प्रयोग व भावी-प्रयोग अशीं नावे देतात.

क्रियापदाचे रूप ते कर्तरि किंवा कर्मणि असल्यामुळे तसे बदलते, तसे पुरुष, काळ, अर्थ व वचन यांच्या भेदाने बदलते.

पुरुष तीन आहेत, प्रथमपुरुष, द्वितीयपुरुष व तृतीयपुरुष. क्रियापदांतील आख्यात प्रत्ययाचा अन्वय जेव्हां ' मी ' किंवा ' आम्ही ' या शब्दांवर होतो, तेव्हां ते क्रियापद प्रथमपुरुषी आहे असे म्हणतात; जेव्हां त्या प्रत्ययाचा अन्वय ' तूं ' किंवा ' तुम्ही ' या शब्दांवर असतो, तेव्हां क्रियापद द्वितीयपुरुषी म्हणतात; व जेव्हां त्या प्रत्ययाचा * अन्वय ' मी, ' ' आम्ही, '

* तृतीयपुरुषी क्रियापदांचे लक्षण बहुतकरून असे करतात की ज्या क्रियापदांचा संबंध ' तो, ' ' ती, ' ' ते ' किंवा ' तें, ' ' त्या, ' ' तीं ' या शब्दांशी असतो तीं होत. परंतु तसे लक्षण केले असतां ' रामा गेला, ' ' जो करितो, तो भोगतो, ' ' मला मळमळते ' इत्यादि वाक्यांतील

‘ तूं, ’ ‘ तुम्ही ’ या शब्दांवर असत नाही, तर दुसऱ्या शब्दावर असतो, तेव्हां क्रियापद तृतीयपुरुषी आहे असे म्हणतात.

क्रियापदापासून काळाचा बोध होतो, म्हणजे त्या त्या क्रियापदाने दाखवलेली क्रिया अमुक काळी घडली असे समजते. काळ तीन; वर्तमान, भूत व भविष्य.* आतां वर्तमान, भूत व भविष्य हे सापेक्ष शब्द आहेत, निरपेक्ष नव्हत. कारण कोणताही एकच काळ विवक्षाभेदेकरून वर्तमान, भूत किंवा भविष्य होऊं शकेल. क्रियापदांनीं जे वर्तमान वगैरे काळ भासतात ते क्रियापद ज्या वेळेस उच्चारले जाते त्या वेळेच्या संबधाने असतात. म्हणजे विवक्षित वाक्य बोलतांना जो काळ असतो तो वर्तमानकाळ. त्याच्या मागला जो काळ तो भूतकाळ व त्याच्या पुढील जो काळ तो भविष्यकाळ. यांस यथानुक्रम उदाहरणे;—

“ मत्सुत मदनिता हें जाणें मी, परि जनासि कळवाया
ऐसें निष्ठुर वदलों, तुमची शंका अशेष पळवाया. ”

मोरोपंत.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

‘ गेला, ’ ‘ करितो, ’ ‘ मळमळतें ’ हीं क्रियापदे तृतीयपुरुषी होणार नाहीत; कारण त्यांतील आख्यात प्रत्ययांचा संबंध ‘ तो, ’ ‘ ती ’ वगैरे शब्दांवर नाही; व पहिल्या वाक्यांत तच्छब्दाचा यदाकदाचित् अध्याहार केला तरी दुसऱ्या व तिसऱ्या वाक्यांत तो संभवत नाही, हें सुद्ध वाचणारांचे ध्यानांत सहज येईल.

* क्षरा व शुद्ध शब्द झटला म्हणजे ‘ भविष्यत् ’ होय, ‘ भविष्य ’ नव्हे. तथापि दुसरा शब्द बहुत दिवस बहिर्वर्तीत पडून प्राकृतप्राय झाला असल्यामुळे तोच योजला आहे.

“ अदितिच्या उदरीं हरि जन्मला, म्हणुनि ये समयी कळलें मला;
विभव राज्य समस्त हरील रे, यशहि होइल विस्तृत अस्तरे. ”

वामन.

क्रियापदानें जो वर्तमान, भूत किंवा भविष्यकाळ दाखविला जातो तो तें तें क्रियापद उच्चारण्याच्या वेळेच्यासंबंधानें वर्तमान, भूत किंवा भविष्य असतो ही गोष्ट वाक्यांतील मुख्य क्रियापदाविषयी खरी आहे, परंतु ज्यास संयुक्त क्रियापदें म्हणतात त्यांतील गौणभाग, किंवा काहीं धातुसाधित अव्ययें यांनीं जो वर्तमान, भूत किंवा भविष्यकाळ दाखविला जातो तो त्या वाक्याच्या उच्चारण्याच्या वेळेच्यासंबंधानें वर्तमान, भूत किंवा भविष्य असत नाहीं; तर प्रधान क्रियापदांतील क्रियेच्यासंबंधानें वर्तमान, भूत किंवा भविष्य असतो. यास उदाहरणः-‘ काल तूं आलास तेव्हां मी निजणार होतों; ’ या वाक्यांत ‘ निजणार ’ यानें जो भविष्यकाळ दाखविला जातो तो प्रकृत वाक्य उच्चारण्याच्यासंबंधानें भविष्य नव्हे; तर ‘ होतों ’ या क्रियेच्या संबंधानें भविष्य आहे, तसेंच ‘ उद्यां तूं येशील तेव्हां मी निजलों असेन ’ येथें ‘ निजलों ’ हें रूप जो भूतकाळ दाखवितें तो वाक्योच्चारणाच्या वेळेच्यासंबंधानें भूत नाहीं, तर ‘ असेन ’ याच्यासंबंधानें भूतकाळ आहे हें स्पष्ट आहे. याचप्रमाणें ‘ तो जेवून बाहेर गेला, ’ येथें ‘ जेवून ’ यानें दाखविलेला काळ प्रकृत वाक्योच्चारणाच्यासंबंधानें भूतकाळ नव्हे, तर ‘ गेला ’ यांतील गमनाच्यासंबंधानें भूतकाळ आहे.

क्रियापदापासून पुरुष, काळ, वचन यांचा बोध होऊन आणखीही अर्थाचा स्पष्टपणें बोध होत असतो. त्या अधिक अर्थास ‘ अर्थ ’ अशी मराठी व्याकरणांत पारिभाषिक संज्ञा आहे. हे अर्थ दोन आहेत आज्ञार्थ किंवा विध्यर्थ पहिला, व संकेतार्थ दुसरा.

आज्ञार्थ व विध्यर्थ हे शब्द मात्र दोन, परंतु त्यांचा अर्थ एकच आहे. कर्तरि रूप असले म्हणजे त्यास आज्ञार्थ म्हणतात व कर्मणि असले म्हणजे विध्यर्थ म्हणतात. ' करो, ' ' कर ' हीं रूपे आज्ञार्थी होत, व ' करावें, ' ' द्यावें ' * हीं विध्यर्थी होत. तिसरा स्वार्थ म्हणून मानतात. परंतु बारीक दृष्टीने पहातां हा भेद मानण्याचे कांहीं प्रयोजन दिसत नाहीं. जेथे वर सांगितलेल्या तीन अर्थांपैकी एकही नसतो त्या क्रियापदास स्वार्थी क्रियापद म्हणतात. स्वार्थ हे जे नांव दिले आहे तेही त्याच अभिप्रायाने प्रथमतः मराठी व्याकरणकर्त्यांनीं योजिले आहे. स्वचा म्हणजे धातूचाच जेथे अर्थ असतो, म्हणजे नवीन अधिक अर्थ जेथे असत नाहीं, तो स्वार्थ. जसा स्वार्थी प्रत्यय. व इंग्रजी व्याकरणांत ' इंडिकेटीव मूड ' म्हणून संज्ञा आहे तिच्या बरोबरीची संज्ञा मराठी व्याकरणांत आणण्याकरितां त्यांनीं ' स्वार्थ ' ही नवीनच संज्ञा कल्पिली आहे. वास्तविक या संज्ञेचे कांहींच प्रयोजन नाहीं व तशी संज्ञा संस्कृत व्याकरणांत नाहीं. तेव्हां जिच्या योगाने रूपांत तफावत होत नाहीं व जिच्या योगाने कांहीं अधिक अर्थही येत नाहीं, तसली व्यर्थ संज्ञा मानणे नीट न वाटल्यावरून आम्हीं ती मानली

* आज्ञार्थाचा कर्मणि विध्यर्थ आहे असें दृष्टले, यावरून कर्मणि रूपे कर्ण्याचा ' य, ' किंवा ' ज ' प्रत्यय लागून आज्ञार्थ रूपांचीं विध्यर्थ रूपे होतात, असें समजूं नये. ' करी ' या कर्तरि रूपाचे जसे ' करिजे ' हे कर्मणि रूप आहे, तसें कांहीं ' कर ' या कर्तरि रूपाचे ' करावें ' हे कर्मणि नाहीं. रचनेच्या दृष्टीने यांचा परस्पर संबंध नाहीं. अर्थाच्या दृष्टीने मात्र आज्ञार्थ हा कर्तरि आहे व विध्यर्थ कर्मणि आहे. खरे दृष्टले तर आज्ञार्थास कर्मणि नाहीं व विध्यर्थास कर्तरि नाहीं, झणून पहिल्याचा कर्मणि दुसरा अशी सांगड घालून देतां येते. प्र. क.

नाहीं.* आतां पांचवा संशयार्थ ह्मणून जुन्या व्याकरणांत मानला आहे, व त्यांची उदाहरणे ' करीत असेल, ' ' जात असेल ' इत्यादि दिली असतात. परंतु या अर्थासही स्वतंत्र रूपे नसल्यामुळे व ज्या रूपापासून संशयाचा बोध होतो तो केवळ त्या रूपांनी होत नाहीं तर अर्थाच्या पूर्वपर संबंधावरून होतो, यामुळे संशयार्थही आम्हीं वेगळा मानला नाहीं.

क्रियापदास वचनें लागतात हे उघडच आहे. यास्तव त्या गोष्टीचें विशेष विवरण करण्याची गरज नाहीं.

क्रियापदास कधीं कधीं लिंगप्रयुक्त विकार होतो; परंतु सर्वच क्रियापदे लिंगाप्रमाणें बदलत नाहींत. ' जातो, ' ' जाती, ' ' जाते ' ' गेला, ' ' गेली, ' ' गेले, ' हीं रूपे जशीं लिंगभेदानें बदलतात, तशीं ' जाई ' हें रीतिभूतकाळाचें रूप व ' जाईल ' हें भविष्यकाळाचें रूप, ' करो ' हें आज्ञार्थी रूप, ' करी, ' ' वसे, ' ' धांवसी ' इत्यादि मराठी कवितेंतील वर्तमान व भूतकाळांचीं रूपे हीं लिंगभेदानें बदलत नाहींत. वास्तविक पाहिले असतां असें दिसते कीं जीं क्रियापदे संस्कृत क्रियापदांचा अपभ्रंश होऊन मराठीत आलीं आहेत, तीं लिंगभेदानें बदलत नाहींत, तर जीं कृदंत रूपांवरून म्हणजे मराठी व्याकरणांत ज्यास धातुसाधित विशेषणें म्हणतात त्यांतून उत्पन्न झालीं आहेत तीं मात्र लिंगभेदानें

* क्रियापदांचा ' अर्थ ' जर सांगावयाचा आहे, तर आज्ञार्थादि अर्थ असतील तेथे आज्ञार्थी क्रियापद, विध्यर्थी क्रियापद, असें म्हणतां येईल. परंतु हे अर्थ नसतील, त्या ठिकाणीं काय झणावयाचें ? कांहींच न म्हणणें म्हणजे घोंटाळा होईल. ' आज्ञार्थ नाहीं ' ' विध्यर्थ नाहीं ' असें तर झणावयाचें नाहीं. तेव्हां जेथे क्रियापदास दुसरे अर्थ नसतात, तेव्हां खुणेकरितां तेथे ' स्वार्थ ' अशी संज्ञा योजिली तर व्यवस्थेला बरें. प्र. क.

बदलतात. तीही तृतीयपुरुषां मात्र दोन्ही वचनीं बदलतात, व द्वितीय व प्रथमपुरुषां तर एकवचनीं मात्र बदलतात.

पुरुष, काळ, वचन, अर्थ व लिंग यांखेरीज आणखी दोन कारणे क्रियापदाच्या रूपांत बदल करणारीं दादोकृत व्याकरणांत मानलीं आहेत. त्यांत एकास रूप व दुसऱ्यास भेद अशीं पारिभाषिक नांवे दिलीं आहेत. दादोबांनीं रूपांचे दोन प्रकार केले आहेत, करणरूप व अकरणरूप; व भेदाचे प्रकार त्यांनीं तीन मानले आहेत; मुळरूपभेद, शक्यभेद व प्रयोजकभेद. दादोकृतव्याकरणाच्या पूर्वी झालेल्या मराठी व्याकरणांत रूप व भेद या संज्ञा नाहींत. दादोबांनींच या नव्या काढल्या आहेत. विचार करून पाहतां दादोबांनीं काढलेल्या या नवीन संज्ञांचे प्रयोजन तादृश दिसत नाहीं. नकार लागल्यानें क्रियापदाच्या रूपांत कांहीं तफावत होते असें नाहीं. 'तो गेला' व 'तो न गेला' किंवा 'गेला नाहीं.' या ठिकाणीं तर निषेधवाचक 'न' व 'नाहीं' हीं पदे मात्र वाक्यांत अधिक आलीं; क्रियापदाच्या स्वरूपांत तफावत कांहींच झाली नाहीं. आतां 'तो जातो' व 'तो जात नाहीं' 'तो करील व तो करणार नाहीं;' या ठिकाणीं तफावत आहे असें म्हणवें तर तसेही नाहीं. सूक्ष्मदृष्ट्या विचार केला असतां असें लक्ष्यांत येतें कीं, 'जातो' व 'जाईल' यांच्या बरोबरीची 'जात आहे' व 'जाणार' हीं रूपे आहेत; व निषेधार्थक शब्दांचा जो प्रयोग व्हावयाचा तो कांहीं रूपांच्याच संबन्धानें होतो; सर्वांच्यासंबंधानें होत नाहीं, किंवा करण्याचा तादृश प्रचारही नाहीं. हा मराठी भाषेतील वाक्यरचनेतील चमत्कारिक विशेष आहे, व हा वाक्यरचनेच्या निरूपणांत सांगता. शब्दनिरूपणांतर्गत जो क्रियापदविचार त्यांत क्रियापदाच्या रूपांची भेदक जीं पुरुष, काळ, वचन वगैरे कारणे, त्यांत

त्याची गणना करण्यांत कांहीं अर्थ नाही; कारण त्याच्यायोगाने क्रियापदाच्या रूपांत कांहींच विशेष बदल होत नाही. आतां तीन प्रकारचा भेद म्हणून जो विशेष दादोबांनी सांगितला आहे, त्याचेही प्रयोजन दिसत नाही. प्रातिपदिकांस ज्याप्रमाणे नवीन प्रत्यय लागून प्रातिपदिके होतात, त्याप्रमाणे धातूंस व नामांस प्रत्यय लागून नवीन धातू होतात. परंतु प्रातिपदिकांस विभक्ती लागण्याच्या विचारांत प्रातिपदिके स्वतंत्र आहेत किंवा साधित आहेत, या भेदाचा जसा उपयोग नाही, तसा धातूंस आख्यात प्रत्यय लागण्याच्या विचारांत म्हणजे क्रियापदांच्या साधनिकेच्या विचारांत धातू स्वतंत्र आहेत किंवा साधित आहेत या विचाराचे प्रयोजन नाही. कारण धातू सिद्ध असले किंवा साधित असले तरी त्यापासून होणाऱ्या क्रियापदांच्या रूपांत कांहीं तफावत होत नाही. तसेच प्रयोजकत्वार्थक व शक्यत्वार्थक धातूप्रमाणे नामापासून निघणाऱ्या, माणसाळणे, डोकावणे, घाबरणे इत्यादि धातूंचाही एक प्रकार दादो-कृत व्याकरणांत भेदप्रकारांत गणला पाहिजे होता. परंतु वास्तविक पाहतां धातूच्या या प्रकारांच्या योगाने क्रियापदांच्या रूपांत कांहींएक विशेष कार्य होत नसल्यामुळे काळ, वचन, पुरुष वगैरे क्रियापदरूपभेदक कारणांत त्या प्रकाराची गणना आम्हां केली नाही.

निबंध १२.

आख्यात प्रत्यय.

धातूंस किंवा धातूंपासून निघालेल्या विशेषणांस आख्यात प्रत्यय लागून क्रियापदे होतात. कधी कधी धातू व आख्यातप्रत्यय यांच्यामध्येही कांहीं विकार होत असतात.

कालदर्शक आख्यात प्रत्यय व आज्ञार्यदर्शक आख्यात प्रत्यय हे एकमेकांहून काही निराळे आहेत. कालदर्शक प्रत्ययः—

ए० व०	व० व०
प्रथमपुरुष. ई, एं.	ऊं
द्वितीयपुरुष. सि.	आं
तृतीयपुरुष. ई, ए.	ती.

हे प्रत्यय संस्कृतांतील आख्यात प्रत्ययांवरून बालभाषिक्या द्वारा निघाले आहेत, हे यांकांचित् विचार केला असतां ध्यानांत येते. संस्कृतांतील आख्यात प्रत्यय पुढे लिहितो.

ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु० मि	वः	मः
द्वि० पु० सि	यः	थ.
तृ० पु० ति	तः	न्ति.

यांची उदाहरणे.

ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु० हसामि	हसावः	हसामः
द्वि० पु० हसासे	हसयः	हसथ
तृ० पु० हसति	हसतः	हसन्ति.

१ संस्कृतांत द्विवचन म्हणून एक निराळें वचन आहे. हे द्विवचन बालभाषेत व मराठी भाषेत नाही. यानें दोन व्यक्ती किंवा वस्तू यांचा बोध होतो.

२ मराठी व्याकरणांत ज्यास प्रथमपुरुष झणतात त्यास संस्कृत व्याकरणांत उत्तमपुरुष अशी संज्ञा आहे; व द्वितीयपुरुषास मध्यमपुरुष, व तृतीयपुरुषास प्रथमपुरुष अशा संज्ञा आहेत.

बालभार्षेतील रूपे.

ए० व०	व० व०
प्र० पु० हसम्मि	हसम्म
द्वि० पु० हससि	हसह
तृ० पु० हसदि किंवा हसइ	हसंति

मराठीत ई हा प्रत्यय अकारांत धातूशी पररूपसंधीने संयोग पावून कर+ई=करीं, धर+ई=धरीं अशीं रूपे होतात. तृतीयपुरुषाच्या बहुवचनी संस्कृतांतल्या व बालभार्षेतल्या स्वरूपांत उपांत्य स्वरावर जो अनुस्वार असतो, तो नाहीसा होऊन नुसता ' ती ' मात्र प्रत्यय उरतो; आणि ' करिती, ' ' धरिती ' अशीं रूपे होतात. द्वितीयपुरुषी एकवचनी संस्कृतांतील व बालभार्षेतील ' सि ' प्रत्ययच राहतो. आतां हा ' सि ' कधीं कधीं दीर्घ होतो, व कधीं कधीं सकारास शकारही होतो. द्वितीयपुरुषी बहुवचनी मराठीत ' आ ' प्रत्यय जो होतो, त्याची उपपत्ति अशी वाटते कीं, बालभार्षेतील ' ह ' प्रत्यय विसर्गरूप होऊन विसर्गाबद्दल ' आ ' झाला असावा. जसे, ' ताम्रः, ' पांडुरः, ' ' नीलः ' या रूपांतून ' तांबडा, ' ' पांढरा, ' ' निळा ' इत्यादि रूपे होतात, त्याप्रमाणे.

प्रथमपुरुषी एकवचनी संस्कृतांत व बालभार्षेत जो ' मि ' प्रत्यय आहे, त्यांतील मकार अनुस्वाररूप झाला आहे; व बहुवचनांतील ' म ' प्रत्ययाचा ' ऊं ' असा विकार झाला आहे.

संस्कृतामध्ये क्रियापदांत दोन प्रकार आहेत. एकास आत्मनेपदी क्रियापदे व दुसऱ्यास परस्मैपदी क्रियापदे म्हणतात. या दोन प्रकारच्या क्रियापदांतील आख्यातप्रत्यय कांहींसे निराळे आहेत.

बालभाषेत तो भेद प्रायः नाहींसा होऊन सर्व क्रियापदे संस्कृतांतील परस्मैपदी क्रियापदांप्रमाणे चालतात. मराठीतही तो भेद प्रायः नाहीं. तथापि प्रथम व तृतीयपुरुषांच्या एकवचनांत मात्र तो भेद राहिला आहे असे आम्हांस वाटते.

वर जे आम्ही संस्कृत क्रियापदांतील आख्यात प्रत्यय लिहिले आहेत, ते परस्मैपदी क्रियापदांचे आहेत. आत्मनेपदी क्रियापदांचे प्रत्यय कांहींसे निराळे आहेत. आत्मनेपदी क्रियापदांस तृतीयपुरुषां एकवचनी ' ति ' प्रत्यय होत नाहीं; तर ' ते ' प्रत्यय होतो. जसे, ' यत ' धातु संस्कृतांत आत्मनेपदी असल्यामुळे त्याचे तृतीयपुरुषां एकवचन ' यतते ' असे होते. तेव्हां हा जो आत्मनेपदी क्रियापदांचा प्रत्यय ' ते ' त्याचा, ' ए ' होऊन तो कितीएक मराठी धातूंस लागून नाज+ए=निजे, ऊठ+ए=उठे, बसे, असे, इत्यादि रूपे झाली आहेत, असे आम्हांस भासते. हाच प्रकार प्रथमपुरुषां एकवचनी अकारक धातूंस लागणारा प्रत्यय जो ' एँ ' त्याचेसंबंधानेही म्हणता येईल.

संस्कृतांत धातु परस्मैपदी असणे किंवा आत्मनेपदी असणे हे प्रातिपादिकाच्या लिंगाप्रमाणे *केवळ व्यवहारावर आहे; अर्थावरून त्याचा अनुगम होत नाहीं. कितीएक धातू नेहमी परस्मैपदी असतात व कितीएक नेहमी आत्मनेपदी असतात; कितीएक उभयपदी

* आतां हे खरे आहे कीं, परस्मैपदी व आत्मनेपदी या संज्ञांचा मूळचा अर्थ द्रुमन्याकरतां क्रिया व आपल्याकरतां क्रिया असा आहे खरा; व त्या भेदाप्रमाणे पाहिले असतां द्रुमन्याकरितां पाक केला असतां ' पचति ' असा प्रयोग व्हावा व आपल्याकरतां तो केला असतां ' पचते ' असा प्रयोग व्हावा असे खरे; तथापि संस्कृतग्रंथकारांच्या लेखनव्यवहारांत राहिले असतां हा भेद पाळलेला दिसत नाहीं.

असतात; व कितीएक कांहीं उपसर्ग लागले असतां मात्र परस्मै-पदी असले तर आत्मनेपदी व क्वचित् आत्मनेपदी असले तर परस्मैपदी होतात. जैसे 'संगच्छते,' 'गच्छति,' इ. बालभार्षेत प्रायः सर्व धातू परस्मैपदीच होतात असे दिसते.

तरी मराठीत 'य' या आत्मनेपदी प्रत्ययाच्या प्रयोगाविषयी नियम बांधतां येतो. तो असा कीं, अकारांत सर्व अकर्मक धातूंस प्रथम व तृतीयपुरुषी एकवचनीं वगैरे 'ए' प्रत्यय लागतो.

धातु अकारांत जर नसेल म्हणजे त्याचा अंत्यस्वर 'आ,' 'ए' किंवा 'ओ' असेल तर तो अकर्मक असला तरी वरच्या रूपांत त्यास 'ए' प्रत्यय न लागतां 'ई' च प्रत्यय होतो; जैसे जा, जाई; ये, येई; हो, होई इत्यादि.

कितीएक धातु सकर्मक असतांही त्यांस वरील रूपांत 'ई' प्रत्यय न होतां 'ए' प्रत्ययच होतो. जैसे, पढ, पढे; समज, समजे; शिक, शिके इत्यादि. दादोक्त मराठी व्याकरण वाचणारांस ठाऊक असेलच, कीं या 'पढ' वगैरे धातूचा एक वेगळा गणच आहे व या गणांतिल धातू वस्तुतः सकर्मक आहेत. तरी कितीएक कार्यांमध्ये त्यांचे अकर्मक धातूशीं सादृश्य आहे. या सादृश्याचे पुढे आणखी निरूपण होईल.

मागे जे आख्यातप्रत्यय सांगितले त्यांचे उदाहरणे:-

' कर ' धातु, सकर्मक.

ए० व०
प्र० पु० करी
द्वि० पु० करिसी
तृ० पु० करी

ब० व०
करुं, करी
करां
करिती

' नीज ' धातु, अकर्मक.

ए० व०

प्र० पु० निजे

द्वि० पु० निजसी

तृ० पु० निजे

व० व०

निजूं, निजो

निजां

निज्जती.

सकर्मक धातु अकारांत असतां त्यास आख्यातप्रत्यय लागतांना तृतीयपुरुषां बहुवचनीं व द्वितीयपुरुषां एकवचनीं ' इ ' हा आगम होतो. परंतु ' पढ ' वगैरे कांहीं धातु सकर्मक व अकारांत असतांही त्यांस तो आगम होत नाही. त्यांचां रूपे अकारांत अकर्मक धातूप्रमाणें ' पढती, ' ' पढसी, ' ' शिकती, ' ' शिकसी ' अशींच होतात; ' पढिती, ' ' पढिसी ' अशीं होत नाहींत.

' करी, ' ' करिती ' इत्यादि रूपे वर्तमानकाळाचीं खरीं, तथापि त्यांचा वर्तमानकाळा प्रयोग कवितेंत मात्र होतो; चालू बोलण्याच्या भाषेत व गद्यपद्यात्मक भाषेत वर्तमानकाळां त्यांचा प्रयोग होत नाहीं. कवितेंतील उदाहरणें:—

“ सारा या प्रभुची हे लीला गाती सदैवही सुकवी;

' सुकवी ' भवजलधीर्ते, निरुपमसुख रसिकजनमनीं ' पिकवी. ' ”

मोरोपंत.

“ माझी कौण गती सांगा पंढरिनाथा,

' तारिसी ' अनाथा केव्हां मज !

मनापासनीयां सांगा मजप्रती,

' पुसे ' काकूळती निवाचिया !

नामदेव.

“ अजांड शतकोटि ज्या उदरिं सर्वदां ' नांदां. ' ”

केकावली.

“ सदां हि हित नायकौ, बहु अपाय केले, ‘ करूं. ’ ”

केकावली.

‘ करी, ’ ‘ करिती ’ वगैरे रूपांचा प्रयोग केवळ वर्तमानकाळीं होतो असें नाहीं, तर त्या रूपांचा प्रयोग भूतकाळींही होतो. कांहीं उदाहरणें:—

“ मुनि आश्रमांत नव्हता, त्याची कन्या शकुंतला होती;
पूजो नरदेवाते, करि तेव्हां स्ववपु दीपकज्योती. ”

दुष्यंताख्यान.

“ जातां स्वर्गां मिश्रिति निजगुरुसुतरत्न देव यानीं ते,
वर्णिति दैत्यांते किति, किति कविते, कितिक देवयानींते. ”

कचोपाख्यान.

“ सलील तयि मंदराख्यहि नग स्वपृष्ठी धरा ”

केकावली.

चालू बोलण्याच्या भाषेत व गद्यात्मक लिहिण्याच्या भाषेत वरचीं वर्तमानकाळाचीं रूपे योजित नाहींत; तर दुसरींच योजितात. त्यांची उपपत्ति येणेंप्रमाणें दिसते.

संस्कृत भाषेत धातूंस ‘ ति ’ वगैरे प्रत्यय लागून जशीं वर्तमानकाळीं व कर्तरि क्रियापदें होतात, तशीं धातूंस ‘ अत् ’ प्रत्यय लागून वर्तमानकाळीं व कर्तरि विशेषणें होतात. ‘ पतति, ’ ‘ त्यजति ’ हीं क्रियापदें व ‘ पतत् ’ ‘ त्यजत् ’ हीं विशेषणें या दोहींचा अर्थ अगदीं बरोबर आहे. व एकाच्या जागीं दुसऱ्याचा प्रयोग केल्यास चालतो. आतां बालभाषेत हलन्त म्हणजे व्यंजनान्त शब्द नाहींत, जे शब्द संस्कृतांत हलन्त असतात ते बालभाषेत आले म्हणजे अजन्त म्हणजे स्वरान्त होतात, असें

मागील एका निबंधांत सांगितलेंच आहे. त्या नियमाप्रमाणें 'पतत्' याचें बालभाषेत ' पतत ' किंवा मधल्या तकारास डकार होऊन ' पडत ' असें रूप होतें. आतां संस्कृतांत व बालभाषेत विशेषणांस नामांप्रमाणें लिंग, वचन व विभक्ती हीं लागतात. त्या भाषेतून निघालेल्या कितीएक विशेषणांस मराठीतही हा प्रकार घडतो, हे सुज्ञ वाचणारांस ठाऊक असेल. तेव्हां ते प्रत्यय वरील ' पडत ' या प्रातिपदिकास लावले असतां ' पडतो, ' ' पडती ' व ' पडतें ' अशीं रूपें सिद्ध होतात. सकर्मक धातूस हा कर्तरि ' अन् ' प्रत्यय लागतांना ' अ ' ची ' इ ' होते. आणि ' करितो, ' ' टाकितो, ' ' बांधितो ' अशीं रूपें होतात. ' पढ, ' ' समज ' इत्यादि धातू सकर्मक असतांही त्यांस ' इ ' होत नाहीं. त्यांचीं रूपें ' पढतो, ' ' समजतो ' अशींच होतात.

पूर्वीच्या व्याकरणांत वर्तमानकाळीं स्वार्थी कर्तरि क्रियापदें ज्यांस म्हणतात, तीं अत-प्रत्ययान्त व इत-प्रत्ययान्त धातुसहित विशेषणांस आख्यात प्रत्यय लागून झाली आहेत. विशेषणास हे आख्यात प्रत्यय लागतांना (किंवा बोलण्यांत व गद्यात्मक लेखांत ते येतांना) या प्रत्ययांत काहीं थोडासा फेरफार होतो. तृतीयपुरुषीं एकवचनाचा प्रत्यय मुळींच विशेषणास लागत नाहीं; त्या पुरुषीं बहुवचनीं ' ती ' बद्दल ' त ' होऊन मागला स्वर दीर्घ होतो. द्वितीयपुरुषीं एकवचनीं ' सी ' चा ' स ' होतो व तो सविभक्तिक रूपास जोडला जातो. प्रथमपुरुषीं एकवचनाचा प्रत्यय अनुस्वार, हा सविभक्तिक विशेषणांस जोडला जातो व त्या पुरुषाचें बहुवचनही तसेच होतें.

सकर्मक व अकर्मक धातूंपासून निघालेल्या अत-प्रत्ययान्त विशेषणांस आख्यात प्रत्यय लागून झालेल्या क्रियापदांची उदाहरणें.

सकर्मक ' कर ' धातु.

ए० व०
प्र० पु० करितो
द्वि० पु० करितोस
तृ० पु० करितो

ब० व०
करितो
करितां
करितात्

अकर्मक ' पड ' धातु.

ए० व०
प्र० पु० पडतो
द्वि० पु० पडतोस
तृ० पु० पडतो

ब० व०
पडतो
पडतां
पडतात्

या वरील रूपांवरून समजेल की, तिन्ही पुरुषांच्या एकवचनीं लिंगदर्शक प्रत्यययुक्त रूपांस आख्यात प्रत्यय लागून क्रियापदें होतात. यास्तव तीं रूपें मात्र लिंगभेदानें भिन्न होतात. स्त्रीलिंगदर्शक मूळचा ' ई ' प्रत्यय खरा, तथापि कधीं कधीं ' ई ' च ' ए ' होतो.

' वाटे तयां परम दुर्लभ ते (ती) नवोढा '

वामन.

' हे (ही) अनाक्रोश क्षमा, जेथ आयी प्रियोत्तमा '

ज्ञानेश्वर.

' शाली तपोवनांत स्वीकारानि वल्क तापसी ते (ती-सावित्री) तें.'

मोरोपंत.

याप्रमाणें ' करितो ' इत्यादिकांतील ' ई ' चा ' ए ' होऊन ' करिते, ' ' पडते, ' ' जाते ' इत्यादिही तृतीयपुरुषीं एकवचनीं रूपें होतात. व कोणी, कोणी तें अक्षर विशेष ठांसून उच्चारून

‘ करित्ये, ’ ‘ पडत्ये, ’ ‘ जात्ये ’ अशीही रूपे करितात. तसेच तृतीयपुरुषाच्या एकवचनाप्रमाणेच द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनाचीही स्त्रीलिंगी रूपे ‘ करितास ’ ‘ करितेस ’ व ‘ करित्येस ’ अशी होतात. प्रथमपुरुषाच्या एकवचना मात्र ‘ करिती ’ असे रूप प्रचारांत नाही; व ‘ करिते, ’ ‘ करित्ये ’ ही मात्र रूपे होतात.

दादोबांनी आपल्या थोरल्या व्याकरणांत ‘ करित्ये, ’ व ‘ करिती ’ ही दोन रूपे मात्र दाखविली आहेत. या दोहोतून ‘ करित्ये ’ हे रूप ते विशेष पसंत करितात व त्यास व्याकरणाचा विशेष आधार आहे असे म्हणतात. ‘ करित्ये ’ हे रूप ‘ करिती ’ या रूपापेक्षा विशेष ग्राह्य मानण्यास ते अशी युक्ति सांगतात की, तृतीयपुरुषाच्या एकवचना जें रूप होते त्यातील अंत्य स्वरावर अनुस्वार दिला असतां प्रथमपुरुषाच्या एकवचना रूप व्हावें असा नियम आहे. तो नियम ‘ करिती ’ रूपावर लागून ‘ मी करिती ’ असे रूप होत नाही, व ‘ मी करित्ये ’ असे रूप होतें, म्हणून दुसरे विशेष ग्राह्य होय. परंतु ऐतिहासिक रीतीने पाहतां मूळचें संस्कृतांतील ‘ कुर्वती ’ व बालभाषेतील ‘ करंती ’ या रूपाशी ‘ करिती ’ हे रूपच विशेष जवळ आहे; ‘ करित्ये ’ हे जवळ नाही. तेव्हां त्या दृष्टीने पाहतां पहिलेच रूप विशेष ग्राह्य दिसते. तसेच ‘ करिती ’ हे रूप प्रथमपुरुषाच्या एकवचन साधण्याचा वर सांगितलेला नियम जसे पाळीत नाही, तसे ‘ करिते ’ हे रूपही प्रातिपदिकास ‘ ओ ’ [किंवा ‘ आ ’] ‘ इ ’ व ‘ ए ’ हे प्रत्यय लागून त्यापासून यथाक्रम पुल्लिंगी, स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी रूपे साधतात, हा जो वरील नियमापेक्षा विशेष व्यापक नियम, तो पाळीत नाही; म्हणून या रूपास गौणत्व आहेच. तसेच तृतीयपुरुषाच्या एकवचना जें रूप असतें, त्याच्या शेवटी अनुस्वार दिला

असतां प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचें रूप होतें हा दादोबांनीं सांगितलेला नियमही सर्वत्र चालत नाहीं. ' ती गेली, ' ' ती होती, ' ' ती बसली ' इत्यादि प्रयोगांत तृतीयपुरुषां एकवचनां रूपे ' गेली, ' ' होती, ' ' बसली, ' अशीं होतात. परंतु याच काळीं, याच अर्थीं, याच लिंगीं प्रथमपुरुषांची एकवचने ' मी गेलीं, ' ' मी होतीं, ' ' मी बसलीं ' अशीं होत नाहींत, ' गेलें, ' होतें ' ' बसलें ' किंवा दादोबांच्या मताप्रमाणें ' गेल्ये, ' ' होत्ये, ' बसल्ये ' अशीं होतात. प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाच्या अनुरोधानें तृतीयपुरुषां एकवचनाचीं रूपे साधून, ' ती गेल्ये, ' ' ती होत्ये, ' ' ती बसल्ये ' अशीं व्हावीं, तर तशींही होत नाहींत. तेव्हां बरील नियम या रूपांत सोडला पाहिजे. मग त्या नियमाची वर्तमानकाळच्याच रूपांत ती मातवरी कोणती ?

आतां ' ती करिते, ' ' ती जाते ' इत्यादि प्रयोगांत ' करिते, ' ' जाते ' अशीं रूपे दिसतात. परंतु दादोबा हीं वर्तमानकाळीं, स्वार्थीं, तृतीयपुरुषां, एकवचनां स्त्रीलिंगी क्रियापदांचीं रूपे मानित नाहींत. ते म्हणतात कीं, हीं संकेतार्थीं पुल्लिंगी तृतीयपुरुषां, क्रियापदांचीं बहुवचनें होत. जसे " इतर लोक तें करिते तर तोही करता. " " सर्व जाते तर मीही जातो. " परंतु ' करिते, ' ' जाते ' हीं संकेतार्थीं तृतीयपुरुषां पुल्लिंगी बहुवचनांचीं रूपे असलीं तरी तीं वर्तमानकाळीं तृतीयपुरुषां स्त्रीलिंगी एकवचनांचीं रूपे व्हावयास काय बाध आहे, हें आम्हांस कळत नाहीं. एका शब्दाचे दोन अर्थ असूं नयेत असा दादोबांचा अभिप्राय आहे काय ? व तसा त्यांचा अभिप्राय असल्यास तो भाषेच्या स्थितीला अनुसरून नाहीं असें सर्व कबूल करितील. सर्व इतर भाषांतल्याप्रमाणें मराठीतही अनेकार्थक शब्द आहेत, व ते शब्द

असर्णे हे भाषेत श्लेषादि अलंकार होण्यास चांगले साधन आहे. ' हे, ' ' ते, ' ' जे, ' हे शब्द पुल्लिंगाचे बहुवचन होतात, व कवितेत ते शब्द स्त्रीलिंगी एकवचने होतात. ' करी ' हे रूप ' कर ' शब्दाच्या तृतीयेचे बहुवचन, सप्तमीचे एकवचन, व ' कर ' धातूचे प्रथमपुरुषी रीतिभूतकाळी एकवचनही होते. ' होतो ' हे-वर्तमानकाळी स्वार्थी प्रथमपुरुषाचे एकवचन, भूतकाळी स्वार्थी प्रथमपुरुषाचे एकवचन व संकेतार्थी प्रथमपुरुषाचे एकवचनही होते. असो; याप्रमाणे पुष्कळ उदाहरणे दाखविता येतील. तेव्हां ' करिते ' या शब्दास कधी कधी वर्तमानकाळी तृतीयपुरुषी स्त्रीलिंगी क्रियापदाचे एकवचन व कधी कधी संकेतार्थी पुल्लिंगी क्रियापदांचे अनेकवचन मानण्यास कांहीं चिंता नाही. तसेच हजारों लोकांच्या बोलण्यांत व जुन्या कवितेतही ' करिते, ' ' जाते, ' ' येते ' इत्यादि रूपांचे वर्तमानकाळी, तृतीयपुरुषी स्त्रीलिंगी एकवचनी प्रयोग आहेत. तेव्हां त्या रूपांचा अपलाप करणे ही आम्हांस अगदी गैर गोष्ट वाटते.

निबंध १३.

कर्मणि व भावी क्रियापदे.

मागील भागांत वर्तमानकाळची कर्तरि क्रियापदे सांगितली आतां त्या काळची कर्मणि व भावी क्रियापदे सांगतो. वर्तमानदर्शक कर्मणि व भावी क्रियापदे चालू बोलण्यांत व गद्यात्मक लेखांत येत नाहीत; तीं केवळ कवितेत—व विशेषकरून जुन्या कवितेत मात्र येतात.

कर्मणि क्रियापदांचा अन्वय कर्मकडे असल्यामुळे त्या क्रि-

यापदांची वचने व पुरुष कर्माप्रमाणे होतात; म्हणजे कर्म ज्या पुरुषी व वचनी असेल त्या पुरुषी व वचनी क्रियापद असते. आणि भावी क्रियापदांचा अन्वय कर्त्याकडे किंवा कर्माकडे नसल्यामुळे त्यांचे रूप सर्वकाळ तृतीयपुरुषी एकवचनी असते. §

कर्तरि क्रियापदांस जे आख्यातप्रत्यय लागतात तेच आख्यातप्रत्यय कर्मणि व भावी क्रियापदांसही लागतात. परंतु कर्मणि किंवा भावी क्रियापद कर्तव्य असतां धातूपुढे ' ज ' हे अक्षर लागून त्यापुढे आख्यातप्रत्यय लागतात. संस्कृतांत कर्मणि व भावी क्रियापदे होतांना ' य ' प्रत्यय होत असतो. जसे दृश्यते, श्रूयते,

* जेथे कोणताही पुरुष किंवा कोणतेही वचन अर्थ दृष्टीने संभवत नाही तेथे तृतीयपुरुषाचे व एकवचनाचे रूप योजावे असा सामान्य नियम आहे. तसेच जेथे अर्थ दृष्टीने कोणत्याही विभक्तीची प्राप्ति होत नाही तेथे प्रथमा विभक्ति योजावी, असा व्याकरणाचा सिद्धांत आहे; व त्यावरूनच कर्तरि-प्रयोगांत कर्तृपदास व कर्मणिप्रयोगांत कर्मपदास प्रथमा होते व असल्या प्रथमेची उपपत्ति ही याच नियमावरून समजावी.

§ वाक्यामध्ये क्रियापदाचे लिंग वगैरे ज्याप्रमाणे होतें, तो शब्द मुख्य असतो; व त्या शब्दाने दाशित जे पदार्थादि, त्यांविषयी आपण बोलतो. कर्तरि-प्रयोगांत असा शब्द कर्ता व कर्मणि-प्रयोगांत कर्म असतो; परंतु भावी-प्रयोगांत तसा शब्द मुळीच नसतो. वास्तविक म्हटले तर असा जो वाक्यांतला मुख्य शब्द किंवा ' क्रियानायक ' याला कांहीं तरी एक ठरीव शब्द व्याकरणांत पाहिजे. परंतु जुन्या व्याकरणांत तसा शब्द योजण्याची कांहीं व्यवस्था केलेली दिसत नाही. व्याकरणांत वाक्यमीमांसा करण्याची पद्धति सुरू झाल्यावर ' उद्देश्य ' हा शब्द घालून लागले आहेत. परंतु ' उद्देश्य ' म्हणजे वाक्यांत ज्याच्याशी क्रियापद जुळते तो शब्द, अशी त्याची व्याख्या न करितां सध्या त्याची व्याख्या उद्देश्य म्हणजे कर्ता अशीच झालेली दिसते. तेव्हां तो शब्द नवीन काढण्याची हेतु एकीकडेसच राहून, व्याकरणाचे व्यवस्थेत राहिलेली उगीच तशीच आहे. जोशीकृत ' प्रौढबोध ' व ' बालबोध ' व्याकरणांत या विषयीची व्यवस्था करण्याचा यत्न केला आहे. १० क०.

भूयते, इत्यादि. या ' य ' चाच प्राकृतभाषेत ' ज ' झाला आहे. तसेच संस्कृतांत कर्मणि व भावी क्रियापदे सर्वदा आत्मनेपदी असतात; त्याप्रमाणे मराठींतही त्या क्रियापदांस तृतीयपुरुषी एकवचनी ' ए ' हाच आख्यातप्रत्यय लागतो. सकर्मक धातूंस ' ज ' प्रत्यय लागला असतां कर्मणि क्रियापदे होतात. संस्कृतांतही हाच नियम आहे. ' ज ' प्रत्ययाच्या पूर्वी धातूंस इकार होतो. अकारांत धातु असल्यास हा इकार त्यांशीं पररूप संधीने संबंध पावतो. व ओकारांत, एकारांत वगैरे धातू असतां हा वेगळ्या राहतो. जसे करिजे, चिंतिजे, होइजे, जाइजे, घेइजे, इत्यादि.

वर्तमानकाळीं कर्मणि क्रियापदांची ज्या पुरुषी व ज्या वचनी उदाहरणे जुन्या कवितेत आढळलीं, तीं पुढे दाखविलीं आहेत.—

तृतीयपुरुषी व एकवचनीः—

‘ जे ध्यानावीण ध्याइजे । जे चित्तावीण चिंतिजे,
जे जाणिजेवीण जाणिजे । परब्रह्म ते. ’

मुकुंदराज.

तृतीयपुरुषी बहुवचनीः—

‘ देखे माता पितरे अचिजती । सर्वस्व संतोष पाविजती,
तये पाठी केवी वधिजती । आपुलिया हाती. ’

ज्ञानेश्वरी.

द्वितीयपुरुषी एकवचनीः—

‘ विचारी तूं अर्जुनु । कीं कारुण्ये कीजसी दीनु. ’

ज्ञानेश्वरी. अ. २-१.

भावी क्रियापदे सर्वकाळ तृतीयपुरुषी व एकवचनी असतात, हे वर लिहिलेच आहे. त्या क्रियापदांची उदाहरणेः—

‘ स्वर्गा पुण्यात्मके पापे येइजे । पापात्मके पापे नरका जाइजे,
मग माते जेणे पाविजे । ते शुद्ध पुण्य. ’

ज्ञानेश्वरी अ. ९-३१.

या वर्तमान काळाच्या कर्मणि क्रियापदांचा प्रयोग चालू भाषेत
नाहीं खरा. परंतु मूळची त्या अर्थाची क्रियापदे असून हल्लीं
ज्यांचा अर्थ बदलला आहे असे शब्द मराठीत एकदोन आ-
ढळतात. ‘ पाहिजे ’ व ‘ म्हणिजे ’ हे शब्द तशा प्रकारचे
आहेत. त्यांपैकी ‘ पाहिजे ’ हे हल्लीं साहाय्यकारी गौण क्रियापद
झाले आहे, व ‘ म्हणिजे (किंवा म्हणजे) ’ हे उभयान्वयी अ-
व्यय झाले आहे. तथापि हे शब्द मूळची वर्तमानकाळची कर्मणि
क्रियापदे होत; व त्या अर्थी त्यांचा जुन्या ग्रंथांत प्रयोगही
आढळतो.

‘ जैसे स्वप्नामाजी देखिजे । ते स्वप्नचि साच आपिजे,
मग चेऊनियां पाहिजे । तव कांहीं नाहीं. ’

ज्ञाने० अ० २-१३.

‘ जेणे माया अधिष्ठिजे । ते ब्रह्मायोपाधी बोलिजे,
मालाशबल ऐसे म्हणिजे । तथा तेची. ’

मुकुंदराज.

आतां या रूपांचा चालू अर्थाचे ठायीं कसा प्रयोग होऊं ला-
गला याची उपपत्ति पद्यरत्नावलीच्या शेवटास जोडलेल्या निबं-
धांत लिहिली आहे, ती पहावी.

भूतकाळ.

भूतकाळदर्शक वास्तविक क्रियापदे मराठी भाषेत नाहींत.
संस्कृतांतील किंवा वास्तविक म्हटले असतां बालभाषेतील वर्तमान-

कालबोधक क्रियापदावरून करी, करिती, करिसी, इत्यादि क्रियापदे मराठीत आली आहेत, त्यांचा मराठी कवितेत वर्तमानकाळी प्रयोग होतो व भूतकाळीही प्रयोग होतो; व त्या क्रियापदांच्या भूतकाळी प्रयोगाविषयी मागल्या निबंधांत उदाहरण दाखविली आहेत. भूतकाळ विवक्षित असतांही वर्तमानकाळच्या क्रियापदांचा प्रयोग करण्याचा परिपाठ पंचतत्रादि कांहीं संस्कृत ग्रंथांत सांपडतो. तोच पाठ पुढे चालून प्राकृत ग्रंथांतही भूतकाळी वर्तमानकालवाचक क्रियापदे योजण्याची चाल कदाचित् पडली असावी, असे दिसते.

चालू मराठी व्याकरणांत ज्या शब्दांस भूतकाळची क्रियापदे म्हणतात, ते शब्द मुख्य क्रियापदावरून झाले नाहीत; तर भूतकाळच्या कृदंत विशेषणावरून झाले आहेत. संस्कृतांत गद्य ग्रंथांत व बालभारत भूतकाळच्या क्रियापदांबद्दल कृदंत रूपे योजण्याचा पुष्कळ परिपाठ आहे. त्यावरूनच मराठीतही क्रियापदांच्या जागी भूतकाळची कृदंत रूपे योजण्याची चाल पडली असावी.

संस्कृतांत भूतकाळ दर्शक प्रत्यय ' त ' आहे. जसे कृत, धृत, हृत, गत, इत्यादि बालभारत या ' त ' चा ' द ' होतो, व किति एक ठिकाणी ' ड ' होतो. आतां ' ड ' आणि ' ल ' या अक्षरांची अदलाबदल पुष्कळ ठिकाणी होत असल्यामुळे ' ड ' चा ' ल ' होऊन मराठीत गेला, केला, धरला वगैरे रूपे उत्पन्न झालीं असावी.

हीं कृदंत रूपे विशेषणें असल्यामुळे यांस ' आ, ' ' ई, ' व ' एं ' हे लिंगदर्शक प्रत्यय लागतात, जसे, गेला, गेली, गेलें, इ०.

तृतीयपुरुषी या विशेषणांस अख्यातप्रत्यय मुळीच लागत नाहीत. द्वितीयपुरुषी एकवचनी त्या त्या लिंगाच्या रूपापुढे ' स ' प्रत्यय लागतो. प्रथमपुरुषी बहुवचनी पुल्लिंगी ' ओ ' प्रत्यय

लागून त्या पुढे अनुस्वार होतो, व स्त्रीलिंगी ' ई ' प्रत्यय न लागतां ' ई ' बदल होणारा ' ए ' होऊन, त्या पुढे अनुस्वार होतो. प्रथमपुरुषाची बहुवचने पुल्लिंगी एकवचनाप्रमाणे तिन्ही लिंगां सारखी होतात.

उदाहरणे.

	ए० व०	व० व०
प्र. पु.	{ पडलों. पु. पडलें. स्त्री. पडलें. न.	{ पडलों.
द्वि. पु.	{ पडलास. पु. पडलीस. स्त्री. पडलेंस. न.	पडला.
तृ. पु.	{ पडला. पु. पडली. स्त्री. पडलें. न.	पडले. पडल्या. पडलीं.

हा ' ल ' प्रत्यय अकर्मक धातूस लागला असतां कर्तरि असतो, म्हणजे कर्माकडे त्याचा अन्वय होतो, व सकर्मक धातूस लागला असतां तो कर्मणि असतो, म्हणजे त्याचा अन्वय कर्माकडे होतो. जसे—पडला, निजला, उठला, इत्यादि उदाहरणांत ' पड ' वगैरे धातू अकर्मक असल्यामुळे त्या पुढील प्रत्यय कर्तरि आहे परंतु केला, धरला, लिहिला इत्यादि उदाहरणांत ' कर ' वगैरे धातू सकर्मक असल्यामुळे त्यांपुढील ' ल ' प्रत्यय कर्मणि आहे, म्हणजे त्याचा अन्वय कर्माकडे होतो. या वरील नियमावरूनच बोलण्यांत गद्यात्मक भाषेत सकर्मक धातूचा शुद्ध भूतकाळीं नेहमी कर्मणि प्रयोगच होतो; कर्तरि प्रयोग होत नाही. आतां या नियमा-

स शीक, पठ, समज वगैरे कांहीं धातू अपवादक आहेत. त्या धातूंचा अन्वय कर्त्याकडे होतो, कर्माकडे होत नाही. जसे 'मी शास्त्र शिकलों' 'मी व्याकरण पढलों' 'मी ती गोष्ट समजलों' इत्यादि. सकर्मक धातूंचा अन्वय कर्त्याकडे किंवा कर्माकडे असत नाही व त्यावेळीं तो प्रत्यय नपुंसकालिगी व एकवचनी असतो. जसे 'त्यानें मला पाठविलें.' याप्रमाणे सकर्मक धातूंचा अन्वय भावी प्रत्यय संस्कृतांत होत नाही.

'ल' प्रत्यय लागून जीं भूतकाळीं कर्मणी क्रियापदे होतात तीं प्रायः तृतीयपुरुषीच असतात. द्वितीयपुरुषी व प्रथमपुरुषी सर्वनाम धातूंचीं कर्म असल्यास कर्मणि प्रयोग बहुतकरून होत नाहीत; तर कर्मवाचकपदास 'स' किंवा 'ला' प्रत्यय लावून भावी-प्रयोग करितात जसे, 'त्यानें तूं धरिलास' किंवा 'तुम्ही धरिलां,' किंवा 'मी अथवा आम्ही धरिलों,' असें बोलत नाहीत; तर, 'त्यानें तुला, तुम्हाला, मला किंवा आम्हाला धरिलें,' असें बोलतात. तथापि कवितेंत कधीं कधीं प्रथम व द्वितीयपुरुषी कर्मणि प्रयोग आढळतो; जसे:—

'मी आधींच कांहीं नेणें । वरी कवळिलों मोहें येणें,
श्रीकृष्णा विवेक या कारणें । पुसिला तुज.'

ज्ञानेश्वरी. अ० ३-१०.

'जाडानि तो सूत म्हणे, कृष्णे, सूतांत तूं स्वयें धरें
हारविलीस; सुयोधन सदनाप्रति ये करावया कर्म.'

मेरोपंत.

'ल' हा प्रत्यय धातूच्या मूळरूपास लागून हीं कर्मणि, कर्तरि किंवा भावी रूपे होतात असा सामान्य नियम आहे, जसे,

धरिला, काठिला, निजला, लागला इ०. परंतु या सामान्य निय-
मास अपवाद पुष्कळ आहेत; ते येणेप्रमाणे:—

(१) कधी कधी धातूंस ' आ ' लागून पुढे ' ल ' प्रत्यय होतो; जसे. उडाला, निवाला, पळाला, उबाला इ०.

(२) धातु ईकारांत असल्यास ईकाराशी आकाराचा संधि होऊन पुढे ' ल ' प्रत्यय लागतो; जसे, भ्याला, प्याला, व्याला इ०.

(३) कधी कधी धातूम ' त ' अक्षर लागून पुढे ' ल ' प्रत्यय लागतो; जसे, घेतला, सांगितला, मागितला, धुतला इ०.

(४) ज्या धातूंच्या शेवटी ' न ' अक्षर असते, त्यांस ' ल ' लागतांना ' ण ' चा विकल्पे ' ट ' होतो; जसे, म्हणतो, म्हटला; खणतो, खटला; इ०. कधी कधी हणला, खणला, म्हणाला किंवा म्हणला अशीही रूपे होतात.

(५) किती एक धातूंच्या मूळ रूपांतच ' ल ' प्रत्यय लागतांना तफावत होते. कर, मर, या धातूंस ' के ' व ' मे ' अशीं रूपे होऊन ' केला ' व ' मेला ' अशीं रूपे होतात. ' ए ' किंवा ' ये ' धातूचा ' आ ' होऊन आला असें रूप होते. ' दे ' धातूस ' दि ' होऊन

१ वास्तविक पाहतां ' ए ' हें रूप ' ये ' या रूपापेक्षां विशेष शुद्ध होय. संस्कृतांत मूळचा ' इ ' धातु आहे. यास गुण होऊन ' एति ' असें वर्तमानकाळीं तृतीयपुरुषां एकवचनीं रूप होते; व त्यावरून पाहतां ' ए ' हें रूप विशेष जवळ दिसते.

‘दिला’ असे रूप होते. ‘जा’ धातूस ‘गै’ होऊन,
‘गेला’ असे रूप होते. ‘खा’ धातूस ‘ल’ लागतां-
ना द्वित्व होऊन ‘खाल्ला’ असे रूप होते. ‘हो’ धातू-
चे ‘झाला’ असे रूप होते. ‘गा’ धातूचे ‘गाइला’
असे होते; इ०.

मराठी कवितेत वर सांगितलेल्यापेक्षां आणखीही निरनिराळीं
रूपे होतात. ‘दिला’ याबद्दल ‘दिधला’ असे रूप होते. ‘पा-
वला’ याबद्दल ‘पातला’ असे रूप होते; ‘धावला’ याबद्दल
‘धाविन्नाला’ असे होते.

करिजे, बोलिजे इत्यादि जीं कर्मणि क्रियापदांचीं रूपे सांगित-
लीं, त्यांस ‘ल’ प्रत्यय लावून ‘करिजेला,’ ‘करिजेली,’ इत्या-
दि भूतकाळीं कर्मणि क्रियापदांचीं रूपे, किंवा ‘करिजेले’ अशीं
भावीं क्रियापदांचीं रूपे कवी योजितात. जसे;

‘ओतीव हे न घडितां कृति बोलिजेली’

रघुनाथ पंडित.

‘गेली हळूच, कलहंस समीप केला,
काहीं पुढे फडकला अवलोकिजेला.’

रघुनाथ पंडित.

‘द्विर्जा निषधापासाव म्हणीजेले.’

रघुनाथ पंडित.

२ वास्तविक पाहतां ‘जा’ हा मराठीतला धातु संस्कृत ‘गम्’ धातू-
पासून झालेला दिसत नाही. वा ‘या,’ धातूवरून यकारास जकार होऊन झाला
आहे असे उघड दिसते; व गेला हे रूप ‘गम्’ धातूचे जें कृदंत गत,
त्यावरून झाले आहे असे वाटते.

कधी कधी वरच्या रूपांतील जकारास यकार होऊन ' करियेला, ' ' करियेली ' अशीं रूपे आढळतात; जसे,—

‘ झाले धनी पुढिल याचक या नळाचे,
येतां फिरोनि समुदाय पथीं तयांचे,
मागावयास धन मागिल देखियेले,
त्यांहींच ते सकल पूरितकाम केले. ’

रघुनाथ पंडित.

कधी कधी ' करियेला ' इत्यादि रूपांतील एकाराच्या जागी अकार होऊन ' करियला, ' ' करियली ' अशीं रूपे दिसतात; जसे,—

‘ पसरुनी गुरुजालक धीवरी
धारियले बहु मीन नदीवरी. ’

मोरोपंत.

कधी कधी ' करिजे ' इत्यादि वर्तमानकाळच्या कर्मणि किंवा भावी क्रियापदांचाही प्रयोग ' करी, ' ' धरी ' इत्यादि कर्तरि क्रियापदांच्या प्रयोगाप्रमाणे भूतकाळीं जुन्या कवितेंत सांपडतो; जसे,—

“ त्वरित पुनगगम असो तुझा येथे ,
क्षेप घालीं सुखरूप गगनपंथे,
नको विसरूं आम्हांसि असे येथे,
वदुनि धरिजे गहिवरा महीनार्ये. ”

रघुनाथ पंडित.

—येथे ' धरिजे ' हे रूप भूतकाळीं आहे.

कांहीं ठिकाणी ' ल ' प्रत्ययांत भूतकाळचीं रूपे मात्र भाषेत दिसतात. दुसऱ्या काळचीं त्या धातूंचीं रूपे कांठे आढळत नाहीं-

त. जैसे, ' ठेला ' (उभा राहिला), ' उदेला ' (उगवला)
 ३०. या धातूची वर्तमानकाळची रूपे प्रचारांत नाहींत.

रीतिभूतकाळ.

मराठींत आगली एक प्रकारची भूतकाळची रूपे आहेत; त्यांपासून ती क्रिया भूतकाळी झाली इतकाच बोध होऊन रहात नाहीं; तर ती क्रिया अनेकवार झाली, म्हणजे ती होण्याची वहिवाट किंवा रीति होती, असा बोध होतो. म्हणून त्या काळास रीतिभूतकाळ असे नांव दिले आहे. जैसे ' रामा लहानपणी खेळे. ' येथे ' खेळे ' या रूपापासून ' रामा पूर्वी अनेकवार खेळला ' असा बोध होतो. जो क्रिया अनेकवार एकाकडून संभवत नाहीं, ती क्रिया दाखविणाऱ्या धातूचा रीतिभूतकाळी प्रयोग होत नाहीं. जैसे ' तो मरे ' किंवा ' तो उपजे ' असे प्रयोग होत नाहींत. कारण एकाच कर्त्याच्यासंबंधाने त्या त्या क्रिया अनेकवार घडण्याचा संभवच नाहीं.

रीतिभूतकाळची कर्तारिरूपे व कवितेंतील वर्तमानकाळची कर्तारिरूपे ही वास्तविक पाहतां एकच आहेत; भेद इतकाच की, तृतीयपुरुषी अनेकवचनी व द्वितीयपुरुषी एकवचनी कवितेंतील वर्तमानकाळांत ' ती ' व ' सी ' हे आख्यातप्रत्यय असतात, व रीतिभूतकाळांत ' ई ' चा ' अ ' होऊन ' त ' व ' स ' हे प्रत्यय होतात; व सकर्मक धातूस आख्यातप्रत्यय लागण्यापूर्वी जो ' ई ' आगम होतो तो रीतिभूतकाळांत दीर्घ होतो. व अकरांत अकर्मक धातूम ते ' त ' व ' स ' प्रत्यय लागण्याच्या पूर्वी विकल्पेकरून ' ए ' आगम होतो, व धातूचा अंत अकाराभिन्न असल्यास ' त ' प्रत्ययापूर्वी विकल्पे ' ई ' आगम होतो.

उदाहरणें-सकर्मक ' धर ' धातु.

ए० व०	व० व०
प्र० पु० धरी.	धरूं.
द्वि० पु० धरीस	धरा.
तृ० पु० धरी.	धरीत.

अकर्मक, ' खेळ ' धातु.

ए० व०	व० व०
प्र० पु० खेळें.	खेळूं.
द्वि० पु० खेळस किंवा खेळेस	खेळा.
तृ० पु० खेळे.	खेळत किंवा खेळेत.

जा, पी, धू, ये इत्यादि धातूंचीं द्वितीयपुरुषी एकवचनीं रूपे जास, वीस, धूस, येस अशीं होतात किंवा, जाईस, पिईस, धुईस, येईस अशीं होतात.

भविष्यकाल.

कवितेतील वर्तमानकालवाचक क्रियापदांच्या रूपापुढे ' ल ' अक्षर लाविले म्हणजे भविष्य कालची क्रियापदे सिद्ध होतात. प्रथमपुरुषी एकवचनी अनुस्वारापुढील ' ल ' चा ' न ' होतो व त्याच पुरुषी बहुवचनी ' ल ' चा लोप होतो.

* संस्कृतांतही वर्तमानकालच्या रूपांत धातु व आख्यातप्रत्यय यांच्यामध्ये ' स्य ' अक्षर शिरून भविष्यकालची क्रियापदे होतात; जसे; व. का. मृ. स्मरति, स्मरतः, स्मरति. भ. का. वृ. स्मरिष्यति, स्मरिष्यतः ' स्मरिष्यन्ति इ०. हा ' ल ' कोठून आला हें सांगतां येत नाही. ' स्य ' चें रूपान्तर होऊन हा झालेला दिसत नाही. भूतकालच्या ' ल ' प्रमाणें हा विशेषण रूप नाहीच, कारण तद्घटित रूपे लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत. वर्तमान कालाचा भविष्यकाल करण्यासाठी हा मूळारंभी खुणेदाखल योजण्याची रीत पडली असावी. हिंदुस्थानी भाषेत अशाच प्रकारचा ' गा ' प्रत्यय आहे; जसे, जावेगा, होएगा, सोवेगा, इ०.

सकर्मक ' वाच ' धातु.

कवितैतील वर्तमानकाल.

भविष्यकाल.

ए० व०	व० व०	ए० व०	व० व०
प्र० पु० वाची	वाचूं	वाचान	वाचूं
द्वि० पु० वाचशी	वाचा	वाचशील	वाचाल
तृ० पु० वाची	वाचती	वाचील	वाचतील

अकर्मक ' नीज ' धातु.

क० वर्त०.

भवि० काल.

ए० व०	व० व०	ए० व०	व० व०
प्र० पु० निजे	निजूं	निजेन	निजूं
द्वि० पु० निजसी	निजा	निजशील	निजाल
तृ० पु० निजे	निजती	निजेल	निजतील

धातूस ' णार ' प्रत्यय लागून जी धातुसाधित विशेषणे होतात त्यांचाही भविष्यकालच्या क्रियापदाप्रमाणे प्रयोग करितात. जसे ' उद्यां तो जाणार; ' ' ती तुला वरणार; ' हीं रूपे लिंग, पुरुष किंवा वचन यांच्या भेदाने बदलत नाहीत. जसे ' तो देणार, ' ' ती देणार, ' ' ते देणार, ' ' मी देणार, ' ' तुम्ही देणार, ' इ०.

वर जी भविष्यकालच्या क्रियापदाची व धातुसाधित विशेषणाची रूपे सांगितली ती कर्तरि होत; म्हणजे त्यांचा अन्वय कर्त्याकडे असतो. आतां करिजे वगैरे जी कर्मणि क्रियापदाची रूपे वर सांगितली त्यांस ' ल ' अक्षर जोडून भविष्यकाली कर्मणि क्रियापदाची रूपे कोठे कोठे जुन्या ग्रंथांत आढळतात; जसे,—

' तैसे अभिलार्थे येणे कीजेल । विषयाची आशा धरिजेल, तरी वरपडा होइजेल । क्रोधानळा. '

द्वितीयपुरुषी अनेकवचनाचा प्रत्यय ' आ ' हा अकारांत, आकारांत व ईकारांत धातूंस लागतांना त्याचा संधिनियमाप्रमाणे संधि होतो.

निबंध १४.

अर्थबोधक आख्यातप्रत्यय.

धातूवरून होणाऱ्या कालबोधक आख्यातप्रत्ययांचे निरूपण मागे झाले. आतां अर्थबोधक आख्यातप्रत्ययांचा विचार करूं. मराठी व्याकरणांत अर्थ देण आहेत. एक विध्यर्थ किंवा आज्ञार्थ, व दुसरा संकेतार्थ किंवा संशयार्थ. विध्यर्थाचे कर्तरि प्रत्यय यांना आज्ञार्थाचे प्रत्यय असेही म्हणतां येईल. हे येणेप्रमाणे आहेत:—

ए० व०	व० व०
प्र. पु. ऊं	ऊं
द्वि. पु. [प्रत्यय नाही]	आ
तृ. पु. ऊ किंवा ओ	ऊत किंवा ओत

उदाहरण.

ए० व०	व० व०
प्र. पु. करूं	करूं
द्वि. पु. कर	करा
तृ. पु. करू किंवा करो	करूत किंवा करोत

हे आख्यातप्रत्यय संस्कृतांतील आज्ञार्थक आख्यातप्रत्ययांपासून निघाले आहेत हे सुज्ञ वाचणारांच्या सहज ध्यानांत येईल.

आज्ञार्थक रूपांचा प्रथमपुरुषी प्रयोग प्रश्नार्थक वाक्यांत मात्र होतो. जसे ' मी काय करूं ' ? किंवा ' आम्ही काय करूं ' ?

इ०. व तृतीयपुरुषो यांचा अनुमोदन देणें किंवा आज्ञा दर्शविणें असा बोध होतो.

संस्कृत स्मर धातूची आज्ञार्थक रूपे.

ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र. पु. स्मराणि	स्मराव	स्मराम
द्वि. पु. स्मर	स्मरतं	स्मरत
तृ. पु. स्मरतु	स्मरतां	स्मरंतु

वर्तमानकाळच्या ' स्मरति ' या रूपापासून जसे तकाराचा लोप होऊन व ' ई ' चा ' ए ' होऊन तो मूळ धातूंत मिळतो आणि ' स्मरे ' असे रूप होतें, त्याप्रमाणें ' स्मरतु ' या रूपापासून ' स्मरू ' असे किंवा उकारास ओकार होऊन ' स्मरो ' असे रूप होतें.

द्वितीयपुरुषो एकवचनी कवित्तैत कर्धो कर्धो ' ई ' किंवा ' ए ' शेवटीं जोडिला जातो; जसे:—

धेई धेई माझे वाचे । गोड नाम विठोबाचे ॥
करीं मस्तक ठेंगणा । लागें संताच्या चरणा ॥

तुकाराम.

द्वितीयपुरुषाच्या बहुवचनाचा प्रत्यय ' आ ' हा लागतांना कांहीं विशेष आढळतात ते सांगतो. अकारांत, आकारांत व ईकारांत धातूंची हा प्रत्यय संधिनियमाप्रमाणें संयोग पावतो; जसे, कर+आ करा, धरा, चाला इ०; जा+आ=जा, या, खा, इत्यादि धातूंची एकवचनी व बहुवचनी सारखीच रूपे होतात, पी+आ प्या, या ठिकाणीं इकारास यकार होतो; याचप्रमाणें भ्या, व्या इत्यादि रूपे होतात; परंतु उकारान्त धातूस हा प्रत्यय लागतांना संधि होऊन ' ध्वा ' असे रूप होत नाही, तर ' ऊ ' चे ' उव् ' होऊन

‘ ध्रुवा ’ असे रूप होते. एकारांत व ओकारांत धातूंस हा प्रत्यय लागतांना ते धातू यथाक्रम ईकारांत व ऊकारांत होऊन त्या ईकाराशीं व उकाराशीं संधिनियमाप्रमाणे आचा संधि होतो आणि ध्या, न्या, द्या, ष्हा, अशीं रूपे होतात. कवितेतील वर्तमानकाळीं व रीतिभूतकाळीं द्वितीयपुरुषीं बहुवचनाचा प्रत्यय ‘ आ ’ च असल्यामुळे वर सांगितलेले विशेष त्या रूपांसही लागू आहेत.

एकारांत व ओकारांत धातूंच्या विध्यर्थाच्या द्वितीयपुरुषाचे एकवचनाच्या रूपांचा प्रयोग कवितेत वर्तमानकाळीं व भूतकाळीं तृतीयपुरुषीं एकवचनीं कधीं कधीं होतो; जसे,—

‘ घे इक्षु वारण जसा करपुष्कराने,
श्रीराम चाप उचली करपुष्कराने ’

वामन,

येथे घे म्हणजे घेतो असा अर्थ आहे.

‘ पडे केळ जैशी महाचंडवार्ते,
असें देखतां ये कृपा माधवार्ते ’

वामन.

येथे ‘ ये ’ म्हणजे आली असा अर्थ आहे.

‘ कृष्णरथीं चढले मग, तोहि चढे पुत्र सत्यकाचा हो,
जेवि हररथीं विधि, हरि, दुसरा दृष्टांत सत्य काचा हो. ’

मोरोपंत.

येथे ‘ हो ’ म्हणजे होतो असा अर्थ दिसतो.

‘ वत्सा, सहदेवा मो मेल्यावरि हाय न च वदावे हो,
तेरा पळेहि नसती माता, हे हायन चवदावे हो. ’

मोरोपंत.

‘ आली समीप यजमानिन पट्टराणी,
पाहे हरीस, जिचि हो न पुरे शिराणी.’

वामन.

येथें दुसऱ्या ‘ हो ’ चा अर्थ ‘ झालें ’ व ‘ झाली ’ असा दिसतो.

चालू भाषेतही वरच्या अर्थी विध्यर्थक रूपांचा प्रयोग कोठें कोठें आढळतो; जसें, ‘ तुलातें काम करतां नये, ’ येथें ‘ ये ’ चा अर्थ वर्तमानकाळीं तृतीयपुरुषां एकवचनाप्रमाणें आहे.

‘ येओ ’ ‘ होओ ’ यांबद्दल ‘ येवो ’ होवो ’ अशीं रूपें लिहिण्याचा प्रचार आहे; व कवितेंत कधीं कधीं धातूच्या अंत्यस्वराचा लोप होऊन ‘ यो ’ ‘ हो ’ अशीं रूपें योजलेलीं आढळतात; जसें.—

“ श्रीरामाला दशरथ द्यावें युवराजपद, असें योजी,

गुरुसचिव म्हणति, ‘ इच्छित होतों कीं हेंचि, तव मना यो जी! ’ ”

“ भीम म्हणे, ‘ केशवजी, मृदु बोला, उग्र तो सुयोधन हो,

बा, त्याशीं सख्यचि हो, युद्धी हत एक ही सुयोधन हो. ’ ”

मोरोपंत.

या वरील आर्पांत ‘ येवो ’ व ‘ होवो ’ या अर्थी ‘ यो ’ व ‘ हो ’ अशीं रूपें योजिलीं आहेत.

संस्कृतांत विध्यर्थक कर्मणि जशीं क्रियापदे आहेत तशीं मराठींत नाहींत. करिजे, बोलिजे, इत्यादि वर्तमानकाळबोधक जीं कर्मणि क्रियापदे आहेत, त्यांचाच कधीं कधीं विध्यर्थी कवितेंत प्रयोग आढळतो; जसें,—

‘ मना कल्पना वाउगी ते न कीजे,

मना सज्जना सज्जनीं वास्त कीजे. ’

रामदास.

वर्तमानकाळीं कर्तरि, भूतकाळीं कर्तरि व कर्मणि, व भविष्य-
काळीं कर्तरि धातुसाधित विशेषणाचा जसा क्रियापदाचे जागी
प्रयोग होतो, तसाच विध्यर्थां कर्मणि जीं धातुसाधित विशेषणें आ-
हेत, त्यांचा प्रयोग क्रियापदाच्या जागी होतो. हीं विध्यर्थक धातु-
साधित विशेषणें मूळ धातूस ' आव ' प्रत्यय लागून होतात; व
हीं रूपें भूतकाळबोधक धातुसाधित विशेषणाप्रमाणें लिंगभेदे-
करून व वचनभेदेकरून बदलतात. जसें करावा, करावे, करा-
वी, कराव्या, करावें, करावीं, इत्यादि.

हीं विध्यर्थक धातुसाधित विशेषणें कर्तव्य, यातव्य, ज्ञातव्य
इत्यादि ' तव्य ' प्रत्ययान्त संस्कृत विशेषणांपासून उत्पन्न झालीं
असावीं. मराठींत जसा ' आव ' प्रत्ययान्त विशेषणांचा क्रियापदां-
बद्दल उपयोग करितात, तसा तव्य प्रत्ययांत विशेषणांचा संस्कृ-
तांत प्रयोग करितात. जसें ' तत्र मया किमर्थं गंतव्यं ! ' (तेथें
मी कशास जावें) ' कथमिदं ज्ञातव्यं तेन ! ' (हें त्यानें कसे
जाणावें !) इत्यादि. या ' तव्य ' प्रत्ययांतील तकार जाऊन व
वकार द्वित्त होऊन ' तव्य ' याचें अव्य असें रूप झालें असावें व पुढें
बालभाषेतील शब्द मराठींत येतांना द्वित्त वर्णांतील एकवर्ण ना-
होसा होऊन मागील स्वर दीर्घ होण्याचा जो सामान्य नियम आहे,
त्याप्रमाणें ' अव्य ' याचें ' आव ' असें रूप निष्पन्न झालें असावें.

धातूस विध्यर्थां वगैरे द्वितीयपुरुषी बहुवचनी ' आ ' प्रत्यय
लागतांना जे विशेष होतात म्हणून सांगितले आहेत ते सर्व
' आव ' प्रत्यय लागतांनाही होतात; जसें,—

मूळ धातु
कर
जा

आव-प्रत्ययांत रूपें
करावें
जावें

पौ
धू
घे
हो

प्यावें
धुवावें
ध्यावें
व्हावें

आव-प्रत्ययांत रूपे पुरुषभेदाने बदलत नाहींत. तृतीयपुरुषी कर्म असतां मात्र त्यांचा कर्मणि प्रयोग होतो. जसे ' त्याने हुकूम करावा, ' ' तुम्ही वाडा बांधावा, ' इत्यादि. द्वितीयपुरुषी किंवा प्रथमपुरुषी सर्वनाम कर्म असतां आव-प्रत्ययांत रूपे कर्मणि असत नाहींत, तर भावी होतात; व कर्मास चतुर्थीचे स, ला, ते, हे प्रत्यय लागतात. जसे,— ' तुला राजा करावे, ' ' तुम्हांस कारभारी करावे, ' ' मला बोलवावे, ' ' आम्हांस नेमावे, ' असे प्रयोग करितात; ' तू राजा करावा, ' ' तुम्ही कारभारी करावा, ' ' मी बोलवावा, ' ' आम्ही नेमावे, ' असे प्रयोग करित नाहींत.

धातु सकर्मक असल्यास ' आव ' प्रत्यय कर्मणि होतो, व धातु अकर्मक असल्यास तो नियमाने भावी होतो; जसे,— ' त्याने काम करावे, ' ' त्याने जावे, ' इत्यादि.

विध्यर्थक कर्तरि व कर्मणि रूपांपासून अनेक अर्थांचा बोध होतो. ते अर्थ आज्ञा, अनुज्ञा, प्रार्थना, धर्म, औचित्य इत्यादि पुष्कळ आहेत.

श्रेष्ठाने कनिष्ठस्य करावयास सांगणे, ती आज्ञा होय, जसे,—

“ त्यासि म्हणे, ' स्वजरा घे, यौवन दे, अयश अनुत न येदो घे ' ”

मोरोपंत.

अनुज्ञा म्हणजे परवानगी, जसे,—

“ येणे परी परिसतां अतिदीन वाचा,
हेलावला नळ, पयोधि दयारसाचा;

सोडी, म्हणे, विहर, जा अथवा फिराया,
राहें ययानिजमनोरथ, हंसराया. ”

रघुनाथ पंडित.

श्रेष्ठाजवळ कनिष्ठानें जें मागणें ती प्रार्थना होय; जसे,—
हें चि दान दे गा देवा, तुझा विसर न व्हावा.

तुकाराम.

धर्म म्हणजे आंगचा गुण किंवा स्वभाव, जसे,—

‘ मोहत भुजग, मोहां केवि तुम्ही, मज समस्त नग होतें, ’
तुमचिहि सुकृत सरलें कां, सांगा मज समस्त नग हो तें.

मोरोपंत.

या ठिकाणी ‘ भुजग मोहत ’ म्हणजे मोहणें हा भुजगाचा
[श्लेषेकरून सर्पाचा] धर्म आहे असा अर्थ आहे.

औचित्य म्हणजे योग्यता; जसे,—

‘ प्रेमें काककुळासचि संतर्पायास आम्र पिकला जो ’
त्याच्या गळां पडाया साहुन अपमान कां न पिक लाजो ?

मोरोपंत.

येथें लाजो म्हणजे लाजणें उचित आहे असा अर्थ आहे. हीं
कर्तारि रूपाचीं उदाहरणें दाखविलीं. आव-प्रत्ययान्त कर्मणि रूपां-
चीं उदाहरणें येणेंप्रमाणें;—(आज्ञा) ‘ मुलानों, तुम्हीं उद्यां हा
धडा तयार करावा. ’ (अनुज्ञा) ‘ धडा संपल्यावर दोन घटका
तुम्हीं खेळावे. ’ (प्रार्थना) ‘ महाराजांनीं माझा अपराध पोढांत
घालावा. ’

(धर्म) ‘ त्या औषधानें रोग जावा. ’

(औचित्य) ‘ घोरानीं दुर्बलांचा समाचार घ्यावा. ’ इ०.

आव-प्रत्ययान्त रूपांचा कधीं कधीं शुद्ध रीतिभूतकाळार्थी

प्रयोग होतो; जसे,—‘ त्याने लहानपणी पुष्कळ खेळावे ’ म्हणजे तो लहानपणी पुष्कळ खेळत असे, असा अर्थ होतो.

आव-प्रत्ययान्त रूपांचा कधी कधी विशेषणाप्रमाणे व कधी कधी नामांप्रमाणे प्रयोग होतो; जसे—‘ त्यांस वस्त्रे धुवावी लागतात; ’ त्यांस जावे लागते. ’ पहिल्या उदाहरणांत ‘ धुवावी ’ हे विशेषण आहे; व दुसऱ्यांत ‘ जावे ’ हे नाम असून, लागते या क्रियापदाचा कर्ता आहे. आव-प्रत्ययान्त रूप जेव्हां नाम असते तेव्हां ‘ आव ’ प्रत्यय केवळ स्वार्थी असून णे-प्रत्ययांत क्रियावाचक नामांप्रमाणे त्या रूपाचा अर्थ दिसतो. ‘ जावे लागते ’ व ‘ जाणे लागते, ’ दोन्ही वाक्यांचा अर्थ एकच आहे.

आव-प्रत्ययान्त रूपांचा अर्थ क्रियावाचक धातुसाधित नामांप्रमाणे असल्यामुळे त्यास कधी कधी “ स, ला, ते, ” हे चतुर्थीचे प्रत्यय व संबंधार्थक ‘ चा ’ प्रत्यय लागतो. जसे ‘ नेसावयाचे वस्त्र, ’ व ‘ वस्त्र नेसावयास दिले, ’ इ०. या ठिकाणी विशेष इतकाच, की आव प्रत्ययान्त नामे एकारांत असल्यामुळे त्यांस सामान्यरूप होऊन ‘ नेसाव्याचे ’ असे रूप व्हावयाचे, ते तसे न होतां ‘ व ’ सगळा राहतो. अथवा हे एकारास अयादेशाचे उदाहरण म्हटले तरी चालेल. कधी कधी ‘ करावयाचा, ’ ‘ करावयास, ’ इत्यादि रूपांतिल ‘ व ’ अक्षर जाऊन ‘ करायाचा ’ ‘ करायास, ’ अशीही रूपे होतात; व कधी कधी धातूला ‘ आ ’ किंवा ‘ या ’ हे सामान्यरूपाचे प्रत्यय लागून, त्यांपुढे ‘ ला ’ किंवा ‘ चा ’ हे प्रत्यय लागतात; जसे,—

“ कर जोडुनि भीष्म म्हणे, ‘ येतां मारावयासि या हो या, हा सत्यसंध केला मुक्ताहि, साधूंसि गावया होया. ’ ”

मोरोपंत.

येथे दुसऱ्या अर्धातील ' होया ' याचा अर्थ ' व्हावयास ' असा आहे.

' हा पांडवांसि भस्मचि करिल, उपेक्षा करूं नये याची; पदरीं अकीर्ति आश्रित सुतृदनवन पथकरून येयाची. '

येयाची म्हणजे यावयाची. तसेच लोकांत ' काम कराचें आहे. ' ' घर बांधाचें आहे ' इत्यादि प्रयोग करण्याची पुष्कळ प्रवृत्ति आहे.

भाव-प्रत्ययान्त रूपें णे-प्रत्ययान्त रूपांप्रमाणें जशीं कधीं कधीं नामें होतात, तशीं णे-प्रत्ययान्त रूपें हीं कधीं कधीं भाव-प्रत्ययान्त रूपांप्रमाणें क्रियापदें होतात;

उदाहरणें;—

“ तरी कांहीं निमित्त करून जाण । स्वरूपीं लावात्रे याचें मन
एकनाथासीं जवळ बोलवुन । म्हणे, ' हिशोब दाखवणें आम्हांसी ' ।
एकनाथाशीं म्हणे जनार्दन । ' तुज दत्तात्रेयाची भेट करीन,
परि निर्भय असोनिया मन । चित्तीं न भिणें सर्वथा. ' ”

महिपति.

संकेतार्थक क्रियापदें.

एका क्रियेस दुसऱ्या क्रियेची अपेक्षा असतां त्या क्रियावाचक क्रियापदास जीं रूपें प्राप्त होतात, त्यांस संकेतार्थक रूपें म्हणतात; जसे, ' तो लक्ष देता, तर त्यास तो विषय कळता. ' या ठिकाणीं विषय कळणें या क्रियेस लक्ष देणें या क्रियेची अपेक्षा आहे असा अर्थ विवक्षित असल्यामुळे, ' देता ' व ' कळता ' हीं दोन्ही क्रियापदें संकेतार्थक आहेत.

संकेतार्थक रूपांपासून एक क्रिया दुसऱ्या क्रियेच्या आधीन

आहे इतकाच केवळ बोध होतो असे नाही; तर भूतकाळचा बोध होऊन त्या क्रिया घडल्या नाहीत असाही अर्थ गर्भित होतो; जसे, ' तो लक्ष देता तर त्यास तो विषय कळता ' या वर लिहिलेल्या उदाहरणांत ' त्यानें लक्ष दिलें नाही, म्हणून त्यास तो विषय कळला नाही असा अर्थ व्यंग होतो.

संकेतार्थक रूपे वास्तविकपणे पाहतां क्रियापदे नव्हेत तर मूळचीं विशेषणे आहेत. धातुसाधित अत-प्रत्ययान्त विशेषणांस पुल्लिगी प्रथमैकवचनाचा ' ओ ' प्रत्यय लागून जशीं वर्तमान-कालवाचक करितो, जातो वगैरे रूपे सिद्ध होतात, तशींच अत-प्रत्ययान्त धातुसाधितास पुल्लिगी प्रथमैकवचनाचा दुसरा प्रत्यय ' आ ' लागून ' करता, ' ' जाता, ' ' बसता ' वगैरे संकेतार्थक रूपे सिद्ध होतात.

तांबडा, चांगला, इत्यादि आकारांत विशेषणांप्रमाणे संकेतार्थक रूपे लिंगभेदाने व वचनभेदाने बदलतात. जसे, ' तो करता, ' ' ती करती, ' ' ते करतें, ' ' ते करते, ' ' त्या करत्या, ' ' तीं करतीं, ' इ० द्वितीयपुरुषीं एकवचनी त्या त्या लिंगाच्या रूपापुढे ' स ' प्रत्यय लागतो व बहुवचनीं सर्व लिंगीं ' आ ' प्रत्यय लागतो. प्रथमपुरुषीं सर्व लिंगीं व सर्व वचनीं वर्तमान-काळाप्रमाणेच रूपे होतात. संकेतार्थक रूपे सर्वदां कर्तारि असतात, कर्मणि किंवा भावीं कधीं असत नाहीत. उदाहरणाकरितां ' कर ' धातूचीं संकेतार्थक रूपे पुढे लिहिलीं आहेत.

ए० व०
प्र० पु० } करतो. पु.
करतें. स्त्री.
करतें. न.

ब० व०
कर्तो

द्वि०पु०	{	करतास. पु.	करतां
		करतीस. स्त्री.	
		करतेंस. न.	
तृ०पु०	{	करता. पु.	करते. पु.
		करती. स्त्री.	करत्या. स्त्री.
		करतें. न.	करतों. न.

एक क्रिया दुसऱ्या क्रियेच्या आधीन आहे हा बोध केवळ संकेतार्थक रूपांपासून होत नाही; तर संकेतार्थक रूपे असून आपण 'जर' व 'तर' या शब्दांचाही प्रयोग करावा लागतो.

भविष्यकाळच्या क्रियांमध्ये एक दुसरीच्या आधीन आहे असे दाखविणे असल्यास संकेतबोधक 'जर' व 'तर' हे शब्द घालून भविष्यकाळच्या क्रियापदानांना त्या दोन क्रिया दाखवितात. किंवा जी क्रिया कारण असेल, ती भूतकाळच्या क्रियापदाने दाखवून, कार्यभूत क्रिया भविष्यकाळच्या क्रियापदाने दाखवितात. जसे 'पाऊस पडेल तर धान्य स्वस्त होईल' किंवा 'पाऊस पडला तर धान्य स्वस्त होईल.' भविष्यकाळच्या क्रियांचा संकेत दाखविण्यास संकेतार्थक निराळीं रूपे नाहीत.

निबंध १५.

साधित धातू.

कितीएक धातू इतर धातूस किंवा प्रातिपदिकांस प्रत्यय लागून किंवा त्यांस दुसरा कांहीं विकार होऊन उत्पन्न होतात; त्यांस साधित धातू म्हणतात. धातूंपासून निघणाऱ्या धातूंस दोन नावे देतात; एक प्रयोजकत्वार्थक धातू व दुसरे शक्यार्थक धातू. हे

दोन्ही प्रकारचे साधित धातू मूळधातूंस 'व' प्रत्यय लागून सिद्ध होतात. मूळधातूंचा अर्थ जो व्यापार किंवा क्रिया, तीविषयी प्रवृत्ति करणे असा जेव्हां साधित धातूंचा अर्थ असतो, तेव्हां त्यांस प्रयोजकत्वार्थक धातू म्हणतात; व मूळ धातूंचा अर्थ जो व्यापार, तो शक्य म्हणजे शक्तीचा विषय आहे असा जेव्हां साधित धातूंचा अर्थ असतो, तेव्हां त्यांस शक्यत्वार्थक धातू म्हणतात; जसे,—' तो घोड्यास पळवितो;' 'त्यास पळवते,' पहिल्या उदाहरणांत मूळ धातूंचा अर्थ जो पळणे, त्याविषयी प्रवृत्ति करणे असा 'पळीव' या साधित धातूंचा अर्थ होतो; व दुसऱ्या उदाहरणांत 'पळणे ही क्रिया कर्त्यास शक्य आहे असा अर्थ होतो.

हे प्रयोजकत्वार्थक साधित धातू संस्कृतांत 'अय' [मूळचा 'इ'] प्रत्यय लागून होतात; जसे, तरति, तारयति, चलति, चालयति. इ० त्या संस्कृतरूपांतील 'य' चा 'व' होऊन बालभाषेच्या द्वारा मराठीतले प्रयोजकत्वार्थक साधित धातू झाले आहेत. भेद इतकाच दिसतो की, संस्कृतांत प्रयोजकत्वार्थक धातू होतांना पुढे 'अय' होतो, व पहिल्या स्वरास वृद्धि किंवा गुण होतो. म्हणजे पहिला स्वर अ, इ किंवा उ असल्यास यथानुक्रम त्यांच्या जागी आ, ए किंवा ओ हे स्वर होतात; जसे तरति (तरतो) तारयति (तारतो), क्षिपति (फेंकतो) क्षेपयति (फेंकवितो), मुंचति (सोडतो) मोचयति (सोडवितो) इ०. परंतु मराठीत प्रयोजकत्वार्थक धातू होतात ते मूळ धातूंस प्रत्यय लावून होतात, किंवा त्यांच्या प्रथम स्वरास वृद्धि किंवा गुण होऊन होतात; दोन्ही विकार एकदम होत नाहीत. या दोन प्रकारांत 'व' प्रत्यय लागून प्रयोजकत्वार्थक साधित धातू करण्याचा प्रकार विशेष व्यापक आहे; व धातूंच्या

पहिल्या स्वरास वृद्धि किंवा गुण करून साधित धातू करण्याचा प्रकार कांहीं धातूंस मात्र आहे.

धातूंस ' व ' प्रत्यय लागून प्रयोजकत्वार्थक क्रियापदें होतात असा सामान्य नियम आहे; तरी एकाक्षररूप धातूपासून प्रयोजकत्वार्थक साधित धातू होतांना दोन ' व ' लागतात. जसें देतो, देववितो; नेतो, नेववितो; जातो, जाववितो; धुतो; धुववितो, पितो, पिववितो; इत्यादि.

कांहीं थोड्या उदाहरणांत ' व ' प्रत्यय लागतांना पूर्वीचा अकार दीर्घ होतो; जसें निभतो निभावितो, फिततो फितावितो, इत्यादि.

धातूच्या प्रथमस्वरास वृद्धि होऊन प्रयोजकत्वार्थक साधित क्रियापदें होतात, त्यांची उदाहरणें. मरतो, मारतो; पडतो, पाडतो; तरतो, तारतो; इत्यादि. मूळ धातूच्या आरंभीच्या इकारास व उकारास गुण होऊन प्रयोजकत्वार्थक साधित धातू होतांना धातूच्या रूपांत टकार असल्यास उकार होतो, व पकार व तकार असल्यास त्यांस वकार होतो; जसें,—

मूळधातू	पासून	प्रयोजकत्वार्थक साधितधातू.
जुडतो	---	जोडतो
फिटतो	---	फेडतो
सुटतो	---	सोडतो
फुटतो	---	फोडतो
रूपतो	---	रौवतो
खुपतो	---	खौवतो
गुंततो	---	गौवतो; इ०.

धा वरील उदाहरणावरून असे दिसते की, आरंभीच्या इकारास किंवा उकारास गुण होऊन प्रयोजकत्वार्थक साधित धातू होतात, ते टकार असतांनाच होतात असे जे दादोबांनी आपल्या व्याकरणांत लिहिले आहे ते बरोबर नाही. तसेच टकार शेवटी असला म्हणजे आरंभीच्या इकारास किंवा उकारास गुण होतो असाही नियम नाही. कारण विटणे, मिटणे, उटणे, लुटणे इत्यादि धातूंत शेवटी टकार असूनही पहिल्या स्वरास गुण होऊन त्यांपासून प्रयोजकत्वार्थक साधित धातू उत्पन्न होत नाहीत.

काही थोड्या धातूंस याहीपेक्षां निरनिराळे विकार होऊन त्यांपासून प्रयोजकत्वार्थक धातू सिद्ध होतात; जसे लागतो, लावतो; पितो, पाजतो; देखतो, दाखवितो; भितो, भेंवडवितो; इ०.

काही धातू केवळ त्यांच्या रूपांवरून पाहतां दुसऱ्या धातूंच्या प्रथमाक्षरास वृद्धि किंवा गुण होऊन झाल्यासारखे दिसतात; परंतु अर्थाच्यासंबंधाने पाहिले असतां त्या दोहोंमध्ये काहीएक संबंध असत नाही; जसे; कढणे, काढणे, पिटणे, पेटणे, लुटणे लोटणे, इत्यादि.

कधी कधी ' व ' प्रत्यय स्वार्थी असतो; म्हणजे मूळ धातूचा जो अर्थ असतो तोच व प्रत्ययान्त धातूचाही अर्थ असतो; ' व ' प्रत्ययाच्या योगाने अधिक अर्थ होत नाही. जसे ' तो बोका दूध प्यावयास सोकला आहे, किंवा सोकावला आहे. ' ' ते पाणी त्या भांड्यांत माते किंवा मावते. ' या उदाहरणांत ' सोकला ' व ' सोकावला ' ' माते ' व ' मावते ' या क्रियापदांचा अर्थ एकच आहे.

काही एक दोन उदाहरणांत प्रयोजकत्वार्थक साधित धातू मात्र व्यवहारांत राहिले आहेत, परंतु त्यांचे मूळ धातू प्रचारांत नाहीत; जसे, ' ठेवणे, ' पाठवणे ' इ०. ही दोन्ही रूपे प्रयोजक-

त्वार्थक धातूंचीं रूपें कशीं व त्यांचा मूळधातू कोणता याचें सावि-
स्तर निरूपण आम्हीं दुसऱ्या निबंधांत केलें आहे, यास्तव तें येथें
पुनः करण्याची गरज नाही.

प्रयोजकत्वार्थ धातू नेहमीं सकर्मक असतात, यामुळे इतर सक-
र्मक धातूंप्रमाणें त्यांस प्रत्ययांपूर्वी 'ई' लागून करवितो, ' देववितो, '
' पाडितो, ' ' करविला, ' देवविला ' इत्यादि रूपें होतात. कोणी
कोणी ' करवतो, ' ' देववतो, ' ' पाडतो, ' ' पाडला, ' ' कर-
वला ' अशीं इकार रहितही रूपें योजतात. तसेच, आज्ञार्थी
कर्तारि द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनीं प्रयोजकत्वार्थक ' व ' प्रत्यया-
च्या पूर्वी इकार लावून कोणी कोणी ' करीव, ' ' देवीव, ' ' मा-
रीव ' अशीं रूपें करतात; व कोणी तो इकार न लावतां ' करव, '
' देवव, ' ' मारव ' अशींच रूपें योजतात. प्रयोजकत्वार्थ प्रत्ययां-
चें रूप ' इव, ' ' विव ' असें धरून कोणी कोणी ' करिवतो, '
' देविवतो ' अशीं रूपें करतात. आतां शेवटच्या मता-
प्रमाणें आज्ञार्थी कर्तारि द्वितीयपुरुषाच्या बहुवचनीं ' करिवा, '
' देविवा ' अशीं रूपें होऊं लागतील; तीं न होऊन ' करवा, '
' देववा ' अशीं रूपें सिद्ध होण्याकरितां यां रूपांत ' वीव ' यांताल
' ई ' चा लोप होतो ह्यणजे ' ई ' नाहीशी होते असें मानिलें पा-
हिजे. याप्रमाणें कमीज्यास्त नियम कल्पून सर्व रूपांची उपपत्ति
होते.

दादोबा आपल्या थोरल्या व्याकरणांत ' करवतो, ' करिवतो, '
' करीवतो, ' ' करवितो ' अशीं चार प्रकारचीं रूपें प्रचारांत आ-
हेत असें सांगून, पुढें लिहितात, कीं ' या चार रूपांत ग्राह्य रूप
कोणतें याविषयी कांहीं युक्ति योजून निश्चय करण्याचा यत्न कर-
णें अवश्य आहे ' व पुढें ' करव ' हें प्रयोजक धातूचें रूप नव्हे,

तर ' करीव ' हेंच त्या धातूचें खरें रूप होय असें त्यांनीं कांहीं नियम कल्पून सिद्ध करण्याचा यत्न केला आहे. परंतु आम्हांस असें वाटतें कीं, ज्या स्थलीं अनेक प्रकारचीं रूपे प्रतिष्ठित लोकांच्या भाषणांत व लेखांत आढळतात, त्या ठिकाणीं अमुकच रूप विशेष ग्राह्य असें ठरविण्याची गरज अगदीं नाहीं; व वास्तविक पाहतां तें ठरवणेंही अशक्य आहे. कारण तसतसे नियम कल्पिले असतां सर्व रूपांची उपपत्ति करितां येईल. अमुक शब्दरूप ग्राह्य किंवा अग्राह्य याचा निर्णय म्हटला म्हणजे तें रूप लोकांच्या बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत आहे किंवा नाहीं यावरूनच व्हावयाचा. आणि प्रचार जर अनेक रूपांविषयी आहे, तर अनेकही रूपे शुद्ध व ग्राह्य मानलीं पाहिजेत.

आतां कोणी अशी शंका घेतील, कीं लोकांत बोलण्याचा व लिहिण्याचा ज्या शब्दरूपांचा प्रचार असतो, तीं सर्व रूपे शुद्ध व ग्राह्य म्हटलीं असतां ' मपून, ' ' तुपून, ' ' मस, ' ' तूस, ' ' करित्यो, ' ' करित्यात, ' इत्यादि शब्दही शुद्ध मानावे लागतील. परंतु या शंकेचें असें समाधान आहे, कीं ज्या लोकांच्या लिहिण्यांत व भाषणांत येणाऱ्या भाषेचें निरूपण मराठी व्याकरणांत करण्याचा प्रचार आहे, त्या लोकांच्या भाषेत वरील शब्दरूपे येत नसल्यामुळे त्या शब्दरूपांची उपपत्ति त्या व्याकरणांत नसते; व त्या व्याकरणाच्या दृष्टीनें तीं शब्दरूपे अग्राह्य होत. परंतु ' करवतो, ' ' करिवतो, ' वगैरे जीं शब्दरूपे वर लिहिलीं आहेत, तीं सर्व एकाच प्रकारच्या लोकांच्या भाषणांत व लेखांत येतात; किंबहुना एकच मनुष्य त्या सर्व रूपांचा प्रयोग विशेषेकरून करतो; तेव्हां त्या रूपांत अमुक विशेष ग्राह्य व अमुक अशुद्ध असें म्हणण्यास व्याकरणकर्त्यास कोणता आधार आहे? ज्या भाषेचें किंवा

ज्या विशेष लोकांच्या भाषाप्रकाराचें व्याकरण तो लिहितो, त्या भाषेत किंवा भाषाप्रकारांत जितकीं रूपें असतील त्या सर्वांचाही स्वीकार करणें त्यास अवश्य आहे, त्यांत निवड करण्याची त्यास गरज नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. एकाच शब्दाचीं अनेक रूपें प्रवृत्तींत असल्यास तीं सर्वही शुद्ध मानण्याची चाल संस्कृत वगैरे अभियुक्त भाषांतही आहे. मग तसें मराठींतच कां नसावें ?

आतां ' करवणें, ' ' जावणें, ' ' नेसवणें, ' इत्यादि रूपें प्रयोजकत्वार्थक न मानण्याविषयीं दादोबा असें कारण सांगतात, कीं तीं रूपें शक्यत्वार्थक साधित धातूंचीं असल्यामुळे त्यांस प्रयोजकत्वार्थकत्व मानूं नये. परंतु हें कारण आम्हांस समर्पक वाटत नाहीं. कारण एका शब्दरूपास अनेक अर्थ असण्यास काय बाध आहे ? अनेक अर्थांचे शब्द सर्व भाषांत असतात व मराठींतही पुष्कळ आहेत. मग प्रयोजकत्वार्थक साधित क्रियापदांचीं व शक्यत्वार्थक साधित क्रियापदांचीं कांहीं रूपें सारखीं झाल्यास कोणती चिंता आहे ? कांहीं शब्दांस अनेक अर्थ असले तरी तच्छब्दघटित वाक्यांतील इतर शब्दांच्या अर्थांवरून त्या अनेकार्थक शब्दांच्या त्या त्या ठिकाणच्या विशेष अर्थाचा निश्चय होतोच.

प्रयोजकत्वार्थ साधित धातू नेहमीं सकर्मक असतात. अकर्मक धातूस विकार होऊन त्यापासून प्रयोजकत्वार्थ धातू झाल्या असतां मूळ धातूचा कर्ता प्रयोजकत्वार्थक साधित धातूचें कर्म होतो. जसें ' फळें पडतात, ' ' वारा फळें पाडतो, ' ' भाजी शिजते, ' ' आचारी भाजी शिजवितो, ' या उदाहरणांत मूळ धातूंचे कर्ते जे फळें व भाजी, त्यांपासून झालेल्या प्रयोजकत्वार्थ धातूंचीं कर्मे झालीं आहेत.

मूळ धातू सकर्मक असल्यास त्याचें जें कर्म तेंच त्यापासून झालेल्या प्रयोजकत्वार्थ धातूचें कर्म होतें, व मूळ धातूचा जो कर्ता असतो त्यापुढें ' कडून ' हे शब्दयोगी अव्यय लागतें; जसे, 'विद्यार्थी पुस्तक वाचतो, ' ' गुरु विद्यार्थ्याकडून पुस्तक वाचवितो. '

शक्यत्वार्थक साधित क्रियापदें.

मूळ धातूस 'व' प्रत्यय लागून जसे प्रयोजकत्वार्थ साधित धातू होतात, तसेच तोच प्रत्यय लागून शक्यत्वार्थ साधित धातूही होतात; जसे, -करवतें, उचलवतें, बसवतें, उठवतें, इत्यादि.

मूळ धातू एकाक्षर असल्यास प्रयोजकत्वार्थ धातूप्रमाणें शक्यत्वार्थ धातू होतांनाहो ' व ' प्रत्यय होतो; जसे, -देववतें, पिववतें, घेववतें, जाववतें, इत्यादि.

मूळ धातूचें प्रथमाक्षर अकार असतां त्यास वृद्धि होऊन, व तें ' इ ' किंवा ' उ ' असतां त्यास गुण होऊन जसे कांहीं प्रयोजकत्वार्थ धातू होतात, तसे शक्यत्वार्थक धातू मुळींच होत नाहींत.

शक्यत्वार्थक साधित धातू संस्कृतांत मुळींच नाहींत. व बालभाषेतही आढळत नाहींत. ते मराठींत मात्र आहेत. हे साधित-धातू संस्कृतांतील प्रयोजकत्वार्थक रूपांपासूनच उत्पन्न झाले असावे, असे वाटते. तथापि त्या रूपांस हा नवीन-शक्ति-घटित अर्थ कसा आला याची उपपत्ति अद्यापि स्पष्ट समजत नाहीं. व प्रत्यय लागून जे शक्यत्वार्थ धातू सिद्ध होतात, ते कर्तारि कधीं असत नाहींत, त्या साधित धातूंचा अन्वय कर्त्याकडे कधींही होत नाहीं; तर मूळ धातू सकर्मक असल्यास साधित शक्यत्वार्थक धातू कर्मणि होती, म्हणजे त्याचा अन्वय मूळ धातूच्या कर्माकडे होतो व मूळ धातू अकर्मक असल्यास तो भावी होतो; म्हणजे त्याचा अन्वय मूळच्या कर्त्याकडे असत नाहीं, व धातू अकर्मक असल्यामुळे क-

मीकडेही त्याचा अन्वय संभवत नाही; जसे, ' ते काम मला करवते, ' ' मला जावते; ' पहिल्या उदाहरणांत ' कर ' धातु सकर्मक असल्यामुळे त्यापासून झालेला शक्यत्वार्थक साधित धातु कर्मणि होतो; म्हणजे त्याचा संबंध मूळ धातूचे कर्म जे ' काम ' त्याकडे असतो; व दुसऱ्या उदाहरणांत ' जा ' धातु अकर्मक असल्यामुळे त्यापासून झालेला शक्यत्वार्थक धातु भावी होतो.

इतर कर्मणि व भावी क्रियापदांत व शक्यत्वार्थक कर्मणि व भावी क्रियापदांत एक विशेष आहे. तो हा, की इतर कर्मणि व भावी क्रियापदांतिल क्रियेच्या कर्तृवाचक पदास तृतीया विभक्ति लागते; जसे, ' त्याने काम केले, ' ' त्याने जावे ' इत्यादि; परंतु शक्यत्वार्थक कर्मणि व भावी क्रियापदांच्या कर्तृवाचक पदास कधी कधी चतुर्थी विभक्ति लागते व कधी कधी कर्तृवाचक पदास ' चा ' (किंवा त्याच अर्थाचा ' झा ') प्रत्यय लागून त्यापुढे तृतीया होते; जसे, - ' त्याला किंवा त्याच्याने काम करवते, ' ' तिला किंवा तिच्याने बसवते. ' इ०.

शक्यत्वार्थक क्रियापदे कर्मणि असल्यामुळे गद्यात्मक चालू भाषेतल्या इतर कर्मणि क्रियापदांप्रमाणे ती सर्वकाळ तृतीयपुरुषी मात्र असतात. प्रथमपुरुषी किंवा द्वितीयपुरुषी कधीही असत नाहीत. प्रथमपुरुषवाचक किंवा द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनामे कर्म असतां त्या कर्मवाचक पदांपुढे चतुर्थीचे प्रत्यय येऊन कर्त्यास संबंधवाचक प्रत्यय लागून त्यापुढे तृतीया होऊन, धातु सकर्मक असतांही शक्यत्वार्थकक्रियापदे भावी होतात. जसे, ' तुला माझ्याने किंवा मला ओढवते; ' ' तिला किंवा तिच्याने मला धरवत नाही. ' इ०.

शक्यत्वार्थक क्रियापदाचा प्रयोग सचेतन कर्ता असतांना मात्र होतो; अचेतन कर्ता असतां होत नाही; जसे, ' लांकडास

पाण्यांत तरंगवर्ते; ' पतंगास उडवते ' असे प्रयोग होत नाहींत परंतु सचेतन कर्ता असल्यास शक्य क्रियापदांचा प्रयोग होतो; जसे, ' बेडकास पुष्कळ वेळ पाण्यांत राहवते; ' ' मुंगीस छताच्या खालच्या बाजूने चालवते; ' इत्यादि.

कधी कधी शक्यत्वार्थक प्रत्ययाचा प्रयोग न करितां केवळ अकर्मक क्रियापदांचाच प्रयोग करितात. जसे, ' मला तो धोंडा हालत नाहीं; ' ' त्याला ते ओझे उचलत नाहीं. ' इ०. कधी कधी सकर्मक धातूंसही अकर्मक करून वर सांगितलेल्या अर्थी प्रयोग होतो, जसे, ' त्यास ती अक्षरे वाचत नाहींत, पण मला वाचतात; ' ' दूरचा मनुष्य मला ओळखत नाहीं, पण तुला बराच ओळखतो. '

प्रातिपदिकांपासून होणारे धातू.

नाम व विशेषणें यांस कांहीं प्रत्यय लागून धातू सिद्ध होतात. हे प्रत्यय दोन आहेत,—एक ' आव ' व दुसरा ' आळ; ' जसे, दुरावतो म्हणजे दूर होतो; दुणावतो—दोन किंवा दुप्पट होतो; माणसाळतो—माणसासारखा होतो, म्हणजे माणसाच्या संवईचा होतो; पिसाळतो—पिसा, वेडा होतो; इ०.

या प्रत्ययांपैकी ' आव ' प्रत्यय तर संस्कृतांतूनच आला आहे. संस्कृतांत प्रातिपदिकांस ' य ' प्रत्यय लागून व प्रातिपदिकांच्या शेवटचा ' अ ' दीर्घ होऊन धातू होत असतात; जसे, ' बको हंसायते, (बगळा हंसाचा डौल घालितो); ' ' श्वा ' सिंहायते (कुत्रा सिंहाचा आव आणतो) ' इ०. आणि कारयति, स्मारयति इत्यादि प्रयोजकत्वार्थ धातूंतलि यकारास वकार होऊन जशीं मराठींत करवते, स्मरवते अशीं रूपे होतात, तसा प्रातिपदिकांवरून होणाऱ्या धातूंतलि यकारास वकार होऊन दुरावतो, दुणावतो हीं रूपे होतात. प्रातिपदिकांवरून होणाऱ्या धातूंच्या अर्थांत प्रातिपदिकां-

क्या अर्थाचा निरनिराळा संबंध असतो. जसे वेडावतो म्हणजे वेड्यासारखे करितो किंवा वेडा होतो; डोकावतो, डोकें पुढें करितो; पोटाळतो, पोटाशीं धरतो; हाताळतो, - हात लावतो; रागावतो, - क्रोधयुक्त होतो; बळावतो, - बळयुक्त होतो; खुणावतो, - खुण करतो; इ०.

निबंध १६.

धातू चालविणे.

धातूंचीं काळ, अर्थ, पुरुष, वचन यांच्या भेदानें जीं निरनिराळीं रूपें होतात ते दाखवणें यास व्याकरणांत ' धातू चालविणे ' असें पारिभाषिक नांव दिलें आहे. अनभ्यस्त वाचणारांस मराठीतील क्रियापदांचीं किती रूपें होतात हें विशेष स्पष्टपणें कळण्याकरितां एक सकर्मक व एक अकर्मक धातू चालवून दाखवितों. सकर्मक ' राख ' धातू अकर्मक ' बस ' धातू.

कर्तारि.

वर्तमानकाळ व भूतकाळ.

(कवितेत मात्र)

	ए.	ब.	ए.	ब.
प्र. पु.	राखीं	राखूं	बसें	बसूं
द्वि. पु.	राखिशी	राखा	बससी	बसा
तृ. पु.	राखी	राखिती	बसे	बसती

वर्तमानकाळाचा दुसरा प्रकार.

राखीत, बसत (हा रूपें कवितेत मात्र असतात व सर्व पुरुषां सर्व वचनां सारखीं होतात. या रूपांचा भूतकाळींही प्रयोग होतो.)

वर्तमानकाल.

(कवितेत व इतर ठिकाणी)

	ए.	व. वचन	ए.	व.
प्र. पु.	{ राखितो. पु. राखिते स्त्री. * न०	राखितो	{ बसतो. पु. बसते स्त्री.	{ बसतो
द्वि. पु.	{ राखितोस. पु. राखितेस. स्त्री. राखितेस. न.	राखितां	{ बसतोस पु. बसतेस. स्त्री. बसतेस. न.	{ बसतां

* जेव्हां क्रियापद लिंगाप्रमाणें फिरतें, तेव्हां द्वितीय व तृतीयपुरुषां नपुंसकलिंगाचीं रूपे देण्याची चाल आहे; जसे, ' तूं राखितेस ' ' तें राखिते ' इ०; आणि अशीं रूपे उपयोगांतही आहेत, पण प्रथमपुरुषां नपुंसकलिंगाचीं रूपे न देतां तीं होत नाहींत असें मानतातसें दिसतें. परंतु त्या पुरुषां जर पुल्लिंगाचीं व स्त्रीलिंगाचीं रूपे होतात, तर नपुंसकलिंगाचीं कां होऊं नयेत व सादर्यावरून तीं कां मानूं नयेत ? यावर कोणी असे म्हणेल कीं, नपुंसकलिंगी पदार्थ निर्जाव असणार; किंवा सजीव असले तरी ज्यांना भाषा नाही असे असणार; तेव्हां ते जर बोलत नाहींत, तर त्यांना ' मी, ' ' आम्ही, ' हीं सर्वनामें कशी लागतील ? परंतु हाच प्रश्न ' तूं, ' तुम्ही ' या सर्वनामांसंबंधानेंही करितां येणार आहे. निर्जावपदार्थ ज्याप्रमाणें बोलत नाहींत, त्याप्रमाणें ऐकतही नाहींत, व त्यांच्याशीं बोलतांही येत नाहीं; तथापि आपण त्यांचा द्वितीयपुरुष मानितों व त्यांचीं रूपे करितों; तर प्रथमपुरुषांही सादर्यावरून रूपे मानिलीं पाहिजेत, व निर्जाव पदार्थ किंवा न बोलणारा प्राणी सजीव पदार्थ किंवा बोलणारा प्राणी मानन जर इसाबनीतींतल्या सारख्या गोष्टी बनवितां येतात, तर असले पदार्थ किंवा प्राणी यांचेसंबंधानें प्रथमपुरुष संभवेत, व ' मी ' ' आम्ही ' म्हणतां येईल. म्हणून ' मी राखितो व राखिते ' असें ज्याप्रमाणें आम्ही पुल्लिंग व स्त्रीलिंग यांचेसंबंधानें म्हणतां, त्याचप्रमाणें ' मी राखिते ' असें नपुंसकलिंगी रूप करणें अप्रशस्त तर नाहींच, तर तसें रूप हिशोबाला प्राप्त आहे, असें म्हणणेंच भाग पडतें. प्र. क.

तृ. पु.	{	राखितो. पु.	राखितात.	बसतो	}	बसतात.
		राखिते. स्त्री.		बसते		
		राखिते. न.		बसते.		

भूतकाल.

(शीक, समज वगैरे घोडे
धातू खेरीज करून सकर्मक
धातूंची कधीही कर्तरि रूपे
होत नाहींत)

प्र. पु.	{	बसलो. पु.	बसलो.
		बसले स्त्री.	
		बसलास. पु	
द्वि. पु.	{	बसलीस. स्त्री.	बसलां
		बसलेस. न.	
		बसला. पु.	बसले
तृ. पु.	{	बसली. स्त्री.	बसला
		बसले. न.	बसलीं

रीतिभूतकाल.

प्र. पु.	राखीं	राखूं	बसें	बसूं
द्वि० पु०	राखीस	राखा	{ बसेस	बसा
			{ बस	
तृ० पु०	राखी	राखीत	बसे	बसत, बसेत.

भविष्यकाल.

ए० व०	ब. व०		ए. व०	ब. व०
प्र० पु०	राखीन	राखूं	बसेन	बसूं
द्वि० पु०	राखील	} राखील	बसतील	बसाल
	-शील		बसेल	बसतील
तृ० पु०	राखील	राखील		

दुसऱ्या ढरकारचा भविष्यकाल.

राखणार, बसणार (हीं रूपें सर्व पुरुषीं व सर्व वचनीं सारखीं-
च होतात.)

आज्ञार्थ.

प्र० पु०	राखूं	राखूं	बसूं	बसूं
द्वि० पु०	राख	राखा	बस	बसा
तृ० पु०	राखीं किंवा राखू	राखीत किंवा राखूत.	बसो किंवा बसू	बसोत किंवा बसूत.

आज्ञार्थाचा दुसरा ढरकार.

(' वा ' प्रत्यय सकर्मक धातूस लागला असतां कर्मणि रूपें होतात; कर्तरि रूपें होत नाहींत)	प्र० पु०	+	+
	द्वि० पु०	{	बसावास +
			बसावीस
	तृ० पु०	{	*बसावा. पु. बसावे
			बसावी. स्त्री. बसाव्या
			बसावे. न. बसावीं

'वा'-प्रत्यय अकर्मक धातूस लागून कर्तरि रूपें होतात किंवा
भावीं रूपें होतात. जैसे, ' तो आज यावा; '

' कीं असा तरु पुरीत असावा,
त्यांतही स्वसदनींच वसावा. '

वामन.

—या उदाहरणांत यावा, असावा, बसावा हीं वा-प्रत्ययांत
रूपें कर्तरि आहेत. ' त्यानें यावे, ' ' त्यां बोलावे ' इत्यादि ठिका-
णीं वा-प्रत्ययान्त रूपें भावीं आहेत.

* ज्या पुरुषीं व ज्या वचनीं रूपें वास्तविक आढळलीं तेवढीं घातलीं
आहेत. ज्या पुरुषीं व ज्या वचनीं रूपें आढळलीं नाहींत त्यांचे जागीं
फुली केली आहे.

संकेतार्थी (कर्तरि)

	ए० व०	ब० व०	ए० व०	ब० व०
प्र० पु०	{ राखितो. पु०	{ राखितो	{ बसतो. पु०	{ बसतो
	{ राखिते. स्त्री०		{ बसते. स्त्री०	
द्वि० पु०	{ राखितास. पु.	{ राखितां	{ बसतास. पु०	{ बसतां
	{ राखितीस. स्त्री.	{ राखितां	{ बसतीस. स्त्री०	{ बसतां
	{ राखितेस. न.		{ बसतेस. न०	
तृ० पु०	{ राखितां. पु.	{ राखिते	{ बसता. पु.	{ बसते
	{ राखिती. स्त्री.	{ राखित्या	{ बसती. स्त्री.	{ बसत्या
	{ राखिते. न.	{ राखितो	{ बसते. न.	{ बसतो

+ कर्मणि व भावीं रूपे.

वर्तमानकाल (कश्चित्त मात्र)

	ए. व.	ब. व.	ए. व.	ब. व.
प्र. पु.	+	+	+	+
द्वि. पु.	राखिजेसी	+	+	+
तृ. पु.	राखिजे	राखिजेती	बसिजे	+

भूतकाल.

प्र. पु.	{ राखिलो. पु.*	{ राखिलो	(हीं कर्मणि रूपे अकर्मक
	{ राखिले. स्त्री.*		धातुंस संभवत नाहींत. ला-
द्वि. पु.	{ राखिलास. पु.*	+	प्रथयांत अकर्मक धातूचीं रूपे
	{ राखिलीस. स्त्री.*		कर्तरी असतात तीं वर लिहि-
			लींच आहेत.)

+ सकर्मक धातूचीं मात्र कर्मणि रूपे होतात व अकर्मकाचीं भावीं मात्र होतात. भावीं रूपे सर्वकाल तृतीयपुरुषीं व एकवचनीं मात्र असतात.

* हीं रूपे प्रायः कश्चित्त आढळतात.

तृ. पु.	{	राखिला. पु.	राखिले
		राखिली. स्त्री.	राखिल्या
		राखिलें. न.	राखिलीं

भूतकाळचा दुसरा प्रकार.

(कवितेत मात्र)

प्र. पु.	{	राखिजेलों किं०	+ (हों कर्मणि रूपे अकर्मक धा- तुंस संभवत नाहीत. बसिजेले, बसियेले अशी तृतीयपुरुषी एक- वचनी मात्र भावी रूपे क्वचित् होतील)
		राखियेलों	
द्वि. पु.	{	राखिजेलास किंवा	+ बसियेले अशी तृतीयपुरुषी एक- वचनी मात्र भावी रूपे क्वचित् होतील)
		*राखियेलास	

तृ. पु.	{	राखिजेला किं.	राखिजेले	
		राखियेला. पु.	राखियेले	
		{	राखिजेली. किं.	राखिजेली
		{	राखियेली. स्त्री.	राखियेली
			राखिजेलें. किंवा	राखिजेलीं
			राखियेलें. न.	राखियेलीं

रीतिभूतकाळाची कर्मणिरूपे नाहीत.

भविष्यकाळ.

	ए. व.	ब. व.	ए. व.	ब. व.
प्र. पु.	+	+	+	+
द्वि. पु.	+	+	+	+
तृ. पु.	राखिजेल	राखिजतील.	बसिजेल.	+

* याप्रकारे ' राखियेला ' ' राखियेलें ' इ० अर्थाची रूपे आढळतात.

आज्ञार्थक.

प्र० पु०	+	+	+	+	
द्वि० पु०	+	+	+	+	
तृ० पु०	{	राखावा	राखावे	+	+
		राखावी	राखावा	+	+
		राखावें	राखावीं	वसावें	+

कांहीं अनियमित धातू.

वर दाखविल्याप्रमाणे प्रायः सर्व धातूंचीं रूपे होतात. परंतु कांहीं थोड्या धातूस तीं सर्व रूपे होतात, तरी त्यांपैकीं कित्येक रूपांच्या अर्थात किंवा योजनेत कांहीं विशेष आढळतो व कांहीं थोड्या धातूस कांहीं रूपे होत नाहीत; यास्तव त्या तसल्या धातूंचे विशेष निरूपण करणे आवश्यक आहे.

‘ हो ’ धातूस वर सांगितलेल्या सर्व प्रकारचीं रूपे होतात; परंतु त्याच्या कांहीं रूपांस इतर धातूंचा त्या प्रकारच्या रूपांपेक्षां निराळाही अर्थ आहे. तसेच कवितेतील वर्तमानकाळचीं त्या धातूंचीं रूपे यत्किंचित् बदलून त्यांचा साधारण बोलण्या लिहिण्याच्या भाषेतही वर्तमानकाळीं व इतर धातूप्रमाणे रीतिभूतकाळीं प्रयोग होतो, हे त्या धातूच्या पुढील रूपमालेवरून समजेल. ‘ हो ’ हा धातु संस्कृतांतलि ‘ भू ’ धातूवरून बालभाषेच्या द्वारे निघाला आहे, व त्याचा अर्थ कधी कधी उत्पत्ति व कधी कधी सत्ता (असणे) भसा होतो, हे सुज्ञ वाचणारांच्या ध्यानात असेलच.

‘ हो ’ धातु अकर्मक. कर्तरि रूपे.

कवितेतील वर्तमानकाळ		व्यवहारभाषेतील वर्तमानकाळ	
ए० व०	ब० व०	ए० व०	ब० व०
प्र. पु. होई	होऊं	होतों *	होतों
द्वि. पु. होसी	व्हां	होतोस	होतां
तृ. पु. होई	होती	होतो	होतात

व्यवहारभाषेतील दुसरा प्रकार.

वर्तमानकाळ		भूतकाळ	
प्र. पु. होय	होऊं	{	झालों †
द्वि. पु. होस	व्हा		झालास
तृ. पु. होय	होत		झाला
रीतिभूतकाळ		भविष्यकाळ	
ए० व	ब० व०	ए० व०	ब० व०
प्र. पु. होई	होऊं	होईन	होऊं

* स्त्रीलिंगी मी होतें, तूं होतीस, ती होती, त्या होत्या इत्यादि रूपे विस्तारभयास्तव दाखविलीं नाहींत. तीं वाचणारांनीं समजावीं.

† ‘ झालों ’ याची उपपत्ति कदाचित् अशी असेल असे वाटते, संस्कृतांत एका प्रकारचा भूतकाळ होतांना धातूस द्वित्व होतें. पचति (शि-जवती) भू० का० पपाच (शिजवता झाला) इ०. परंतु हें द्वित्व होतांना धातूस हकार असल्यास द्वित्वांतील प्रथम हकारास जकार होतो, जसे हरति (हरतो) भूतकाळ जहार (हरता झाला) इ०. त्याप्रमाणें ‘ हो ’ धातूतील हकारास द्वित्व होऊन व पहिल्या हकाराचा जकार होऊन ‘ जहाला ’ असे भूतकाळाचें रूप झालें असावें व ‘ ज ’ व ‘ ह ’ एकत्र होऊन ‘ जहाला ’ याचें ‘ झाला ’ असे रूप झालें असावें ही उपपत्ति अंमळ क्लिष्ट वाटते. परंतु ही-पेक्षा दुसरी विशेष सुगम सांपडे तीपर्यंत ही मानणें घरें दिसतें. जा-हला, जहाला अशीं रूपे कवितेत व जुन्या लेखांतून पुष्कळदां आढळतात.

द्वि. पु. होस	व्हा	होशील	व्हाल
तृ. पु. होई	होत	होईल	होतील
आज्ञार्थ			संकेतार्थ

ए० व०	ब० व०	ए० व०	ब० व०
प्र. पु. होऊं	होऊं	होतों	होतों
द्वि. पु. हो	व्हा	होतास	होतां
तृ. पु. होओ	होवोत	होता	होते

या खेरीज भविष्यकाळची दुसऱ्या प्रकारची ' होणार ' इत्यादि रूपे, भावी वर्तमानकाळी ' होईजे ' हे रूप व भावी व कर्तारि ' व्हावा ', ' व्हावे ' इत्यादि आज्ञार्थ रूपे जाणावीं.

या वरील रूपमालिकेत होय, होत इत्यादि व्यवहार भाषेत चालू वर्तमानकाळाची रूपे इतर धातूपेक्षा अधिक आहेत. आतां होय, होत इत्यादि रूपे ' हो ' धातूची आहेत, दादोबांनीं वगैरे लिहिल्याप्रमाणे ' अस ' धातूची नव्हेत, याविषयीं सविस्तर प्रतिपादन दुसऱ्या निबंधांत केले असल्यामुळे ते येथे द्विरुक्ति करण्याची गरज नाही. तसेच या धातूच्या संकेतार्थक रूपांस तो अर्थ असून त्यांचा दुसऱ्या अर्थी म्हणजे ' आहे ' या धातूचा भूतकाळ दाखविण्याविषयी प्रयोग होतो. याप्रमाणे ' अस ' धातूविषयीं हा विशेष आहे. त्या धातूची रूपे येणेप्रमाणे होतात.

अकर्मक ' अस ' धातु.

कवितेतील	वर्तमानकाळ	व्यवहारभाषेतील	वर्तमानकाळ
ए० व०	ब० व०	ए० व०	ब० व०
प्र. पु. असे	असूं	असतो	असतो
द्वि. पु. असती	असा	असतोस	असतां
तृ. पु. असे	असती	असतो	असतात

	रीतिभूतकाळ		व्यवहारांतील भूतकाळ	
	ए० व०	ब० व०	ए० व०	ब० व०
प्र. पु.	असैं	असूं	असलौ	असलौ
द्वि. पु.	असस	असा	असलास	असलां
तृ. पु.	असे	अस	असला	असले
	भविष्यकाळ		आज्ञार्थ	
	ए० व०	ब० व०	ए० व०	ब० व०
प्र. पु.	असेन	असूं	असूं	असूं
द्वि. पु.	असतील	असाल	अस	असा
तृ. पु.	असेल	असतील	असो	असोत
	संकेतार्थ		आज्ञार्थ दुसरा प्रकार	
	ए. व.	ब. व.	ए. व.	ब. व.
प्र. पु.	असतौ	असतौ	असावा	—
द्वि. पु.	असतास	असतां	असावास	—
तृ. पु.	असता	असते	असावा	असावे

वरील सर्व रूपांत या धातूचा अर्थ एकसारखा नाही. कवितेंत कितीएक ठिकाणी या धातूचा अर्थ 'आहे' या क्रियापदाच्या अर्थाशी अभिन्न असतो; जसे:—

'त्वत्तात ऊर्ध्वरेता कण्व, तयाची सुता कशी बोल,
हा पौरव दुष्यंत त्वद्दृत्ताकर्णनीं असे लोल'

'हितशत्रु निकट न बरा जा त्यां प्रति दायित जे तुला असती.'
मोरोपंत.

—वरील आर्थांत 'असे' व 'असती' यांचा अर्थ 'आहे' व 'आहेत' असा आहे. परंतु व्यवहार भाषेतील वर्तमानकाळाच्या रूपांत 'अस' धातूचा अर्थ केवळ अस्तित्व असत नाही, तर

वारंवार असणें किंवा एकसारखें कांहीं काळ असणें असा त्या धा-
तूचा अर्थ असतो. ' तो देवळांत असतो, व ' तो देवळांत आहे ',
या दोन वाक्यांतील अर्थ निरानिराळे आहेत. देवळांत क्षणभर
असला किंवा एक वेळ असला तर ' देवळांत आहे ' असा प्रयोग
होतो; परंतु ' देवळांत असतो ' असा प्रयोग व्हावयास देवळांत
वारंवार किंवा कांहीं काळपर्यंत असले पाहिजे. ' असतो ' इत्या-
दि रूपांपासून नियमानें रीतीचा बोध होतो; ' आहे ' इत्यादि रूपां-
पासून तो बोध होत नाही. जसे " रामा आपल्या वर्गांत पहिला
असतो, आज मात्र दहावा आहे " येथे ' अस ' धातूने रीतीचा बोध
होतो व ' आहे ' शब्दाने केवळ अस्तित्व मात्र दाखविले जाते,
हे स्पष्ट आहे.

ला-प्रत्ययान्त असला, असले, असलास इत्यादि रूपांचा ला-
प्रत्ययान्त इतर धातूंच्या रूपांप्रमाणे स्वतंत्रपणे प्रयोग होत नाही;
तर त्यापुढे सर्वकाळ ' तर ' ' म्हणजे, ' ' तरी ' इत्यादि उभ-
यान्वयी अव्ययांचा प्रयोग असून, दुसरे वाक्य असते. ' तो गेला, '
' पाऊस पडला, ' ' त्याने पत्र लिहिले ' इत्यादि वाक्यांत गेला, पड-
ला, लिहिले, या ला-प्रत्ययान्त रूपांचा जसा स्वतंत्र प्रयोग झाला
आहे, म्हणजे तद्घटित वाक्ये जशी प्रधान आहेत, तशी ' रामा
असला, ' ' थंडी असली ' इत्यादि असला, असली इत्यादि श-
ब्दघटितवाक्ये प्रधान असत नाहीत; तर ती सर्वकाळ गौण
असतात; जसे, ' रामा असला तर माझे काम होईल; ' ' थंडी
असली म्हणजे तो बाहेर पडत नाही, ' ' या दिवसांत विद्या अ-
सली तरी वशिला पाहिजे, ' इत्यादि.

असला, असली इत्यादि ला-प्रत्ययांत जी क्रियापदे तद्घ-
टित वाक्ये व असता, असती इत्यादि संकेतार्थक रूपांनी घटित

वाक्ये या दोहोंमध्ये 'तर,' 'तरी,' 'म्हणजे,' इत्यादि उभयान्वयी अव्य-
यांचा प्रयोग अवश्यक असतो व एक 'क्रिया' दुसऱ्या क्रियेच्या
आधीन आहे असा बोध होतो खरा; तथापि पहिल्या प्रकारच्या
वाक्यांत एक क्रिया दुसऱ्या क्रियेचा आधीन आहे इतकाच अर्थ
असतो, व दुसऱ्या प्रकारच्या वाक्यांत वर सांगितलेला अर्थ असून
त्या क्रिया घडल्या नाहीत इतका अधिक अर्थ भासतो. जसे
" पैसा असला म्हणजे सर्व जिन्नस मिळतात, " या वाक्यांत सर्व
मिळणे ही क्रिया पैसा असणे या क्रियेच्या आधीन आहे, इतकाच
बोध होतो; परंतु " पैसा असता तर सर्व जिन्नस मिळते " या
वाक्यांत दुसरी गोष्ट पहिलीच्या आधीन होती असा बोध होऊन
त्या दोन्ही नव्हत्या असा अधिक अर्थ भासतो.

या धातूविषयी आणखी एक विशेष आहे की, क्रिया घडली-
की नाही असा संशय दाखविणे असल्यास भूतकाळीही भविष्यका-
ळाच्या रूपांचा प्रयोग होतो. जसे ' दहा वर्षांपूर्वी तो मोठा श्रीमंत
असेल, परंतु आज त्याजवळ कवडी सुद्धा नाही. ' येथे भूतकाळ-
ची क्रिया दाखवावयाची असूनही भविष्यकाळच्या क्रियापदाचा प्रयो-
ग केला आहे. याच रूपांस कोणी कोणी संशयार्थक
रूपे म्हणतात.

' आहे ' धातूविषयी.

संस्कृतांतील ' अस ' धातूपासून मराठीत दोन धातू आले
आहेत;—एक ' अस ' व दुसरा ' आहे. ' आहे हा धातू अस
धातूच्या संस्कृतांतील कोणत्या रूपापासून निघाला हे दुसऱ्या नि-
बंधांत सविस्तर सांगितले आहे, यास्तव ते येथे पुनः सांगण्याची
गरज नाही. वास्तविक पाहतां या धातूच्या वर्तमानकाळाची मात्र

रूपे आहेत. इतर काळांची व अर्थांची रूपे दुसऱ्या धातूंची घेतली आहेत.

‘ आहे ’ धातूचा वर्तमानकाळ.

	ए. व.	ब. व.
प्र. पु.	आहे	आहो
द्वि. पु.	आहेस	आहां
तृ. पु.	आहे	आहेत.

या धातूच्या भूतकाळांची पुढील रूपे लिहितातः—

	ए. व.	ब. व.
प्र. पु.	होतो	होतो
द्वि. पु.	होतास	होतां
तृ. पु.	होता	होते.

परंतु ही वरील रूपे ‘ आहे ’ धातूतून निघत नाहीत; तर ती वास्तविक पाहतां ‘ हो ’ धातूची संकेतार्थकरूपे आहेत, व त्या अर्थां त्यांचा प्रयोगही होतो. जसे, “ रामचंद्रपंत जर त्याचा वकील होता तर त्याचा मोकदमा न बुडता ” इ०.

‘ आहे ’ धातूस भविष्यकाळ व रीतिभूतकाळ आज्ञार्थ संकेतार्थ यांची स्वतंत्र रूपे नसल्यामुळे ‘ अस ’ धातूची त्या काळांची व अर्थांची रूपे योजतात; जसे,—‘ तो असेल, असे, असो, असला, ’ इत्यादि.

‘ आहे ’ धातूस निषेधार्थक ‘ न ’ हे अव्यय लागतांना तो नकार अकाराशी संधि पावतो; व हकारापुढील एकाराचा ईकार होतो. वास्तविक पाहतां मूळचा ईकारच आहे. या निषेधक रूपांत प्रथम व द्वितीयपुरुषांच्या बहुवचनीं ‘ ओ ’ व ‘ आ ’ हे प्रत्यय न होतां ‘ ई ’ प्रत्ययच होतो; जसे,—

	ए. व.	ब. व.
प्र. पु.	नाहीं	नाहीं
द्वि. पु.	नाहींस	नाहीं
तृ. पु.	नाहीं	नाहींत.

‘आहे’ धातूच्या अर्थी जसा स्थलविशेषी होय, होत इत्यादि रूपे यांचा प्रयोग होतो, त्याप्रमाणे नकारयुक्त ‘अस’ धातूचा प्रयोग कर्तव्य असतां स्थलविशेषी नव्हे, नव्हेत हीं रूपे योजितात. तीं रूपे येणेंप्रमाणे—

	ए० व०	ब० व०
प्र. पु.	नव्हे	नव्हे
द्वि. पु.	नव्हेस किंवा नव्हस	नव्हा
तृ. पु.	नव्हे	नव्हेत किंवा नव्हत.

हीं रूपे ‘हो’ धातूंतून निघालीं आहेत; त्या धातूस द्वितीयपुरुषाचे बहुवचनाचा प्रत्यय ‘आ’ लागतांना होचा ‘हु’ होऊन त्याशीं आचा संधि होऊन त्यापुढे अकर्मक धातूस लागणारे आख्यात प्रत्यय लागून व त्याच्या उकाराशीं संधि होऊन नहु + ए = नव्हे, नहु + एत = नव्हेत, इत्यादि रूपे झालीं आहेत.

होता, होते, होतास, इत्यादि जीं ‘आहे’ धातूच्या भूतकाळीं रूपे योजतात, त्यांस मार्गे ‘न’ हें अव्यय लागलें असतां ‘हो’ चा ‘व्ह’ होऊन त्यास ‘ता,’ ‘तात,’ वगैरे प्रत्यय लागतात; बसे;—

	ए. व.	ब. व.
प्र. पु.	नव्हतो	नव्हतो
द्वि. पु.	नव्हतास	नव्हता
तृ. पु.	नव्हता	नव्हते.

ज्या धातूस मार्गे सांगितलेलीं सर्व रूपे असत नाहींत त्यांस अपूर्णधातू म्हणतात. जसे, ' आहे ' धतू; या धातूस वास्तविक पाहतां वर्तमानकाळाचीं मात्र रूपे आहेत, हे वर दाखविलेच आहे.

' नको ' हा धातूही याच प्रकारचा आहे. हा धातू कोणत्या धातूपासून किंवा शब्दापासून निघाला आहे हे आज कळत नाहीं. यापुढे कोण शोधक विद्वान् पुरुष याचा शोध लावील तो लावो.

‘ नको धातूचीं रूपे.

वर्तमानकाळ.

ए. व.	ब. व.
प्र. पु. नको	नको
द्वि. पु. नकोस	नका किंवा नको
तृ. पु. नको	नकोत

या धातूचा प्रयोग स्वतंत्रपणे वर्तमानकाळीं मात्र होतो; इतर काळीं किंवा कोणत्याही अर्थी होत नाहीं. आज्ञार्थी याचा प्रयोग होतो, परंतु इतर धातूचीं ' ऊं ' प्रत्ययांत अव्यये मार्गे असतांना मात्र होतो, स्वतंत्रपणे होत नाहीं. व तो प्रयोग केवळ द्वितीय-पुरुषीं मात्र होतो. इतर पुरुषीं होत नाहीं. जसे;—' तूं करूं नको, ' ' तुम्ही करूं नका. ' इ०.

' पाहिजे ' हा स्वतंत्र धातु मानून त्यास अपूर्णधातु कोणी गणतात. परंतु वास्तविक पाहतां ' पाहिजे ' हे ' पाह ' धातूचे कर्मणि रूप आहे, हे मागील एका निबंधांत उपपादन करून दाखविले आहे.

' जा ' धातु वास्तविक पाहतां अपूर्ण धातूंतच गणला पाहिजे, कारण त्यास व्यवहारिक भूतकाळचीं रूपे नाहींत. गेला, गेले, गेलास, इत्यादि रूपे जीं आहेत तीं खरोखरी ' जा ' धातूचीं नव्हे

त; तर ' गम् ' (जाणें) धातूचें कृदंत जें ' गत, ' त्यापासून तीं निघालीं आहेत व ' जा ' धातु संस्कृत ' या (जाणें) ' धातूपासून यकारास जकार होऊन झाला आहे. ही गोष्ट मागील एका निबंधांत दर्शविलीच आहे.

निबंध १७.

संयुक्तकाल.

मागील निबंधांत जीं क्रियापदांचीं रूपे सांगितलीं यांत कांहीं वास्तविक क्रियापदे आहेत, म्हणजे संस्कृतांतील मूळच्या क्रियापदांपासून निघालीं आहेत; व कितीएक मूळचीं धातुसाधित विशेषणे, ज्यांस संस्कृत व्याकरणांत कृदंतरूपे म्हणतात, तीं असून त्यांचा क्रियापदांप्रमाणे प्रयोग होतो. आतां पहिल्या प्रकारचीं रूपे कोणतीं व दुसऱ्या प्रकारचीं रूपे कोणतीं हे त्या त्या रूपांचे प्रतिपादन करतांना मागे दर्शविलेच आहे.

दुसऱ्या प्रकारच्या रूपांचा कधीं कधीं स्वतंत्र प्रयोग होतो व कधीं कधीं त्यांपुढे दुसऱ्या क्रियापदांचा प्रयोग होतो. जसे,—

“ तौ नंदयशोदा बोलत । ‘ मथुरोसि नेतां कृष्णनाथ
तेचि क्षणीं आमुचा प्राणान्त । होईल जाण, अक्रूरा ’ ”—

श्रीधर.

‘ उदकीं क्रीडत होत्या, त्यांचीं वस्त्रे सरस्तटीं होती. ’

मोरोपंत.

प्रथम पद्यांत ' बोलत ' हे स्वतंत्र क्रियापद आहे व दुसऱ्यांत ' क्रीडत ' या पुढे ' होत्या ' हे जोडले आहे. या दुसऱ्या प्रकारच्या रूपांस कोणी कोणी संयुक्त क्रियापदे म्हणतात.

अत किंवा इत, ता, ला, णार, वा, हे प्रत्यय धातूंस लागून
र्नी बसत, करीत, बसता, बसला, बसणार, बसावा, करावा इत्यादि
धातुसाधित विशेषणें होतात, त्यांपुढें दुसरीं क्रियापदांचीं रूपें ला-
गून हीं संयुक्त क्रियापदे होतात.

संयुक्त क्रियापदे होतांना कोणत्या धातुसाधित विशेषणापुढें
कोणत्या धातूंचीं कोणतीं रूपें लागतात त्याविषयीं जे नियम आ-
ढळतात ते येणेंप्रमाणें:—

‘ अस ’ किंवा ‘ इत, ’ ‘ ला ’ व ‘ णार ’ हे प्रत्यय लागून
ज्ञालेल्या धातुसाधितांपुढें ‘ अस ’ धातूंचीं सर्व रूपें लागून संयुक्त
क्रियापदे होतात; जसें, ‘ बसत असतो, ’ ‘ बसला असतो, ’
‘ बसणार असतो, ’ ‘ बसत असावा, ’ ‘ बसत असता, ’ ‘ बस-
ला असता ’ इ०.

हेच प्रत्यय लागून ज्ञालेल्या धातुसाधितांपुढें ‘ आहे ’
व ‘ होता ’ हीं क्रियापदे सर्व पुरुषीं व सर्व वचनीं लागून संयुक्त
क्रियापदे होतात; जसें, ‘ करीत आहे, ’ ‘ करीत होता, ’ ‘ कर-
णार आहे, ’ ‘ केला आहे, ’ इ०.

‘ ता ’ लागून ज्ञालेल्या धातुसाधितांपुढें ‘ हो ’ धातूच्या भूत-
काळाचीं ज्ञाला, ज्ञाले, ज्ञालास इत्यादि रूपें मात्र लागतात; जसें,
‘ बसता ज्ञाला, ’ ‘ बसते ज्ञाले, ’ इ०. ‘ ला ’ व ‘ ता ’ प्रत्यय
लागून ज्ञालेलीं धातुसाधितें लिंगभेदानें व वचनभेदानें भिन्न हो-
तात; जसें, ‘ केला आहे, ’ ‘ केले आहेत, ’ ‘ केली आहे, ’
‘ केल्या आहेत, ’ ‘ करिता ज्ञाला, ’ ‘ करिती ज्ञाली, ’ ‘ करिते
ज्ञाले, ’ ‘ करित्या ज्ञाल्या, ’ इ०. कधीं कधीं हीं धातुसाधितें पुरु-
ष भेदानेंही बदलतात. त्याविषयीं असा नियम दिसतो कीं, द्वितीय-
पुरुषीं एकवचनीं संयुक्त क्रियापदांतील पूर्ववियवरूप धातुसाधितांस

पुरुषप्रत्यय जो 'स' तो लागत नाही. जसे, 'तं निजला आहेस,' 'निजला होतास,' 'करिता झालास' अशीं रूपे होतात; 'निजलास आहेस,' 'निजलास होतास,' 'करितास झालास' अशीं रूपे होत नाहीत. परंतु द्वितीयपुरुषी बहुवचनीं त्या रूपांस मर्जी असल्यास पुरुषप्रत्यय लावतात; नसल्यास लावीत नाहीत; जसे,—

तुम्ही निजलां होतां किंवा	निजले होतां
तुम्ही बसलां आहां "	बसले आहां
तुम्ही करिता झालां "	करिते झालां
मी निजलों होतो "	निजला होतो
आम्ही निजलों होतो "	निजले होतो
मी करितों झालों	करिता झालों
आम्ही करितों झालों "	करिते झालों

इ०.

इ०.

'वा' प्रत्यय जोडून झालेल्या धातुसाधितापुढें मुख्यत्वेकरून 'लाग' धातूचीं रूपे जोडून संयुक्त क्रियापदे होतात; 'करावा लागतो,' 'करावा लागला,' 'करावा लागेल' 'करावा लागता,' इ०. वा-प्रत्ययान्त धातुसाधिते लिंगभेदानें व वचनभेदानें बदलत असल्यामुळे तीं धातुसाधिते संयुक्त क्रियापदांचा पूर्वावयव असतांही तशींच बदलतात. जसे,— 'आंवा आणावा लागला,' 'भाजी आणावी लागली,' 'आंवे आणावे लागले,' 'भाज्या आणाव्या लागल्या;' इ०.

'तो,' 'तात' इत्यादि प्रत्यय धातूंस लागून जीं वर्तमानकालचीं क्रियापदे होतात त्यांस 'आहे' धातूचीं रूपे लागून कधीं कधीं संयुक्त क्रियापदे होतात. त्यांत द्वितीयपुरुषी एकवचनीं मात्र

पूर्वावयवास पुरुषप्रत्यय जो ' स ' तो लागत नाही; वंकींच्या ठि-
काणीं दोन्ही अवयवांस पुरुष प्रत्यय लागतात. जसे,.....

मी करितो आहे	आम्ही करितो आहो.
तू करितो आहेस.	तुम्ही करितां आहां
तो करितो आहे	ते करितात आहेत.

—कधी कधी आहेच्या रूपांतील आकाराचा लोप करून

मी करितोहें	आम्ही करितोहो
तू करितोहेस	तुम्ही करिताहां
तो करितोहे	ते करिताहेत

अशीही रूपे आढळतात.*

' इत ' किंवा ' अत ' प्रत्यय लागून होणाऱ्या धातुसाधितांस केवळ ' अस, ' ' हो ' व ' आहे, ' याच धातूंचीं रूपे लागतात असे नाही, तर त्या धातुसाधितांपुढे आणखीही कितीएक धातूंचीं रूपे लागून संयुक्त क्रियापदे होतात; जसे, ' खेळत बसला, ' ' हंसत बोलतो, ' ' करीत जाईल, ' ' रडत चालला, ' इत्यादि. आतां कोणी असे म्हणतील कीं, ' खेळत बसला, ' ' हंसत बोलतो, ' इत्यादि उदाहरणांत ' खेळत बसला, ' व ' हंसत बोलतो ' हीं संयुक्त क्रियापदे नव्हत, तर बसला व बोलतो हीं शुद्ध क्रियापदे होत. व ' खेळत ' व ' हंसत ' हीं क्रियाविशेषणे होत. तर या शंकेवर इतकेच उत्तर आहे कीं, वरील वाक्यांत जर तसे व्याकरण केले, तर ' करीत आहे, ' ' बसत होता ' इत्यादि उदाहरणांत हीं संयुक्त क्रियापदे न मानतां, ' आहे '

* चालू माधेंतला लिंगभेदानें फिरणारा जो वर्तमानकाळ. सार्चीं रूपे या संयुक्त काळांतील दोन भागांचें संमेलन होऊन झाला आहे, हें मार्मिकांच्या द्बेन्हांच लक्षांत येईल. प्र० क०.

‘ होता ’ ही शुद्ध क्रियापदे मानून ‘ करीत ’ ‘ बसत ’ ही क्रियाविशेषणे मानावी लागतील. व त्या पक्षां संयुक्त क्रियापदे मानण्याची मुळीच गरज उरणार नाही. तेव्हां ‘ करीत आहे, ’ ‘ बसला होता ’ इत्यादि रूपांस जर संयुक्त क्रियापदे मानावयाची, तर त्याच युक्तीने ‘ रडत बसला, ’ ‘ हंसत बोलतो, ’ या रूपांसही संयुक्त क्रियापदे मानणे अवश्य आहे असे आम्हांस दिसते.

कधी कधी ला-प्रत्ययान्त धातुसाधितापुढे जा-धातूची रूपे लागून संयुक्त क्रियापदे होतात; जसे, ‘ तो मजकूर बोलला गेला, ’ ‘ ती गोष्ट केली जाईल ’ इत्यादि.

कधी कधी दोन धातुसाधितांपुढे क्रियापद लागून संयुक्त क्रियापदे होतात; जसे, ‘ वाचीत बसला आहे, ’ ‘ खेळत चालला होता, ’ इत्यादि.

संयुक्त क्रियापदांची रूपे एकंदर २९ आहेत त्यांत केवळ काळाच्यासंबंधाने २० आहेत व काळाच्या आणि अर्थाच्यासंबंधाने ९ आहेत. संयुक्त क्रियापदांत दोन अवयव असतात. त्यांतील पूर्वावयव धातुसाधित विशेषण असते व उत्तरावयव धातुसाधित किंवा आख्यातप्रत्ययान्त क्रियापद असते. दोन्ही अवयवांत काळाचा बोध प्रायः असतो; काळाचा नसला तरी अर्थाचा तरी असतोच. तेव्हां संयुक्त क्रियापदांतील दोन अवयव दोन निराळे काळ दाखवीत असले म्हणजे ते क्रियापद कोणत्या काळचे गणवे याविषयी विचार आहे. दादोबांनी कधी कधी पूर्वावयवाने दाखविलेल्या काळांत ते गणले आहे, व कधी कधी उत्तरावयवाने दाखविलेल्या काळांत गणले आहे. जसे, ‘ बसला आहे ’ व ‘ बनणार होता ’ या दोन रूपांतील पहिल्या

रूपांत पूर्वावयव जरी भूतकाळ व उत्तरावयव वर्तमानकाळ दाख-
वितो, व दुसऱ्या रूपांत पूर्वावयव भविष्यकाळ दाखवितो व उ-
त्तरावयव मात्र भूतकाळ दाखवितो, तरी दोन्ही रूपे भूतकाळांतच
गणली आहेत. आम्हांस वाटते की, उत्तरावयवांत जो काळ
किंवा अर्थ भासत असेल त्या काळांत किंवा अर्थांत ते संयुक्त-
क्रियापद गणावे ह्मणजे चांगला अनुगम होतो, व अशा व्यव-
स्थेने संयुक्त क्रियापदे लक्षांत ठेवण्यासही सोपी पडतील. तसेच,
संयुक्त क्रियापदांस जुन्या व्याकरणांत काळाच्यासंबंधाने जी नांवे
दिली आहेत ती एका रीतीने दिली नाहीत. जसे, ' निजला
आहे ' या रूपास वर्तमानभूत असे नांव दिले आहे. व ' नि-
जणार होता ' या रूपास भविष्यभूत असे नांव दिले आहे. यांत
भविष्यभूत हे नांव बरोबर आहे. कारण ' निजणार होता ' या
रूपांत पूर्वावयव भविष्यकाळ दाखवितो व उत्तरावयव भूतकाळ
दाखवितो. परंतु ' निजला आहे ' या रूपास वर्तमानभूत
हे नांव बरोबर नाही. कारण, तेथे पूर्वावयवाने वर्तमानकाळ
भासत नाही व उत्तरावयवाने भूतकाळ भासत नाही; तर ते
अवयव उलटे काळ दाखवितात, यास्तव त्या रूपास भूतवर्तमान
हे नांव योग्य आहे.

वरील व्यवस्थेप्रमाणे वर्तमानकाळाचा बोध ज्यांच्या दुसऱ्या
अवयवापासून होतो अशी संयुक्त क्रियापदांची रूपे सात आहेत;
यांची उदाहरणे येणेप्रमाणे:—

तो निजतो आहे	वर्तमानवर्तमान
„ निजत आहे	वर्तमानवर्तमान
„ निजला आहे	भूतवर्तमान
„ निजणार आहे	भविष्यवर्तमान

तो निजत असतो.

„ निजला असतो

„ निजणार असतो

वर्तमानवर्तमान दुसरा प्र०

भूतवर्तमान दुसरा प्र०

भविष्यवर्तमान दु. प्र०

यांपैकी पहिल्या दोन रूपांस दादोबांनी अपूर्णवर्तमान असे नांव दिले आहे व ते नांव पूर्वावधाने दाखविलेली क्रिया पूर्ण झाली नाही असा बोध त्या संयुक्त क्रियापदांनी होत असल्यामुळे योग्य आहे; तथापि बाकीच्या रूपांस ज्या व्यवस्थेने नांव दिले आहेत, त्या व्यवस्थेच्या अनुरोधाने ती संज्ञा नसल्यामुळे आम्ही वर्तमानवर्तमान अशी नवीन संज्ञा केली आहे.

‘ निजला आहे ’ व ‘ निजणार आहे ’ या रूपांचा दादोबांनी लिहिल्याप्रमाणे यथानुक्रम भूतकाळांत व भविष्यकाळांत संग्रह न करितां वर्तमानकाळांत संग्रह करण्याचे कारण वर सांगितलेच आहे.

‘ निजला असतो ’ या रूपास दादोबांनी रीतिवर्तमान असे नांव दिले आहे; परंतु रीतीचा जो या स्थळी बोध होतो तो रीति-भूतकाळच्या रूपांप्रमाणे प्रत्ययांवरून होत नाही; तर ‘ अस ’ धातूच्या अर्थात रीति भासते हे मागील एका निबंधांत दाखविले आहे; व नवीन संज्ञा या संज्ञा देण्याच्या सामान्य व्यवस्थेस अनुसरून आहे, म्हणून ती दिली आहे.

संयुक्त क्रियापदांच्या भूतकाळाचीं रूपे.

तो निजत होता

वर्तमानभूत

—निजला होता

भूतभूत

—निजणार होता

भविष्यभूत

—निजता झाल्य

वर्तमानभूत २ प्र०

—निजत असे

वर्तमान रीतिभूत

तो निजला असे	भूत रीतिभूत
—निजणार असे	भविष्य रीतिभूत
—निजत असला	वर्तमानभूत ३ प्र०
—निजला असला	भूतभूत २ प्र०
—निजणार असला	भविष्यभूत २ प्र०

या रूपांतील कांहीं रूपांस जुन्या व्याकरणांत निराळ्या संज्ञा आहेत, त्या बदलून नवीं नांवे देण्याचा व जीं रूपें त्या व्याकरणांत नाहींत तीं तेथें घालण्याचा हेतु उघड असल्यामुळे तो सुज्ञ वाचणाराच्या ध्यानांत येईलच.

‘ निजला असतो ’ व ‘ निजणार असतो ’ हीं संयुक्त क्रियापदांचीं रूपें दादोकृत व्याकरणांत मुळींच नाहींत; परंतु तीं असणें योग्य वाटल्यावरून तीं येथें घातलीं आहेत.

संयुक्त क्रियापदाच्या भविष्यकाळाचीं रूपें.

तो निजत असेल	वर्तमानभविष्य.
—निजला असेल	भूतभविष्य.
—निजणार असेल	भविष्यभविष्य.

काळ व अर्थ यांच्यासंबंधानें संयुक्त क्रियापदांचीं रूपें येणें प्रमाणें होतातः—

विध्यर्थाचीं रूपें.

तो निजत असावा	वर्तमानविधि
—निजला असावा	भूतविधि
—निजणार असावा	भविष्यविधि
तो करावा लागतो	विधिवर्तमान

तो करावा लागला
—करावा लागेल

विधिभूत
विधिभाविष्य

संकेतार्थाचीं रूपें.

तो निजत असता
—निजला असता
—निजणार असता

वर्तमानसंकेत
भूतसंकेत
भाविष्यसंकेत

निजत नाही, निजला नाही, निजणार नाही, निजत नव्हता, निजला नव्हता, निजणार नव्हता, निजत नसला, इत्यादि संयुक्त क्रियापदांचींच रूपें समजावीं. जसे,—

निजत नाही	वर्तमानवर्तमान
निजला नाही	भूतवर्तमान
निजणार नाही	भाविष्यवर्तमान
निजत नव्हता	वर्तमानभूत
निजला नव्हता	भूतभूत
निजणार नव्हता	भाविष्यभूत

याचप्रमाणें इतर रूपेंही जाणावीं.

या संयुक्त क्रियापदांच्या रूपांच्या अर्थाविषयीं पुढें विचार करूं.

निबंध १८.

संयुक्त क्रियापदांचे अर्थ.

क्रियापदांच्या रूपांच्या अर्थाविषयीं कांहीं मनांत धरण्यासारख्या गोष्टी आहेत त्यांचा विचार करूं.

शुद्ध वर्तमानकाळ-करितो, जातो, वसतो, इत्यादि शुद्ध वर्तमानकाळाचीं रूपे त्या त्या क्रिया किंवा व्यापार सांप्रत घडत आहेत असा अर्थ दाखवितात, असें जुन्या व्याकरणांत लिहिलें असतें. परंतु तसा अर्थ त्या रूपांपासून कांहीं थोड्या ठिकाणीं मात्र होतो. ' इंग्रज सरकार हिंदुस्थानचें राज्य करते; ' ' लंडन शहर इंग्लंडांत आहे, ' इत्यादि उदाहरणांत क्रियापदांनीं दाखविलेल्या क्रिया सांप्रत घडत आहेत असा अर्थ होतो खरा; तथापि सामान्यतः पाहिले असतां या रूपांपासून त्या त्या क्रिया करण्याची कर्त्याची वहिवाट किंवा रीति किंवा स्वभाव आहे असा बोध होतो; त्या क्रिया बोलण्याच्या वेळेसच घडत आहेत असा नियमानें बोध होत नाही. जसे, ' शिपी अंगरखे शिवतो; ' ' गव्हरनर साहेब उन्हाळ्यांत महाबळेश्वरास रहातात; ' ' तो एकादशीस आळंदीस जातो; तो सावकार थोडे व्याज घेतो; ' ' लोखंड पाण्यांत बुडते; ' ' राघू माणसासारखा बोलतो; ' इत्यादि उदाहरणांतलीं क्रियापदे ते ते व्यापार सांप्रत घडत आहेत असा अर्थ दाखवीत नाहींत; तर ते करण्याची त्या त्या कर्त्याची रीत, वहिवाट किंवा स्वभाव आहे इतकाच बोध होतो. कधीं कधीं ती ती क्रिया करण्याच्या शक्तीचा बोध कर्तव्य असतांही शुद्ध वर्तमानकाळाचा प्रयोग करतात. जसे, ' तो आचारी स्वयंपाक चांगला करितो; ' ' तो जासूद एका दिवसांत चाळीस कोस चालतो; ' येथें ' आचार्यास चांगला स्वयंपाक करतां येतो ' व ' जासूदास एका दिवसांत चाळीस कोस चालतां येतें ' असा अर्थ आहे.

क्रिया भविष्यकार्त्वी घडणारी असली तरी ती घडण्याविषयी वक्त्याची खातरी असल्यास शुद्ध वर्तमानकाळाचा प्रयोग होतो. जसे,

मी उद्यां जातो; ' ' असा खर्च चालव्यास सहा महिन्यांनी त्याचें दिवाळें निघतें; ' इत्यादि.

कधीं कधीं क्रिया करण्याची इच्छा किंवा खुशी आहे, असा अर्थ विवक्षित असतां शुद्ध वर्तमानकाळ योजतात; ' जसें तो आपलें घर आज विकतो आहे, पण घेतो कोण? ' येथें विकतो म्हणजे ' विकण्यास खुशी आहे ' असा अर्थ होतो.

वर्तमानवर्तमान—वर्तमानकाळवाचक धातुसाधित व वर्तमानकाळां क्रियापद यांचा योग होऊन ही संयुक्त क्रियापदे उत्पन्न होतात; त्यांतील धातुसाधितरूप कर्तरि असून कर्त्याची धात्वर्थ व्यापाराचे ठायीं निमग्नता दाखवते. जसें, तो पाणी पीत आहे म्हणजे त्याचा पाणी पिण्याचा व्यापार चालू आहे.

भूतवर्तमान—भूतकाळवाचक धातुसाधितापुढे आहे व अस धातूची वर्तमानकाळां क्रियापदे लागून हीं रूपें होतात. धातुसाधितांतील धातु सकर्मक असल्यास तें प्रायः कर्मणि असतें व धातु अकर्मक असल्यास धातुसाधित कर्तरि असतें. धातुसाधित भूतकाळवाचक असल्यामुळे ती क्रिया भूतकाळां होऊन गेली असा बोध होतो; व पुढील मुख्य क्रियापद वर्तमानकाळां असतें, तें या क्रियेचा परिणाम वर्तमानकाळां आहे असा बोध करितें. जसें, ' मी काशीस गेलों आहे, ' येथें काशीस माझे जाणें भूतकाळां झालें व त्याचा परिणाम त्या शहराची माहिती किंवा त्या क्षेत्रास जाण्याचें पुण्य माझे ठायीं आहे, असा अर्थ होतो. ' हा गांव थोरल्या माधवरावांनीं इनाम दिला आहे. ' येथें इनाम देण्याचें फळ म्हणजे ज्यास इनाम दिलें त्याची सत्ता उपभोग वगैरे चालू आहेत. ' अहिल्याबाईनें पुष्कळ अन्नसत्रें घातलीं आहेत. ' येथें अन्नसत्रें हेंच फळ अद्यापि आहे, असा अर्थ होतो.

वाक्यांत गौण व प्रधान क्रियापदे ' तों, ' इतक्यांत, ' ' कीं, ' इत्यादि शब्दांनी जोडलीं असतां गौणक्रिया भूतकाळची किंवा भविष्यकाळाची असली तरी, ती वर्तमानवर्तमान किंवा भूतवर्तमान काळाच्या रूपांनीं कधीं कधीं दाखवितात. जसे, ' रामा घराबाहेर निघत आहे, तों मी गेलों; ' ' तूं गांवांत शिरत आहेस, तों गोविंदा तुला गांठाल; ' ' मी घरांत बसलों आहे, इतक्यांत बाहेर मोठी गर्दी झाली; ' ' परवां पहाटेस तूं निजला आहेस, इतक्यांत तो परत येईल; ' इत्यादि.

भविष्यवर्तमान—या संयुक्त क्रियापदांत भविष्यकाळदर्शक धातुसाधित व वर्तमानकाळदर्शक क्रियापद असते. धातुसाधित सर्वकाळ कर्तारि असते. धातुसाधितानें दाखविलेली क्रिया भविष्यकाळीं घडणारी असते, व त्या क्रियेचा वेत वर्तमानकाळीं आहे. असे संयुक्त क्रियापदाचा उत्तरावयव दाखवितो. जसे, ' तो गांवास जाणार आहे, ' म्हणजे गांवास जाण्याची क्रिया पुढे घडणारी असून तिचा वेत विद्यमान आहे, असा अर्थ होतो.

' असतो ' इत्यादि रूपांपासून रीतीचा बोध होतो म्हणून मार्गे एकदोन वेळां सांगितले आहेच. त्या रूपांमार्गे वर्तमानादि कालवाचक धातुसाधितें जोडून संयुक्त क्रियापदे केलीं असतां त्या त्या काळच्या क्रियेच्या रीतीचा बोध होतो. जसे, ' तो पुराण वाचीत असतो, ' म्हणजे पुराण वाचण्याची त्याची रीत आहे; ' तो सूर्योदयापूर्वीं जागा झाला असतो, ' म्हणजे सूर्योदयाच्या संबधानें भूतकाळची जी जागे होण्याची क्रिया, तिची त्यास रीत आहे; तसे, ' मी त्याच्या घरीं जातों तेव्हां तो जेवीत असतो, ' म्हणजे माझ्या जाण्याच्यासंबधानें भविष्यकाळची जी जेवणरूप क्रिया तीविषयी त्याची रीत आहे, असा अर्थ होतो.

वर्तमानभूत-या संयुक्त क्रियापदांत वर्तमानकाळवाचक धातु-साधित व भूतकाळचें सातुसाधित असे दोन अवयव असतात. त्यांत पहिला अवयव क्रियेचा चालूपणा दाखवितो व दुसरा अवयव भूतकाळ दाखवितो. जसे, 'मी गेलों तेव्हां तो जेवीत होता.' जेवें माझ्या जाण्याच्या वेळीं जेवणाची क्रिया चालू होती व वक्ता बोलत आहे त्या काळाच्यासंबंधानें ती भूतकाळची होती असा अर्थ होतो. क्रिया केवळ चालू आहे असा पूर्वावयवानें बोध होत असल्यामुळें ती क्रिया पूर्ण झाली नाहीं असा कधीं कधीं व्यंगार्थ होतो. जसे, 'तो जेवीत होता' या उदाहरणांत जेवणाची क्रिया पूर्ण झाली नव्हती असा बोध होतो. यावरून या संयुक्त पदास अपूर्णभूतकाळ असें नांव जुन्या व्याकरणांत दिलें आहे. परंतु सर्वत्र ही अपूर्वता भासतेच असा नियम नाहीं. जसे, 'तो दहा वर्षे इंग्रजी शिकत होता तेव्हां त्यास ती भाषा चांगली आली.' या उदाहरणांत शिकण्याची क्रिया पूर्ण झाली नाहीं असा अर्थ व्यंग होत नाहीं.

कधीं कधीं रीतिभूतकाळाच्या अर्थांही या संयुक्त क्रियापदाचा प्रयोग होतो. जसे, 'तो पांच वर्षे नित्य माझे घरीं येत होता.' इत्यादि.

कधीं कधीं क्रियेस वास्तविक आरंभ झाला नसला तरी ती आरंभाच्या रंगांत असली म्हणजे या संयुक्त क्रियापदाचा प्रयोग करितात. जसे, 'तो पडत होता पण नशीबानें सांवरला.' इत्यादि.

भूतभूत-या संयुक्त क्रियापदांतील पूर्वावयव जी क्रिया दाखवितो ती जुन्या एखाद्या भूतकालच्याही क्रियेच्यासंबंधानें भूतकाळची असते. 'मी गेलों तेव्हां रामा जेवला होता' जेवें भूतकाळ-

चें जें माझें जाणें त्याच्या पूर्वी रामाची जेवणाची क्रिया घडली होती, असा अर्थ होतो. केवळ भूतकाळाचा प्रयोग केला असता तो अर्थ भासत नाही. जसे, 'मी गेलों तेव्हां रामा जेवला' येथे रामाचें जेवणें भूतकाळचें खरें, परंतु माझ्या जाण्याच्या पूर्वी तें घडलें असा अर्थ होत नाही.

भविष्यभूत-या संयुक्त क्रियापदांतील पूर्वावयवानें दाखविलेली क्रिया बोलणारा जेव्हां बोलतो त्या वेळच्यासंबंधानें भूतकाळची असली तरी दुसऱ्या क्रियेच्यासंबंधानें भविष्यकाळची असते. जसे, 'मी रामाच्या घरून आलों तेव्हां तो बाहेर जाणार होता.' या ठिकाणी बोलणारा जेव्हां बोलला, त्या वेळेच्यासंबंधानें रामाच्या बाहेर जाण्याची क्रिया भूतकाळची असली, तरी ती बोलणाराच्या येण्याच्या मागून घडणारी असल्यामुळे त्या क्रियेच्यासंबंधानें भविष्यकाळची आहे; किंवा—

‘ भीष्म-द्रोण-विदुर-कृप-धृतराष्ट्र-सकर्ण जे शतभ्राते
खळ होते साधूंचा करणार बळें सभेंत बभ्राते. ’

मोरोपंत.

या आर्थेंत 'करणार होते' हें भविष्यभूतकाळाचें उदाहरण आहे. येथे 'बभ्रा करणें' ही क्रिया कवीच्या वर्णनकाळाच्या संबंधानें भूतकाळची आहे, व कौरवांनी पांडवांस आपल्या सभेंत आणिले, त्या वेळेच्यासंबंधानें भविष्यकाळची आहे, हें स्पष्ट आहे.

वरील आर्थेंवरून हेही सुज्ञ वाचणारांच्या ध्यानांत येईल, कीं संयुक्त क्रियापदाचे अवयव एकमेकांच्या सन्निध असण्याचा व्यावहारिक भाषेंत जरी नियम आहे, तरी कवी तो नियम कधीं कधीं मोडून दूसरीं पदे त्या अवयवांच्या मध्ये घालतात.

रीतिभूतकाळामध्ये वर्तमानरीतिभूत, भूतरीतिभूत व भविष्यरीतिभूत असे तीन भेद केले आहेत. त्या तीन प्रकारांतील धातुसाधिते जी क्रिया दाखवितात, ती बोलणाराच्या बोलण्याच्या वेळेच्यासंबंधाने भूतकाळची असून दुसऱ्या क्रियेच्यासंबंधाने यथाक्रम वर्तमानकाळची, भूतकाळची व भविष्यकाळची, म्हणजे त्या दुसऱ्या क्रियेच्या वेळी घडणारी, तिच्या पूर्वी घडणारी किंवा तिच्या मागून घडणारी असते. व त्या प्रकारच्या क्रियेच्या रीतीचा म्हणजे ती अनेक वेळ घडल्याचा बोध त्या रूपांपासून होतो. जसे, 'मी त्याच्या घरी जाई, तेव्हां तो खेळत असे.' येथे माझ्या जाण्याच्या वेळेस त्याचा खेळ चालला असे असा अर्थ होतो; 'तो येई तेव्हां त्याचे ताट वाढून ठेवले असे,' हे भूतरीतिभूतकाळाचे उदाहरण होय. येथे ताट वाढून ठेवण्याची क्रिया तो येण्यापूर्वी नेहमी घडे, असा बोध होतो. तसेच, 'मी त्याकडे जाई तेव्हां तेव्हां तो स्नान करणार असे,' म्हणजे माझ्या जाण्याच्या मागून त्याचे स्नान होणार असे, असा अर्थ होतो. हे भविष्यरीतिभूतकाळाचे उदाहरण होय.

संयुक्त क्रियापदांच्या बाकीच्या रूपांचे आतां विशेषेकरून विवरण करित नाही. कारण कितीएक रूपांच्या अर्थाविषयी जी वर फोड सविस्तर लिहिली आहे, तीवरून त्यांचे विवरण सुज्ञ वाचनारांस सहज करतां येईल असे वाटते.

निबंध १९.

अव्ययें.

भाषाघटक शब्दांचे मुख्य तीन वर्ग केले होते; १. प्रातिपदिके, २. क्रियापदे व ३. अव्ययें. त्यापैकी पहिल्या दोन वर्गांचे निरूप-

णं बन्धाच्च विस्ताराने मागल निबंधांत केलें. आतां तिसऱ्या वर्गाचा म्हणजे अव्ययांचा विचार करूं.

ज्यास व्यय म्हणजे विकार होत नाहीं त्या शब्दांस अव्यये म्हणतात. प्रातिपदिकें व क्रियापदें (किंवा वास्तविक पाहिलें असतां धातू) यांस विभक्तिरूप किंवा आख्यातरूप विकार होतो; परंतु, लवकर, मग, पुनः, अथवा, वाहवा, इत्यादि शब्दांस ते विकार घडत नाहींत, म्हणून त्यांस अव्यये किंवा अविकारी शब्द म्हणतात.

अव्ययांच्या वर्गांत घातलेले कितीएक शब्द मूळचे प्रातिपदिकांस विभक्तिप्रत्यय लागून झालेले आहेत; जसे, पाशीं, पासून, मागे, विषयीं इ०. तरी सांप्रत त्या शब्दांपासून साधारण लोकांस जो अर्थबोध होतो, तो प्रकृतिप्रत्ययभेद मनांत येऊन होत नाहीं, यास्तव त्यांस अव्यये मानिलीं आहेत. तसेच बुद्ध्या, जात्या, तस्मात् इ० प्राकृतांत येणारे संस्कृत शब्द मूळच्या भाषेत सविभक्तिक नामें किंवा सर्वनामें असले, तरी प्राकृतांत तीं अव्ययेच मानतात.

अव्ययांचे प्रकार चार करतात. १ क्रियाविशेषण अव्यये, २ शब्दयोगी अव्यये, ३ उभयान्वयी अव्यये आणि ४ केवळप्रयोगी अव्यये.

क्रियाविशेषण अव्यये—जिं अव्यये धात्वर्थाशीं किंवा विशेषणाशीं किंवा धात्वर्थान्वयी दुसऱ्या अन्वयाशीं अन्वय पावतात, त्यांस क्रियाविशेषण अशी पारिभाषिक संज्ञा देतात. उ० ' रामा जलद वाचतो ' जेथें जलद या अव्ययाचा अन्वय वाचतो या धातूच्या अर्थाशीं असल्यामुळे, व ' रामा फार उतावळा आहे ' येथें फार या अव्ययाचा अन्वय उतावळा या विशेष-

णापाशीं असल्यामुळे, व ' रामा अगदीं हळू बोलतो ' येथे बोलतो यांतील धातूशीं अन्वय पावणारें जें हळू हें अव्यय, त्याशीं अगदीं या अव्ययाचा अन्वय होत असल्यामुळे जलद, फार व अगदीं या शब्दांस क्रियाविशेषणें म्हणावें.

आतां ' जो शब्द लिंग व वचन यांच्या योगानें बदलत नाहीं ते अव्यय ' असें अव्ययाचें लक्षण घेतल्यास, सर्वच क्रियाविशेषणें अव्यये असतात असें म्हणतां येत नाहीं. कारण कितीएक शब्दांचा अन्वय धात्वर्थावर किंवा विशेषणांवर असतांही त्या शब्दांस लिंग व वचन यांच्या योगानें बदल होतो. जसें, ' रामानें श्लोक चांगला वाचला, ' ' वेणूनें चोळी चांगली शिवली, ' ' गोविंदानें श्लोक चांगले म्हटले, साक्या चांगल्या म्हटल्या, आणि पदें तर फारच चांगलीं गाइलीं, ' इत्यादि उदाहरणांत ' चांगला ' या शब्दाचा अन्वय धात्वर्थाकडे असतांही लिंगाच्या व वचनाच्या भेदानें त्याचीं रूपे फिरलीं आहेत. तसेंच ' तो मुलगा मोठा धीट आहे, ' ' ती मुलगी मोठी शहाणी आहे, ' ' ते मूल मोठें हट्टी आहे, ' ' ते मुलगे मोठे हुशार आहेत, ' ' त्या मुली मोठ्या चतुर आहेत, ' ' तीं मुले मोठीं उनाड आहेत. ' इत्यादि ठिकाणीं मोठा या शब्दाचा अन्वय धीट, शहाणी, हट्टी, हुशार, चतुर, उनाड या विशेषणांशीं आहे, तरी तो शब्द विशेष्याच्या लिंगाप्रमाणें व वचनाप्रमाणें बदलतो.

आतां क्रियाविशेषणें बदलतात, त्याविषयीं असा नियम दिसतो कीं, बदलणाऱ्या क्रियाविशेषणांचा अन्वय ज्या धातूच्या अर्थावर व्हावयाचा, तो धातू अकर्मक असल्यास कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें क्रियाविशेषणास विकार होतो; जसें, ' माझा पतंग चांगला उडतो, ' ' तुझी वावडी चांगली उडत नाहीं, '

‘ खेकडे उलटे चालतात,’ ‘ त्या दांड्या सरळ बसल्या नाहीत, तिरप्या बसल्या. ’ या ठिकाणी ‘ चांगला ’ ‘ चांगली ’ ‘ उलटे ’ व ‘ तिरप्या ’ ही क्रियाविशेषणे कर्त्याच्या अनुरोधाने आहेत.

धातू सकर्मक असल्यास विकारी क्रियाविशेषणे कर्माच्या लिंग-वचनाप्रमाणे बदलतात. जसे, ‘ त्याने श्लोक चांगले वाचले, दिंड्या चांगल्या वाचल्या, पदे चांगली वाचली; ’ इत्यादि.

काही धातू सकर्मक असूनही कर्माची विवक्षा नसतां अकर्मकाप्रमाणे त्यांचा प्रयोग होतो व त्यांची क्रियाविशेषणे कर्त्याच्या लिंग-वचनाप्रमाणे बदलतात. जसे, ‘ तो चांगला वाचतो, ’ ‘ ती चांगली शिवते; ’ परंतु तेच धातू सकर्मक करून कर्माचे उद्भावन केले असतां त्यांच्या क्रियाविशेषणांस कर्त्याचे लिंग व वचन न लागतां कर्माचे लिंग व वचन लागते; जसे ‘ तो आर्या चांगल्या वाचतो; ’ ‘ ती परकर चांगले शिवते; ’ इत्यादि.

कधी कधी कर्त्याच्या योगाने बदलणारे क्रियाविशेषण विकार पावते किंवा वक्त्याची इच्छा असल्यास नपुंसकलिंगी एकवचना होते. जसे, ‘ तो चांगला गातो (किंवा) चांगले गातो; ’ ‘ त्या मुली चांगल्या शिवतात (किंवा) चांगले शिवतात. ’ परंतु काही ठिकाणी असा विकल्प होत नाही. क्रियाविशेषणाचे रूप कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणे बदलावेच लागते. ‘माझा पतंग चांगला उडतो;’ ‘ तुझ्या वावड्या चांगल्या उडत नाहीत, ’ इत्यादि उदाहरणांत क्रियाविशेषणे नपुंसकलिंगी एकवचनां विकल्पाने होत नाहीत. तसेच सकर्मक धातूच्या कर्माचा उल्लेख असतां त्या धातूची विकारी विशेषणे कर्माच्या लिंगवचनाप्रमाणे फिरलीच पाहिजेत, ती वक्त्याचा विवक्षेने विकल्प करून नपुंसकलिंगी एकवचनां होत

नाहींत. जसे, ' ते मुलगे श्लोक चांगले वाचतात, ' ' त्या मुली चोळ्या चांगल्या शिवतात. ' येथे विकल्पे करून ' चांगले वाचतात, ' ' चांगले शिवतात ' असे प्रयोग होत नाहींत.

क्रियाविशेषणांत विकार व्हावयाचा तो आकारान्त जी क्रियाविशेषणे असतात त्यांस मात्र होतो; इतर स्वरान्त विशेषणांस जसा व्यवहारिक भाषेत विकार होत नाहीं तसा इतर स्वर ज्याच्या अंती आहेत, अशा क्रियाविशेषणांसही विकार होत नाहीं. जसे, ' तो मधुर बोलतो, ' ' ती सुंदर लिहिते, ' ' ते मधुर बोलतात, त्या सुंदर लिहितात, ' इत्यादि.

इतर शब्दांप्रमाणे क्रियाविशेषणे सिद्ध व साधित आहेत. फार, अगदी, पुनः, जलद इत्यादि सिद्ध क्रियाविशेषण अव्यये होत; व करून, करूं, करतां, जेथे, तेव्हां इत्यादि साधित क्रियाविशेषण अव्यये होत. परंतु त्यांच्या साधनिकेचा विचार येथे करित नाहीं; साधित शब्दांच्या निरूपणांत तो विचार करूं.

शब्दयोगी अव्यये.

जी अव्यये धातूचा अर्थ व प्रातिपदिके (नाम किंवा सर्वनाम) यांचा संबंध दाखवितात, त्यांस शब्दयोगी अव्यये म्हणावे; जसे, ' रामा झाडावर चढतो, ' ' तो मांडवाखाली बसला, ' ' गडी घोड्यापुढे धांवतो, ' ' तो देवळाकडे गेला. ' या वाक्यांत वर, खाली, पुढे, कडे ही अव्यये झाड, मांडव, घोडा, देऊळ या नामांचा व त्या त्या धात्वर्थाचा संबंध दाखवितात. म्हणून ही शब्दयोगी अव्यय होत.

शब्दयोगी अव्ययांचा अन्वय क्रियापदाशी होत असल्यामुळे धात्वर्थाशी अन्वय पावणे हे क्रियाविशेषणाचे लक्षण त्यांवरही येते वरें; तथापि क्रियाविशेषणापासून त्यांस भिन्न करणारा त्यांचा गुण

असा आहे, काँ तीं प्रातिपदिकाचा संबंध क्रियापदाशीं दाखवित
 भसतात व ज्या नामांस किंवा सर्वनामांस तीं लागतात त्यांस सामा-
 न्यरूप प्रायः होतें. आतां जेव्हां प्रातिपदिकांवांचून शब्दयोगी
 अव्ययांचा प्रयोग होतो, तेव्हां त्यास शब्दयोगी अव्यय म्हणत
 नाहोंत; तर क्रियाविशेषणच म्हणतात. ' पतंग वर उडाला, '
 ' तो मागे राहिला, ' ' खाली पडलेली फळे वेंच, ' इत्यादि वा-
 क्यांत 'वर, मागे, खाली या शब्दांस क्रियाविशेषणे म्हणतात.

वास्तविक पाहिले असतां विभक्तिप्रत्यय व शब्दयोगी अव्यये
 या दोहोंचेही वाक्यार्थ बोधाविषयी काम अगदीं सारखें आहे. दो-
 होंनींही प्रातिपदिकें व धातू यांच्यामधील संबंधाचा बोध होतो.
 तसेंच दोहोंच्या योगानें प्रातिपदिकांस व त्यांचीं विशेषणे आकारांत
 असल्यास त्या विशेषणांस सामान्यरूपें होतात. या अत्यंत साद-
 श्यामुळेच एक व्याकरण कर्ता ज्यांस विभक्तिप्रत्यय मानतो, त्यांस
 दुसरा शब्दयोगी अव्यये मानतो. असा गोंधळ होतो. असो.

शब्दयोगी अव्यय पुढें लागल्यानें प्रातिपदिकांस सामान्यरूप
 होण्याचे नियम व त्यांस विभक्तिप्रत्यय लागल्यानें सामान्यरूप हो-
 ण्याचे नियम एकच आहेत. यास्तव ते या ठिकाणीं पुनः सां-
 गण्याची गरज नाहीं.

विशेष प्रचारांतील शब्दयोगी अव्यये हीं होतः—वर, खाली,
 मागे, पुढें, जवळ, पार्शी, पासून, साठीं, करतां, मुळे, स्तव, कडे,
 वांचून, खेरीज, आड, आंत, शिवाय, मध्ये, मार्जी, विना, विणें,
 विण, विषयी, नंतर, पार, पर्यंत, प्रत, लागीं, बदल, पावेतो, इत्या-
 दि. यांपैकी कांहीं अव्यये मूळचे सविभक्तिक शब्द आहेत,
 विषयी, मध्ये, हीं तर उघडच सविभक्तिक नामें आहेत; पार्शी, व
 पासून, हीं कोणत्या शब्दांचीं सविभक्तिक रूपें आहेत हे पूर्वी सांगि-

तलेंच आहे. मार्गे व मार्जो, यांतील पहिला शब्द 'मार्ग' याचा व दुसरा ' मध्य ' याचा अपभ्रंश आहे. ' ध्य ' अक्षरास प्राकृतांत ' झ ' (किंवा ' ज ') होतो. जसे, वंध्या=वांझ; संध्या=सांज; इ०. त्याच नियमाने ' मध्य ' शब्दापासून ' माज ' शब्द होऊन त्यास सप्तमीचा ' ई ' प्रत्यय लागून ' मार्जो ' हा शब्द झाला आहे. याच नियमाने ' मध्यगृह ' यावरून ' माझघर ' हा शब्द निघतो. असो.

वरील अव्ययांपैकी ' पावेतो ' हे अव्यय वास्तविक पहातां ' पावे ' हे क्रियापद, व 'तो', हे शब्द मिळून झाले आहे. ' तळेगांव पावेतो मी तुमच्याबरोबर येतो. ' ' माघ पावेतो मी पुण्यांत आहे ' इत्यादि वाक्यांत ' पावे ' हे क्रियापद धरून अर्थही नीट जुळतो. ' तळेगांव पावे म्हणजे प्राप्त होई म्हणजे येई तो म्हणजे तंवर मी तुमच्याबरोबर येतो, ' तसेच ' माघ येई तंवर मी पुण्यांत आहे, ' असा अर्थ होय. आणि ' पावे ' हे क्रियापद असल्यामुळे ' तळेगांव ' व ' माघ ' या शब्दांस सामान्यरूपही झाले नाही. तसेच, ' पर्यंत ' शब्द पुढे लागला असताही कधी कधी मागच्या शब्दास सामान्यरूप करीत नाहीत. जसे, ' तो तळेगांव-पर्यंत मज बरोबर होता, ' ' थंडी माघ-पर्यंत असते. ' परंतु कधी कधी सामान्यरूप करून ' तो तळेगांवा-पर्यंत मजबरोबर होता, ' ' थंडी माघा-पर्यंत असते ' असेही प्रयोग होतात.

आतां ' पर्यंत ' शब्दाच्या योगी कधी सामान्यरूप होते व कधी होत नाही असा जो विकल्प सांगितला, तो अकारान्त शब्दांस मात्र लागू आहे. आकारान्त किंवा एकारान्त शब्द असल्यास त्यांस ' पर्यंत ' शब्दयोगी सामान्यरूप नियमाने होते. जसे, ' तो मजबरोबर राजवाड्यापर्यंत आला, ' ' मुंबईपासून पुण्यापर्य-

त सडक आहे, ' ' मी कृष्णेपासून नर्मदेपर्यंत देश पाहिला आहे; ' येथे ' राजवाडा-पर्यंत, ' ' पुणे-पर्यंत, ' ' नर्मदा-पर्यंत ' अशीं रूपे होत नाहींत.

अभिव्याप्तिवाचक किंवा परिमाणवाचक जें शब्दयोगीअव्यय ' भर ' तें पुढें लागलें असतां प्रातिपदिकास सामान्यरूप होत नाहीं. जसे, ' रात्रभर जागला; ' ' गांवभर फिरला; ' ' शेरभर गहूं; ' अशीं रूपे होतात; ' रात्रीभर; ' ' गांवाभर, ' ' शेराभर ' अशीं होत नाहींत. या शब्दयोगी अव्ययाविषयीं लक्ष्यांत आणण्यासारखा एक विशेष आहे. तो असा कीं, त्याचा प्रयोग नेहमीं एकवचनान्त प्रातिपदिकापुढेंच होतो, बहुवचनीं नामापुढें तें अव्यय लागत नाहीं. ' महिनाभर, ' ' वर्षभर ' असा प्रयोग होतो; ' दोन महिनेभर, ' ' तीन वर्षेभर ' असा होत नाहीं.

वर सांगितलेल्या कितीएक शब्दयोगी अव्ययांस ' उन ' प्रत्यय लगून साधित शब्दयोगी अव्यये होतात; तो प्रत्यय लागतांना अव्ययाच्या शेवटीं ' ई ' किंवा ' ए ' हे स्वर असल्यास ते नाहींसे होतात; जसे, ' वर, ' ' वरून; ' खालीं, ' ' खालून; ' ' मागे, ' ' मागून; ' ' पुढें, ' ' पुढून; ' इत्यादि.

जेव्हां, तेव्हां, आज, काल, उद्यां, परवां, इत्यादि कालवाचक व जेथें, तेथें, येथें, खालीं, वर, इत्यादि स्थलवाचक क्रियाविशेषणांपुढें ' पासून ' हें शब्दयोगी अव्यय लागतें व तें लागलें असतां त्या क्रियाविशेषणांचा नामाप्रमाणें अर्थ होतो. ' तेव्हांपासून ' म्हणजे ' त्या वेळेपासून, ' ' तेथपासून ' म्हणजे ' त्या ठिकाणापासून ' असा अर्थ होतो. हें ' पासून ' शब्दयोगी अव्यय लागल्यामुळें त्या क्रियाविशेषणास सामान्यरूप होत नाहीं; तरी स्थलवाचक क्रियाविशेषणापुढील एकाराचा व ईकाराचा अकार हो-

तो; जैसे, ' तेथे, ' ' तेथपासून, ' ' खाली, ' ' खालपासून, ' इत्यादि.

शब्दयोगी अव्यये प्रातिपदिकांपुढें लागून त्या प्रातिपदिकांस जसे सामान्यरूप होतें, तसेच कांहीं विशेषणें प्रातिपदिकांपुढें लागून त्यांस सामान्यरूप होतें. सारखा, योग्य इत्यादि विशेषणें व शब्दयोगी अव्ययांस ' ईल, ' ' ला ' व ' चा, ' प्रत्यय लागून झालेली वरील, पुढील, मागील, वरला, मागला, पुढला, वरचा, खालचा, जवळचा इत्यादि विशेषणें हीं प्रातिपदिकांपुढें लागून त्यांस सामान्यरूप होतें; जैसे, ' त्यांसारखा, ' ' तुम्हांजोगा, ' ' घरावरील, ' ' देवापुढील, ' ' झाडावरलीं (फुलें), ' ' खांबाखालचें (उथळें), ' इत्यादि.

दादोबांनीं शब्दयोगी अव्ययांत शुद्धशब्दयोगी अव्ययांचा एक पोटभेद कल्पून च, ही, देखील, मात्र, हीं त्या प्रकारच्या शब्दयोगी अव्ययांची उदाहरणें दिलीं आहेत. परंतु वास्तविक पाहूं लागले असतां या शब्दांस शब्दयोगी अव्यये मानणें बरोबर दिसत नाहीं. कारण शब्दयोगी अव्ययांचें वास्तविक रूप म्हटलें म्हणजे त्यानें प्रातिपदिक व क्रियापद यांमधील संबंध दाखवावा. ' त्यानें काडीनेच कुलूप उघडलें, ' ' ती बागेतही गेली होती, ' इत्यादि वाक्यांत च, ही, हीं अव्यये प्रातिपदिकांचा धात्वर्थाशीं संबंध दाखवीत नाहींत, तर तो संबंध त्या त्या विभक्तिप्रत्ययानें दाखविला जातो; च, ही, हीं अव्यये इतर व्यावृत्ति व इतर समुच्चय यथानुक्रम करतात, म्हणजे पहिल्या उदाहरणांत कुलूप उघडण्यास काडीखेरीज दुसरें साधन नव्हतें, व दुसऱ्या उदाहरणांत बागेशिवाय इतर ठिकाणीं ती गेली होती, असा अर्थ होतो. तसेच ' ज्या अव्ययासून दिग् रूप अथवा कालरूप अधिकरणाचा उद्बोध होतो '

असे शब्दयोगी अव्ययांचे दादोवांनी चमत्कारिक जें लक्षण केले आहे, तेंही च, ही, देखील इत्यादि अव्ययांवर येतसे दिसत नाही. तसेच शब्दयोगी अव्यये नेहमी प्रातिपदिकास लागून असतात; पण च, ही, वगैरे अव्यये क्रियापदापुढेही लागतात. जसे, ' तो येईल, व बोलेलही, पण त्याचे बोलणे तुम्ही मान्य करालच याचा नियम काय ? ' या सर्व विचारावरून च, ही, इत्यादि शब्दांस शब्दयोगी अव्ययांत घालणे बरोबर दिसत नाही. वास्तविकपणे पाहतां च, ही, देखील, मात्र इत्यादि शब्द, अव्ययांचे जे चार वर्ग करतात. त्यांपैकी कोणत्याही वर्गांत समावेश पावत नाहीत; त्यांचा एक स्वतंत्रच वर्ग मानावा हें बरे. आतां त्यांस वरील चार वर्गांतून एकाद्या वर्गांत लोटणेच असल्यास त्यांस उभयान्वयी अव्ययांत घालावे हें बरे असे भासते; व तसे भासण्याचे बीज उभयान्वयी अव्ययाच्या पुढील निरूपणावरून सुज्ञ वाचणारांच्या लक्षांत येईल.

उभयान्वयी अव्यये.

उभयान्वयी अव्ययांस इतर शब्दांप्रमाणे वाक्यांत जुळणारा स्वतंत्र अर्थ नसतो; तर त्यांच्या योगाने दुसऱ्या शब्दांच्या किंवा मुख्यत्वेकरून वाक्यांच्या अर्थांत अधिक नवीन अर्थ भासतो. पहा, झाड, नदी, पांखरू, इत्यादि नामांस जातो, बोलतो, लिहितो, इत्यादि क्रियापदांस, काळा, गोड, वाटोळा इत्यादि विशेषणांस, वर, खाली, आंत इत्यादि शब्दयोगी अव्ययांस, लवकर, उशीरां, हळू इत्यादि क्रियाविशेषणांस जसे स्वतंत्र अर्थ आहेत, तसे तर, परंतु, म्हणून इत्यादि उभयान्वयी अव्ययांस स्वतंत्र अर्थबोध करण्याचे सामर्थ्य नाही; तर तीं इतर शब्दांच्या किंवा वाक्याच्या अर्थांत अधिक अर्थ भासण्यास कारण होतात. जसे, ' पाऊस पडला

तर धान्य स्वस्त होईल ' या वाक्यांत पहिल्या वाक्यांचा अर्थ दुसऱ्या वाक्याच्या अर्थास कारण आहे. याप्रमाणे दोन अर्थांच्या ठायी कार्यकारणभावरूप अधिक अर्थ ' तर ' या अव्ययाने भासविला; ' तो मोठा श्रीमंत आहे परंतु त्यास गर्व नाही, ' येथे श्रीमंती गर्व होण्यास साधारण कारण असतां तिने त्याचे ठायी तो उत्पन्न केला नाही, असा अधिक अर्थ ' परंतु ' या अव्ययाने गर्भित झाला; ' बुद्धि आणि श्रम असले म्हणजे विद्या येते; ' येथे ' आणि ' हे अव्यय बुद्धि व श्रम या नामांच्या अर्थांचा समुच्चय भासवते; म्हणजे विद्या येण्यास त्यांचा समुच्चय पाहिजे, एकेकडे असून उपयोग नाही, असा अर्थ होतो. वाक्यार्थांत जुळण्यासारखा स्वतंत्र अर्थ ज्यांस नसतो, परंतु ज्यांच्या योगाने वाक्यापासून अधिक अर्थ भासतो, त्या अव्ययांस उभयान्वयी अव्यये म्हणजे, असे लक्षण केले असतां ते लक्षण च, ही, देखील, मात्र इत्यादि अव्ययांवर येते; यास्तव ती उभयान्वयी अव्ययेच मानावी.

किंवा असे म्हणजे कीं, शब्दयोगी अव्यये जसा दोन शब्दांमधला म्हणजे प्रातिपदिक व धातु यांमधला संबंध दाखवितात, तशी उभयान्वयी अव्यये दोन वाक्यांमधील संबंध दाखवितात; तर, म्हणजे, जरी, परंतु, इत्यादि उभयान्वयी अव्यये वाक्याच्या मधला संबंध भासवितात, हे उघडच आहे. आणि, किंवा, इत्यादि समुच्चयवाचक व विकल्पवाचक उभयान्वयी हीं दोन वाक्यार्थांचा समुच्चय व विकल्प करतात असे म्हटल्यास चालेल. व यापक्षां उभयान्वयी अव्ययांचे लक्षण विशेष स्पष्ट होते. परंतु च, ही, देखील, इत्यादि शब्दांवर ते लक्षण येत नसल्यामुळे त्यांस उभयान्वयी अव्ययांत गणतां येत नाही. म्हणून त्या अव्ययांचा एक निराळाच भेद मानावा लागेल. त्या अव्ययांस सजातीयदो-

तक अव्ययें असें नवीन नांव द्यावें. मात्र, च, हीं अव्ययें ज्या शब्दांपुढें लागतात त्यांच्या अर्थाशीं सजातीय अर्थाचा बोध करून त्याची व्यावृत्ति करतात; व देखील, ही, हीं अव्ययें ज्या शब्दांपुढें असतात, तत्सजातीय अर्थाचा बोध करून त्याचा समुच्चय करितात, हे मागील उपपादनावरून सुज्ञ वाचणारांच्या लक्ष्यांत आलेच असेल व सजातीय अर्थाचे द्योतन करणें च, ही, मात्र, देखील, या अव्ययांवर साधारण आहे, हेही त्यांच्या ध्यानांत आले असेल.

उभयान्वयी अव्ययांचे मुख्यत्वेकरून पांच प्रकार आहेत ते येणेंप्रमाणें:—

१. हेतुत्वद्योतक किंवा कारणत्वबोधक उभयान्वयी अव्ययें जसे, म्हणून, म्हणजे, तर, जर इत्यादि. कारण कीं, कां, कीं, यांसही उभयान्वयी अव्ययांत गणतात. तथापि सूक्ष्म दृष्टीनें पाहतां त्या शब्दांत 'कीं' हे मात्र वास्तविक उभयान्वयी अव्यय आहे. व त्याच्या मागील 'कारण' व 'कां' यांपैकी पहिलें नाम आहे व दुसरें क्रियाविशेषण आहे. 'कारण कीं' हा 'कारण हे आहे कीं' याचा व 'कां कीं' हा 'कां असें म्हणतो कीं' याचा संक्षेप आहे.

२. विरोधद्योतक उभयान्वयी अव्ययें—जसे, पण, परंतु, जरी, तरी, यद्यपि, तथापि, इत्यादि.

३. समुच्चयद्योतक उभयान्वयी—जसे, आणि, आणखी, व, इत्यादि.

४. विकल्पद्योतक उभयान्वयी—जसे, किंवा, अथवा, वा, इ०.

५. स्वरूपबोधक उभयान्वयी—कीं, जे, इ० 'जे' या स्वरूपबोधक उभयान्वयी अव्ययाचा प्रयोग चालू मराठींत प्रायः

नाहोसा झाला आहे; तो जुन्या प्रकारच्या भाषणांत किंवा लेखांत आढळतो. जसे, ' प्रधानाने हात जोडून राजास विनंती केली जे, आपण या दीनावर इतका रोष करूं नये, ' करारनामा लिहून देतो असा जे; ' इत्यादि.

' जे ' हें स्वरूपबोधक उभयान्वयी संस्कृतांतून आलें आहे; त्या भाषेत स्वरूपबोधक उभयान्वयीच्या जागी 'यत्' या संबंधी सर्वनामाचा प्रयोग करण्याची चाल आहे; जसे, ' किं वदसि ? यत् अहं न गच्छामीति ' (काय म्हणतोस ? मी जाणार नाहीं ह्मणून ?) याच 'यत्' चा अपभ्रंश होऊन गुजरातींत ' जत् ' व मराठींत ' जे ' अशी स्वरूपबोधक उभयान्वयी अव्ययें झाली आहेत. इंग्रजींतही संबंधीसर्वनाम (that) हेंच स्वरूपबोधक झालें आहे; असो.

दादोबांनी कदाचित्, क्वचित्, पक्षी प्रायः इत्यादि कितीएक शब्द उभयान्वयी अव्ययांत घातले आहेत. परंतु ती चूक आहे असे वाटते; कारण ते वाक्यांच्या मधील संबंध दाखवीत नाहींत, तर क्रियेचे धर्म दाखवितात, यास्तव ते उभयान्वयी अव्ययें नव्हेत, क्रियाविशेषण अव्ययें आहेत असे आम्हांस वाटते.

जर तर, यांस कोणी संकेतबोधक उभयान्वयी अव्ययें अशीही संज्ञा देतात.

केवलप्रयोगी अव्ययें.

जी अव्ययें वाक्यांत अन्वय पावणारा अर्थ दाखवीत नाहींत किंवा वाक्यावाक्याचा संबंधही भासवीत नाहींत; तर केवळ बोलणाऱ्याच्या मनातील हर्ष, शोक, आश्चर्य, तिरस्कार, अनुमोदन इत्यादि वृत्ति मात्र दर्शवितात, त्यांस केवलप्रयोगी अव्ययें किंवा उद्गारवाचक अव्ययें म्हणतात; जसे, छिः शुः हं, वाः हो,

हाय हाय, अरेरे इत्यादि. ' छिः ! त्याने कसले तें केले होते ' ' थुः ! काय घाणेरडी ही जागा ! ' ' हं ! त्याला एवढा अधिकार मिळाला ! ' ' वाः ! चांगला जोडा जमला ! ' ' हो, मी करीन तें काम ; ' ' हाय हाय ! काय हानी ही ! ' इत्यादि वाक्यांत ' छिः ' ' थुः ' इत्यादि शब्द वाक्यांत अन्वय पावणारा कांहींच अर्थ दाखवीत नाहीत व तसा अर्थ दाखविण्याची त्यांस योग्यताही नाही.

दादोबांनी ' काय मौज ' या शब्दांस एक केवळप्रयोगी अव्यय मानले आहे; परंतु तसें करणें बरोबर दिसत नाही. ' काय मौज ' हे दोन शब्द आहेत; त्यांत पहिला सर्वनाम व दुसरा नाम; असें असतां त्या दोहींत एकवट करून त्यांस अव्यय मानणें अगदींच अप्रशस्त दिसते. ते शब्द वक्त्याच्या अंतःकरणांतील आश्चर्य भासवितात एवढ्याच कारणाने त्यांस केवळप्रयोगी अव्यये मानल्यास ' एकदां वाचून दहा पत्रे पाठ म्हणे, तेव्हां केव्हा बुद्धिमान तो असावा ! ' इत्यादि वाक्येही केवळप्रयोगी अव्यये मानावी लागतील.

निबंध २०.

साधित शब्द.

मराठी भाषेचे घटक जे शब्द त्यांचे प्रातिपदिके, क्रियापदे व अव्यये असे तीन वर्ग करून प्रत्येक वर्गाचे निरूपण वन्याच विस्ताराने मागील निबंधांत केले. आतां वरील जो शब्दांचा विभाग झाला, तो वाक्यांत शब्द ज्यासंबंधाने उपयोगी पडतात, त्यासंबंधाने झाला. परंतु दुसऱ्या दृष्टीने शब्दांचे दोन वर्ग करितां येतात; सिद्ध शब्द व साधित शब्द. सिद्ध शब्दांस

‘रूढ शब्द’ व साधित शब्दांस ‘योगिक शब्द’ अशाही संज्ञा आहेत.

कितीएक शब्दांस अवयव असत नाहीत. एकंदर शब्दाचाच एकंदर अर्थावर संकेत असतो. त्या शब्दांस सिद्ध किंवा रूढ शब्द म्हणतात. जैसे, झाड, लांकूड, दगड, इत्यादि. दुसऱ्या कितीएक शब्दांस अवयव असतात व अवयवांचे अर्थ जुळून जो एकवट अर्थ होतो, तो त्या अवयव जडून झालेल्या संयुक्त शब्दाचा अर्थ असतो. तसल्या शब्दांस साधित किंवा योगिक शब्द म्हणतात. जैसे, करणावळ, पाटिलकी, मारका, इत्यादि. या वरील उदाहरणांस ‘कर’ धातु व ‘णावळ’ प्रत्यय प्रत्यय ‘पाटील’ शब्द व ‘की’ प्रत्यय व ‘मार’ धातू व ‘का’ हे निरनिराळे अवयव जडून ते शब्द झाले आहेत; व त्या त्या अवयवसमुदायांनीं जे अर्थ भासतात, तेच एकंदर विशिष्ट शब्दांनीं दाखविले जातात. म्हणून त्यांस साधित किंवा योगिक शब्द म्हणतात. साधित शब्द या संज्ञेचे दोन अर्थ संभवतात. दोन किंवा अधिक अवयव एकत्र होऊन बनलेल्या शब्दांस जैसे साधितशब्द म्हणतात, तसें जुन्या संस्कृतादि शब्दांस कालगतीनें बदल होऊन त्यापासून जे चालू भाषेतील शब्द निघतात, त्यांसही साधित शब्द ही संज्ञा लागते. जैसे, भावजय, जाऊ, सोनार, चांभार, माकड, न्हाणे, उठणे, सेज, इत्यादि मराठी शब्द अनुक्रमे भ्रातृजाया, मातृ, सुवर्णकार, चर्मकार, मर्कट, स्नान, उत्थान, शय्या, इत्यादि संस्कृत शब्दांवरून साधल्यामुळे त्यांसही साधितशब्द म्हणावे; परंतु दुसऱ्या प्रकारच्या साधितशब्दांचा विचार नूर्त आम्हां करित नाही; पहिल्या प्रकारच्या साधितशब्दाविषयी म्हणजे अनेक अवयवांच्या जडणीनें सिद्ध झालेल्या शब्दांविषयी मात्र कांहीं निरूपण करितो.

अनेक अवयव जडून झालेले शब्द म्हणजे यौगिकशब्द दोन प्रकारचे आहेत; एक प्रकृति व प्रत्यय यांच्या योगाने झालेले शब्द व दुसरे अनेक प्रातिपदिकांचा एकत्र संयोग होऊन झालेले शब्द. करणावळ, करणारा, जांभळी, थोरपण, थोरवी, जाऊन, इत्यादि पहिल्या प्रकारच्या यौगिक शब्दांची उदाहरणे होत; व गजमोजणी, घोडमुख्या, मायलेकरे इत्यादि दुसऱ्या प्रकारच्या शब्दांची उदाहरणे जाणावी. दुसऱ्या प्रकारच्या शब्दांस समास म्हणतात. त्यांचे निरूपण तूर्त कर्तव्य नाही. तर पहिल्या प्रकारच्या यौगिक शब्दांचा विचार आधी करूं.

पहिल्या प्रकारच्या यौगिक शब्दांचे अवयव मुख्यत्वेकरून दोन असतात. प्रकृति व प्रत्यय. ज्या शब्दावयवाचा प्रयोग कधीही स्वतंत्रत्वेकरून होत नाही तर नेहमी दुसऱ्या एखाद्या शब्दांपुढे होतो, त्या शब्दावयवास प्रत्यय म्हणावे. जसे, जाणारा, शिवणावळ, जामिनकी, करून, इत्यादि शब्दान्ती 'णारा,' 'णावळ,' 'की,' 'ऊन,' हे अवयव प्रत्यय होत. कारण त्यांचा स्वतंत्रपणे प्रयोग होत नाही.

आतां प्रत्यय ज्या मूळ शब्दांपुढे होतो, त्या मूळशब्दांस त्या प्रत्ययाची प्रकृति म्हणतात. जसे, 'जाणारा,' वगैरे वरील उदाहरणांत, जा, शीव, जामिन, कर या शब्दांपुढे 'णारा' वगैरे प्रत्यय लागले आहेत, म्हणून जा, शीव वगैरे मूळशब्द प्रकृति होत. यौगिक शब्दांत तिसराही अवयव कधी कधी असतो त्यास उपसर्ग म्हणतात. तो प्रकृतीच्या पूर्वी लागतो; जसे, उद्योग, निश्चय, प्रकृति. या उदाहरणांत उत्, निस्, प्र, हे उपसर्ग होत. परंतु उपसर्ग हे मुख्यत्वेकरून शुद्ध संस्कृत शब्दांत आढळतात; मराठी शब्दांत तादृश आढळत

नाहोत; तथापि ते मराठी शब्दांत मुळीच नाहोत असे समजूनये. उठणे, (उत्थान) वोसरणे (अपसरण) निघणे (निर्गति) ओढणे (अवकर्षण) पाझळणे (प्रज्वलन) अखुडणे (आकुंचन) विघडणे (विघटन) इत्यादि अपभ्रंश पावलेल्या उपसर्गयुक्त प्राकृत शब्दांची उदाहरणे कांहीं सांपडतात.

आतां हे खरे आहे की, वर सांगितलेले शब्द मूळचे सोपसर्ग शब्द आहेत, तरी त्यांचे निरनिराळ्या रीतीने अपभ्रंश होऊन त्यांच्या स्वरूपांत बदलणूक झाल्यामुळे व सोपसर्ग व निरूपसर्ग रूपे परस्परांशीं ताडण्याकरितां भाषेत न राहिल्यामुळे उठणे, विघडणे, वोसरणे, इत्यादि शब्दांत 'उ,' 'वि,' 'वो,' या अवयवांस उपसर्ग मानून कांहीं उपयोग नाहीं. ते पूर्णशब्द सिद्धशब्दच मानावे हे बरे; आणि अशा विचारावरूनच आम्ही मराठी यौगिक शब्दाचे प्रकृति व प्रत्यय असे दोनच मुख्य अवयव मानिले आहेत.

जे प्रत्यय प्रकृतीस लागून यौगिक शब्द बनतात, त्यांचे दोन प्रकार मानले आहेत; धातूवरून होणारे प्रत्यय, व धातूभिन्न जे शब्द म्हणजे प्रातिपदिके, व अव्यये, यांवरून होणारे प्रत्यय. धातूवरून होणाऱ्या प्रत्ययांस संस्कृत व्याकरणांत 'कृत्-प्रत्यय' अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे, व धातुभिन्न शब्दांवरून होणाऱ्या प्रत्ययांस 'तद्धित-प्रत्यय' अशी संज्ञा आहे; व त्याच संज्ञा मराठी व्याकरणांत घेतात.

या दोन्ही प्रकारच्या प्रत्ययांत कांहीं प्रत्यय सर्व धातूवरून किंवा सर्व नामांवरून होतात; कांहीं सर्व धातूवरून व नामांवरून वगैरे जरी होत नाहोत, तरी ते कोणावरून होतात याविषयी नियम बांधतां येतात; व किती एक असे आहेत, कीं ते सर्व धातूवरून

रून किंवा सर्वनामावरूनही होत नाहीत. व ते अमक्या धातूवरून किंवा नामावरून होतात याविषयी चांगला नियमही बांधतां येत नाही.

‘ ऊन, ’ ‘ णे ’ इत्यादि कृत् प्रत्यय पहिल्या प्रकारचे उदाहरण; हे सर्व धातूंस लागतात. ईल, ई, इत्यादि तद्धित प्रत्यय दुमऱ्या प्रकारचे उदाहरण. ‘ ईल ’ प्रत्यय सर्व अव्ययांस लागत नाही; तरी तो सर्व शब्दयोगी अव्ययांच्या मूळ रूपांस लागतो. तसेच ‘ ई ’ हा प्रत्यय सगळ्या नामांस लागत नाही तरी अकारांत सगळ्या नामांस “ त्या नामाच्या अर्थाचा बनवलेला ” असा अर्थ निवक्षित असतां, तो प्रत्यय लागून विशेषणें होतात; जसे; लोखंड+ई=लोखंडी (कुलूप); पितळ+ई=पितळी (दरवाजा), लांकडी (सामान); गुळी (साखर), इत्यादि. ‘ का ’ ‘ णी ’ इत्यादि कृत् प्रत्यय व ‘ आळू ’, ‘ बाज ’, हे तद्धित-प्रत्यय तिसऱ्या प्रकारातील होत. बोल, मार, मोड, जळ, इत्यादि कांहीं धातूंस ‘ का ’ हा प्रत्यय लागून, बोलका, मारका, मोडका, जळका, अशीं रूपे होतात; व कर, चाळ, मळ, माग, इत्यादि कांहीं धातूंस ‘ णी ’ हा प्रत्यय लागून, करणी, चाळणी, मळणी, मागणी, अशीं रूपे होतात; परंतु अमक्या प्रकारच्या धातूस किंवा अमुक अर्थी हे प्रत्यय लागतात, असा नियम बांधतां येत नाही. तसेच माया, दया, लाज, शौप या कांहीं नामांस ‘ आळू ’ प्रत्यय लागून मायाळू, दयाळू, लाजाळू, शौपाळू अशीं रूपे होतात; व कांहीं नामांपुढे ‘ बाज ’ हा प्रत्यय लागून दारूबाज, अफूबाज, जुवेबाज अशीं रूपे होतात; परंतु या प्रत्ययाविषयीही नियम करतां येत नाही. ‘ त्याचे दुर्व्यसन ज्यास आहे ’ अशा अर्थी ‘ बाज ’ हा प्रत्यय होतो असा अनुगम करूं लागल्यास त्या नियमास दोन्हीक-

डून व्यभिचार येतो; म्हणजे सर्व व्यसनवाचक शब्दांवरून हा प्रत्यय होत नाही, व व्यसन अर्थ नसतांही तो प्रत्यय होतो. भांग, तपकीर, हीं व्यसनें असतांही ' भांगबाज, ' ' तपकीरबाज ' अशां रूपें होत नाहींत; व ' कावेबाज ' ' दगेबाज ' येथें व्यसनरूप अर्थ नसतांही ' बाज ' प्रत्यय होतो.

हे प्रत्यय प्रकृतीस लागतांना तीस कधीं कधीं कांहीं विकार घडतात ते त्या ठिकाणीं सांगूं.

कृत प्रत्यय.

धातूंवरून होणाऱ्या प्रत्ययांमध्ये विशेष व्यापक प्रत्यय येणें प्रमाणें आहेत:—

ऊन—हा प्रत्यय सर्व धातूपुढें लागून धातुसाधित क्रियाविशेषण अव्ययें होतात. व हीं अव्ययें ज्या क्रियेचीं विशेषणें असतात ती क्रिया ऊन प्रत्यय त्या धातूवरून होता त्या धातूनें दाखविलेल्या क्रियेनंतर घडनें असा अर्थ तो ऊन प्रत्यय दर्शवितो. जसें, ' तो जेवून गेला, ' ' ती न्हाऊन येईल ' या उदाहरणांत जेवण्यानंतर गमन क्रिया आणिली व न्हाण्यानंतर येणें घडेल असा अर्थ होतो. आतां केवळ एक क्रियेनंतर दुसरी क्रिया घडत असली म्हणजे प्रथम क्रियावाचक धातूवरून ' ऊन ' प्रत्यय होतो असा नियम म्हणतां येत नाहीं; तर त्या क्रियांस पूर्वपरत्वं असून त्या क्रियांचा कर्ता एकच असला पाहिजे. कर्ते भिन्न असल्यास एक क्रिया दुसरीच्या पूर्वी घडत असली तरी पूर्वी घडणाऱ्या क्रियेचा वाचक जो धातू त्यावरून ऊन-प्रत्यय होत नाहीं. जसें ' रामा जेऊन कृष्णा गेला ' असा प्रयोग होत नाहीं. कारण दोन्ही क्रियांचा कर्ता एक नाहीं. तथापि कार्यकारण भाव विवक्षित अस-

ल्यास किंवा केवळ कालरूप अंतर दाखविणें असल्यास कर्ते भिन्न असतांही पूर्वी घडणारी क्रिया दाखविणाऱ्या धातूपुढें ऊन-प्रत्यय होतो; जसे, ' पाऊस पडून धान्य पिकलें; ' ' तें औषध घेऊन तो रोग बरा होतो; ' त्याचें लग्न होऊन दहा वर्षे झालीं; ' येथें पहिल्या दोन उदाहरणांत कार्यकारण भाव विवक्षित आहे व तिसऱ्यांत कालरूप अंतर दाखविलें आहे.

ऊन-प्रत्यय लागतांना धातू अकारांत असेल तर पररूप संधि होऊन धातूच्या अंतीचा अकार जातो, व धातूच्या अंती ' अ ' हून भिन्न स्वर असल्यास धातूच्या पुढें ऊन-प्रत्यय ठेवितात; त्याशीं तो संधि पावत नाही. जसे कर + ऊन = करून, लिहून, बोलून, जाऊन, पिऊन, धुऊन, येऊन, होऊन इत्यादि.

संस्कृतांत याच अर्थी त्वाप्रत्यय आहे; त्याचा बालभाषेत ' तूण ' असा अपभ्रंश झाला आहे व त्यापासून मराठींतला 'ऊन' हा प्रत्यय निघाला आहे.

ऊं — हाही प्रत्यय सर्व धातूपुढें लागतो व हा लागून झालेलें रूपही क्रियाविशेषण अव्ययच असतें, हा प्रत्यय ज्या धातूस लागतो, तो धातू प्रधानधातूचें कर्म किंवा विषय असतो. जसे, ' तो जाऊं इच्छितो, ' ' तो करूं शकतो; ' या उदाहरणांत ' जा ' व ' कर ' हे ऊं-प्रत्ययाचे प्रकृतिभूत धातू 'इच्छ' व 'शक' या या प्रधानधातूंचें कर्म किंवा विषय आहेत. हा प्रत्यय संस्कृतांतील ' तुम् ' प्रत्ययाचा अपभ्रंश आहे. तथापि संस्कृतांत कोणत्याही एका धातूच्या फलत्वेकरून किंवा विषयत्वेकरून दुसरा धातू विवक्षित असतां दुसऱ्या धातूस ' तुम् ' प्रत्यय लागून ' कर्तुं यतते ' ' भोक्तुं गच्छति ' इत्यादि प्रयोग होतात, परंतु मराठींत सर्व धातूपुढें ऊं-प्रत्यय लागतो, तरी तो सर्व क्रियापदांच्यासंबंधानें

लागत नहीं; कांहीं धातूंचें कर्मत्व किंवा विषयत्व दाखविणें असल्यास मात्र लागतो. ते धातू इच्छ, शक, आरंभार्थ लाग धातू, यत्नार्थ पहा धातू, अनुज्ञार्थक दे धातू, नको हा अपूर्ण धातू, व (कांहीं रूपांत मात्र) ये धातू हे होत. यांची यथानुक्रमे उदाहरणे येणेप्रमाणे:—‘ रामा श्रीमंत होऊं इच्छितो, ’ ‘ गोविदा उदां येऊं शकेल, ’ ‘ तो इंग्रजी शिकूं लागला, ’ ‘ कृष्णा तुझी जागा घेवूं पाहतो, ’ ‘ वेणूला वाचूं दे, ’ ‘ तूं बोलूं नको, ’ ‘ खोटे बोलूं नये, ’ इत्यादि.

अनुज्ञार्थक दे धातूच्यासंबंधानें जां ऊं-प्रत्यय होतो तो खेरीज करून बाकीच्या ठिकाणीं ऊं-प्रत्ययांत धातूचा व मुख्य धातूचा कर्ता एकच असावा लागतो. अनुज्ञार्थ दे-धातुस्थलीं मात्र दे धातूचें संप्रदान ऊं-प्रत्ययांताचा कर्ता असतो.

‘ ऊन ’ प्रत्ययाप्रमाणे ‘ ऊं ’ प्रत्ययही धातू अकारांत असल्यास ‘अ’ नाहींसा होऊन त्याच्याजागीं ऊं लागतो व धातूचा अंत्यस्वर अकार भिन्न म्हणजे आ, ई, ऊ वगैरे असल्यास संधि न होतां धातूच्या पुढें ‘ ऊं ’ प्रत्यय लागतो; जसें, करूं, बोलूं, जाऊं, येऊं, पिऊं, इत्यादि.

तां-हा प्रत्यय सर्व धातूंपुढें लागून क्रियाविशेषण अव्यय होतें. शक्यत्वार्थ, ये-धातूच्या संबंधानें तां-प्रत्ययांत अव्ययाचा मुख्यत्वें प्रयोग होतो. जसें, ‘ रामास लिहितां येतें, ’ ‘ साळूस शिवतां येत नाहीं. ’ इत्यादि.

तांना-हाही प्रत्यय सर्व धातूस लागतो. हा प्रत्यय कर्तारि आहे म्हणजे प्रकृतिभूत जो धातू त्याचा कर्ता हा दाखवितो. तांना-प्रत्ययांत रूपांस क्रियाविशेषण अव्ययें मानतात; परंतु वास्तविकपणें हीं रूपें विशेषणें होत. एक क्रिया चालली असतां मध्ये दुसरी क्रिया

घडते, असा अर्थ विवक्षित असल्यास पहिल्या क्रियेच्या दर्शक धातूपुढे ' तांना ' प्रत्यय होतो; जसे, ' तो शाळेत जातांना आपला धडा घोकतो; ' ' तो लिहितांना जीभ बाहेर काढितो; ' येथे शाळेत जाणे व लिहिणे या क्रिया चालू असतां मध्ये ' घडा घोकणे ' व ' जीभ बाहेर काढणे ' या क्रिया घडतात असा अर्थ होतो.

तांना-प्रत्ययांत रूपाचा कधीं कधीं प्रधान क्रियेच्या कर्त्याकडे अन्वय असतो व कधीं तिच्या कर्माकडे अन्वय असतो. ' शाळेत जातांना तो धडा पाठ करितो ' इत्यादि उदाहरणांत प्रधान क्रियेच्या कर्त्याकडे अन्वय आहे व ' त्याला मी बोलतांना ऐकिले, ' ' तिला त्या घरांत शिरतांना कोणी पाहिले ? ' इत्यादि ठिकाणी प्रधान क्रियांच्या कर्माकडे तांना-प्रत्ययांत शब्दांचा अन्वय आहे.

त-हा प्रत्यय सर्व धातूंस लागतो. हा कर्त्याचा दर्शक आहे. त-प्रत्ययांत रूपे वास्तविक पहातां विशेषणें आहेत; परंतु मराठी व्याकरणकर्ते त्यांस क्रियाविशेषणें म्हणतात. हा प्रत्यय कुर्वत्, त्यजत्, स्मरत् इत्यादि रूपांतील संस्कृत ' आत् ' प्रत्ययाचा अपभ्रंश आहे, व त्या प्रत्ययाप्रमाणें हाही प्रत्यय त्याच्या प्रकृतिरूप धातूची क्रिया व प्रधान धातूची क्रिया एककाळीं चालल्या आहेत असे दाखवितो. जसे, ' रामा हंसत बोलतो, ' ' ती रडत गेली ' इत्यादि ठिकाणीं हंसणें आणि बोलणें व रडणें व जाणें हे दोन दोन व्यापार एककाळीं घडतात असा बोध होतो. प्रकृतिरूपधातू सकर्मक व अकारांत असल्यास त-प्रत्ययापूर्वीं इकार लागतो. जसे, करीत, लावीत, टाकीत, इत्यादि. परंतु शीक, जेव, पढ, समज इत्यादि थोडे धातू सकर्मक असतांही त्यांवरून होणाऱ्या त-प्रत्ययामागे इकार लागत नाही. तसे धातू सकर्मक असले तरी ते अकारांत नसल्यास त्यावरून झालेल्या त-प्रत्ययामागे इकार होत नाही, जसे धूत, नेत, खात, गात इत्यादि.

आतां ' तांना ' प्रत्यय व ' त ' प्रत्यय हे दोन्हीही संस्कृत अत् प्रत्ययापासून निघाले आहेत, मराठीमध्ये त्याच्या अर्थात भेद आहे. ' तांना ' प्रत्ययाचा प्रयोग असला म्हणजे त्याच्या प्रकृतीने दाखविलेल्या क्रियेच्या पुढे, म्हणजे प्रायः ती थांबून, प्रधान क्रिया घडते असा बोध होतो; व ' त ' प्रत्ययाचा प्रयोग असतां अप्रधान क्रिया न थांबतां दोन्ही एकदम घडतात असा अर्थ होतो. जसे, ' तो गांवास जातांना या झाडाखाली बसतो, ' व ' तो बोलतांना धांवतो ' इत्यादि उदाहरणांत अप्रधान क्रिया थांबल्यावांचून प्रधान क्रिया संभवत नाही व दोन्ही क्रिया एकदम न संभवल्यामुळे ' तांना'च्या ठिकाणी ' त'चा प्रयोग होत नाही.

तांना प्रत्ययांत शब्द जसे कर्माचे विशेषण होतात, तसे त-प्रत्ययांत शब्द कर्माचे विशेषण होत नाहीत. ' त्यांस बोलतांना मी ऐकिले नाही ' इत्यादि प्रयोगाप्रमाणे ' त्यांस बोलत मी ऐकिले नाही ' इत्यादि प्रयोग होत नाहीत.

निबंध २१.

कृतप्रत्यय (पुढे चालू.)

ता—हाही प्रत्यय कर्तरि आहे. हा कितीएक धातूवरून होऊन विशेषणें किंवा नामें होतात; उदा०—जाणता, चालता, जाता, गाता, इत्यादि. ' जाता पाय आला म्हणजे कोणाचे चालत नाही; ' ' वा तुझा चालता काळ, जेवाया मिळती सकळ; ' ' चार जाणत्यांपुढे या गोष्टीची चौकशी करा, ' ' गाता गळा, ' इत्यादि वाक्यांत ता-प्रत्ययांत रूपाचा विशेषणरूपानें किंवा नामरूपानें प्रयोग आहे.

णें—हा कृत्प्रत्यय सर्व धातूपुढें लागून नपुंसकलिङ्गी नामें होतात, जसे, करणें, जाणें, गाणें, इत्यादि. वास्तविक प्रत्यय म्हटला म्हणजे ' ण ' होय व त्यास नपुंसकलिङ्गी प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्यय ' ँ ' लागून, घोडें, कुत्रें, काळें, इत्यादि शब्दांप्रमाणें, जाणें, येणें, इत्यादि रूपें झालीं आहेत. हा प्रत्यय संस्कृतांतील याच अर्थाच्या ' अन ' प्रत्ययाचा अपभ्रंश आहे, वाहन, यान, मान, गमन, इत्यादि अन-प्रत्ययांतांचीं संस्कृत उदाहरणें होत.

णारा—हा प्रत्यय सर्व धातूवरून होतो. याचा अर्थ कर्ता आहे. जसे, करणारा, गाणारा, येणारा, इत्यादि. हा प्रत्यय लागून झालेले शब्द कधीं नामें असतात, व कधीं विशेषणें असतात. ' मागणारे फार आणि देणारा एक; कितीकांस देईल, ' येथें मागणारा, देणारा, हीं नामें आहेत. ' खोटें बोलणाऱ्या मनुष्यावर कोणी विश्वास ठेवीत नाहीं ' येथें बोलणारा हें विशेषण आहे.

णी—हा प्रत्यय क्तितीएक धातूवरून होतो. याचा अर्थ कधीं करण, कधीं प्रकार, कधीं व्यापार असा असतो. वेळणी, चाळणी, करणी (गंवड्याची) इत्यादि ठिकाणीं ' णी ' प्रत्यय करणार्थक आहे, ' या ग्रंथांत शब्दांची जुळणी चांगली आहे; ' ' ईश्वराची करणी अगाध आहे, ' ' त्या लिपीची मोडणी मला चांगली समजली, ' इत्यादि वाक्यांत जुळणी, करणी, या शब्दांतील प्रत्ययांचा अर्थ रीत असा आहे. जुळणी म्हणजे जुळण्याची रीत, करणी म्हणजे करण्याची रीत. पाहणी, मिळवणी, पेरणी, कापणी, इत्यादि उदाहरणांत णी-प्रत्यय व्यापारार्थी आहे म्हणजे स्वार्थी आहे.

कितीएक इकारांत शब्दांस प्रथमेच्या एकवचनीं इकारास अकार, होऊन जाति, नीति, रीति यांचीं जात, नीत, रीत अशीं रूपे होतात. त्याप्रमाणे णी-प्रत्ययांत कितीएक शब्दांस होऊन, घडण, ठेवण, राखण, इत्यादि रूपे होतात.

णावळ—हा प्रत्यय कितीएक धातूस लागून धातुसाधित नामें होतात. प्रकृतिभूत धातूचा अर्थ जो व्यापार किंवा क्रिया तिची किंमत किंवा मजूरी असा या प्रत्ययाचा मुख्य अर्थ आहे. जसें, शिवणावळ=शिवण्याची मजूरी, करणावळ=करण्याची मजूरी; परंतु 'तो खाणावळींत जेवतो' या उदाहरणांत (खाणावळ) शब्दाचा अर्थ खाण्याची मजूरी असा नाही, तर किंमत घेऊन खावयास घालण्याची जागा असा आहे. तसेंच जेवणावळ म्हणजे जेवण्याची किंमत असा अर्थ नाही, तर पुष्कळ लोकांस जेवायास घालणें, असा अर्थ आहे.

आ-हा प्रत्यय स्वार्थी किंवा कर्मार्थी असतो व तो लागून कितीएक धातूपासून व्यापारवाचक किंवा कर्मवाचक नामें सिद्ध होतात. आ-प्रत्ययांत व्यापारवाचकनामें ठोका, चावा, हिसका, घेरा इत्यादि होत. तसेंच ठेवा, हलवा, वेंचा, भरडा इत्यादि नामें कर्मार्थक धातुसाधितांचीं उदाहरणें होत.* अ (घय्) प्रत्यय धातूस लागून नामें होतांना संस्कृतांत धातुघटक इकार किंवा उकार यास गुण होऊन जशीं भेद (धातु भेद्) खेद (धातु खिद्) तोष (धातु तुष) शोक (धातु शुच्) इत्यादि रूपे होतात, तसा मराठींतला आ-प्रत्यय धातूस लागून नामें होतांनाही क-

* या आ-प्रत्ययांत धातुसाधित नामाच्या उदाहरणांत दादोबांनीं भरणा शब्द दिला आहे; परंतु ती उघड चूक आहे कारण भरणा शब्द धातूस 'आ' प्रत्यय लागून झाला नाही; 'णा' प्रत्यय लागून झाला आहे.

चित् गुण झाल्याचें उदाहरण सांपडते. जसे 'फिर' या धातूपासून 'फेरा;' 'मिळ' धातूपासून 'मेळा;' 'तूट' पासून 'तोटा' इत्यादि.

स्वार्थ व कर्म हे आ प्रत्ययाचे मुख्य अर्थ होत; ह्याखेरीज ही दुसऱ्या अर्थी हा प्रत्यय आढळतो. जसे, ओढा, झरा, मेळा, या उदाहरणांत तो प्रत्यय कर्तरि आहे.

का-हा कृत् प्रत्यय कितीएक धातूंस लागतो. हा प्रायः कर्तरि असतो. हा प्रत्यय सकर्मक धातूंस लागून जे साधितशब्द होतात ते, व तो अकर्मक धातूंस लागून जे शब्द होतात ते, यांच्या अर्थांत कांहीं भेद दिसतो. बोलका, मारका हे साधितशब्द तद्धातुदर्शित क्रिया करण्याची ज्यास संवय किंवा खोड आहे असा अर्थ दाखवितात; परंतु मोडका, फाटका, नासका, तुटका, इत्यादि अकर्मक धातूंपासून झालेले साधितशब्द त्या त्या क्रियेची संवय किंवा योग्यता न दाखवितां ती ती क्रिया घडून तिचा परिणाम त्या पदार्थावर आहे असा अर्थ भासतो. जसे, फुटका म्हणजे फुटलेला, कुजका म्हणजे कुजलेला. हा प्रत्यय क्वचित् कर्मणिही आढळतो; जसे 'मोजका पैसा' म्हणजे माजलेला पैसा; 'तो नेमका आंबा धोड्याने पाडतो' येथे नेमका म्हणजे नेमलेला.

रा—हा प्रत्ययही 'का' प्रत्ययासारखा कर्तरिच आहे; परंतु हा 'का' पेक्षा थोड्या धातूंस लागतो; जसे, चावरा, धांवरा, कांपरा, भोंवरा, मुतरा, इत्यादि.

या—कर्मवाचकपदयुक्त कितीएक सकर्मक अकारांत धातूपुढें हा कृत् प्रत्यय लागतो. याचा अर्थ कर्ता असतो जसे भाजांवि. कया, वाघमान्या, गोडबोल्या, तोंडपुज्या, इत्यादि. कर्मवाचकपदविशिष्ट धातूपुढें हा प्रत्यय लागतो, हा नियम सामान्य खरा, तरी

काहीं उदाहरणांत कर्मवाचकपद मार्गे नसतांही तो धातूपुढें लागतो. जसे उपट्या, उचल्या, जड्या, दळ्या इत्यादि. या प्रत्यय लागून झालेल्या शब्दांस 'ई' प्रत्यय लागून स्त्रीलिंगी शब्द होतांना यकार जातो. जसे तोंडपुजी, गोडबोली, उचली इत्यादि. येथें तोंडपुजी, गोडबोली इत्यादि रूपें यकारघटित होत नाहींत.

ईव—हा कृत् प्रत्यय क्तितीएक सकर्मक धातूवरून होतो. हा कर्मणि असून प्रकृतिभूत धातूची क्रिया भूतकाळी घडली असा अर्थ असतो. जसे घडीव, ओतीव, अटीव, कातीव, इत्यादि. जुन्या कवितेंत हा प्रत्यय कधी कधी स्वार्थीही आढळतो; जसे, जाणीव म्हणजे जाणणें म्ह० ज्ञान; नेणीव ह्मणजे अज्ञान, इत्यादि.

तद्धित प्रत्यय.

प्रातिपदिकांस किंवा अव्ययांस प्रत्यय लागून जे शब्द सिद्ध होतात त्या प्रत्ययांस तद्धित प्रत्यय म्हणतात, हें वर सांगितलेंच आहे. मराठी तद्धित प्रत्ययांतील मुख्य, मुख्य सांगतो.

पणा व पण—हे तद्धित प्रत्यय भावार्थक आहेत. हे प्रायः सर्व प्रातिपदिकांस लागतात. हे प्रत्यय लागतांना प्रातिपदिक आकारांत असल्यास आकारास एकार होतो. जसे गोरेपण, गोरेपणा, खरेपण, खरेपणा, शहाणपण, शहाणपणा, इत्यादि.

की—हाही प्रत्यय भावार्थक आहे. हा काहीं नामांवरून होतो. जसे पाटिलकी, जामिनकी, टवाळकी, म्हारकी, इत्यादि. **मर्द** या शब्दास हा प्रत्यय लागतांना प्रकृतीस 'उम' ही अक्षरें लागून 'मर्दुमकी' असे रूप होतें. क्वचित् ठिकाणी हा प्रत्यय धातूसही लागून साधित शब्द होतात. जसे फुशारकी, हरकी, इत्यादि.

ई—हाही एक भावार्थक प्रत्यय आहे. हा काहीं नामांपुढें लागतो. जसे दलाली, मालकी, लायकी, सराफी इत्यादि.

आई—याही प्रत्ययाचा अर्थ भाव आहे. जसे धिटाई, शि-
ष्टाई, मोगलाई, लुच्चाई, दांडगाई, इत्यादि.

गिरी—हाही प्रत्यय भावार्थी आहे. हा कांहीं प्रातिपदिकांस
लागतो. हा आकारांत शब्दांस लागतांना आकारास एकार होतो.
जसे, सेदेगिरी, शिपाइगिरी, गुलामगिरी, इत्यादि.

चा—हा एक तद्धित प्रत्यय आहे. हा सर्वनामांस व प्रायः सर्व
शब्दयोगी अव्ययांस लागून साधितविशेषणें होतात. हीं विशेषणें
आकारांत असल्यामुळे इतर आकारांत विशेषणाप्रमाणें लिंग व
वचन यांच्या योगाने बदलतात. जसे घराचा, घराची, घराचें, घ-
राचे, घराच्या, घराचीं, इत्यादि. हा प्रत्यय लागतांना प्रकृतीस
तिच्या अंताप्रमाणें सामान्यरूप होतें व प्रकृतीच्या अर्थावरील एकत्व
किंवा बहुत्व भासतें. इतका या तद्धित प्रत्ययाच्या ठाई इतर तद्धित
प्रत्ययांपेक्षां विशेष आहे, व या विशेषावरूनच पूर्वीच्या मराठी व्या-
करणकर्त्यांनी या प्रत्ययास विभक्तीचा प्रत्यय मानले आहे. आतां
यास विभक्तिप्रत्यय मानण्यास बाधक कारणें कोणतीं आहेत तीं मागे
सांगितलीं आहेत. व तीं बाधक कारणें विशेष सबळ दिसल्यावरून
आम्हीं या प्रत्ययास तद्धितांत गणले आहे हे सुज्ञ वाचणारांच्या
ध्यानांत येईल.*

* हा तद्धित प्रत्यय संस्कृतांतलि विशेषणप्रत्यय जो 'ईय,' त्याचा प्रा-
कृतांत 'इज्ज' होऊन झाला आहे; व संस्कृतांत हे शब्द विशेषणें असून
जसे लिंगांप्रमाणें फिरतात तसे मराठींतही फिरतात. कियेक असें प्रतिपादन
करितात कीं हा प्रत्यय षष्ठी विभक्तीचा प्रत्यय जो 'स्य' त्यापासून झाला आ-
हे. परंतु संस्कृतांतलि षष्ठीची चतुर्थी प्राकृतांतच झाली आहे. पाली व प्राकृत
या भाषांत चतुर्थांचा लोप झाला; व षष्ठीचा तिच्या जागी उपयोग करावा, असें
त्या भाषांच्या व्याकरणांत स्पष्ट सांगितले आहे. [रामस्य, सं०; रामस्य,
(पुढें चालू.)

ईल — हा तद्धित प्रत्यय प्रायः सर्व शब्दयोगी अव्ययांस लागून साधित विशेषणें होतात; जसे, वरील, कडोल, पुढील, मार्गील, इत्यादि.

ला — हा प्रत्ययही प्रायः सर्व शब्दयोगी अव्ययांपुढें लागून साधित विशेषणें होतात; जसे वरला, पुढला, मागला, आंतला, बाहेरला इत्यादि.

ई — हा तद्धित प्रत्यय संबन्ध-सामान्यार्थक आहे. हा पुष्कळ अकारान्त नामांस लागून साधित विशेषणें होतात; जसे, काश्मिरी, पैठणी, गुलाली, गुलाबी, जांबळी, लांकडी, लोखंडी, सरकारी, सोनारी, ब्राह्मणी, इत्यादि.

वहां — कालरूप अर्थ विवक्षित असतां मी व तूं खेरीज करून सर्व सर्वनामांपुढें हा प्रत्यय लागून साधित क्रियाविशेषण अव्ययें होतात, जसे, तेव्हां, तेव्हां, केव्हां, एव्हां, इत्यादि.

(मार्गील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

प्रा० व पाली०; आणि रामास, मरा०, इ.] तेव्हां एकवार असा अपभ्रंश होऊनही स्य प्रत्ययघटित रूपें शिलक राहिलीं, व त्याचे पुढें चा, ची, चें, हे प्रत्यय झाले, असें मानितां येणार नाही. असले अपभ्रंश मुद्दाम कोणी करित नसतो; ते होत होत होतात; व एकदां एकादा प्रत्यय अपभ्रंश होऊन फिरला, कीं पुनः तो पूर्वस्थितीवर येऊन, त्याचा पुनः दुसरा एक अपभ्रंश होणें हें अशक्य आहे. त्याचप्रमाणें संस्कृतांतीऊ कोणचाही विभक्तिप्रत्यय किंवा त्याचासून झालेला मराठींतला विभक्तिप्रत्यय लिंगा-प्रमाणें फिरत नाही. पण हा (चा, ची, चें) प्रत्यय फिरतो; व तद्घटित शब्दांस सामान्यरूपही होतें; म्हणून हा कोणत्या तरी विशेषणप्रत्ययावरून झाला आहे, असें मानणेंच योग्य आहे. मराठींत षष्ठीची चतुर्थां झाल्यावर, या प्रत्यय-घटित शब्दांना स्वामित्वादि षष्ठीचे अर्थ असतात, म्हणून यांचा षष्ठी विभक्तिचे रूपांचे बदली उपयोग होऊं लागला; व आरंभीचे व्याकरणकारांना याचें खरें स्वरूप न ओळखून नुसत्या अर्थावरून यास षष्ठीचीं रूपें असें नांव दिलें. प्र० क०.

थें—हा प्रत्यय देशरूप अर्थ विवक्षित असतां वरील सर्व सर्व-नामांपुढें लागून साधित क्रियाविशेषण अव्ययें होतात. जसें, तेथें, जेथें, एथें, इ०. 'कोण' शब्दास हा प्रत्यय लागतांना थकारास ठकार होऊन 'कोठें' असें रूप होतें. 'एव्हां' व 'एथें' हीं 'हा' या सर्वनामापासून झालेलीं रूपें समजावीं. ऐतिहासिक रीतीनें पहातां 'येव्हां' व 'येथें' यापेक्षां 'एव्हां' व 'एथें' हीं रूपें विशेष शुद्ध आहेत.

वीं—प्रकाररूप अर्थ विवक्षित असतां वरील सर्व सर्वनामांवरून हा प्रत्यय होऊन साधित क्रियाविशेषण अव्ययें होतात. जसें, तेवीं, जेवीं, केवीं, एवीं; हीं रूपें बहुतकरून कवितेंत आढळतात. 'एरवीं' हें रूपही वरील 'वीं' प्रत्यय लागूनच सिद्ध झालें आहे. याची साधनिका मागील एका निबंधांत सांगितली आहे, म्हणून या प्रसंगी ती सांगत नाहीं.

निबंध २२.

(१) कृत् व तद्धित प्रत्यय.

मागील दोन निबंधांत मराठी कृत् प्रत्यय व तद्धित प्रत्यय यांपैकीं कितीएक सांगितले. त्यांच्या उपपादनावरून या प्रत्ययांच्या मोडणीविषयीं सामान्य नियम सुज्ञ वाचणारांच्या मनांत येतील. मराठी भाषेंत संस्कृत यौगिक शब्दांचा भरणा फार आहे व त्या शब्दांतिल प्रत्यय निराळेच आहेत. त्यांपैकीं काहीं थोडे कृत् प्रत्यय व तद्धित-प्रत्यय सांगतो.

त-हा कृत्-प्रत्यय सर्व धातूंस लागतो. हा मराठी 'ला' प्रत्ययासारखा कर्मणि व भूतकाळीं आहे. जसें कृत (केलेला), भूत

(झालेला), स्मृत (स्मरलेला), धृत (धरलेला), जात (उत्पन्न झालेला), इत्यादि.

ति-हा प्रत्यय सर्व धातूंस लागून धातुसाधित व्यापारार्थकनामों होतात. जैसे कृति, बुद्धि, जानि, मति, स्मृति, गति, प्रीति, इ०.

अन-हा कृत् प्रत्यय सर्व धातूंस लागून व्यापार, करण किंवा अधिकरण हे अर्थ दाखविणारी धातुसाधित नामों होतात. जैसे मान, दान, स्यान, गमन, स्मरण, बंधन, वहन, इत्यादि.

य, तव्य, अनीय-हे प्रत्यय धातूंस लागून कर्मणि व योग्यत्वार्थक धातुसाधित विशेषणों होतात. या धातुसाधितांचा अर्थ आव-प्रत्ययांत मराठी साधितशब्दांप्रमाणें आहे. जैसे, -कार्य, कर्तव्य, करणीय, बोध्य, बोधितव्य, बोधनीय, स्मर्य, स्मर्तव्य, स्मरणीय; गम्य, गंतव्य, गमनीय, इत्यादि.

अक-हा प्रत्यय धातूंस लागून कर्तरि धातुसाधित विशेषणों होतात. जैसे वाहक, कारक, धारक, स्मारक, दायक इत्यादि.

त्व, ता-हे दोन तद्धित प्रत्यय सर्व प्रातिपदिकांस लागून भावार्थक साधित विशेषणों होतात. जैसे ब्राम्हणत्व, वक्तृत्व, तत्व, योग्यता, स्वामिता, इतरता, इत्यादि.

इन्-हा तद्धित प्रत्यय पुष्कळ अकरांत प्रातिपदिकांस लागून तद्युक्त या अर्थी साधित विशेषणों होतात; व प्रथमेच्या एकवचनी इकारांस दीर्घत्व होऊन नकाराच्या लोप होतो व मराठींत संस्कृतांतल्या प्रथमैकवचनाचा प्रयोग तें मराठींतलें मूळचें नाम असा करितात यामुळे हें साधित शब्द दीर्घ इकारांत भासतात. जैसे धनी, गुणी, दोषी, पापी, प्रतापी, इत्यादि.

वत्, मन्-हे तद्धित प्रत्ययही तद्युक्त या अर्थी आहेत व यांचे प्रथमैकवचनी वान् व मान् अर्गी रूपें होत असल्यामुळे त्याच रू-

पानीं तें मराठींत आढळतात. जसे, भगवान्, गुगवान्, कीर्तिमान्, श्रीमान्, इत्यादि.

याखेरीज आणखी पुष्कळ प्रत्यय संस्कृतांत आहेत. त्यांविषयी विशेष माहिती पाहिजे असल्यास शब्दसिद्धिनिबंध व श्रीकृष्ण-शास्त्री तळेकर यांचें संस्कृत व्याकरण पहावें.

(२) समास.

यौगिक शब्दांचा दुसरा भेद समास. परस्पर संबन्धयुक्त अनेक शब्दांतील संबन्धदर्शक शब्द किंवा विभक्तिप्रत्यय यांचा लोप होऊन त्या अनेक शब्दांचा विशिष्टार्थवाचक जो एक शब्द होतो, त्यास समास म्हणतात. जसे, गजमोजणी, वांकडमान्या, इत्यादि. येथें पहिल्या उदाहरणांत ' गज ' शब्दापुढील तृतीया-विभक्तीचा व दुसऱ्या उदाहरणांत ' ज्याची ' या संबंधीसर्वनामाचा लोप होऊन विशिष्टार्थक ' गजमोजणी ' व ' वांकडमान्या ' हीं प्रातिपदिकें सिद्ध झालीं आहेत.

समासरूप शब्दांचा अर्थ उघड करून दाखविणाऱ्या शब्दांस विग्रह अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. ' जसे गजानें मोजणी, ' ' ज्याची मान वांकडी तो, ' या शब्दांस ' गजमोजणी ' व ' वांकडमान्या ' या समासांचे विग्रह म्हणावें.

समास शब्दांत कधीं पुढला शब्द प्रधान असतो, कधीं दोन्ही प्रधान असतात व कधीं दोन्हींतून एकही प्रधान नसून निराळाच शब्द प्रधान असतो. या भेदावरून समासांचे मुख्य भेद तीन होतात, तत्पुरुष, द्वंद्व, आणि बहुव्रीहि.

समासांत पुढील पद जेव्हां प्रधान असतें, म्हणजे वाक्यांतील इतर पदांचा अन्वय जेव्हां पुढील पदाच्या अर्थावर असतो, तेव्हां

त्या समासास तत्पुरुष म्हणतात. जसे, ' तो शूर राजपुत्र रणांत जय पावला ' येथे ' तो ' ' शूर, ' व ' पावला ' या शब्दांचा अन्वय ' पुत्र ' शब्दावर होतो, ' राज ' शब्दावर कदापि होत नाही; म्हणून राजपुत्र या समासांत पुत्र शब्द प्रधान आहे, व तो प्रधान असल्यामुळे त्या समासास तत्पुरुष म्हणतात.

तत्पुरुष समासांतील पहिल्यापदाचा दुसऱ्या पदावरील अन्वय ज्या लुप्त विभक्तीने दर्शविला जातो त्या विभक्तीचे नाम त्या तत्पुरुष समासास देतात; जसे, ' गजमोजणी ' हा तृतीयातत्पुरुष होय, ' गायरान ' हा चतुर्थीतत्पुरुष, ' रानमाजर, ' ' पाणकोबडा ' हे सप्तमीतत्पुरुष होत; इत्यादि.

नकारार्थक अकाराचा दुसऱ्या पदाशी जो तत्पुरुष होतो, त्यास नञतत्पुरुष म्हणतात; जसे, अहित, अयोग्य, अभाव, इत्यादि. अकारापुढील पदाच्या आरंभी स्वर असल्यास अच्चा अन् होतो; जसे, अनर्थ, अनिष्ट, अनुपकार इत्यादि.

कर्मधारय.

तत्पुरुषांतील, पहिल्या पदाचा दुसऱ्या पदाशी अन्वय अभेद-संबंधाने म्हणजे विशेषण विशेष्यभावासंबंधाने किंवा सादृश्याने, म्हणजे उपमानोपमेय भावसंबंधाने हे असल्यास त्या समासास कर्मधारय समास म्हणतात; जसे, काळमाजर, तांबडमाती, महदुपकार, मुखकमल, काव्यामृत, इत्यादि.

द्वंद्व.

जेव्हां समासांतील दोन्ही पदे प्रधान असतात, म्हणजे एकाचा अन्वय दुसऱ्यावर होत नाही, तेव्हां त्या समासास द्वंद्व म्हणतात; जसे, मायलेकरे, आईबापे, सुखदुःखे, इत्यादि. द्वंदांतील शेवटचे

पद पुल्लिङ्गी किंवा स्त्रीलिङ्गी असले तरी मराठीत समस्तपद नपुंस-
कलिङ्गी होतें; जसे आईबापें, दादलाबायले, स्त्रीपुरुषें, मातापि-
तरे, इत्यादि.

हातपाय, नाकडोळे, घरदार, इत्यादि रूपांस कोणी द्वंद्व समास
मानतात व तसें मानण्यास कांहीं बाध आहे असें नाहीं. त्या
रूपांविषयीं असा विशेष आहे कीं, त्या समस्तपदांस विभक्तिप्रत्य-
य लागले असतां द्वंद्वांतील पहिल्या पदांसही सामान्यरूप होतें.
जसे, ' त्याच्या हातापायांला कळा लागल्या आहेत; ' ' ती मुलगी
नाकाडोळ्यांनीं सुरेख आहे; ' ' तो घरदाराला नागवला; '
इत्यादि.

बहुव्रीहि.

या समासांतील पहिलें किंवा दुसरें कोणतेंच पद प्रधान नसतें,
तर एकंदर समस्तपदापासून निराळ्याच अर्थाचा बोध होतो; जसे,
' वांकडमान्या, ' याशब्दापासून ' वांकडी मान ' या अर्थाचा
बोध न होतां ' वांकडी आहे मान ज्याची ' अशा पुरुषरूप निरा-
ळ्याच अर्थाचा बोध होतो, म्हणून या समासास बहुव्रीहि म्हणार्हे.
याचप्रमाणें गजानन, चक्रपाणि, चंद्रमुखी, मृगनयना, इत्यादि बहु-
व्रीहि समासांची उदाहरणें जाणार्हीं.

विग्रह वाक्यांत पहिल्या पदापुढें लागलेल्या विभक्तीवरून तत्पु-
रुषास जशीं तृतीयातत्पुरुष, चतुर्थीतत्पुरुष इत्यादि नांवें देतात,
तशीं विग्रहवाक्यांतील संबंधीसर्वनामापुढील विभक्तीवरून बहुव्रीहि-
सतृतीयाबहुव्रीहि इत्यादि नांवें होतात. जसे कृतकृत्य (म्हणजे केले
आहे कर्तव्य ज्याने तो) हा तृतीयाबहुव्रीहि होय. दत्तधन (म्हणजे
दिले आहे धन ज्यास तो) ब्राह्मण, हा चतुर्थीबहुव्रीहि होय. गलितपर्ण

(गळलीं अहित पानें ज्यापासून किंवा ज्याचीं तो) हें पंचमी-बहुव्रीहीचें किंवा षष्ठीबहुव्रीहीचें उदाहरण जाणवें.

ज्या बहुव्रीहीतील दोन्ही पदांस विग्रह वाक्यांत एकच विभक्ति असेल त्यास समानाधिकरण बहुव्रीहि म्हणतात; जसे, तपोधन (म्हणजे तप आहे धन ज्याचें तो); नीलकंठ (नीळा आहे कंठ ज्याचा तो, शिव) इत्यादि.

ज्या बहुव्रीहीतील दोन्ही पदांस विग्रह वाक्यांत भिन्न विभक्ति असतात, त्यास व्यधिकरण बहुव्रीहि म्हणतात; जसे, चक्रपाणि (म्हणजे चक्र आहे पाणीत म्हणजे हातांत ज्याच्या तो); चंद्रमौलि (चंद्र आहे मौलीवर म्हणजे शिरावर ज्याच्या तो); इत्यादि. मराठीतही बहुव्रीहीचे हे दोन भेद क्वचित् आढळतात, आंबुडशिगी, तिमजली हीं समानाधिकरण बहुव्रीहीचीं उदाहरणें होत; माणुसघाण्या, रडतोंड्या हीं व्यधिकरण बहुव्रीहीचीं उदाहरणें होत.

बहुव्रीहिरूप साधितशब्द शुद्ध मराठी असल्यास त्यांपुढें 'या' किंवा 'ई' हे स्वार्थप्रत्यय प्रायः नेहमीं होतात; व हे प्रत्यय लागतांना बहुव्रीहीतील दुसऱ्या शब्दाच्या अंत्यस्वराचा लोप होतो; जसे, एकडोळ्या, दुतोंड्या, तिरंगी, चौकोनी, इत्यादि.

एकडोळ्या, उंचमान्या, हीं बहुव्रीहि समासाचीं उदाहरणें देऊन त्यांविषयीं दादोबा पाडुरंग आपल्या व्याकरणांत असे लिहितात कीं, " कोणी या (एकडोळ्या) शब्दाचा—' एक आहे बोठा ज्याचा तो ' एकडोळ्या—असा विग्रह करून त्यांस बहुव्रीहि समास घटित शब्द मानितात परंतु मला (दादोबाला) हें प्रशस्त दिसत नाहीं; या बहुव्रीहि समासाचें जें लक्षण कीं दोन शब्दांचा संयोग असतां त्याजपासून तिसऱ्या पदार्थाची उप-

लब्धि होते, त्याची पूर्ण पर्याप्ति होत नाही " परंतु एकडोळ्या या पदांत ' एक ' शब्द डोळ्यावरील एकत्व दाखवितो व डोळा शब्द एक विशेष अवयव दाखवितो; व ' एकडोळ्या ' हा शब्द त्या दोन्ही शब्दांचा अर्थ नव्हे असा जो एक डोळ्याचा मनुष्य वगैरे प्राणी तद्रूप निराळा अर्थ दाखवितो; असें असतां या समासास बहुव्रीहीचें लक्षण पूर्णपणें येत नाही म्हणणें केवळ भ्रंति आहे, हें उघड आहे.

निबंध २३.

समासांविषयी, व कित्येक साधितशब्दांविषयी.

मागील निबंधांत समासांचें बरेंच निरूपण केलें. त्या विषयापैकीच कांहीं गोष्टी सांगावयाच्या राहिल्या आहेत, त्या सांगून समासांचा विषय समाप्त करितों.

समासघटक शब्दांच्या प्राधान्येकरून किंवा अप्राधान्येकरून त्यांचे मुख्य तीन भेद सांगितले; तत्पुरुष, द्वंद्व आणि बहुव्रीहि. यांखेरीज त्यांचे आणखी दोन भेद मानतात. त्यांचीं नांवे, मध्यमपदलोपी समास व द्विगु समास. तीन शब्दांचा समास होऊन मधील शब्दाचा लोप झाला असतां त्या समासास मध्यमपदलोपी समास म्हणतात; जसें, साखरभात, गुलाबपाणी इत्यादि. येथें ' साखरेनें युक्त भात, ' व ' गुलाबाच्या सुवासार्चे पाणी असा विग्रह असून मधील शब्द ' युक्त ' व ' सुवास ' यांचा लोप झाल्यामुळे या समासास मध्यमपदलोपी म्हणतात. समासांतील पहिलें पद संख्यावाचक असल्यास त्या समासास द्विगु समास म्हणतात. जसें, ' तिवाट ' म्हणजे ' तीन वाटांचा समुदाय, '

‘ पंचपाळें, ’ ‘ पंचवटी ’ म्हणजे ‘ पांच वडांचा समुदाय ’ इ०. वास्तविक पहातां मध्यमपदलोपी व द्विगु हे तत्पुरुषाचेच प्रकार आहेत व या निराळ्या संज्ञा केल्यापासून मराठी व्याकरणांत कांहीं प्रयोजन आहे असे वाटत नाही.*

साधित शब्दांच्या विचारांच्या आरंभी विसाव्या निबंधांत साधित शब्दांचे दोन प्रकार सांगितले आहेत; प्रकृतिप्रत्ययांच्या संयोगानें किंवा अनेक प्रातिपदिकांच्या संयोगानें उत्पन्न झालेले शब्द पहिल्या प्रकारांत येतात, व जुन्या संस्कृत शब्दांच्या उच्चारांत कालगतीनें विपर्यास पडून यांपासून निघालेले अर्वाचीन भाषेतील शब्द दुसऱ्या प्रकारातील समजावे, हेही मागे त्याच निबंधांत सांगितले आहे. पहिल्या प्रकारच्या शब्दांस यौगिक शब्द असें विशेष नाम आहे, व दुसऱ्या प्रकारच्या शब्दांस परिणत (म्हणजे परिणाम पावलेले) किंवा विकृत शब्द असें पारिभाषिक नाम दिल्यास साजेल. त्याच प्रकारच्या शब्दांस कोणी अपभ्रंश म्हणतात; परंतु हे नाम निदागार्भित असल्यामुळे तें आम्ही देत नाही.

शब्दांस कालगतीनें जे विकार घडतात, ते कांहीं नियमांनीं घडतात व ते नियम कमी किंवा ज्यास्त व्यापक असतात. त्या नियमांपैकी कांहीं थोडे नियम उदाहरणांसुद्धां पुढें सांगतो.

संस्कृत शब्दांत द्वित्त व्यंजनें असल्यास त्या द्वित्त व्यंजनांतील एक व्यंजन नाहीसें होतें व त्यामागील स्वर ऋस्व असल्यास दीर्घ होतो; उदाहरणें:—

* मध्यमपदलोपी असा एक बहुव्रीहीचाही भेद मानितां येईल; ‘ मृग-
नयना ’ गजानन ’ हीं याचीं उदाहरणें होत.

संस्कृत	मराठी	संस्कृत	मराठी.
कार्य	काज	पर्ण	पान
कर्म	काम	भर्जन	भाजणे
कर्ण	कान	मत्त	मातला
गर्भिणी	गाभण	रक्षण	राखणे
घर्म	घाम	लज्जा	लाज
चर्वण	चावणे	सर्प	साप
जिह्वा	जीभ	हस्त	हात

संस्कृत शब्दांत ' त्य ' असल्यास कितीएक ठिकाणी ' च ' होतो. जसे सत्य=साच, नृत्य=नाच.

संस्कृत शब्दांत ' स्त ' असल्यास कितीएक ठिकाणी मराठीत ' थ ' होतो; जसे, स्तन=थान; मस्तक=माथा; अस्तरण=अंथरण; पुस्तक=पोथी; स्तोक=थोकडे [थोडके] इत्यादि.

संस्कृत शब्दांत ' ध्य ' असल्यास कितीएक ठिकाणी मराठीत ' झ ' होतो. जसे, वंध्या=वांझ; मध्यगृह=माजघर; मध्ये=माझी किंवा माजी; इत्यादि.

संस्कृत शब्दांत ' प ' असल्यास मराठीत त्याचा पुष्कळ ठिकाणी ' व ' होतो; जसे, ताप=ताव; कूप=कुवा; सपत्नी=सवत; कृपा=कीव; दीप=दिवा; इत्यादि. कुणबी वगैरे अशिक्षित लोकांच्या भाषणांत ही या अव्ययाच्या जागी ' बी ' या अव्ययाचा प्रयोग आढळतो; जसे ' तोही आला ' याबद्दल ' तोबी आला ' असे म्हणतात. आतां शब्दविकाराच्या नियमाप्रमाणे पहातां ही पेक्षां मूळ संस्कृत अव्ययाशी ' वी ' फार जवळ दिसते. संस्कृत समुच्चयवाचक अव्यय ' अपि ' होय. बालभाषेत अपिबद्दल ' वि ' होते; जसे, ' रामोपिगतः ' याबद्दल ' रामोविगदो ' असे रूप होते.

विघडणें (विघटन), विननावी (विना नाम्ना) इत्यादि शब्दांतल्याप्रमाणें नकारास वकार होऊन ' वी ' ची ' बी ' होते. परंतु त्या अव्ययांपासून ' ही ' हें रूप सिद्ध करण्यास ' बी ' ची ' भी ' होते असे कल्पिले पाहिजे. (हिंदुस्थानीत हीच्या अर्थी भीचा प्रयोग आढळतो) व भकार महाप्राण असल्यामुळे त्यास हकार होतो असे मानून ' ही ' हें रूप सिद्ध होतें असे दिसते.

संस्कृत शब्दांत टकार असल्यास कधी कधी मराठीत डकार होतो. जसे घटन=घडणें; मर्कट=माकड; वट=वड; घोटक=घोडा; तट=तड, इत्यादि.

संस्कृत शब्दांतील यकारास मराठीत जकार होतो हें तर प्रसिद्ध आहे; जसे, योगी=जोगी; योग्य=जोगा; यः=जो, याति=जातो; यक्षिणी=जखीण; यातृ=जाऊ, इत्यादि.

काहीं थोड्या ठिकाणी संस्कृत शब्दांतील जकारास प्राकृतांत यकार होतांना आढळतो; जसे, राजा=राय; जार=यार, इ०.

संस्कृत शब्दांत ' ष ' असल्यास बहुतकरून मराठीत त्याच्या जागी ख होतो; जसे यक्षिणी=जखीण; रक्षा=राख, परीक्षा=पारख; पक्ष=पांख; हर्ष=हरिख, इत्यादि.

यकाराच्या जागी कधी कधी वकार होतांना आढळतो. जसे राया=राव; उपाय=उपाव; उदाहरण " जरी व्हावा तुज देव । तरी हा सुलभ उपाव. " पाय=पाव इत्यादि.

करणारा या अर्थाचा जो संस्कृत शब्द ' कार ' यांतील ककाराचा लोप होऊन उरलेला आर शब्द दीर्घसंधीने मागील अकाराशी मिळून काहीं मराठी शब्द झाले आहेत जसे कुंभकार=कुंभार; चर्मकार=चांभार; सूत्रकार=सुतार; सुवर्णकार=सोनार.

वर व्यंजनांस होणारे जसे विकार सांगितले तसे स्वरांसही वि-

कार होतात. पण त्याविषयीचे नियम बांधण्यास विशेष कठिण आहेत. स्वरविकाराचे कांहीं थोडे शब्द सांगतो.

मूळ संस्कृत शब्दांत उकार असल्यास कांहीं ठिकाणी त्यास ओकार होतो. जसें पुष्ट=पोसला, मुख=मोहरा; सुवर्ण=सोने; कुष्ट=कोड; कूर्पर=कोपर; शुंडा=सोंड इत्यादि.

मूळ संस्कृत शब्दांत इकार असल्यास थोड्या ठिकाणी त्यास एकार होतो. जसें वल्ली=वेल, बिल्व=बेल, शिखा=शेंडी, क्रीडा=खेळ, इत्यादि.

यांखेरीज आणखी कांहीं नियम आहेत. परंतु त्यांस अपवाद फार असल्यामुळे व विस्तारभयास्तव ते सांगत नाहीं. तथापि खाली कितीएक उदाहरणे देतो त्यावरून कांहीं नियम सुज्ञ वाचणारांच्या ध्यानांत येतील:—

संस्कृत	प्राकृत	संस्कृत	प्राकृत
कटी	कंवर		
पृष्ठ	पाठ	युद्ध	शुंजणे
भ्रातृ	भाऊ	योद्धा	शुंझार
ऊन	उणे	राज्ञी	राणी
रिक्त	रिता		
वृक्ष	रूख	जानाति	जाणतो
वत्स	वासरूं	क्षीर	खीर
महिषी	म्हैस	शुष्क	सुकला
वर्धन	वाढणे	नामात	नावाई
कर्षण	काढणे	श्वसुर	सासरा
पतन	पडणे	श्वश्रू	सासू
प्रतिच्छाया	पडसावली	भगिनी	बहीण

संस्कृतं प्रतिशब्द	प्राकृत पडसाद	संस्कृत	प्राकृत
साधु	{ शाहू (एका राजाचें नांव)	विद्युत	वीज
मधूक	{ मोह (एका शाडाचें नांव)	ज्वाला	जाळ
फेन	फेंस	धूम्र	धूर
भ्रमति	भोंवतो	स्थविर	थोर
तांब्र	तांबडा	लवण	लोण
हारित	हिरवा	वक्र	वांकडा
देवालय	देऊळ	पीतल	पिवळा
गोरक्ष	गुराखी	पांडूर	पांढरा
		राजालय	राऊळ

निबंध २४.

वाक्यरचना.

व्याकरणरूप विषयाचे मुख्य दोन विभाग करून त्यांतील पहिल्या भाग शब्दविचार, याचें निरूपण आम्हीं इतक्या वेळ मागील निबंधांत बरेच विस्तारानें केले. आतां दुसरा विभाग जो वाक्यरचना त्याचें विवेचन करूं.

क्रियापद व त्याशीं अन्वय पावणारे शब्द व त्या अन्वय पावणाऱ्या शब्दाशीं अन्वय पावणारे शब्द यांच्या समुदायास वाक्य असे म्हणतात. जसे, ' शहाणा मुलगा नित्य नियमानें शाळेंत जातो. ' या वाक्यांत मुलगा, नित्य नियमानें शाळेंत, या शब्दांचा 'जातो' या क्रियापदाशीं अन्वय आहे व शहाणा याचा मुलगा या

शब्दावर अन्वय आहे. तसेच ' रामा मोठ्या त्वरेने काल आपले काम आटपून आज सकाळीं गांवास गेला. ' या वाक्यांत रामा, आटपून, आज, सकाळीं, गांवास या शब्दांचा गेला या क्रियापदांशीं अन्वय आहे; व त्वरेने, काल, काम या शब्दांचा अन्वय आटपून या अव्ययावर आहे, आणि मोठ्या, आपले या शब्दांचा अन्वय यथानुक्रम त्वरेने, व काम, या शब्दांवर आहे.

वाक्यघटक शब्दांत क्रियापद मुख्य होय. ते उक्त किंवा अध्याहत असल्यावांचून कोणतेही वाक्य असत नाही. ' तो काम करितो, ' ' त्याने सुंदर चित्र काढिले ' इत्यादि उक्त क्रियापदघटित वाक्यांचीं शेंकडों उदाहरणे आहेत.

' स्नान, संध्या, टिळे, माळा । पोटी क्रोधाचा उमाळा;
नित्यनेम खटाटोप । मनीं विषयाचा जप. '

रामदास.

या पदांतील चारही चरणांत क्रियापद उक्त नाही. तथापि तेथे आहेत, आहे, या क्रियापदांचा अध्याहार आहे. तसेच,

' गांगेय म्हणे, सुभगे, धर्म परम सूक्ष्म; यास्तव स्पष्ट
' ऐसेचि ' असे मजला वदवेना; हा विचार बहुकष्ट. '

मोरोपंत.

येथे दुसऱ्या व चवथ्या चरणांत आहे या क्रियापदाचा अध्याहार केला पाहिजे. ' तुम्ही आमचे धनी, तुमच्या आश्रयाने आम्ही थोर, आणि तुम्हीच जर आम्हास सोडाल तर आमचा निभाव कसा लागेल ? ' इत्यादि अध्याहत-क्रियापदयुक्त वाक्यांचीं उदाहरणे व्यावहारिक गद्यरूप भाषेतही पुष्कळ सांपडतात.

प्रत्येक वाक्यांत क्रियापद जसे असते तसे कर्तृवाचक पद प्रायः सर्व वाक्यांत असते. परंतु प्रत्येक वाक्यांत कर्ता असतोच

असा नियम करतां येत नाही, ' या दिवसांत साडेपांच वाजतां उजाडते, ' ' मला कळमळते ' इत्यादि वाक्यांत कर्तृपदे मुळींच नाहीत. या वरील उदाहरणांतील धातूचा अर्थात कर्त्याचा अंतर्भाव असल्यामुळे निराळा कर्तृपदांचा प्रयोग कधींच होत नाही. परंतु ज्या धातूंच्या कर्तृपदांचा प्रयोग निराळा संभवतो, अशा-ही धातूंपासून निघालेल्या क्रियापदांचा प्रयोग कर्तृपदांवांचून कधी कधी वाक्यांत होतो. जसे, ' महाराज, पाने वाढिलीं, जेवावयास उठावे ' ' आर्जव केले म्हणजे कोण वळत नाही ? ' इत्यादि वाक्यांत ' वाढिलीं, ' ' केले, ' या क्रियापदांचा कर्तृपदांवांचून प्रयोग आहे; व येथे अमक्याने त्या क्रिया केल्या असे विशेष-करून सांगण्याची वक्त्यास व समजण्याची श्रोत्यास इच्छा नसल्यामुळे कर्तृपदांचा अध्याहार करण्याचीही गरज नाही. कर्ता अमुक असे दाखविण्याची इच्छा नसल्यास कर्तृपद न उच्चारितां केवळ कर्म व क्रियापद हीं घालून कर्मणिप्रयोगरूप वाक्ये करण्याची रीत इंग्रजी भाषेत फार आहे. 'The world was created six thousand years ago' 'His case was decided yesterday.' इत्यादि प्रयोग त्या भाषेत अत्यंत साधारण आहेत. मराठी भाषेत ते तसे साधारण नाहीत. ते कोठे कोठे मात्र आढळतात. वर जीं इंग्रजी वाक्ये उदाहरणार्थ लिहिलीं तशा ठिकाणीं मराठीत अकर्मक क्रियापदे योजून कर्तारि-प्रयोग करण्याची वढिवाट आहे. जसे ' जग सहा हजार वर्षांपूर्वी उत्पन्न झाले; ' ' त्याचा मोकदमा काल तुटला, ' इत्यादि.

कर्तृपदांवांचून क्रियापदांचा प्रयोग कर्मणिप्रयोगांतच होतो असे नाही; तर कर्तारि प्रयोगांतही कांहीं ठिकाणीं कर्तृपदांवांचून क्रियापद घोनिले असते. कर्तारि क्रियापद असून जेथे प्रथम-

पुरुषवाचक किंवा द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनामै कर्तृपदै असतात, तेथे ही क्रियापदै त्या त्या कर्त्याच्या योगाने बदलत असल्यामुळे त्यांवरूनच कर्त्याचा बोध होण्याची योग्यता असते; म्हणून त्या स्थली कर्तृवाचक पदांचा प्रयोग नसला तरी चालते; जसे,—

‘ नसेन दिसलों कसा, नयन सर्वसाक्षी रवी ’

‘ घालूं पाहसि दंष्ट्रा उपटायी अहिमुखांत आंगोळी ’

‘ जा, जा, उठा, मुलीला पाहूं, वाहूं वरा, घरा आणा. ’

मोरोपंत.

या तीनही वाक्यांत ‘ दिसलों नसेन, ’ ‘ पाहसि, ’ ‘ जा, जा, ’ ‘ उठा, ’ ‘ आणा, ’ या क्रियापदांचे कर्ते सांगितले नाहीत तथापि क्रियापदांच्या रूपावरून ते सहज लक्ष्यांत येतात; म्हणजे त्यांचा अध्याहार करतां येतो. खरोखरी केवळ अर्थाच्या दृष्टीने पाहतां अशा स्थली मी, तूं, तुम्ही, इत्यादि कर्तृपदांचा उच्चार करणे निरर्थक आहे; कारण त्या पदांपासून भासणारा अर्थ क्रियापदांच्या रूपांपासून भासून चुकला आहे. तथापि त्या पदांचा प्रयोग करण्याची रीत असल्यामुळे त्या प्रयोगांस दोष देतां येत नाही.

कर्तरि क्रियापद तृतीयपुरुषी असतांही कांहीं थोड्या उदाहरणांत कर्तृपदाचा उल्लेख असत नाही. जसे, ‘ असे सांगतात की, पूर्वी खते लिहून घेतल्यावांचून कर्ज देत असत. ’ या वाक्यांत ‘ सांगतात, ’ ‘ देत असत ’ या तृतीयपुरुषी कर्तरि क्रियापदांचा कर्तृवाचक पदांवांचून प्रयोग आहे; तसेच,—

‘ अगा प्रणत नसला, म्हणति, त्या नर्मा पावलां ’

मोरोपंत.

या चरणांत 'म्हणति' हे कर्तरि तृतीयपुरुषी क्रियापद कर्तृपदावांचून योजिले आहे.

कर्तृपदाचा प्रयोग न करतां कर्तरि व तृतीयपुरुषी जीं क्रियापदे कधीं कधीं योजितात, त्यांचा सर्वकाळ बहुवचनी प्रयोग असतो; एकवचनी कोठेंही आढळत नाही. या प्रकारचा प्रयोग करण्याची रीत संस्कृतावरून आली आहेसे दिसते. त्या भाषेत कर्तृपदाचा उच्चार नसून तृतीयपुरुषी कर्तरि क्रियापदाचा प्रयोग करण्याची कांहीं थोड्या प्रसंगी चाल आहे; जसे,—

‘ अत्रैवोदाहरंतीमं इतिहासं पुरातनम् ’

येथे ‘ उदाहरंति ’ हे तृतीयपुरुषी कर्तरि क्रियापद असून कर्तृपदाचा उल्लेख नाही. येथेही हे क्रियापद बहुवचनी असते; एकवचनी असत नाही.

या वरील विचारावरून असे दिसते कीं, प्रत्येक वाक्यांत क्रियापद असलेच पाहिजे; ते बहुतेक वाक्यांत उक्त म्हणजे उच्चारलेले असते व कांहीं थोड्या वाक्यांत त्याचा अध्याहार असतो; तसेच प्रायः प्रत्येक वाक्यांत कर्तृपद उक्त किंवा अध्याहृत असते; परंतु त्याप्रमाणे ते सर्व वाक्यांत असलेच पाहिजे असा नियम नाही.

वाक्याचा मुख्य अवयव जें क्रियापद ते सकर्मक किंवा अकर्मक असते; व ते सकर्मक असल्यास कर्मवाचक पदाचा उल्लेख बहुतकरून असतो. परंतु कधीं कधीं विशेष रूपाने कर्माची विवक्षा नसल्यास धातु सकर्मक असला तरी कर्मवाचक पदाचा उल्लेख नसतो. जसे ‘ जेव्हां पहावे तेव्हां रामा वाचीत बसलेला असतो; ’ ‘ ती संध्याकाळची शिबीत बसते ’ ‘ तो चांगले गातो ’ या वाक्यांत ‘ वाच, ’ ‘ शीव, ’ ‘ गा ’ या सकर्मक धातूंचा प्रयोग असतां कर्मवाचक पदाचा उल्लेख नाही. कारण तेथे

केवळ त्या त्या क्रियेविषयीं मात्र वक्त्यास बोलावयाचें आहे; अमुक वाचणें, शिवणें, गाणें या विषयीं बोलावयाचें त्याचे मनांत नाहीं. म्हणून कर्मवाचक पदाची गरज नाहीं. व ती गरज नसल्यामुळे या ठिकाणीं त्या पदाचा अध्याहार करण्याची आवश्यकता नाहीं.

वरच्या उपपादनावरून कर्माची विवक्षा नसली म्हणजे सर्वच सकर्मक धातूंचा कर्मवाचक पदावांचून प्रयोग होतो असें मात्र समजूं नये. कर, मार, बांध इत्यादि सकर्मक धातूंचीं कर्मे विशेषरूपानें विवक्षित नसलीं तरी कर्मवाचक पदावांचून त्यांचा प्रयोग करीत नाहींत. जसें तो ' रिकामा बसत नाहीं; काहीं तरी काम करीत असतो ' (किंवा) काहीं तरी लिहीत असतो ' या वाक्यांत ' काहीं ' किंवा ' काहीं काम ' या शब्दांनीं कर्माचा विशेषरूपानें बोध जरी होत नाहीं, व ' करीत असतो ' यापेक्षां ' काहीं करीत असतो ' यानें अधिक अर्थ जरी भासत नाहीं, तरी कर्मवाचक शब्द आंत घातल्यावांचून वाक्य पूर्ण होत नाहीं, हे सर्व सुज्ञ वाचणारांस ठाऊक असेलच. आतां कोणत्या सकर्मक धातूंचा कर्मवाचक पदावांचून प्रयोग करावा व कोणत्याचा करूं नये याचा नियम अर्थविचारावरून बांधतां येत नाहीं; त्या गोष्टीचा निर्णय ' प्रयोगशरणा वैयाकरणः ' या न्यायानें बोलण्याच्या व लिहिण्याच्या केवळ चालीवरून केला पाहिजे.*

वरील विचारावरून असें उघड होतें कीं, वाक्यांतील जे तीन प्रधान अवयव म्हणजे क्रियापद, कर्ता व कर्म, यांतून क्रियापद अत्यंत अवश्यक होय त्यावांचून वाक्यच असत नाहीं. त्याच्या खा.

* वरील वाक्यांतल्या, ' वाचणें, ' ' गाणें, ' ' शिवणें, ' वगैरे क्रियापदांस अकर्मक झणण्यासही बाध दिसत नाहीं.

लोखाल कर्ता अवश्य होय. त्यावांचून क्रियापदाचा कधी कधी प्रयोग होतो. परंतु त्या प्रकारची उदाहरणे मराठीत एकंदरीत थोडी. सकर्मक क्रियापद असतां कर्माचाही उल्लेख प्रायः अवश्य-कच आहे. सकर्मक धातू असून कर्माचा उल्लेख नाही अशीं कांहीं वाक्ये आढळतात; पण तींही एकंदरीत थोडीच.

आतां या कर्तृवाचक व कर्मवाचक पदांस कोणत्या विभक्ती लागतात यांचा अनुगम वाक्यांतील क्रियापदाच्या रूपावर आहे. क्रियापद कर्तरि, कर्मणि किंवा भावी असतें; म्हणजे क्रियापद-घटक प्रत्ययांपासून कर्त्याचा किंवा कर्माचा बोध होत असतो; किंवा दोन्हीतून एकाचाही बोध होत नाही; हें मार्गें अकराव्या नि-बंधांत सांगितलेंच आहे. क्रियापद कर्तरि असल्यास कर्तृवाचक पदास प्रथमा विभक्ति असते व क्रियापदाचें रूप कर्त्याचें वचन व पुरुष यांवरून बदलतें व क्रियापद कृदंत रूपावरून सिद्ध झालें असल्यास कर्त्याच्या लिंगावरूनही क्रियापदाच्या रूपांत बद-ल होतो; परंतु क्रियापद कृदंतावरून सिद्ध झालें असल्यास तें कर्त्याच्या लिंगानें बदलत नाही; कोणत्याही लिंगाचा कर्ता असला तरी क्रियापद सारखेंच राहतें. आतां कृदंत रूपावरून साधलेलीं क्रियापदे कोणतीं व साक्षात धातूवरून साधलेलीं कोण-तीं हा भेद मार्गें क्रियापदाच्या निरूपणांत सविस्तर वर्णिला आहे, यास्तव तो पुनः येथे सांगण्याची गरज नाही.

कर्तृवाचक पदे अनेक असल्यास तीं प्रत्येकीं एकवचनीं असलीं तरी कर्तरि क्रियापद अनेकवचनीं असतें. जसे, ' रामा आणि कृष्णा तेथें बसले होते. ' परंतु एकवचनीं अनेक कर्तृपदे असून त्यांच्यामध्ये विकल्प वाचक उभयान्वयी अव्यय असल्यास

कर्तरि क्रियापद एकवचनी असते. जैसे, ' रामा किंवा कृष्णा तेथे बसला होता. '

कर्तृवाचक पदे अनेक असून भिन्न पुरुषी असल्यास त्या पदांत प्रथमपुरुष असल्यास क्रियापद प्रथमपुरुषी असते व प्रथमपुरुष नसून द्वितीयपुरुष असल्यास क्रियापद द्वितीयपुरुषी असते. जैसे, ' मी, तूं आणि रामा उद्यां बरोबर जाऊं; ' ' मी आणि रामा खेळत होतो; ' ' तूं आणि कृष्णा मौज पहात होतां ' इत्यादि, परंतु भिन्नपुरुषवाचक कर्तृपदांच्या मध्ये विकल्पवाचक उभयान्वयी अव्यय असल्यास शेवटील कर्तृपदाचा जो पुरुष असेल त्या पुरुषी क्रियापद असते. जैसे ' मी किंवा तो येईल ' ' तो किंवा मी येईन ' ' तूं किंवा तो बसला होता हे मला ठाऊक नाही ' इत्यादि. अशा ठिकाणी क्रियापद पुनः उच्चारून ' तूं बसला होतास किंवा तो बसला होता ' असेही बोलण्याचा प्रकार आहे.

आतां कर्तृपदे अनेक असून त्यांचीं लिंगे निराळीं असल्यास व कर्तृपदांत प्रथमपुरुष किंवा द्वितीयपुरुष असल्यास क्रियापद यथाक्रम प्रथमपुरुषी किंवा द्वितीयपुरुषी बहुवचनी मागील नियमाप्रमाणे होते व त्या पुरुषी बहुवचनी क्रियापदे कदांतावरून साधलेली असली तरी लिंगभेदाने बदलत नाहीत, तेव्हां त्या स्थळी कांहींच कठिणपणा नाही. जैसे, ' मी, रामा व कृष्णी आलीं होती. ' किंवा ' तूं, गोविंदा व सखी तेथे बसलां होतां. ' परंतु तीं अनेक कर्तृपदे भिन्न लिंगी व सर्व तृतीयपुरुषी असल्यास व कर्तरि क्रियापद कदांतावरून साधलेले असल्यास ते नपुंसकलिंगी बहुवचनी होते. जैसे, ' रामा, विनायक, यमनी व चिमणी तेथे काल गेलीं होती. ' अशा स्थळी कधी कधी असे करतात कीं, भिन्न लिंगांच्या पदांस साक्षात् कर्ते न करतां त्यांपु-

हैं त्यांचें ग्रहण करणारें असें नपुंसकलिङ्गी व बहुवचनी ' हीं ' हें सर्वनाम कर्तृपदाचे जागीं घालतात, जसें, ' रामा, मनी, गोपाळा व वेणू हीं तेथें बसलीं आहेत; ' असल्या वाक्यांत ' रामा, ' ' मनी, ' वगैरे कर्तारि प्रथमा नव्हेत; उद्देशी प्रथमा होत. कधीं कधीं उद्देश प्रथमांनीं दाखविलेल्या सर्व पदार्थांस लागणारें अनेकवचनी सामान्यनाम योजितात; व त्या सामान्यनामांपूर्वी व उद्देशी प्रथमांपुढें त्या सामान्यनामाशीं समालिङ्गी व समवचनी ' हा ' या दर्शकसर्वनामाचें रूप घालतात; जसें ' चवकडे कडीं कंक्या हे दागिने पेटांत होते, ' ' शेला, पागोटें, शालजोडी हीं सणंगें सांपडलीं; ' ' गूळ साखर खोबरें ह्या जिनसा मिळाल्या; ' इत्यादि.

कर्तारि क्रियापद सकर्मक असल्यास कर्मवाचक पदही बहुतकरून प्रथमांतच असतें व कोठें कोठें कर्मवाचकास चतुर्थीचे स, ला, ना, हे प्रत्यय लागतात. जसें ' रामा औषध घेतो ' ' रामा कृष्णीस घरीं नेईल; ' पहिल्या उदाहरणांत ' औषध ' हें कर्म प्रथमांत आहे, व दुसऱ्यांत ' कृष्णीस हें कर्म चतुर्थीत आहे. ' पहिल्यांत कर्मणि प्रथमा आहे व दुसऱ्यांत कर्मणि चतुर्थी आहे.

कधीं, कधीं कर्म प्रथमांत असतें व कधीं कधीं चतुर्थीत असतें, याविषयीं असा नियम दिसतो कीं, अचेतन पदार्थवाचक किंवा जनावराचे वाचकशब्द कर्म असल्यास त्या शब्दांस सर्वकाळ कर्मणि प्रथमाच होते. चतुर्थी होत नाहीं; जसें, ' गोपाळा दूध पितो, भात खातो; ' ' यमनी फुलें तोडते, त्वोळी शिवते; ' गुराखी गुरें रानांत नेतो, ' ' मोतदार घोडा आणतो; ' ' तो राघू मैना, खबूतरें कितीतरी पालतो; ' इत्यादि उदाहरणांत कर्मवाच-

कपदे प्रथमांत आहेत; अशा ठिकाणी कर्मवाचक पदांस चतुर्थी विभक्ति लागण्याची रीत नाही.

मनुष्यवाचक विशेषनामै कर्तरि क्रियापदार्ची कर्म असल्यास ती बहुधा प्रथमांत असत नाहीत; चतुर्थींत असतात. जसे, ' रामा कृष्णीला घेऊन जाईल; ' ' गोविंदा साळूस आणील; ' ' राम वाळीला जिंकील; ' इत्यादि. *

निबंध २५.

वाक्यरचना [पुढे चालू]

क्वचित् मनुष्यवाचक विशेषनामास कर्तरिप्रयोगांत कर्मणि प्रथमा होते, जसे ' धर्मराज द्रौपदी पणास लावितो, हें पाहून कौरवांस आनंद झाला; ' ' लक्ष्मण सीता वनांत सोडून गेला; ' इ.

* या संबंधाचे नियम खाली लिहिल्याप्रमाणे असावे:—

(१) निर्जाव पदार्थवाचक नामें किंवा त्यांकरितां घातलेलीं सर्वनामै कर्म असल्यास कर्मपदें प्रथमान्त असतात; उदा०— ' हरी जें पुस्तक वाचितो तें मीही वाचिंतां; ' ' यमुना चोळी शिबील व ती आपले बहिणीस देईल,

(२) मनुष्यवाचक सामान्यनामै व इतर प्राणिवाचक नामें, किंवा दोहीबद्दल घातलेलीं सर्वनामै कर्म असल्यास कर्मपद प्रथमान्त किंवा चतुर्थींत घालतात; उदा०— ' यमुना मैना किंवा मैनेस पाळते; ' ' मोतदार घोडा किंवा घोड्यास आणून, तो किंवा त्यास तबेल्यांत बांधील; ' ' तो लोक बोलावितो, किंवा लोकांस बोलावितो; ' ' तोच ब्राह्मण किंवा त्याच ब्राम्हणास आज बोलाव; ' इ०.

(३) मनुष्यवाचक विशेषनामै किंवा त्यांबद्दल घातलेलीं सर्वनामै कर्मस्थानी असल्यास चतुर्थी करावी; उदा० ' तो रामास बोलावून त्यास पुस्तक देईल; ' ' मी विष्णूस भेटूस त्याला हें सांगेन; ' इ० (पहा, श्रौटबोध-व्या० क्र० ५४९ ते ५५५) प्र. क.

त्यादि. या वरील उदाहरणांत कर्मणि चतुर्थी योजिली तरी प्रयोग शोभतो.

मनुष्यवाचक सामान्यनाम कर्तरि क्रियापदाचें कर्म असल्यास त्यास प्रथमा किंवा चतुर्थी यांपैकी पाहिजे ती विभक्ति होते. जसे, ' तो आपला मुलगा शाळेंत पाठवितो. किंवा तो आपल्या मुलगास शाळेंत पाठवितो. ' ' शिपी बोलाव ' किंवा ' शिप्यास बोलाव. ' इत्यादि. परंतु कांहीं धातू असे आहेत कीं त्यांचा कर्तरिप्रयोग असतां त्यांच्या कर्मवाचक शब्दापुढें प्रथमाच शोभते. चतुर्थी शोभत नाहीं. जसे ' रामचंद्रपंत गोविंदपंताजवळ दहा शिपाई मागत होते, पण गोविंदपंत दोन शिपाई देखील देईनात. ' येथें ' शिपायांस मागत होते, ' किंवा ' शिपायांस देईनात ' अशीं चतुर्थीत रूपें शोभत नाहींत.

कर्तरि सकर्मक क्रियापदाचे सर्वनाम शब्द कर्म असल्यास वर सांगितलेले नियमच लागू पडतात; म्हणजे सर्वनाम मनुष्यवाचक विशेषनामाचें ग्रहण करीत असल्यास तें सर्वनाम चतुर्थीत असतें; व तें सर्वनाम मनुष्यवाचक सामान्यनामाचे जागीं असल्यास तें चतुर्थीत असतें किंवा प्रथमांत असतें; आणि त्या सर्वनामाचा मनुष्य भिन्न प्राणी किंवा निर्जीव पदार्थ यांच्या नांवाकडे संबंध असल्यास तें सर्वनाम प्रथमांतच शोभतें. जसे, ' काल रामा आला होता; आजही त्यासच बोलाव; ' ' कृष्णा आला नव्हता, त्यास बोलावूं नको; ' ' काल जो शिपी आला होता तोच ते आणतील, ' किंवा ' त्यासच ते आणतील; ' ' जो घोडा त्यानें पसंत केला आहे तोच तो घेईल, हा घेणार नाहीं; ' ' ती शालजोडी चांगली आहे, ती तो आनंदानें घेईल; ' इत्यादि.

प्रथमपुरुषवाचक सर्वनाम व द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनाम यांच्या प्रथमा इतर सर्वनामांच्या व नामांच्या प्रथमांप्रमाणे कर्तारि क्रियापदांचीं कर्मे कधीही होत नाहींत. ' ताजमहाल अद्भुत इमारत आहे, ती मी पाहवयास जाणार. ' 'घोडा आण. ' इत्यादि वाक्यांत 'ती' हे सर्वनाम व 'घोडा' हे नाम प्रथमांत असून कर्म झाले आहे. तसे, 'मी तूं पाहीन. ' किंवा 'तुम्ही पाहीन ' असा प्रयोग होत नाहीं, तर 'तुला पाहीन, ' 'तुम्हाला पाहीन ' असाच होतो. तसे, 'तूं मी पाहाशील ' किंवा 'आम्ही पाहाशील ' असे न होता 'मला ' किंवा 'आम्हांला पाहाशील ' असाच प्रयोग शुद्ध आहे.

प्रथमपुरुषवाचक व द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनामाची प्रथमा कर्मणि क्रियापदांचे कर्म आहे अशी रचना क्वचित् कवितेत मात्र आढळते. अशी उदाहरणे मागे क्रियापद विचारांत दिलीच आहेत.

या सर्वनामांच्या प्रथमा इतर सर्वनामांच्या व नामांच्या प्रथमांप्रमाणे कर्मणिक प्रायः कधीही नसतात. तरी त्यांपेक्षां यामध्ये तृतीयेचा अर्थ दाखविण्याची शक्ति अधिक आहे. मी, आम्ही, तूं, तुम्ही या प्रथमांचा तृतीयार्थीही प्रयोग होतो; तसा कोणत्याही सर्वनामांच्या किंवा नामांच्या प्रथमांचा होत नाहीं.

कर्मणि सकर्मक क्रियापद किंवा कृदंत यांचा प्रयोग असतां कर्मवाचक पद प्रथमांत असते; जसे—' त्याने काम करावे; ' ' तिने चोळी शिवली ' इत्यादि.

परंतु मनुष्यवाचक विशेषनाम व त्या नामांचे ग्राहक सर्वनाम किंवा प्रथमपुरुषवाचक किंवा द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनामे कर्मे असल्यास बहुतकरून कर्मणि क्रियापद किंवा कृदंत न योजतां भावी क्रियापद, किंवा कृदंत योजतात; आणि कर्मवाचक पदापुढे

चतुर्थी विभक्ति लायतात; उदा०—‘ गोविंदानें रामास आणिलें, कारण त्यानें त्यास आणावें अशी माझी ताकीद आहे. ’ ‘ त्यांनीं तुला बोलाविलें, मला बोलाविलें नाहीं. ’ इत्यादि. मराठी कवितेंत वरील नियम फ रसे मानीत नाहींत, हें मागेंच सांगितलें आहे.

पुष्कळ लोकांच्या भाषणांत चतुर्थीत कर्म असून कर्मणि म्हणजे कर्माच्या लिंगाप्रमाणें बदलणाऱ्या क्रियापदाचा प्रयोग आढळतो, जसे ‘ त्यानें आपल्या मुलास शाळेंत पाठविला; ’ ‘ तुलाच बोलवावा म्हणून त्यानें आग्रह केला; ’ इ०. तसेंच कितीएक लोक कर्मणि क्रियापद कर्त्याच्या पुरुषाप्रमाणें बदलतात. जसे, ‘ त्यानें तें काम केलें; ’ ‘ तूं घर बांधलेंस; ’ ‘ त्यांनीं काम केलेनी. ’ ‘ तुम्हीं घर बांधलेंत; ’ इत्यादि. आतां या प्रयोगांचा संग्रह करतां येण्यासारखे नियम बांधण्याचें केवळ अशक्य आहे असें नाहीं, तथापि हे प्रयोग मराठी भाषेची मूळभूत जी संस्कृत भाषा तीतील वाक्यरचनेच्या पद्धतीस अनुसरून नसल्यामुळे व प्रसिद्ध व सर्वमान्य मोरोपंत* व वामन पंडित इत्यादि कवींच्या ग्रंथांत हे प्रयोग न आढळल्यामुळे व भाषणांत ते असले तरी एकाद दुसऱ्या प्रांतांतल्या लोकांच्या भाषणांतच ते येतात, यास्तव एकदेशीय असल्यामुळे मराठी व्याकरणकर्त्यांनीं त्यांचा संग्रह केला नाहीं असें दिसतें.

क्रियापदें कर्तरि, कर्मणि किंवा भावीं अस्तात व संस्कृत, इंग्रजी वगैरे भाषांत प्रत्येक सकर्मक धातूपासून प्रत्येक काळीं व अर्थी

* मोरोपंताच्या व इतर कवींचा ग्रंथांत असल प्रयोग आढळतात. (पहा, प्रौढबोध व्या० क० ५६२). तथापि क्रियापदास एकाच वेळीं दोन कारणांनीं प्रत्यय लावण्याची ही पद्धत व्याकरणशास्त्र मान्य करणार नाहीं. परंतु असल्या पद्धतीचा व्याकरणांत उल्लेख केलाच पाहिजे. प्र० क०

कर्तारि आणि कर्मणि व संस्कृतांत बहुतकरून सर्व अकर्मक धातूंपासून कर्तारि आणि भावी क्रियापदे निघतात. इंग्रजीत भावी क्रियापदे नाहीत. वक्त्याची विवक्षा असेल त्याप्रमाणे त्यास आपल्या भाषणांत कर्तारि, किंवा कर्मणि किंवा भावी प्रयोगाने एकच अर्थ दाखविता येतो. जसे 'राम वाळीस मारितो.' हा अर्थ संस्कृतांत 'रामः वालिनं हन्ति' या कर्तारि क्रियापदाने किंवा 'रामेण वाली हन्यते' या त्याच धातूपासून निघालेल्या कर्मणि क्रियापदाने व्यक्त होतो. तसेच 'रामः तिष्ठति' (कर्तारि) व 'रामेण स्थीयते' (भावी) या दोन्ही प्रयोगांचा अर्थ एकच आहे. याचप्रमाणे इंग्रजीत 'Everyman loves praise' आणि 'Praise is loved by every man.' या कर्तारि व कर्मणि-क्रियापदघटित वाक्यांचा अर्थ एकच आहे. त्या भाषांत वक्त्याच्या सोईस पडेल किंवा त्यास आवडेल त्याप्रमाणे तो कर्तारि किंवा कर्मणि क्रियापद योजतो. मराठीत केवळ तसे नाही. मराठीत काही काळी क्रियापदांचीं रूपे कर्तारिच असतात व काही काळी तीं कर्मणिच असतात.

स्वार्थी शुद्ध वर्तमानकाळी, रीतिभूतकाळी, व शुद्ध भविष्यकाळी व शुद्ध संकेतार्थी सकर्मक धातूंचा कर्तारि प्रयोगच होतो; कर्मणि प्रयोग होत नाही. जसे, 'तो काम करतो,' 'तो काम करी,' 'तो काम करील,' 'जर तो काम करता,' इ०. या वाक्यांचा अर्थ कर्मणि प्रयोगाने दाखविता येत नाही; म्हणजे या काळी व अर्थी 'कर' धातूची कर्मणि क्रियापदे नाहीत. आतां प्राचीन कविताग्रंथांत मात्र 'करिजे,' 'करिजेल,' अशा वर्तमान व भविष्यकाळच्या कर्मणि रूपांचा प्रयोग आढळतो म्हणून मागे सांगितलेच आहे. परंतु तीं रूपे सांप्रत बोलण्याच्या भाषेत नाहीत.

शोक, पढ, समज, चूक, विसर, इत्यादि थोडे धातू खेरीज करून

सर्व सकर्मक धातूंचा शुद्ध भूतकाळीं सर्वदां कर्मणि किंवा भावी प्रयोग होतो; कर्तरिप्रयोग कधीं होत नाहीं. आतां कर्मवाचकपदे कोणत्या प्रकारचीं असतां कर्मणि प्रयोग होतो व कोणत्या प्रकारचीं असतां भावी प्रयोग होतो व कोणत्या प्रकारचीं असल्यास वक्त्यांच्या इच्छेप्रमाणें कर्मणि किंवा भावी प्रयोग होतो हें वर लिहिलेंच आहे

आज्ञार्थी किंवा विध्यर्थी मात्र वक्त्याच्या इच्छेप्रमाणें प्रत्येक सकर्मकधातूचा कर्तरि किंवा कर्मणि किंवा प्रत्येक अकर्मक क्रियापदाचा कर्तरि किंवा भावी प्रयोग होतो. जसें, ' ईश्वर तुमचें कल्याण करो, ' ' मुलांनो, तुम्ही आईबापांच्या आज्ञा माना, ' हीं विध्यर्थी कर्तरि प्रयोगाचीं, व ' ईश्वरानें तुमचें कल्याण करावें, ' ' मुलांनो, तुम्ही आईबापांच्या आज्ञा मानाव्या ' हीं विध्यर्थी कर्मणि प्रयोगाचीं उदाहरणें होत. तसेच, ' तो बसो ' व ' त्याणें बसावें ' हीं विध्यर्थी अकर्मक धातूचीं कर्तरि व भावी प्रयोगाचीं उदाहरणें समजावीं. या दोन प्रकारच्या रूपांपैकीं कर्तरि रूपें हीं शुद्ध क्रियापदे असल्यामुळे तीं कर्त्याच्या लिंगाप्रमाणें बदलत नाहींत व कर्मणि रूपें कृदंत विशेषणापासून निघालीं असल्यामुळे कर्माच्या लिंगाप्रमाणें बदलतात. हा प्रकार मार्ग एकवेळ सांगितला, तो सुज्ञ वाचणारांस आठवत असेलच. *

* आज्ञार्थ किंवा विध्यर्थ हा शास्त्रीबुवांनीं सर्वत्र एकच अर्थ मानला आहे; क्रियापद कर्तरि असतां आज्ञार्थ व कर्मणि किंवा भावी असतां विध्यर्थ. परंतु हा प्रकार त्या अर्थाच्या वाक्यार्थापुरता आहे. म्हणजे आज्ञार्थघटित वाक्य अर्थाला कर्तरि व विध्यर्थ घटित वाक्य अर्थाला कर्मणि किंवा भावी आहे, व अर्थदृष्ट्या एकाच धातूचा आज्ञार्थ केला तर तो कर्तरि व विध्यर्थ केला कीं त्याच धातूचा कर्मणि किंवा भावी असें म्हणतां येईल. परंतु रूप-

सकर्मक धातूंचा भावी प्रयोग शुद्ध भूतकाळीं व विध्यर्थीं अशा दोन ठिकाणीं होतो, व अकर्मक धातूंचा भावी प्रयोग केवळ विध्यर्थीं मात्र होतो; स्वार्थीं भूतकाळीं झाल्यास 'पाहिजे' शब्दाच्या योगीं मात्र होतो. जसे, 'त्यास (किंवा) त्यानें बसलें पाहिजे.' या वाक्यांत 'बसलें' हें 'बस' या धातूचें भावी कृदंत समजलें पाहिजे. व कृदंत विशेषणाचा संस्कृतांत जसा नामाप्रमाणें प्रयोग होतो, तसें या भावी कृदंतास नाम समजून तें 'पाहिजे' या क्रियापदाचा कर्ता समजावें, व 'त्यानें बसलें पाहिजे' हा अकर्मक कर्तारि प्रयोग समजावा. यांत 'बसलें' हा कर्ता व 'पाहिजे' हें क्रियापद. 'पाहिजे' हा शब्द स्वतंत्र क्रियापद असल्यास त्याचा अर्थ 'इष्ट आहे' असा असतो. जसे, 'मला पुस्तक पाहिजे.' परंतु 'पाहिजे' या शब्दाचा ला-प्रत्ययांत कृदंतापुढें प्रयोग केल्यास त्याचा अर्थ 'आवश्यक आहे', 'भाग आहे', असा होतो, व त्या आवश्यकत्वाकडे कृदंताच्या कर्तृपदाचा अन्वय विवक्षित असल्यास त्यापुढें तृतीया होऊन 'त्यानें बसलें पाहिजे' असा प्रयोग होतो. आतां ज्या कृदंतापुढें 'पाहिजे'चा प्रयोग असतो

(मागील पृष्ठावरून.)

दृष्ट्या तसा प्रकार नाही. 'कर्मिणे' याचें 'कीजेल' किंवा 'करील' याचें 'करिजेल' अथवा संस्कृतांत 'अकरोत्' याचें 'अक्रियत' हीं जशीं कर्मणि रूपे आहेत, त्यांसारखीं मराठींतलीं विध्यर्थकरूपे आज्ञार्थाचींच कर्मणि किंवा भावी रूपे असें म्हणतां येणार नाही. दोहोंचें मूळ तर अगदींच भिन्न आहे. आज्ञार्थ संस्कृत आज्ञार्थापासून झाला आहे, व विध्यर्थ त्या भाषेतील विध्यर्थक कर्मणि विशेषणापासून झाला आहे. मराठींत आज्ञार्थाच्या कर्मणिरूपांचा लोप झाला व विध्यर्थास कर्तारि रूपेंच नाहीत, यामुळें वाक्यार्थदृष्ट्या आज्ञार्थाचा कर्मणि किंवा भावी प्रयोग विध्यर्थ हा होय, असें मानण्यास सोपें झालें आहे. स्पष्टतेकरितां पाहिजे तर हे दोन्ही अर्थ भिन्न मानावे हें ज्यास्त चांगलें.

तै सकर्मक धातूपासून निघाले असल्यास तै कृदंत कर्मवाचक पदाचें विशेषण होतें, व त्या कर्मवाचक पदाच्या वचनाप्रमाणें ' पाहिजे ' याचें वचन फिरतें. जसे, ' त्याला (किंवा त्यानें) काम केलें पाहिजे, ' व ' तिला ' (किंवा तिनें) धुणी धुतली पाहिजेत. ' ' त्यानें (किंवा त्यास) काम केलें पाहिजे ' हाही मागीलप्रमाणें अकर्मककर्तुरि प्रयोगच समजावा.

ल-प्रत्ययांत कृदंताच्या योगी ' पाहिजे ' चा जसा विशेष अर्थी प्रयोग होतो, तसा आव-प्रत्ययांत विध्यर्थक कृदंताच्या योगी ' लाग ' धातूचा विशेष अर्थी प्रयोग होतो. ' लाग ' धातूचा मूल अर्थ ' स्पर्श पावणें ' असा आहे. जसे, ' त्याचे घर माझ्या ... मला लागलें आहे, ' याच अर्थावरून आवश्यक अथवा अनिवार्य संबंध असणें, अशा अर्थी ' लाग ' धातूचा प्रयोग होऊन, ' त्याला (किंवा त्यानें) बसाचें लागतें ' इत्यादि प्रयोग होतात. या वाक्यांत ' बसाचें, हें भावी कृदंत कर्ता होय व ' लागतें ' हें अकर्मक असल्यास कृदंत त्या कर्मवाचक पदाचें विशेषण होतें; व कर्मवाचक पद अकर्मक ' लाग ' धातूचा कर्ता होऊन त्याप्रमाणें ' लाग ' धातूचीं रूपें बदलतात. जसे, ' त्यास पाणी आणाचें लागतें, ' ' केर काढावा लागतो, ' ' पत्रावळी लावाव्या लागतात, ' इत्यादि.

कोणती एकादी क्रिया करण्याची आवश्यकता किंवा बेत आहे असें दर्शविणें असल्यास त्या क्रियेच्या अर्थाच्या धातूवरून धातू सकर्मक असल्यास कर्मणि व अकर्मक असल्यास भावी विध्यर्थक आव-प्रत्यय करून, त्या कृदंतापुढें ' च ' हा तद्धित प्रत्यय (जुन्या व्याकरणांतील षष्ठीचा प्रत्यय) लावतात; आणि त्यापुढें ' अस ' धातूची किंवा क्वचित् ' पड ' धातूची क्रियापदें योजतात. हें च-प्रत्ययांत विध्यर्थाचें रूप अकर्मक धातूवरून साधिलेलें असल्यास तै नेहमीं नपुं-

सकल्लिगीं व एकवचनीं असते, व ते 'अंस' धातूचा कर्ता असते; आणि च-प्रत्ययांत विध्यर्थाचें कृदंतरूप सकर्मक धातूपासून निघालेलें असल्यास ते त्या धातूच्या कर्मवाचक पदाचें विशेषण असून त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें बदलतें, व ते कर्मवाचकपद 'अस' धातूचा कर्ता होतें. जसे, 'त्यास जावयाचें आहे.' तुला जावयाचें होतें,' इत्यादि. येथे 'जावयाचें' हा कर्ता, व 'आहे' किंवा 'होतें' हीं क्रियापदे, अकर्मककर्तारि प्रयोग. तसेंच, 'त्यास धडा शिकावयाचा आहे,' 'तिला फुलें तोडावयाचीं होतीं.' येथेही 'धडा' व 'फुलें' हे कर्ते, 'शिकावयाचा' व 'तोडावयाचीं' हीं त्यांचीं विशेषणें, व 'आहे' व 'होतीं' हीं क्रियापदे, अकर्मककर्तारि प्रयोग.

'च' प्रत्यय आव-प्रत्ययांत ज्या कृदंतास लागतो, ते अकर्मक धातूपासून निघाले असल्यास ते च प्रत्यययुक्त कृदंतरूप कृदंताच्या मूळधातूच्या कर्त्याचेंही विशेषण होतें. जसे, 'रामास जावयाचें आहे,' किंवा 'रामा जावयाचा आहे.' कृदंत-धातूचा कर्ता अचेतन पदार्थ असला म्हणजे तर हीं च-प्रत्ययांत विध्यर्थक रूपें नेहमीं कर्तृविशेषणेंच होतात, भावीं होत नाहींत. जसे, 'हे आंबे पिकावयाचे आहेत' असाच प्रयोग होतो; 'या आंब्यांस पिकावयाचें आहे' असा होत नाहीं.

हीं च प्रत्ययांत विध्यर्थक रूपें कधीं कधीं मूळधातूच्या करणाचीं व अधिकरणाचींही विशेषणें होतात. जसे, 'ही लेखणी बाळबोध अक्षर लिहावयाची आहे.' 'हा घोडा बसावयाचा आहे,' इत्यादि.

माजी शालापत्रकांत आलेला

व्याकरणसंबंधी पत्रव्यवहार.

१.

वि० वि०. शालापत्रकांतील व्याकरणसंबंधी नियम वाचून पहातां त्यांजवर कांहीं शंका प्रदर्शित करावी, असा कांहीं प्रकार त्याच्या वर्णनशैलीवरून दिसत नाही. व या विषयांत आणि मुख्य-त्वेकरून त्या निबंधमालेच्या रचनेत शंका घेण्याचे अथवा ती शंका साधकबाधक प्रमाणांनी सिद्ध करण्याचे सामर्थ्य क्वचित् ठिकाणीच असेल; आणि ह्याच कारणाकरितां कोणी आजपर्यंत आपल्याकडे सदरूविषयी कांहीं विचार पाठविले नसतील, असे एक अनुमान होतें. तथापि एकादी वस्तु अवलोकनांत आली म्हणजे अवलोकन करणाराच्या मनांत तिजविषयी कांहींना कांहीं कल्पना येऊन त्याला अभिप्राय द्यावासा वाटतो, हा साधारण मनोधर्म आहे. त्या-प्रमाणे माझ्या अल्पमतीस जे तत्संबंधी विचार सुचले आहेत, ते परम विनयपूर्वक आपल्या चरणीं सादर केले आहेत. ग्राह्याग्राह्य-त्वाचा विचार इच्छेप्रमाणे होईल.

मराठी व्याकरणग्रंथाचे साधारण तीन विभाग करावे. १ चालू मराठी भाषेसंबंधी नियम. २ रूढीपरत्वे वाक्यांची योजना झाली आहे, ती दाखवून व्याकरण रीतीने त्यांचे स्पष्टीकरण. ३ कविते-तील विशेष नियमांविषयी. याप्रमाणे तीन विभाग करावे.

आतां चालू मराठी भाषेत जे शब्द आहेत ते कोणकोणत्या भाषेतून कशा नियमाने भाषेत आले व येतांना त्यांचीं रूपे कशीं पालटत गेलीं, व रूढीमध्ये लोक त्यांचा उपयोग कसा करूं लागले, इत्यादि प्रकार बरी व्याकरणग्रंथांत वर्णन केले तथापि

रूढीतील अर्थाला अनुसरून त्या शब्दाचा उपयोग व्याकरण-कर्त्यासही समजणे भाग आहे. अर्थात् उपयोगाकडे लक्ष्य देऊन जर व्याकरणरचना करण्याची आहे, तर सर्वच चालू शब्द याच भाषेतील मूळचे समजून त्यांचे विवेचन केले पाहिजे. आतां ऐतिहासिक रीतीने वर्णन करण्यांत पूर्वास्थितीचे वर्णन येते, त्यामुळे या भाषेचे मूळ शोधण्यांत ही भाषा अमुक भाषेपासून निघाली असा शोध करणे अवश्य आहे. यापासून मोठासा उपयोग तर प्रायः नाही, परंतु विशेष माहितगारी होण्यास कारण आहे. आतां माहितगारी होण्याचा उपयोग मनांत धरून जर व्याकरणग्रंथ करण्याचा आहे, तर माहितगारी होण्यास इतर भाषेचे आणखी पुष्कळ प्रदर्शक ग्रंथ आहेत. त्यावरून जिज्ञासु जनास माहिती होईल. हा व्याकरणग्रंथ फक्त मराठी भाषा जुना व नवीन (चालू) समजण्या पुरताच उपयोगी समजला पाहिजे. तशांत या भाषेत कोणत्याही भाषेतून जरी शब्द आला तरी त्याला प्रत्ययादि विकार याच भाषेच्या नियमाप्रमाणे होणार आहेत व त्या शब्दाच्या रूढीमानाने जो अर्थ मानला गेला, तोच कायम समजला पाहिजे. अर्थात् त्याला मराठी भाषेतील शब्द मानण्यास काहींच हरकत नाही. तसेच कोशकारांनी कोणत्या भाषेतील कोणता शब्द हे निवडून दाखविले आहे. मग आणखी व्याकरणकारांनी तशी फोड करण्याचे श्रम न घेतले तरी चालेल. यावरून पहिल्या भागामध्ये सांपत जी महाराष्ट्रभाषा शिक्षित लोकांच्या लेखी व तोंडी चालत आहे, व जी विषयी कोश प्रसिद्ध झालेला आहे, ती सर्व एकच मराठी भाषा समजून तिचे विवेचन, शब्द, त्यांच्या जाति, त्यांची लक्षणे, त्यांची घटना, त्यांचा परस्परांशी संबंध, असे वर्णन करावे. म्हणजे एवढ्यावरून भाषेचे सामान्य नियम

परभाषा शिकणारास समजून बराच उपयोग होईल. आतां दुसऱ्या भागांत लोकांत ज्या विशेष बोलण्याच्या अथवा लिहिण्याच्या पद्धति पडून गेल्या आहेत त्या बहुतकरून संपूर्ण निवडून काढून त्या प्रत्येकीचे व्याकरणांतील प्रथम भागाच्या पद्धतीअन्वये स्पष्टीकरण केलेले असावे. ह्मणजे या भागावरून कुणबी वगैरे लोक जे ह्या भाषेविषयी बरेच अजाण, त्यांजला भाषा बोलतां आणि लिहितां येण्यास फार मोठा उपयोग होऊन इतर भाषा जाणणाराही ही भाषा मार्मिक रीतीने समजण्यास समर्थ होईल. याप्रमाणे अमुक भाषेतील हा शब्द आहे व अशा प्रकारे विकार पावला, इत्यादि विचार महत्त्वाचे वरील विभागाच्या तुलनेत येतील असे मला वाटत नाही. ज्यांची स्वभाषा त्यांस समजण्यास खरोखर व्याकरणाचा कांही उपयोग नाही, ही गोष्ट आपल्या निबंधांतही सिद्ध आहे. तथापि जुने लेख, पुस्तके वगैरे समजण्यास त्या भाषेचे विवेचन व्याकरणग्रंथांत पाहिजे असे आपण दाखविले, हे फार उचित आहे. तरी एकंदर चालू भाषेत कवितेच्या पद्धतीचा घोंटाळा करण्यापेक्षां त्याचा वेगळाच एक विभाग करून त्यांत कवितेतील विशेष पद्धति आणि व्याकरण स्पष्ट दाखवावे. म्हणजे एकंदर स्वकीय आणि परकीय जनांच्या उपयोगी असा ग्रंथ झाला, असे मला वाटते.

शब्दांचे ' संकेतानें अर्थ दाखविणे ' हे लक्षण प्रत्ययांवरही येते, व, ' की, ' 'णारी, ' 'णावळ' यांजला शब्द मानण्यास आम्हांस कांही बाध दिसत नाही ' म्हणून दाखविले आहे, व त्याच्या पुष्टीकरणार्थ सिद्धता केली, त्या उदाहरणांत दाखविलेल्या शब्दांची उपपत्ति न दाखवितां दुसरेच शब्द सिद्धतेस घेतले आहेत. तथापि ज्यांस स्वतंत्रपणे अर्थबोध करण्याचे सामर्थ्य नाही, अशा प्रत्य-

यांस शब्द मानणें बरोबर दिसत नाहीं. कदाचित् कांहीं प्रत्यय संकेतानें अर्थबोध करीत असतील, तथापि साह्यावांचून स्पष्टार्थ समजाविण्यास ते फार असमर्थ आहेत. यास्तव त्यांजला शब्द न मानितां प्रत्यय मानून त्यांचा वेगळा वर्ग आहे तसा रहावा हें योग्य दिसतें. जसे, पाटील या शब्दांत तीन अक्षरें जमून एक अर्थबोध करणारें पद निर्माण झालें आहे. त्यांतील प्रत्येक अक्षर निरनिराळें काढिलें तर तें स्वतंत्रपणें अर्थबोध करण्यास असमर्थ, यास्तव व अक्षरवर्गांत, तसाच प्रत्यय स्वतंत्रपणें अर्थबोध करण्यास असमर्थ जाणून प्रत्ययाच्या वर्गांत मोडला जावा हें उचित आहे. आतां प्रत्ययजुळणीनें अर्थबोध होण्याची रीति वेगळी आणि अक्षरजुळणीची वेगळी आहे. तथापि एकदेशी उदाहरणार्थ तें ग्रहण केलें आहे. जुळणीची रीति जशी निराळी तसा वर्गही निराळाच आहे. असो, प्रत्यय हे पूर्वीचे शब्द असून कालगतीनें व अपभ्रंशपरंपरेनें साह्यावांचून अर्थ करण्यास असमर्थ झाले आहेत. तरी ते प्राचीन शब्द असल्यामुळें त्यांजला शब्दांत गणवें म्हणून आशय त्यास ते जेव्हां व जेथें स्वतः अर्थबोध करण्यास समर्थ होते, तेव्हां व तेथें शब्द समजण्यास उचितच होते. आतां त्यांच्या ठिकाणी ती योग्यता राहिली नसतां ओढून ताणून त्यांजला शब्दाच्या वर्गांत घालणें बरोबर दिसत नाहीं.

दादोबाचे व्याकरणांत, “ ठेविलेलीं जितकीं नामें तितकीं सारीं विशेषनामें होत. ” म्हणून लिहिलेलें आम्हांस खरें वाटत नाहीं, असें चमत्कारिक कल्पनेनें आपण सिद्ध केलें आहे. परंतु मला असें वाटतें कीं, नामाचे दोनच विभाग करतां येतील, ते असे कीं, एक अनादिसिद्ध चालत आलेलीं नामें व दुसरीं ठेविलेलीं नामें. आतां भाषा ज्यासमयीं निर्माण झाली तेव्हां जे

ठरावित शब्द निर्माण झाले, त्यांतील ज्या जातीला व ज्या हेतूला धरून जो शब्द निर्माण झाला तो ती जाति अथवा हेतु सतत चालत असल्याने पुनः बदलण्याचे कारण पडले नाही. आणि विशेष व्यक्तीस जीं नामें त्या समर्थी दिलीं गेलीं, तीं व्यक्तिमात्राचे रूपांतर झाल्याबरोबर नाश पावून दुसरी व्यक्ति नूतन उदयास आली कीं, तिजला नवें नांव ठेवणें भाग पडत चालले. या रीतीनें असंख्य व्यक्तींची घडामोड होण्यांत वारंवार नांवें ठेवण्याचा प्रसंग येत गेला. यामुळे जनरुढीत व्यक्तिविशेषाचे नांवास ' नांव ठेवणें ' अशी साधारण संज्ञा होऊन गेली आहे. त्या नामाप्रमाणें दादोबांच्या व्याकरणांत ' ठेवलेलीं जितकीं तितकीं सारीं विशेषनामें होत ' म्हणून दाखवून वरील अभिप्रायाशीं मिळतेपणा ' सदरीं ' या शब्दानें त्यांनीं दाखविलेला आहे. आतां बदलून ठेवण्याचा प्रसंग आल्याखेरीज हीं विशेषनामें पुष्कळ आहेत तथापि जनरुढीत लवकर समजून होण्यासारख्या पदाची योजना करून दादोबांनीं विशेषनामांचे स्वरूप वर्णिलें आहे. त्याचा व्यापकपणा बारीकपणें पाहतां कांहीं कमी दिसत नाही. मग त्यास कां खोटे म्हणावें ?

बाळकृष्ण मल्हार विडकर.

मु० येरंडोल.

* * राजश्री बाळकृष्ण मल्हार यांनीं शाळापत्रकांत छापलेल्या मराठी व्याकरणावरील निबंधांवर कांहीं टीका करून ती आमच्याकडे पाठविली, त्यास बरेच दिवस लोटले. आज त्यांचें पत्र आम्हां आपल्या विचारासकट छापलें आहे. तिकडे आमच्या वाचणारांनीं लक्ष्य पुरवावें.

बाळकृष्ण मल्हार यांनीं आमच्या व्याकरणाचा विचार करून

त्यावरील आपला अभिप्राय सुचविला, हें पाहून आम्हांस आनंद वाटला. आतां हा अभिप्राय जरी आम्हांस सर्वांशीं मान्य नाही, तरी त्या योगानें आम्हीं वर सांगितलेला आनंद कमी झाला नाही. कोणत्याही गोष्टीविषयीं सर्वकाळ सर्वांचे अभिप्राय सारखेच असतात असें नाही. निरनिराळ्या मनुष्यांच्या अभिप्रायांत कितीएक ठिकाणीं फरक पडण्याचीं कारणें उघड आहेत. तर तो फरक पडेलच; व तो पडला तरी आपला अभिप्राय लोकांनीं स्पष्टपणें व्यक्त करून सर्वांपुढें ठेविला असतां विवक्षित विषयाचा चांगला ऊहापोह होतो व तेणेंकरून त्याचें वास्तविक स्वरूप उघड होतें.

आमच्या मराठी व्याकरणावरील निबंधमालेंत भाषेचा ऐतिहासिक रीतीनें विचार करण्याविषयीं कांहीं प्रयत्न केला आहे व मराठी कवितेंतील विशेषरूपांच्या विवेचनाविषयीं कांहीं लिहिलें आहे. त्या दोन्ही गोष्टी आमच्या येरंडोलकर मित्रास पसंत पडत नाहीतसें दिसतें. तो असें म्हणतो कीं, कोणता शब्द कोणत्याही भाषेतून आला असला व त्यास कमीज्यास्त कसेही विकार झाले असले तरी तो शब्द हल्लीं मराठी भाषेत आढळतो; तेव्हां त्यास मराठी शब्द मानावें म्हणजे झालें; त्याच्या मागील हकीगतीची आपणास काय गरज आहे? आतां वास्तविक म्हटलें म्हणजे येरंडोलकरास ही शंका राहूं नये. कारण आमच्या दुसऱ्या निबंधांत ऐतिहासिक रीतीस अनुसरल्यानें होणाऱ्या लाभाचें थोडेंसें वर्णन केलें आहे. त्या निबंधाचें त्यानें लक्ष्यपूर्वक मनन केल्यास त्याची वरील शंका दूर होईल. पूर्वीच्या व्याकरणकर्त्यांनीं ऐतिहासिक रीतीचें अनुसरण केलें असतें, तर ' हो ' या क्रियापदास ' अस ' धातूचें रूप मानण्याची व ' गेला ' यास ' जा ' धातूचें रूप मानण्याची व ' जो ' ' तो ' ' हो ' ओकारांत अनियमित शब्द

मानण्याची, व तसें मानून चालू नियमास मुग्ध अपवाद मानण्याची गरज पडली नसती.

येरंडोलकर म्हणतो कीं, “ या (मराठी) भाषेत कोणत्याही भाषेतून शब्द आला तरी त्याला प्रत्ययादि विकार याच भाषेच्या नियमाप्रमाणे होणार आहेत. ” परंतु हे त्याचे म्हणणे बरोबर नाही. तो यत्किंचित् विचार करता तर त्यास सुचते कीं, सर्व प्रत्ययादि विकार सर्व शब्दांस होत नाहीत. ‘ त्व, ’ ‘ ता, ’ ‘ वान् ’ वगैरे कितीएक प्रत्यय शुद्ध संस्कृत शब्दांस मात्र होतात; तसें ‘ दार, ’ ‘ वाला ’ वगैरे काहीं प्रत्यय मराठी शब्दांस मात्र लागतात; तसेच ‘ आ, ’ ‘ ह् ’ वगैरे काहीं प्रत्यय मराठी शब्दांस मात्र लागतात. तेव्हां या प्रत्ययांच्या लापनिकेचे नियम सांगतांना कोणत्या भाषेतून कोणता शब्द आला आहे हे समजण्याची गरज नाही काय ? सर्व शब्द मराठीच मात्र होत असें म्हणून हे वरील नियम बांधतां येतील काय ? आमच्या येरंडोलकर मित्राचे आवडते जे जुने मराठी व्याकरणकर्ते त्यांनीं सुद्धां आपल्या ग्रंथांत भाषाभेदानें शब्दांची निवड केली आहे, हे त्यास ठाऊक असेलच.

जेवीं, तेवीं, केवीं, एवीं इत्यादि रूपांवरून ‘ वी ’ हा प्रकारार्थक प्रत्यय सर्वनामशब्दांस लागून वर सांगितलेलीं क्रियाविशेषण अव्यये होतात, असा सामान्य नियम सिद्ध होतो. परंतु असें जर आहे तर ‘ एरवीं ’ या चालू भाषेतील अव्ययाची उपपत्ति कशी ? येथें प्रकारार्थक ‘ वी ’ प्रत्यय दिसतो खरा, परंतु त्याची प्रकृति जी ‘ एर ’ यास सर्वनामत्व कसें ? चालू व्याकरणांत सांगितलेल्या सर्वनामांत याचा पाठ दिसत नाही. याप्रमाणें या रूपाविषयी शंका उत्पन्न होते. परंतु ऐतिहासिक रीतीनें विचार करितां या शंकेचें चांगलें समाधान होते. तें असें कीं, संस्कृतांत

‘ इतर ’ हे एक सर्वनाम गणले आहे. त्यातील ‘ ई ’ ला ‘ ए ’ होऊन व ‘ त ’ चा लोप होऊन ‘ एर ’ असे रूप होते व हे रूप व यास कधी कधी प्रथमेचा एकवचनाचा जुना प्रत्यय जो ‘ ऊ ’ तो लागून ‘ एरू ’ [येरू] असे रूप कविताग्रंथांत ‘ इतर ’ या अर्थी आढळते; व ‘ एर ’ या रूपास ‘ वी ’ हा प्रत्यय लागून ‘ एरवी ’ म्हणजे ‘ अन्यथा ’ या अर्थाचे रूप सिद्ध होते. ऐतिहासिक रीतीस अनुसरण्यावांचून या रूपांची वास्तविक उपपत्ति कशी समजावी हे आमचा येरंडोलकर पत्र पाठविणारा सांगू शकेल काय ?

येरंडोलकर असे लिहितो की, कोणता शब्द कोणत्या भाषेतून आला व त्यास कोणते कोणते विकार घडले, हे समजण्यास दुसरे पुष्कळ ग्रंथ आहेत. यावर आमचे म्हणणे इतकेच आहे की, पुष्कळ ग्रंथ तर नकोतच; पण मराठी वाचणारांस समजण्यासारखे या विषयावरचे एकदोन ग्रंथ जरी त्याने आह्यांस सांगितले तरी आम्ही त्याचे आभारी होऊं !

तो आणखी असे म्हणतो की, मराठी कोशांत अमुक शब्द अमुक भाषेतून आला असे लिहिलेच आहे, मग व्याकरणांत आणखी तीच गोष्ट सांगण्याची गरज काय ? परंतु आमचा मित्र मराठी कोश नीट पाहिल तर त्यास समजेल की, त्या ग्रंथांत ऐतिहासिक रीतीने शब्दाचे निरूपण केले नाही. तसेच अमुक शब्द अमुक भाषेतून असे कितीएक शब्दांविषयी त्या कोशांत लिहिले आहे, तथापि धातूंवरून व नामांवरून होणाऱ्या प्रत्ययांची मूळरूपे त्या ग्रंथांत लिहिली नाहीत व त्याचा ऐतिहासिक रीतीने विचार करणे हे व्याकरणकर्त्यांचेच मुख्यत्वेकरून काम आहे; कोशकर्त्यांचे ते मुख्य काम नव्हे.

आतां कवितेत्तल्या विशेष रूपांविषयी आमच्या पत्रकर्त्यांचे म्हणणे आहे कीं, " चालू भाषेत कवितेच्या पद्धतीचा घोंटाळा करण्यापेक्षां त्याचा वेगळाच एक विभाग करून त्यास कवितेतील विशेषपद्धति व व्याकरण स्पष्ट दाखवावे. " परंतु आमच्या मित्राच्या सूचनेप्रमाणे करण्यांत मोठासा फायदा न होतां गौरव मात्र फार आहे. कवितेतील पद्धति चालू भाषेच्या पद्धतीपेक्षां व्याकरणदृष्ट्या मनस्वी भिन्न आहे असें नाही; व कवितेतील शब्दरूपे चालू भाषेत मुळांच नसतात असेंही नाही. तसेंच त्याच्या सूचनेप्रमाणे कवितेच्या रूपांच्या व्याकरणाचा भाग निराळा केला तरी तो करणे अवश्य आहे व तो न घातल्यामुळे विद्यमान व्याकरणग्रंथांत मोठी न्यूनता आहे हे आमचे म्हणणे खरेच आहे. त्यास व्यत्यय आला नाही.

अर्थबोधक वर्णसमुदाय म्हणजे शब्द, असे जें जुन्या व्याकरणग्रंथांत लक्षण आहे त्याचे उद्गावन करून तें लक्षण कितीएक प्रत्ययावरही येतें असें आम्हीं एका निबंधांत लिहिलें आहे व तसें झालें तरी मोठासा दोष नाही; कारण प्रत्यय हे मूळचे स्वतंत्र शब्दच आहेत असें कितीएक विद्वानांच्या मतांवरून व कांहीं मराठी शब्दांच्या उदाहरणांवरून आम्हीं दाखविलें आहे. ही गोष्ट केवळ मराठी वाचणारास नवीन व चमत्कारिक असल्यामुळे ती त्यांस कळावी या उद्देशानें आम्हीं तिचे प्रतिपादन केले आहे. असो; प्रत्यय व शब्द यांच्यामध्ये भेद असावा व प्रत्ययांस शब्द ही संज्ञा लागू नये असा येरंडोलकराचा आग्रह असल्यास त्याजबद्दल वाद करण्याची आमची इच्छा नाही. कारण त्या वादापासून तादृश फल नाही.

“ ठेवलेली जितकीं नामें तितकीं सारीं विशेषनामें होत ” असें

जै दादोबांनी आपल्या व्याकरणांत लिहिलें तें लिहिणें वरवरून पाहणारास बरोबर दिसलें, तरी परिणामी विचार ठाम नाहीं; व त्या लिहिण्यावर कोणते दोष येतात याचें आम्हीं बरेंच स्पष्टपणें विवरण केलें आहे; व सामान्यनाम व विशेषनाम यांच्यामध्ये वास्तविक भेद कोणता हेही बरेंच उघड करून दाखविलें आहे. परंतु आमच्या लेखाचा अर्थ पूर्णपणें आमच्या मित्रास समजला नाहीं असें आम्हास वाटतें, व त्यामुळेच त्यानें त्या विषयावर शंका काढली आहे. तर तो आमचा निबंध पुनः विशेष लक्ष्य देऊन वाचण्याविषयी आम्ही त्यास शिफारस करितों.

आमच्या येरंडोलकर मित्राच्या मताप्रमाणें नामांत प्रकार दोन, एक अनादिसिद्ध चालत आलेलीं नामें व दुसरीं ठेवलेलीं नामें. तो असें म्हणतो कीं, भाषा जेव्हां निर्माण झाली तेव्हां जे ठरावीत शब्द निर्माण झाले तीं पहिल्या प्रकारचीं. आतां या ठिकाणीं आम्ही त्यास असें विचारतों कीं, त्यानें आपल्या पहिल्या प्रकारांतील शब्दांस ठरावीत' असें विशेषण दिलें आहे. याचा अर्थ काय? (वास्तविक पाहतां 'ठरावीत' असें रूप मुळींच होत नाहीं परंतु तो विचार आम्ही करीत नाहीं.) ठरावीत याचा अर्थ ' ठरविलेले' असा नव्हे काय? व तसा अर्थ असेल तर ठरविलेलीं नामें म्हणजे ठेवलेलीं नामें नव्हेत काय? आणि तसें झाल्यास आमच्या पत्र पाठविणारानें केलेल्या दोन प्रकारांतला भेद कोठें राहिला?

आतां अनादिसिद्ध जीं नामें तीं सामान्यनामें व आलीकडे ठेवलेलीं नामें तीं विशेषनामें असा स्वकपोलकल्पित भेद आमच्या मित्रानें कल्पित्यास त्यावरही दोष येतात. ईश्वर, हरि, विष्णु, शिव, इंद्र, वरुण, अग्नि हीं नामें अनादिसिद्ध असून हीं ज्या व्यक्तींत दाखवितात त्यांचा नाश झाला नाहीं, तेव्हां त्यांच्या मताप्रमाणें हीं

सामान्यनामं होतील. तसेच कितीएक वनस्पति व प्राणी व रीति-
भाती ज्या पूर्वी होत्या व हल्ली ज्यांचा समूळ नाश झाला आहे,
तसेच घड्याळे, तारायंत्र, आगगाडी वगैरे जे शेंकडों पदार्थ नवीन
निर्माण झाले आहेत, तद्वाचक नामं, तीं अनादिसिद्ध नसल्याने
त्यांस विशेषनामं म्हणावें लागेल ! असो; तेव्हां आम्हीं आमच्या
निबंधमालेत जीं लक्षणं केलीं आहेत तींच बरीं दिसतात.

२

वि० वि०. महाराष्ट्र भाषेतील प्रथमा, तृतीया आणि चतुर्थी
(मूळची षष्ठी) या विभक्तींचे प्रायः सर्व प्रत्यय संस्कृत विभक्ती-
चे प्रत्ययांपासून निघाले असल्यामुळे त्या भाषेतील नियमाप्रमाणे
उभयवचनीं भिन्न भिन्न आहेत. परंतु तृतीयेचा ' शी ' आणि
चतुर्थीचे ' ला, ' ' ते ' हे प्रत्यय संस्कृतांतून आले नसल्यामुळे
उभयवचनाचे प्रत्यय भिन्न नाहीत. यास्तव ते आणि याच प्रकारचे
पंचमी आणि सप्तमी या विभक्तींचे प्रत्यय हे विभक्तिप्रत्यय न मानतां
तद्धितप्रत्यय मानावे आणि तदंत शब्दांस क्रियाविशेषण अव्ययं मानावीं
असे वाटते. असे झाले म्हणजे महाराष्ट्र भाषेत मुख्य विभक्ति प्रथमा,
तृतीया आणि चतुर्थी अशा तीन राहिल्या. त्यांचे बहुवचन सम-
स्यास अनुनासिक उच्चार करण्याचे उभयवचनीं प्रत्यय भिन्न
असल्यामुळे कारण पडत नाही.

या वरील लिहिण्यास अपवाद आणणारेही कित्येक शब्द
आहेत. ते मी, तूं, कोण, काय इत्यादि. या शब्दांत ' मी '
आणि ' तूं ' या शब्दांस एकवचनीं प्रत्यय ' स ' आणि बहु-
वचनीं प्रत्यय ' ना ' हे लागत नाहीत; आणि कोण, काय,
या शब्दांस बहुवचनीं ' ना ' प्रत्यय लागत नाही.

या अपवादाचें कारण याच शब्दांच्या संस्कृत विभक्तीविषयी विचार केला असतां तत्काळ लक्ष्यांत येते. ते असे कीं, हे शब्द संस्कृतांतही अनियमित आहेत.

वर लिहिल्याप्रमाणे तृतीयेचा ' शौ ' चतुर्थीचे ' ला, ' ' तें ' पंचमीचे ' ऊन, ' ' हून, ' आणि सप्तमीचे ' ई, ' ' आं ' हे तद्धितप्रत्यय मानिले तर तदंत एकाकी शब्दापासूनच प्रत्ययोत्पादित नूतन अर्थ निष्पन्न होत नाही. कारण त्या शब्दाचा अन्वय धात्वर्थाकडे असतो. संस्कृतांतील 'तः (तसिल्)' प्रत्यय या प्रकारचाच आहे.

आपल्या निबंधमालिकेंत अव्ययवर्गांत शब्दयोगी अव्यय म्हणून जो भेद केला आहे त्याचें कारण दिसत नाही. प्रायः सर्व शब्दयोगी अव्यये क्रियाविशेषण असून जेव्हां तीं प्रातिपदिकापुढे येऊन त्यांचें सामान्यरूप होण्यास कारण होतात, तेव्हां मात्र शब्दयोगी हें नांव पावतात. परंतु विचार करून पाहिले असतां सामान्यरूपा प्रातिपदिकास स्वतंत्र अर्थ मुळींच असत नाही. सामान्यरूपापुढे विभक्तिप्रत्यय लागले असतां त्या प्रत्ययांत शब्दापासून अर्थ निघतो यामुळे त्यास नसा विभक्त्यंत एकच शब्द मानितो, त्याप्रमाणे ही क्रियाविशेषण अव्यये पुढे आली असतां त्या अव्ययांसहित जें प्रातिपदिकाचें सामान्यरूप त्यापासून अर्थ निष्पन्न होतो म्हणून यासही समस्त एकच शब्द मानणें सयुक्तिक दिसते.

या समासांत उत्तरपदार्थ प्रधान असल्यामुळे पहिले प्रकारचे समासांत याची गणना होईल. याचें लक्षण समासांतील उत्तरपद अव्यय असून ते समस्तपद धात्वर्थाशी अन्वय पावते आणि त्यांतील पूर्वपदास सामान्यरूप होतें असे करून त्यास अव्ययीभाव समास हें

नांव द्यावे. हीं सर्व समस्त अन्वये धात्वर्थांशीं अन्वय पावतात यामुळे त्यांस क्रियाविशेषण अव्यये म्हणावे लागेल हे स्पष्टच आहे.

याचप्रमाणे नाम किंवा सर्वनाम यापुढे कांहीं विशेषणे आल्याने जे पूर्वपदास सामान्यरूप होते तेथेही समासच होतो. जसे, ' रामासारखा ' हा तत्पुरुष समास उघड दिसत आहे.

आपण सांगितलेल्या शब्दयोगी अव्ययांपैकी, पाशीं, पासून, करितां, साठीं, स्तव, मुळे इ० यांस स्वतंत्र अर्थ नसून पंचमी व सप्तमी या विभक्तींचे प्रत्ययांप्रमाणे हेही प्रत्यय आहेत. यास्तव हे प्रत्यय लागलेल्या प्रातिपदिकांसही ताद्वितांत क्रियाविशेषण अव्यये मानावीं. पाशीं, पासून आणि मुळे हे पूर्वीचे शब्द आहेत तरी त्यांस प्रत्यय मानण्यास आपल्या मतास अनुसरून कांहीं बाध नाही. सारांश, विभक्ति तीन मानाव्या व सर्व शब्दयोगी अव्यये परिणामी क्रियाविशेषण अव्यये आहेत याविषयी यथामति लिहून आपलेपुढे ठेविले आहे. योग्य दिसल्यास अवलोकन होऊन त्याबाबद आपला अभिप्राय प्रकट व्हावा.

त्रिंबक सदाशिव गोखले.

* * * या पत्रांतील शंका विचारणीय आहेत, यांत संशय नाही. यांस शास्त्रीबुवांच्या निबंधांत अप्रत्यक्ष रीतीने उत्तर आहेच. परंतु या पत्रास निराळे उत्तर दिले नाही असे वाटते.

३

वि० वि०. महाराज, आपल्या पत्रकांतील व्याकरणसंबंधी निबंध वाचतांना खरोखरच, मलाचसा काय पण ज्यांनी आपले निबंध वाचले असतील त्यांस आश्चर्य व आल्हाद वाटल्यावांचून रहाणारच नाही असे मला वाटते. परंतु आपण पुष्कळ ठिकाणी

दादोबांचे व्याकरणाची न्यूनता दाखवून तेथे स्पष्टपणे आपले मत न दिल्यामुळे कांहीं घोंटाळा उत्पन्न होतो; तर जो मला घोंटाळा झाला आहे तो आपण लक्ष्यांत आणून त्याची उत्तरे स्पष्टपणे देण्याची मेहेरबानी कराल अशी आशा बाळगून हे पत्र लिहिले आहे; तर विनंति इतकीच की, शंका काढून टाकण्यास येत्या शालापत्रकाचे अंकांत अनमान होऊं नये.

शंका पहिली—निबंध ५ वा यांत आपण सामान्यनाम व विशेषनाम यांची लक्षणे सांगून भाववाचकनाम म्हणून निराळा प्रकार मानण्याची आवश्यकता नाही असे दाखविले, परंतु चांगुलपणा, भलेपणा, माधुर्य इत्यादि शब्द जे आजपर्यंत भाववाचकनाम म्हणून (व्याकरण करतांना) चालवितात ते शब्द सामान्यनाम म्हणावे किंवा विशेषनाम म्हणावे, हे कांहींच सांगितले नाही; तर ते शब्द नामाच्या कोणत्या प्रकारांत गणावे ?

आतां हे शब्द जर सामान्यनामांत गणावे तर आपण “ चाकर ” या शब्दावर स्वतां केलेले सामान्यनामाचे लक्षण यांवर लागू करण्याची मेहेरबानी व्हावी.

शंका दुसरी—काम, क्रोध, मद, मत्सर इत्यादि कितीएक शब्द “ कोणत्याही जातीच्या अगर गुणाच्या योगाने त्या त्या व्यक्तीस लागत नसतात ” असे मला वाटते तर ही विशेषनाम मानावी की काय ? जर न मानावी तर आपल्या मताप्रमाणे यांस सामान्यनाम मानणे भाग पडते; परंतु आपण केलेले सामान्यनामाचे लक्षण वरील शब्दांस लागू होत नाही, असे मला वाटते; तर लागू होत असल्यास कसे होतें तें दाखविण्याची कृपा करून मेहेरबानी व्हावी.

शंका तिसरी—आपण ‘ सर्वनाम ’ म्हणून निराळा शब्दाचा वर्ग न मानण्याची कारणे दिली तीं मला बरीच समजली;

परंतु आपण 'सर्वनाम' या संज्ञेचे लक्षणावर बरीच टीका करून दादोबांनी केलेले लक्षण बरोबर नाही, असे सिद्ध केले; परंतु ते लक्षण कसे असावे हे न सांगतां 'असो' या शब्दाने ती टीका पूर्ण केली तर 'सर्वनाम' या संज्ञेचे लक्षण कसे ?

शंका चौथी—आपण 'तो' आणि 'जो' व 'लंकरुं' इत्यादि शब्द प्रथमैकवचनास अनुक्रमे 'ओ' आणि 'ऊं' हे प्रथम लागून झाले आहेत, म्हणजे यांचा अंत ओकार किंवा उकार नव्हे असे म्हणतां; कारण हे शब्द आकारांत शब्दाप्रमाणे चालतात.

आतां बरीच विचारावरून मला वाटते की, 'काय' आणि 'कसा' ही निराळी सर्वनामे नव्हेत, तर कसा या शब्दास प्रथमेची रूपे मात्र निराळी आहेत. कारण या शब्दांची बाकीची रूपे सरळीच चालतात. तर बरीच दोन शब्दांस निराळे मानावे किंवा 'कसा' याचे 'काय' हे रूप मानावे ? जर मानण्यास प्रतिबंध असेल तर तो कोणता ?

आणखीही मला व माझे स्नेही मंडळीस पुष्कळ शंका आल्या आहेत; परंतु जर बरीच शंका निवारण्याची आपण तसदी ध्याल तर पुढचे खेपेस त्या मी लिहून पाठवीन.

२० वा० वझे.

या महिन्याच्या अंकांत " २० वा० वझे इ० शाळा सोलापूर " अशा सहीचे पत्र छापले आहे. या पत्र लिहिणाने कितीएक दिवसांपूर्वी शाळापत्रकांत छापलेल्या मराठी व्याकरणविषयाच्या निबंधाची तारीफ करून पुढे निबंधांत लिहिलेल्या गोष्टीविषयी काही शंका प्रसिद्ध केल्या आहेत व त्या शंकांचे समाधान करण्याविषयी विनंती केली आहे. प्रथम आम्ही आमच्या निबंधाविषयी स्तुतिपर अभि-

प्राय दिव्याबद्दल र० बा० वझे यांचे आभार मानतो व त्यांनी काढलेल्या शंकांचे निवारण करण्याचा प्रयत्न मोठ्या संतोषाने करतो.

मराठी व्याकरणावरच्या आमच्या पांचव्या निबंधांत आम्ही असे लिहिले आहे की, “ भाववाचकनामाचा वेगळा वर्ग सांगण्याचे व्याकरणांत कांही एक प्रयोजन आम्हांस दिसत नाही. ” यावर रा० वझे विचारतात की, चांगुलपणा, भलेपणा, माधुर्य इत्यादि शब्दांचे व्याकरण करतांना त्यांस कोणत्या प्रकारचे नामे म्हणावी, सामान्यनामे किंवा विशेषनामे ? आतां त्यांच्या शंकेचे समाधान करूं लागण्यापूर्वी वझे यांस असे कळवितो की, भाववाचकनामाचा वेगळा वर्ग मानू नये असे आम्ही आपल्या निबंधांत लिहिले नाही; तर तो वर्ग निराळा सांगण्याचे प्रयोजन व्याकरणांत दिसत नाही असे लिहिले आहे. म्हणजे तो वर्ग सांगितल्यापासून व्याकरणांतील कांही नियम बांधण्यास उपयोग आहे असे आम्हास वाटत नाही. दुसरे, तो वर्ग जरी सांगितला, तरी चांगुलपणा, भलेपणा, माधुर्य इत्यादि शब्दांस सामान्यनामे किंवा विशेषनामे म्हणावे ? या शंकेचे समाधान होत नाहीच. कारण सामान्यनामे व विशेषनामे या विभागांत निरनिराळ्या नामांचा संग्रह झाला पाहिजे. नाम एक व्यक्तिवाचक असल्यास विशेष व अनेकव्यक्तिवाचक असल्यास ते सामान्य या लक्षणावरून प्रत्येक नाम सामान्य किंवा विशेष झाले पाहिजे. भाववाचकनामांचा वर्ग जरी सांगितला तरी तो सामान्यनामे व विशेषनामे यांशी बरोबर कोटीचा होत नाही. म्हणजे ते तीन वर्ग प्रत्येक वेगळाल्या नामांचा संग्रह करून सर्व तीनही वर्ग मिळून भाषेतील सर्व नामांचा संग्रह करतात, असे नाही. वरील गोष्ट चांगली मनांत येण्याकरिता उदाहरण देतो. मांसभक्षक, वनस्पतिभक्षक व स्थल-

चर असे प्राण्यांचे वर्ग केल्यास ते समकोटिक विभाग होत नाहींत. कारण स्थलचर हा वर्ग कांहीं मांसभक्षक व कांहीं वनस्पतिभक्षक अशा दोन्ही प्रकारच्या प्राण्यांचा संग्रह करितो. तसेच भाववाचकनामांच्या वर्गातील जीं नामें एक व्यंक्तिवाचक असतील त्यांच्या योगानें तो वर्ग विशेषनामाचा संग्रह करील व जीं अनेक व्यंक्तिवाचक असतील त्यांच्या योगानें सामान्यनामांचाही करील. जसे, चांगुलपणा अनेक प्रकारचा असल्यामुळे त्या सर्व प्रकारावर प्रत्येकीं चांगुलपणा हा शब्द लागतो; म्हणून 'चांगुलपणा' यास सामान्यनाम म्हणण्यास कांहीं बाध दिसत नाहीं. माधुर्यही अनेक प्रकारचें आहे परंतु रुचीचे प्रकार अनेक आहेत. त्या सर्व प्रकारांस प्रत्येकीं 'माधुर्य' हा शब्द लागत असल्यामुळे त्या शब्दासही सामान्यनाम म्हणावें. रुचि हें भाववाचकनाम आहे. परंतु रुचीचे प्रकार अनेक आहेत. जसे गोडपणा, तिखटपणा, आंबटपणा, इत्यादि; व त्या प्रत्येकाचा रुचि शब्दानें बोध होतो, म्हणून रुचि हें सामान्यनाम. तसेच रुचीचा पोट-भेद जें माधुर्य त्याचेही प्रकार पुष्कळ असल्याने व प्रत्येकावर माधुर्य शब्द प्रवृत्त होत असल्याने त्या शब्दास सामान्यनाम म्हणण्यास काय चिंता आहे ! चांगुलपणा या शब्दानें कळले जाणारे जे दया, उदारता, परोपकारिता, निष्कपटीपणा इत्यादि धर्म, त्या सर्वांवर लोकोपयोगित्व किंवा शास्त्रविहितत्व असा व्यापक धर्म असल्यामुळे त्यांवर 'चांगुलपणा' हा सामान्य शब्द प्रवृत्त झाला. व माधुर्याच्या अनेक प्रकारांवर जिज्ञेस किंवा मनास कांहीं एक प्रकारचा आनंद करण्याचा सामान्य धर्म असल्यावरून तो धर्म प्रवृत्तिनिमित्त धरून त्या सर्वांस माधुर्य हें सामान्यनाम लागतें. ईश्वरत्व हें भाववाचकनाम अ-

सून विशेषनामही होईल; कारण ते ज्या गुणास किंवा धर्मास दाखविते तो एकावरच असल्यामुळे एकच आहे व त्यांत प्रकार नाहीत असे मानणे बरे दिसते.

आतां माधुर्य चांगुलपणा इत्यादि सामान्यनामं मानलीं तर तीं अनेक व्यक्तिवाचक होऊन त्यांचा बहुवचनीही प्रयोग होईल अशी मात्र शंका घेऊं नये. कारण सामान्यनाम असले म्हणजे त्याचा बहुवचनी प्रयोग व्यवहारांत असतोच असा नियम नाही. जसे गूळ, साखर, हिंग, चुना इत्यादि अनेक शब्द सामान्यनामं असून त्यांचा बहुवचनी प्रयोग होत नाही.

वरच्या उपपादनावरून दुसऱ्याही शंकेचा उलगडा होईलच. जसे गोत्व, अश्वत्व इत्यादि जाती मानून त्यांच्या योगाने प्रवृत्त होणाऱ्या गाय, घोडा या शब्दांस सामान्यनामं मानतां येते. त्याप्रमाणे कामत्व, क्रोधत्व इत्यादि जाती किंवा धर्म मानण्यास कांहीं बाध दिसत नाही; व शास्त्रकारांनी ह्या जाती मानल्याही आहेत, असे संस्कृत ग्रंथांवरून सिद्धही होते. काम किंवा क्रोध ही मनोवृत्ति अनेकवेळ अनेक मनुष्यांचे ठायी उत्पन्न होते, व त्या सर्वांच्या व सर्व मनुष्यांच्या ठायीच्या त्या वृत्तींत सारखेपणा असल्यामुळे त्यास 'काम' किंवा 'क्रोध' हे साधारण नाम प्राप्त झाले; तेव्हां त्या शब्दांवर सामान्यनामाचें लक्षण लावण्यास काठिण्य ते कोणते ? थोडासा विचार केला तर कांहींच नाही असे वझे यांस समजेल.

आमच्या मित्राची तिसरी शंका अशी की, आम्ही आपल्या निबंधांत जुन्या मराठी व्याकरणकारांनी केलेल्या सर्वनामाच्या लक्षणावर दोष दिले आहेत. परंतु स्वतः आम्ही सर्वनाम शब्दांचे कांहींच लक्षण केले नाही तर ते लक्षण काय असे ते!

आम्हास विचारतो. त्याच्या प्रश्नाचे उत्तर आम्ही स्पष्टपणे व थोडक्यांत देतो की, सर्वनामांचे अर्थदृष्टीने लक्षण अशक्य आहे. अर्थदृष्टीने पहतां सर्वनामांत व नामांत कांहीं भेद नाही हे आम्ही चवथ्या निबंधांत सांगितलेच आहे. कांहीं शब्दांस व्याकरण-संबंधी विशेष कार्ये होतात म्हणून त्या शब्दांचे परिगणन करून त्यांस सर्वनामे अशी पारिभाषिक संज्ञा दिली आहे. पठ, शोक, विसर, चूक इत्यादि कांहीं धातूंस विशेष कार्ये होत असल्यामुळे ते वेगळे काढून जसा त्यांचा वेगळा गण वैद्याकरणांनी केला आहे, तसाच या नामांचा वेगळा गण करावयाचा. त्या गणांतल्या धातूंचे जसे अर्थानुसार लक्षण बांधतां येत नाही, तसेच या नामांचेही बांधतां येत नाही. आतां त्या गणांतल्या धातूंस कांहीं पारिभाषिक संज्ञा नाही व या नामास संस्कृत व्याकरणांत 'सर्वनाम' अशी संज्ञा आहे ती मराठींत घेतली आहे, इतकाच काय तो विशेष. लक्षणें करूं लागल्यास दोन्हीही अशक्य. याच अभिप्रायाने संस्कृत वैद्याकरणांनीही सर्वनाम शब्दांचे केवळ परिगणन केले आहे; लक्षण बांधण्याविषयी व्यर्थ प्रयास केला नाही.

वझे यांची चवथी शंका अशी की ' जो ' व ' लैकरूं ' हे शब्द यथानुक्रम ओकारांत व उकारांत नव्हेत; तर आकारांत होत; कारण ते आकारांत शब्दाप्रमाणे चालतात. ' जो ' यांतील ' ओ ' व ' लैकरूं ' यांतील ' ऊ ' हे प्रथमैकवचनाचे प्रत्यय होत, असे आमच्या निबंधांत लिहिले आहे; तर तुल्यन्यायाने ' कसा ' व ' काय ' या शब्दांच्या प्रथमाव्यतिरिक्त विभक्ती सारख्याच होतात व त्या सर्व विभक्तींत ' कसा ' ही प्रकृति आढळते; तर ' कसा ' या शब्दाचेच प्रथमैकवचनी ' काय ' असे रूप मानल्यास काय हरकत आहे? आम्ही या प्रश्नाचे इतकेच तूर्त उत्तर

देतो की, ' कसा ' हा शब्द ' कीदृश ' या संस्कृत पासून निघाला आहे; व ' काय ' शब्दाचें रूप स्पष्टपणें लक्षांत घेत नाहीं. ' ओ ' व ' ऊ ' हे प्रथमैकवचनाचे प्रत्यय मानण्यास जशी साधक प्रमाणें आढळतात तसें कांहीं प्रमाण शोधून ' काय ' शब्द ' कसा ' ह्या शब्दापासून निघतो, किंवा निघण्यासारखा आहे असें दाखविल्यास तसें मानण्यास आमच्याकडून कांहीं हरकत नाहीं. प्रमाण मात्र पाहिजे.

सरते शेवटीं वझे यानीं या उपयुक्त व चमत्कारिक विषयाकडे लक्ष्य दिल्याबद्दल आम्ही त्यांची तारीफ करतो व त्यांस कळवितो की, त्यांस ज्या ज्या शंका विचारावयाच्या असतील त्या त्यांनी खुशाल विचाराव्या. त्यांच्या निवारणाविषयी व त्या अनिवारणीय असल्यास आपली चुकी कबूल करण्याविषयी आम्ही खुषी आहो. विषयाचा योग्य ऊहापोह होऊन चांगला खुलासा व्हावा व तथ्य जें असेल तें प्रकट होऊन सर्वास कळावें इतकाच आमचा उद्देश आहे. परंतु ही गोष्ट सिद्धीस जाण्यास पुष्कळांनीं विचार केला पाहिजे. व आपापले अभिप्राय प्रसिद्ध केले पाहिजेत.

४

विज्ञापना वि०—मी गेल्या मार्ती आपल्या सर्व विद्यार्थी संचारकर्त्या शाळापत्रकांत व्याकरणसंबंधी आपण लिहिलेल्या निबंधमालेंत ज्या मला व स्नेही मंडळीस शंका आल्या आहेत त्यांपैकी कांहीं समजून घेण्याच्या इराद्यानें आपणाकडे छापण्यास पाठविल्या; आणि विनयपूर्वक विनंति केली की, ह्या समजाविण्याची आपण तसदी घेतल्यास बाकीच्या मागाहून कळवीन. आपण माझे पत्राचा स्वीकार करून विनंतीप्रमाणें तसदी घेण्यासही अनमान

न करितां लिहिले कीं, ज्या शंका असतील त्या याच्या मात्र-इकडून काडीमात्रही उशीर नाही; त्यास आपली ईर्ष्यापादक आज्ञा आणि माझा मनोदय हीं एके जागीं होऊन त्यानीं मला संशय-निवृत्त करून घेण्यास उत्तेजन दिलें आहे. तर आपणास प्रार्थना एवढीच कीं, खालील (व पुढें पाठवीन ते) संशय कदाचित् कोते असल्यास त्यास पत्रीं जागा मिळून त्याकडे फारशी कटाक्ष-दृष्टि न केकतां त्याखालीं ' ह्या वरील शंकेत अर्थ नाही ' असा शिरा लिहिण्याची कृपा व्हावी.

गेल्या अंकीं आपण केलेल्या निवारणापासून निघालेल्या शंकाः-

१ ली-महाराज, आपण गेल्या अंकीं माझी पहिली शंका समजाविण्याचे वेळीं ' चांगुलपणा ' वगैरे शब्द-सामान्यनामं मानण्यास आपणास कांहीं बाध दिसत नाही असे लिहिलें; परंतु सामान्यदर्शित सर्व पदार्थांची अगर वस्तूंची प्रकृति एक असते असे साधारणदृष्ट्या पाहण्यांत येते; जसे ' धोतर ' म्हटलें म्हणजे त्याची प्रकृति सदोदित सूतच असते आणि वीट म्हटला तर तिची प्रकृति मृत्तिकाच असावयाची; पण " चांगुलपणा " हा शब्द जरी पुष्कळ ठिकाणीं योजितां येतो, तरी तद्दर्शित नामवाचक शब्दाची प्रकृति एकच नसते; जसे हें शेत चांगलें नाही, म्हणजे (साधारण अर्थानें) यांत धान्य पुष्कळ पिकत नाही; आणि हें सोने चांगलें नाही म्हणजे याचे ठायीं पीतवर्णानुसंगें तांब्रवर्णाची चकाकी नसून याचा कस कमी आहे. तर ' चांगुलपणा ' वगैरे शब्द सामान्यनामंच किंवा कसे ?

२ री- ' काम , क्रोध ' वगैरे शब्द सामान्यनामं मानण्यास काठिण्य तें कोणतें ? असे आपण लिहितां, परंतु पहिला शब्द ' काम ' याबद्दलच तूर्त मला योडें लिहिणें आहे, तिकडे आपलें लक्ष्य

असावे. ' काम ' ही देवता मानलेली आहेना? व ही प्रत्येक मनुष्याचे आंगी संचार करून त्यास छळितें असें प्राचीनकाळीं लोक मानीत कीं नाहीं? जर देवता मानावी तर ' काम ' हा शब्द सामान्यनामाचक कसा? आतां ' काम ' ही मनोवृत्ति जरी अनेक मनुष्यांचे ठायी उत्पन्न होते, तरी तीमध्ये काहीं भिन्नत्व नसून सदासर्वकाळ ती एकच आहे, तिचे प्रकार होऊं शकत नाहीं तसे वाटते. कारण निरनिराळ्या मनुष्याचे ठायी तिजविषयी भिन्नत्व आपणास भासतें खरे, परंतु तें केवळ त्या त्या मनुष्याच्या शक्त्यनुसार आहे. तर ' काम ' हा शब्द सामान्यनामाचेच गणांत मोजावा, यास विशेषनाम म्हणणें शोभत नाहीं काय?

३ री-निबंध ४ यांत विशेषणाचें लक्षण सांगून ' राजाचा चाकर ' हें उदाहरण घेतलें आणि लिहिलें कीं, या वाक्यांत राजा या शब्दाचा अन्वय चाकरावर आहे खरा, परंतु मध्ये विभक्तीची अपेक्षा लागते म्हणून राजाचा हें विशेषण आहे " व नि० ६ यांत लिहितां कीं " मराठी व्याकरणांत इल्लीं षष्ठी विभक्तीचा जो प्रत्यय गणतात, त्यापुढें लिंगादिकेंकरून सामान्यरूप होत असल्यामुळें तो विभक्ती मानणें बरोबर नाहीं. त्यास तद्धित प्रत्यय मानावे व तद्युक्त रूपास विशेषण म्हणावे हें योग्य आहे. षष्ठी विभक्तीसंबंधें दोन्ही विचार आपलेच असून ते एकमेकांस अगदीं उलट आहेत. नाहींत काय? तर ' राजाचा ' हा शब्दच, व या सारखेच दुसरे शब्द विशेषणें मानावे? जर तसे ते न मानावे तर त्यांत षष्ठ्यंत मानावे लागतें. यास्तव हें कसें?

४ थी-निबंध ६ यांत रेवरंड बर्जेस साहेब यांचें मत घेऊन सर्व विभक्तिप्रत्ययांस शब्दयोगी अव्ययें मानल्यास, एका प्रकारें गोंधळ मोडतो खरा; परंतु तसें करण्यास एकदोन बाधकें आहेत

असे लिहून आपल्या मताने सदरहू साहेबांचे मतावलंबन न करण्याचे कारण लिहिले की, “ विभक्ती व शब्दयोगी अव्यये अभिन्न मानली असतां व्याकरणाच्या चालू परिभाषेत अतिशय मोठा फेरफार पडून त्यापासून कितीएक वेळपर्यंत गोंधळ उत्पन्न होईल ” हे आपले मत सर्वास ग्राह्य झाले असेल यांत तर संशयच नाही; परंतु निबंध ७ यांतील आपले मत असे आहे की घोडा, कुत्रा, मेंढा वगैरे आकारांत पु० शब्द, कुळंबीण, सोनारीण, विहीर वगैरे अकारांत स्त्रीलिंगी शब्द, तळे, केळे, कुत्रे वगैरे एकारांत न० शब्द चालू नियमाप्रमाणे म्हणजे अनुक्रमे आ, अ, ए, -कारांत न मानतां, घोडा वगैरे शब्द (ड, त्र, ट, अंती म्हणजे) अकारांत मानावे; कुळंबीण वगैरे शब्दांची मूळरूपे कुळंबिणी, सोनारिणी, विहिरी, अशीं मानावीं, तसेच तळे, लेंकरुं वगैरे शब्द तळ, लेंकर असे मानावे. आतां मला असे विचारणे आहे की घोडा, लेंकरुं इ० शब्दांचीं मूळरूपे घोड, तळ, अशीं मानण्यास एक तरी सबळ आधार आहे काय ? प्रथमा विभक्तीचे रूपां व्यतिरिक्त बाकी सर्व विभक्तिरूपांत ‘ घोडा ’ याचे रूप ‘ घोड ’ असे आढळते असे आपण म्हणतां; परंतु ‘ घोड्यास ’ या रूपांत आपण ‘ ड्या ’ हे जोडाक्षर मानतां किंवा ड आणि या अशीं निरनिराळीं दोन अक्षरे मानतां ? जर ‘ ड्या ’ हे जोडाक्षर मानतां तर घोड्यास वगैरे रूपांत, जसे ‘ घोडा ’ हे रूप आढळत नाही, तसेच पण ‘ घोड ’ हेही रूप आढळत नाही. मग ‘ घोडा ’ हे रूप त्याज्य कां, आणि ‘ घोड ’ हे रूप ग्राह्य कां ? बहुतेक विभक्तिरूपांत दृश्यमान जे शब्दाचे रूप तेच त्याचे मूळरूप मानल्यास आपल्या भाषेच्या आंगी ओढून ताणून चालू रीतिबाह्य अशी एक योग्यता मात्र येते, ती ही की, हिजमध्ये व्यंजनांत नामे वगैरे शब्द

नव्हते, ते मात्र असे केल्याने पुष्कळ होऊन जातील. कारण या-
प्रमाणे आंबा याचे मूळरूप “ आंब ” असे होणार. हे तूर्त असो;
पण आपले हे मत सर्वांनी स्वीकारल्याने बर्जेस साहेबाचे मतानुरूप
आपल्या व्याकरणाच्या चालू भाषेत मोठा घोंटाळा उपजणार
नाहीं काय ? जर उपजण्याचा संभव नसेल तर तो कसा बरे ?
आणि जर निपजेल तर आपण शाळापत्रकांत यासंबंधे लिहिण्या-
ची तसदी घेतली तिचा हेतु कोणता ?

आ० विद्यार्थी २० वा० वझे.

काहीं दिवसांपूर्वी छापलेल्या मराठी व्याकरणावरील निबंधांती-
ल काहीं विषयांवर वझे यांनी काढलेल्या शंका गेल्या महिन्याच्या
अंकांत प्रसिद्ध केल्या होत्या व त्या शंकांची समाधाने जो आम्हांस
योग्य वाटली तीही त्याच अंकांत सांगितली होती. परंतु त्यांतील
काहीं समाधाने वझे यांस न पटल्यामुळे काहीं त्यांवर आक्षेप काढू-
न व काहीं नवीन शंका काढून पुनः आम्हाकडे पाठविल्या, त्या
या अंकांत प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्या आक्षेपांचा व नवीन शंकांचा
विचार करूं.

वझे म्हणतात कीं “ सामान्यनामदर्शित सर्व पदार्थांची अगर
वस्तूंची प्रकृति एक असते ” व ही त्यांची समजूत ‘ चांगुलपणा ’
वगैरे शब्दांस सामान्यनामत्व कल्पण्यास बाधक होते असा त्यांच्या
लिहिण्याचा आशय दिसतो. परंतु वझे यांनी आक्षेप काढण्याविषयी
घाई न करितां थोडा वेळ विचार केला असतां तर सहज त्यांच्या
ध्यानांत आले असतें कीं, सामान्यनामदर्शित सर्व पदार्थांची प्रकृ-
ति एकच असते असे काहीं ठिकाणी दिसले तरी तो व्यापक
नियम नाहीं, व त्या प्रकारें सामान्यनामाचे लक्षण कोणीही केले नाहीं.
घोतर, वीट, मडके, कौल, तुळई इत्यादि काहीं ठिकाणी तो प्रका-

र लागू असला तरी, चित्र, पात्र, आसन, भूषण, इत्यादि हजारों शब्दांत तो नियम राहात नाही. चित्रे आसन वगैरे माती, काष्ठ, धातु, चिरगूट, दगड वगैरे अनेक प्रकृतींची असतात. तथापि चित्र, आसन, यांस सामान्यनाम नव्हेत असे कोण म्हणेल? वस्तु हे सामान्यनाम नव्हे? आणि जर सामान्यनाम असेल तर सर्व वस्तूंची प्रकृति एकच आहे काय? तसेच द्रव्यवाचक जी सामान्यनाम आहेत त्यांच्या अर्थात प्रकृति, विकृति असण्याचा संभव तरी असतो; परंतु शब्द, नाम, क्रियापद, अक्षर, गुण, दोष, कृत्य, रंग, माप, वजन, इत्यादि शेंकडें अद्रव्यवाचक सामान्यनामांच्या अर्थात मुळी प्रकृतिच नसते, मग, ती एक कोठून असणार? या सर्व विचारावरून “सामान्यनामदर्शित सर्व वस्तूंची प्रकृति एक असते व तशी एक प्रकृति ‘चांगुलपणा’ च्या अनेक प्रकारांत संभवत नाही, म्हणून ‘चांगुलपणा’ सामान्यनाम नव्हे” या शकेंत जीव नाही असे आम्हांस वाटते.

आतां ‘चांगुलपणा’ हा शब्द भिन्न भिन्न अर्थ दाखवितो व त्या सर्व अर्थांत सारखेपणा आहे हे वझे यांच्या लेखावरूनच सिद्ध होते. ‘चांगले शेत’ व ‘चांगले सोने’ यांत ‘चांगले’ या शब्दाचा अर्थ भिन्न भिन्न आहे व त्या दोहोंपैकी प्रत्येकास लक्षून ‘चांगलेपणा’ शब्दाचा प्रयोग होत आहे; वर ‘चांगलेपणा’ हे सामान्यनाम झाले हे उघड आहे. ‘सजातीय अनेक अर्थांवर तत्साधारण धर्माने प्रवृत्त होणारे नाम’ हेच सामान्यनामाचे लक्षण आहे.

आपल्या पत्राच्या दुसऱ्या कालमांत ‘काम ही देवता आहेना?’ असा वझे आम्हांस प्रश्न करतात. यावर उत्तर इतकेच की ‘काम’ शब्दाचा देवता याअर्थी जेथे प्रयोग असेल, तेथे ‘काम’ हे विशेषनाम होय हे उघड आहे. जसे कामाची स्त्री रति, काम शिवाने

जाळला, काम प्रद्युम्नरूपानें रुक्मिणीच्या पोटीं अवतरला, इत्यादि. परंतु काम, क्रोध, लोभ इत्यादि वाक्यांत 'काम' शब्दाचा इच्छार्थी प्रयोग असतो; आणि त्या अर्थी काम हा शब्द सामान्यनाम आहे असें म्हणण्यास अद्यापि आम्हांस कांहीं अडचण दिसत नाही. पुरुषभेदेकरून, विषयभेदेकरून, कालभेदेकरून इच्छेस अनेकत्व स्पष्ट दिसत असतां ती एकच म्हणण्यास आधार काय? तान्हेल्यास पाण्याची इच्छा असते. पाणी मिळालें म्हणजे ती इच्छा तृप्त होऊन नाहीशी होते. तेव्हां जी मनोवृत्ति उत्पन्न झाली व नष्ट झाली ती वृत्ति सर्वास व सर्व विषयाविषयीं एकच, म्हणजे त्यांत व्यक्तिभेद नाही, असें नाही असें म्हणणें व सर्व गाई किंवा सर्व मनुष्ये वगैरे एकच, त्यांत व्यक्तिभेद नाही असें म्हणणें, हीं दोन्ही सारखीच सुयक्तिक आहेत.

आपल्या पत्राच्या तिसऱ्या कलमांत वझे यानीं मराठी व्याकरणावरील निबंध चवथा व सहावा यांमधील लेखांत विरोध दाखविला आहे. तो विरोध दाखवितांना 'राजाचा हें विशेषण (चाकराचें) नव्हे असा जो उतारा दिला आहे तो बरोबर नाही. राजा हें विशेषण नव्हे असा आमच्या चवथ्या निबंधांतला लेख आहे. चवथ्या निबंधांत जेथें वरील लेख आला आहे तेथें इतकेंच दाखवावयाचें आहे कीं, नामाचा नामाशीं साक्षात् अन्वय होत नाही; त्यांचा परस्परांशीं अन्वय होणें असल्यास मध्ये विभक्त्यादिकांची अपेक्षा असते व ही गोष्ट स्पष्ट करण्याकरितां राजांचा चाकर 'हें उदाहरण घेऊन 'राजा' या नामाचा अन्वय 'चाकर' या नामाशीं होतो, परंतु साक्षात् होत नाही तर 'चा' या प्रत्ययाचा अर्थ मध्ये घेऊन तद्वारा होतो. आतां 'चा' प्रत्यय विभक्ति आहे किंवा तद्धित आहे या गोष्टीचा नि-

र्णय करणें या स्थळीं आवश्यक किंवा महत्वाचें नव्हतें हें उघडच आहे. आतां तो प्रत्यय तद्धित खरा; परंतु तो तद्धित म्हणून चवथ्या निबंधापर्यंतच ज्यानें आमचे निबंध वाचले आहेत त्यास माहीत नाही व तो वाचणारा पूर्वमाहितीप्रमाणें त्या प्रत्ययास विभक्ति समजून आहे, व त्याची समजूत तशी असली तरी प्रकृत विषय त्यास समजून देण्यास ती अडचण करीत नाही, म्हणून त्याची ती समजूतच घेऊन 'चा' प्रत्ययास विभक्ति म्हटलें आहे. तरी आम्ही इतके कबूल करितों कीं, त्या स्थळीं 'विभक्तीची अपेक्षा लागते' असें न लिहितां 'चा प्रत्ययाची अपेक्षा लागते' असा आमचा मोघम लेख असता तर तो विशेष चांगला होता व वझे यांस शंका घेण्याची व आम्हांस उलगडून सांगण्याची गरज न पडती.

वझे यांच्या तिसऱ्या कलमांतल्या शंकेप्रमाणें चवथ्या कलमांतील शंकाही नवीनच आहेत. चवथ्या कलमांत ते असे विचारातात कीं, घोडा, बकरा वगैरे शब्द आम्ही अकारांत कां मानतो व विहीर, चूल वगैरे ईकारांत कां मानतो? जुन्या वहिवाटीप्रमाणें पहिले आकारांत व दुसरे ईकारांत कां मानीत नाही? आमच्या निबंधांत लिहिलेला नवीन प्रकार मानण्यास आधार काय? या नवीन प्रकारानें गोंधळ होत नाही काय?

या शंकेचें उत्तर कांहीं अंशीं आमच्या सातव्या निबंधांत आहेच. सर्व विभक्तिरूपांत अनुगत जें रूप तेंच शब्दाचें मूळचें रूप मानलें पाहिजे. तसें न मानल्यास कोणत्या तरी विभक्तीस मुख्य कल्पून इतर रूपें तीवरून निष्पन्न कां करूं नयेत? ही शंका अनिवारणीय आहे. तेव्हां या नियमाप्रमाणें पाहतां विहीर, चूल वगैरे स्त्रीलिंगी शब्द अकारांत न मानतां ईकारांत मानावे

याचें कारण उघडच आहे. आतां घोडा, कुतरा, वगैरे शब्द अकारांत मानले असतां त्यावर वझे यांची अशी शंका आहे कीं, ' घोडा ' शब्दाच्या सर्व विभक्तींत ' घोड ' असें रूप दिसत नाहीं; ' घोड् ' असें दिसतें; आणि ' घोड् ' असाच शब्द मानल्यास मराठींत व्यंजनांत शब्द मानावे लागतील. या शंकेवर उत्तर असें आहे कीं, मूळ शब्द ' घोड ' असाच कल्पावा; ' घोड् ' असा व्यंजनांत कल्पिण्याची गरज नाहीं. आतां ' घोड ' यास " या " सामान्यरूप लागून ' घोड-यानें ' ' घोड-यास ' अशीं रूपें व्हावयाचीं, परंतु ' ड ' आणि ' य ' यांचा निकट उच्चार होतांना जलदीत उकारा पुढला अकार गळून घोडयानें घोडयास अशीं रूपें होतात. आतां वझे यावर असा आक्षेप घेतील कीं, कल्पनाच करणें तर ' घोडा ' हा मूळ शब्द मानून या लागतांना आचा लोप होतो असें कां कल्पूं नये? त्या आक्षेपावर आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं, घोडमुख्या, गळफांस, पांगुळगाडा, इत्यादि समासांत घोड, गळ, पांगुळ असे अकारांत शब्द दृष्टीस पडतात; घोडा, गळा, पांगुळा (पांगळा) असे आकारांत दृष्टीस पडत नाहींत. [शब्दाची मूळची प्रकृति समास होतांना उपयोगांत येते, हें सर्वास कबूलच आहे] शिवाय वरील शब्द ज्यांतून निघाले आहेत ते संस्कृत शब्द घोट (ट चा ड झाला आहे) गल, पंगु (स्वार्थी ल प्रत्यय होऊन पंगुल) हे अकारांतच आहेत, आकारांत नाहींत. आतां आजपर्यंत लोक ज्या शब्दांस अकारांत, आकारांत मानीत आले त्यास ईकारांत, अकारांत मानल्यानें घोटाळा होईल या शंकेवर आम्ही असें उत्तर देतो कीं, कोणतीही पूर्व समजुत युक्तीस प्रतिकूल आहे असें सिद्ध करून दिल्यानें त्या समजुतींत जो फरक पडतो तो फरक सर्वकाळ इष्ट आहे.

तो पडलाच पाहिजे. त्या फेरफेरास भिऊन तो बंद करणे म्हणजे ज्ञानवृद्धि खुंटवणेच होय. आतां रेवरेट बर्जिस साहेबांच्या उपपत्तीविषयी ज्या फेरफाराच्या कारणाने आम्ही अस्वरस दाखविला, त्या फेरफेरांत व वरील फेरफारांत फरक आहे. पहिला केवळ परिभाषेविषयी असून तो केलाच पाहिजे असे युक्तीनी सिद्ध होत नाही, व दुसरा केवळ परिभाषेचा नाही, व युक्तीनी त्याची आवश्यकता अनिवारणीय आहे, हे वरील उपपादनावरून विचारी वाचणारांच्या ध्यानांत येईल.

सरते शेवटीं आम्ही वझे व त्यांच्या मित्रांस असे सुचवितो कीं, त्यांच्या ज्या शंका व अक्षेप असतील ते सर्व त्यांनी निःशंकपणे विचारावे; त्याविषयी आमची हरकत नाही. इतकेच नाही, तर उलटा संतोष आहे. कारण नवीन गोष्टी स्पष्टपणे सर्वास समजण्यास त्यांचा ऊहापोह होणे आवश्यक आहे. तो होतांना आमच्या उपपादनांत किंवा समजुतींत अपूर्णता असल्यास ती कबूल करण्यास व दुरुस्त करण्यास आमची ना नाही. तथापि आमच्या मित्रांनी अक्षेप प्रसिद्ध करण्यापूर्वी त्यांचा चांगला विचार करून मग ते पुढे आणावे. घाई करण्याचे कांहीं प्रयोजन नाही. सकृद्दर्शनी ज्या शंका दिसतात त्या खऱ्याच असतात असा नियम नाही. तर शंका वाटल्या बरोबर ती प्रसिद्ध करण्याची उतावळी न करतां तीविषयी कांहीं बेळ विचार करून विचाराअंती ती दृढ ठरल्यास मग ती खुशाल पुढे आणावी. असे केल्याने उभय पक्षांचाही श्रम कमी होतो व ऊहापोह विशेष फायद्याचा होतो.

५.

वि० वि०. व्याकरणरूप विषयाचें बीज बऱ्याच अंशीं जसे आपल्या निबंधांपासून समजेल तसे जुन्या व्याकरणापासून समजणार नाही असे वाटते. ह्यास उदाहरण जुन्या व्याकरणग्रंथांत 'आहे' यांत 'अस' धातु कल्पिला आहे. याप्रमाणे शिक्षक सांगतात व विद्यार्थीही अर्थात्च अप्रौढ असल्यामुळे 'आहे' यांत 'अस' धातु असे घोकीव उत्तर करितात. परंतु आहे यांत 'अस' धातु कशावरून किंवा 'अस' धातूपासून 'आहे' हे क्रियापदरूप कसे साधले, हा विचार, सांगणारे अगर समजणारे थोडे शिक्षक, व त्याहून फारच थोडे विद्यार्थी करित असतील. ह्यामुळे वास्तविक व्याकरणाचें ज्ञान जुन्या व्याकरणग्रंथापासून होत नाही. असो ह्या निबंधप्रतिपादनाची शैली फारच उत्तम आहे; व तिचे यथास्थितपणे खंडण व मंडण करण्याचेंही सामर्थ्य फारच क्वचित् ठिकाणीं असेल. तथापि ह्या निबंधांत मला कित्येक शंका उत्पन्न झाल्या आहेत तरी त्या येत्या आपल्या सुंदर अंकीं ग्राह्य होऊन त्यांची समाधानेही येत्याच अंकीं होतील अशी पूर्ण आशा आहे.

शंका १ ली—निबंध ३ ह्यांत आपण भाषेचें लक्षण असे केले आहे कीं, 'लोक एकमेकांशीं आपल्या मनांतील अभिप्राय ह्या शब्दांनीं कळवितात, त्या शब्दांच्या समुदायास भाषा असे एकवट नांव दिले आहे.' परंतु ह्यावर अशी शंका येते कीं, करपल्लवी वगैरे कृतीएक हस्तसांकेतिक भाषा ह्यांवर हें लक्षण लागत नाही. भाषेच्या लक्षणांत सर्व भाषांचा संग्रह झाला पाहिजे. मुंग्यांची भाषा, जनावरांची भाषा वगैरे; ते शब्द नसतात तर त्या असतात. आतां कदाचित् फक्त व्याकरणार्थी ज्या भाषा त्यांचेच जर हें लक्षण केले असले तर ते बरोबर आहे.

परंतु जर सामान्यपणें तें भाषेचें लक्षण असेल तर तें सर्व भाषां-
वर येत नाहीं हें उघड आहे.

शंका २ री—नि० ५ ह्यांत शब्दांचे तीन विभाग करून
त्यांत ' योगरूढ शब्द ' म्हणून एक विभाग केला आहे. व
त्याची उदाहरणें सांगतांना ' करणी ' शब्द लिहून पुढें असें
लिहितां कीं, ' करणी ' शब्दाचा अर्थ ' करण्याचें साधन ' असा
व्यापक आहे, तरी गंवड्याच्या एका विखणावरच त्याचा प्रयोग
होतो; परंतु मला असे वाटतें कीं, ' करणी ' शब्दाचा प्रयोग तीन
ठिकाणीं होतो; जसें, ' कृत्य (मुलाची, देवाची करणी) ' व
बीजगणितांतही एका विवक्षित परिमाणास ' करणी ' अशी
संज्ञा आहे; व आपण सांगितलेला एक प्रयोग; असा तीन ठिकाणीं
' करणी ' शब्दाचा प्रयोग होत असून आपण एकाच पदार्थावर
त्याचा प्रयोग होतो म्हणून म्हणतां व तो योगरूढ शब्दाच्या उदा-
हरणांत लिहिला आहे, तेव्हां हें कसें ?

शंका ३ री—नि० ५ यांत ' चंद्र ' अचेतन असें लिहिलें
आहे, त्यास आपल्या धर्मांत तर तो सजीव असून एक देवता
मानली आहेना ?

शंका ४ थी—नि० ९ ह्यांत जुन्या व्याकरणग्रंथांतिल सर्व-
नामाच्या लक्षणावर बरीच टीका केली आहे व त्या टीकेत असें
लिहितां कीं, सर्वनामाचें हें लक्षण कांहीं नामांवरही येतें व त्याच्या
पुष्टीकरणार्थ ' सीता ' शब्द घेऊन असें म्हणतां कीं, कवी एक
शब्दाच्या प्रयोगाबद्दल त्याच अर्थाचा दुसरा शब्द घालतात; म्ह-
णून राजकन्या, वैदेही वगैरे शब्द सर्वनामें मानावीं लागतील, असें
चमत्कारिक कल्पनेनें सिद्ध केलें आहे. परंतु यावरून माझे
म्हणणें असे आहे कीं, कोणत्याही वाक्याचा अर्थ घेणें तर कि-

त्येक ठिकाणी तो पूर्वापार संबंधानें घ्यावा लागतो. तसा अर्थ कित्येक ठिकाणी न घेतला तर सर्वांच्या लिहिण्यांत विरोध येईल, व कित्येक मान्यलेख दोषार्ह होतील. हा विचार आपल्यासही मान्य असेलच. तरी या ठिकाणी म्हणजे ' नामाचा वारंवार ' इत्यादि याचा असा अर्थ घ्यावा, कीं ' नामाहून भिन्न असे जे अन्य शब्द ते, ' म्हणजे सर्वनामाचेंही लक्षण होईलसें वाटते.

शंका ५ वी—दादोकृत व्याकरण पृ० २८ ह्यांत ' कित्येक भाषांत लिगेंच नाहींत ' म्हणून लिहिलें आहे. त्यास तो विचार आपणास मान्य अगर अमान्य ह्याबद्दल कांहींच लिहिलें नाहीं. त्यास अशा भाषा असल्यास त्या कोणत्या ?

केशव बापूजी कानिटकर.

पहिल्या शंकेचें उत्तर—भाषा शब्दाचा मुख्य अर्थ म्हटला म्हणजे अर्थविशिष्ट शब्दसमुदाय हाच होय. हें ज्या मूळधातूं-तून ' भाषा ' शब्द निघाला आहे त्याचा विचार केला असतां सहज लक्षांत येईल. करपल्लवी भाषा, मुंग्यांची भाषा, जनावरांची भाषा, इत्यादि ठिकाणी भाषा शब्दाची प्रवृत्ति गौण आहे. तिसऱ्या निबंधांत जें भाषेचें लक्षण लिहिलें आहे, तें भाषा शब्दाच्या मुख्य अर्थाचें आहे; गौण अर्थाचें नव्हे. यास्तव त्या लक्षणांत त्या गौण अर्थाचा संग्रह होत नाहीं हें दूषण नव्हे. वनस्पतिशास्त्रांत पान, फूल, फळ, मूळ, शाखा या शब्दांचीं लक्षणे केलीं असतां तीं लक्षणे त्या शब्दाच्या गौण अर्थावर कशीं येतील ? व येऊं-ही नयेत.

दुसऱ्या शंकेचें उत्तर.—योगरूढ शब्दाच्या उदाहरणार्थ ' करणी (गंवड्याची) ' हा शब्द दिला आहे, तो योग्यच आहे. त्याविषयी पत्र लिहिणाराची शंका दिसत नाहीं. तेव्हां

निबंध पांच या स्यलाचा मुख्य विषय अबाधितच आहे. शंका कायती ' गंत्रड्याच्या एका विखणावरच त्याचा (करणी शब्दाचा) प्रयोग होतो ' या वाक्यांतील च या इतर व्यावर्तक शब्दावर दिसते. ही शंका खरी असली तरी तीत तादृश मातबरी नव्हती. कारण तिने दिलेल्या उदाहरणास बाध येत नाही. परंतु ती शंका खरी नाही. तिचे समाधान असे आहे की, ' क्रियेचे साधन ' या यौगिक अर्थी करणी शब्दाचा प्रयोग गंत्रड्याच्या एका विखणावरच होतो. पत्र लिहिणाराने करणी शब्दाचे दुसरे अर्थ दाखविले आहेत ते क्रियासाधनरूप नव्हेत कृतिरूप आहेत, हे कांहीं अधिक विचार केला म्हणजे आमच्या मित्राच्या मनांत येईल.

तिसऱ्या शंकेचे उत्तर.—शास्त्रीय विषयाच्या विचारांत धर्मांत काय मानले आहे याकडे लक्ष्य देण्याची गरज नाही, हे भूगोलादि शास्त्रीय विषय शिकवितांना शंका करणाराचे मनांत आलेच असेल; तेव्हां त्या शंकेचे विशेष उत्तर देण्याची जरूर दिसत नाही.

चवथ्या शंकेचा विचार.—' नामांचा वारंवार उच्चार होऊं नये म्हणून त्याच्या स्थानी जो शब्द असतो ते सर्वनाम, ' असे पूर्वीच्या एका ग्रंथकाराने सर्वनामाचे लक्षण लिहिले आहे. ते लक्षण बरोबर आहे की नाही याचा विचार करतांना आम्ही त्यावर कांहीं दूषणे दाखविली आहेत. त्यांपैकी एका दूषणाचे निवारण करण्याविषयी प्रकृत पत्र लिहिणारा यत्न करतो. तो म्हणतो की, वरील लक्षणांत नामाच्या स्थानी येणारा जो शब्द येथे ' नामभिन्न जो शब्द ' असा अर्थ घ्यावा, म्हणजे सर्वनामाचे लक्षण नामावर येणार नाही. आतां ' नामाहून भिन्न जो शब्द ' हा अर्थ पूर्वापर-

संबंधाने त्या लक्षणवाक्यांतूनच निघतो, हे पत्र लिहिणाराचे म्हणणे आम्हास मान्य नाही. कारण त्या अर्थाचे सूचक पूर्वापर शब्द कांहीं नाहींत. असो, दुसरे आमचे म्हणणे असे आहे की, ' नामभिन्न जो शब्द ' असे म्हणणे म्हणजे नामे व सर्वनामे यांचा भेद सिद्ध आहे असे कल्पणे होय. परंतु तो भेद लक्षणावरून निघाला पाहिजे. लक्षण करतांना तो सिद्धवत् कल्पतां येत नाही. आणि वरील अधिक शब्द घालून ते दूषण यथाकथंचित् निवारले तरी त्या लक्षणावर आणखी दूषणे आहेत ती आमचे निबंध वाचणारास ठाऊक असतीलच.

पांचव्या शंकेचे उत्तर देण्याची आम्हास कांहीं जरूर दिसत नाही.

६.

शंका १ ली—निबंध २५ वा यांत आपण 'पुष्कळ लोकांचे बोलण्यांत कर्मणिप्रयोगांत कर्म चतुर्थ्यंत असते' असे सांगून 'त्याने आपल्या मुलास शाळेत पाठविला' वगैरे त्याची उदाहरणे लिहिली. तसेच मराठी व्याकरणकर्त्यांनी, या संबंधी नियम कां लिहिले नाहींत याचे कारणही दाखविले, परंतु असा प्रयोग आपल्यामते शुद्ध किंवा अशुद्ध हे कांहींच सांगितले नाहीं; त्यास याबद्दल आपले मत काय असेल ते प्रदर्शित करावे.

“ प्रयोगशरणा वैयाकरणाः ” या न्यायाने वरील बोलण्याची रूढि आहे असे मला वाटते.

शंका २ री—ज्या कृदंतापुढे ' पाहिजे ' या शब्दाचा प्रयोग होतो, ते सकर्मक धातूपासून निघाले असल्यास (कृदंत) कर्मवाचक पदाचे विशेषण होते इ० लिहून त्या खाली ' त्याने

किंवा त्यास काम केले पाहिजे ' या वाक्यांत अकर्मककर्तारिप्रयोग आहे असे म्हणतां; म्हणजे या वाक्यांत ' काम ' हा कर्ता ' पाहिजे ' हे क्रियापद, व केले हे काम याचे विशेषण. परंतु वरील वाक्यांत ' केले ' या शब्दावर विशेषणत्व कसे आले आहे, व या वाक्यांत प्रयोग अ० कर्तारि कां, हे मला बरोबर समजत नाही; आणि या वाक्याचे व्याकरण ' त्याने ' हा कर्ता ' काम ' हे कर्म व ' केले पाहिजे ' एवढे क्रियापद. असे मला वाटते; तर ' केले ' या शब्दावर विशेषणत्व कसे येते व हा कर्मणिप्रयोग कां नव्हे, याचे सविस्तर निरूपण कराल अशी आशा आहे.

शंका ३ री—“ त्याला जावयाचे आहे ” यांतील ' जावयाचे ' या शब्दाचे व्याकरण—धातुसाधितनाम एंकारांत न० लि० प्र० एकवचन असेचना? कोणी ' जावे ' हा शब्द मूळ धरून षष्ठ्यंत कर्ता मानतात; तर याबद्दल आपले मत काय आहे ?

शंका ४ थी—' रामास जावयाचे आहे ' यांत ' जावयाचे ' हा शब्द विशेषण कां ? आणि ' त्यास जावयाचे आहे ' यांत जावयाचे हे नाम कां ? (दोनही मते आपलीच आहेत).

आपला विद्यार्थी,

रघुनाथ बाबाजी वझे.

शंकांची उत्तरे:—पहिल्या शंकेत वझे आम्हास विचारतात की, ' त्याने आपला मुलगा शालेत पाठविला ' या प्रयोगाविषयी आमचे मत काय ? तो प्रयोग शुद्ध किंवा अशुद्ध ? या स्थली विचार असा आहे की, धातूवरून कृत् प्रत्यय किंवा आख्यात प्रत्यय जे होतात ते कर्तारि, कर्मणि वगैरे असतात; म्हणजे त्या प्रत्ययांचा अर्थ कर्ता, कर्म, वगैरे असतो. जसे करी, करील, करो, करणारा इत्यादि ठिकाणी ई, ई, ओ, णारा, हे प्रत्यय कर्तारि आ-

हेत; म्हणजे यांचा अर्थ कर्ता आहे. तसेच केला, करावी, कीजे या रूपांत ला, आवा, इजे, हे प्रत्यय कर्मणि आहेत, म्हणजे त्या प्रत्ययांचा अर्थ कर्म आहे. याचप्रमाणे तृतीया, चतुर्थी (मराठींत व संस्कृतांत द्वितीया) या विभक्ति यथानुक्रमे कर्तरि व कर्मणि आहेत, म्हणजे त्यांचा अर्थ कर्ता व कर्म अनुक्रमाने आहे. आतां वाक्यरचनेत सामान्यनियम असा आहे की, धातूपुढील प्रत्ययाने कर्त्याचा किंवा कर्माचा जेथे बोध होत नाही, तेथे कर्तृपदापुढे कर्तरि तृतीया व कर्मपदापुढे कर्मणि चतुर्थी (संस्कृतांत कर्मणि द्वितीया) अशा विभक्ति होतात. या नियमाप्रमाणे पहातां कर्मणि-प्रत्यय-घटित क्रियापद असतां कर्मार्थक पदावरून कर्मणि चतुर्थी करणे हे प्रशस्त नाही. तसे करण्यांत पुनरुक्ति दोष तर निदान आहेच व ज्या संस्कृत भाषेवरून मराठी भाषा उत्पन्न झाली आहे त्या संस्कृत भाषेच्या वर सांगितलेल्या सामान्य वाक्यरचनानियमाचाही भंग होतो. आतां कर्मणि क्रियापद असूनही चतुर्थीत कर्म-वाचक पद घालण्याची रूढि पुष्कळ आहे. तसे प्रयोग बोलण्यांत हरहमेशा येतात व साधारण व्यवहारिक लेखांतही येतात, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तथापि दुसऱ्या प्रकारच्या प्रयोगांची म्हणजे कर्मणि क्रियापद असतां कर्मवाचकपद प्रथमांत घालण्याची किंवा ते पद चतुर्थीत घालून भावी क्रियापद योजण्याचीही रूढि तशीच व्यापक आहे. ' त्यानें मुलांस शाळेंत पाठविला; त्यानीं त्यास राजा केला; असे प्रयोग करण्याची जशी वहिवाट आहे, तशीच ' त्यानें मुलगा शाळेंत पाठविला ' किंवा ' मुलास शाळेंत पाठविले ' ' त्यांनीं तो राजा केला ' किंवा ' त्यास राजा केले ' असे प्रयोग करण्याचीही वहिवाट पुष्कळ आहे. पहिलीपेक्षां दुसरी कमी आहे असें नाही. तेव्हां पहिल्या प्रयोगास केवळ रूढीचे अनुकूल्य आहे

व दुसऱ्यास रूढि अनुकूल असून वाक्यरचनेचा सामान्य नियमही अनुकूल आहे व पुनरुक्तिदोष नाही. यावरून दुसऱ्या प्रकारचे प्रयोग विशेष ग्राह्य आहेत असे उघड आहे.

व्याकरणातील नियम कितीएक केवळ रूढिमूलकच आहेत व कितीएकांस युक्तीचा आधार आहे. अमुक प्रकारचे नामास अमुक प्रकारचे सामान्यरूप होतें, इत्यादि नियम पहिल्या प्रकारचे होत, व नामें अनेक व्यक्तिवाचक असतां त्यांस अनेकवचन व्हावें, इत्यादि नियम दुसऱ्या प्रकारचे होत. आतां युक्ति व रूढि यांच्यामध्ये विरोध असल्यास रूढि प्रबळ होय. म्हणजे प्रयोग करणें तो युक्तोस सोडून रूढीप्रमाणें करावा. जसें संस्कृतंत 'दारा' शब्दाचा प्रयोग. या शब्दाचा अर्थ स्त्री आहे व एक स्त्री विवक्षित असली तरी तो शब्द नेहमीं पुंल्लिगी व बहुवचनीच असतो. मराठींत कुटुंबशब्द (स्त्रीवाचक) याच प्रकारचे उदाहरण आहे. याप्रमाणें भाषाविचारांत रूढि प्रधान खरी, तथापि रूढि दोन्ही प्रयोगांस सारखा अनुकूल असून एकास युक्ति साधक व दुसऱ्यास ती बाधक असें असल्यास ज्यास युक्ति साधक तो विशेष ग्राह्य असें आम्हांस वाटते. ' प्रयोगशरणा वैय्याकरणा ' या न्यायांतील अभिप्रायही वर सांगितल्याप्रमाणेंच वर्णिला पाहिजे. तसेंच वरील न्याय संस्कृतांतील आहे. व त्या भाषेतही एकाद्या व्याकरणाच्या सामान्य नियमाशीं विरुद्ध प्रयोग एकाद्या मान्य ग्रंथांत असला तरी तेवढ्यावरून तो प्रयोग ग्राह्य व इतरांनीं करण्यास योग्य असा समजत नाहीत. जेथें तो असेल तेथें मात्र त्याची कशी तरी उपपत्ति करतात म्हणजे त्यास अशुद्ध मात्र म्हणत नाहीं. परंतु तसा प्रयोग कोणी नवीन केल्यास त्यास दोष देतात. त्याच न्यायानें चतुर्थीत कर्मपद घटित

कर्मणि क्रियापदांचा प्रयोग कितीएक लोकांच्या बोलण्यांत असल्यामुळे तो करणारांस कदाचित् मोठासा दोष देऊं नये; परंतु विद्वानांनीं प्रौढ लेखांत तो टाळून व्याकरणदृष्ट्या विशेष शुद्ध प्रयोगांची योजना केल्यास चांगले असे आम्हांस वाटते.

दुसऱ्या शंकेत रा० वझे आम्हांस असे विचारतात कीं, ' त्यानें काम केले पाहिजे ' या वाक्यांत ' केले ' या शब्दावर विशेषणत्व कसे येते ? व वरील वाक्यांत ' काम पाहिजे ' असा अकर्मक कर्तारि प्रयोगच कां म्हणतां ? व ' त्यानें ' कर्ता ' काम ' कर्म व ' केले पाहिजे ' हे संयुक्त क्रियापद असे धरून हा कर्मणि प्रयोग कां नव्हे ? या प्रश्नांपैकी पहिल्याचें उत्तर हे कीं, ' केले ' या शब्दावर विशेषणाचे गुण असल्यावरून आम्ही त्यास विशेषण म्हणतो. विशेषण विशेष्याशीं अभेदरूपानें अन्वय पावते व त्याप्रमाणें त्याचें लिंगवचन हीं असतात. प्रकृत उदाहरणांत ' काम ' शब्दाशीं ' केले ' याचा अभेदानें अन्वय आहे. व त्या शब्दाप्रमाणेंच त्याचें लिंगवचन हीं आहेत. ' काम ' याचें वचन बदलल्यास ' केले ' याचेंही बदलते. जसे, ' त्यानें कामे केलीं पाहिजेत ' काम शब्दाबद्दल स्त्रीलिंगी अगर पुल्लिंगी शब्द असल्यास ' केले ' याचेंही स्त्रीलिंग होते. जसे, ' त्यानें धडा (किंवा गोष्ट) केला (किंवा) केली पाहिजे ' शिवाय केले, धरले, गेले इत्यादि शब्द कृतं, धृतं, गतं इत्यादि शब्दांचे अपभ्रंश आहेत व त्या शब्दांप्रमाणें हे शब्द कृतं (इंग्रजीत पास्तपार्टिसिपल्) आहेत; व कृतं विशेषणें असतात म्हणूनही हीं विशेषणेंच होत. तसेच ' केल्या कर्माचें फळ भोगले पाहिजे ' इत्यादि उदाहरणांत तें कृतं विशेषणरूपानें स्पष्टपणेंही आढळते.

दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर—' त्यानें काम केले पाहिजे ' येथे

‘ पाहिजे ’ हे क्रियापद जर मुख्य आहे तर ते अकर्मक असल्यामुळे प्रयोग अकर्मककर्तारिच म्हटला पाहिजे. ‘ केले ’ हे पद उघड कर्मणि कृदंत आहे व त्यांच्यासंबंधाने पाहिले असतां ‘ त्याने काम केले ’ हे वाक्य कर्मणि प्रयोग रूप आहे असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. परंतु ‘ पाहिजे ’ या क्रियापदाच्यासंबंधाने ते वाक्य कर्मणि प्रयोग रूप नव्हे आणि वरील वाक्यांत ‘ पाहिजे ’ हेच प्रधान क्रियापद असल्यामुळे त्याच्या दृष्टीने आम्ही अकर्मक कर्तारि प्रयोग म्हणतो. अमुक वाक्यांत कर्तारि किंवा कर्मणि किंवा भावी प्रयोग आहे याचा अर्थ इतकाच असतो की, त्या वाक्यांतील प्रधान क्रियापद कर्तारि किंवा कर्मणि किंवा भावी आहे. दुसऱ्या प्रश्नाच्या उत्तरांत तिसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर आलेच आहे. यास्तव ते पुन्हा देण्याची गरज नाही.

तिसऱ्या शंकेत तसे असे विचारतात की, ‘ त्याला जावयाचे आहे ’ या वाक्यांत ‘ जावयाचे ’ हा षष्ठ्यंत कर्ता [जावयाचे ही जावे या शब्दाची षष्ठी] व ‘ आहे ’ हे क्रियापद अर्थात् अकर्मक कर्तारिप्रयोग अशी योजना केल्यास ती आम्हास मान्य आहे की नाही ? यावर आमचे उत्तर असे आहे की, तशी योजना आम्हांस मान्य नाही. धातुसाधितनामाचा प्रयोग असतां त्या धातूचा कर्ता दाखविणे असल्यास तो षष्ठ्यंतपदाने दाखविला जातो. जसे, ‘ त्याचे जाणे, ’ ‘ तिचे करणे, ’ इत्यादि. येथे जा व कर धातूंचे कर्ते जे तो व ती ते षष्ठ्यंत पदाने दाखविले आहेत. व याप्रमाणे कर्तारि षष्ठी असते; तथापि धातूवरून निघालेल्या क्रियापदाचा प्रयोग असतां त्या धातूच्या कर्तृपदाचा प्रयोग षष्ठ्यंतपदाने केलेला कोणत्याही भाषेत कोठेही आढळत नाही.

चौथ्या शंकेत ‘ त्यास जावयाचे आहे ’ इत्यादि वाक्यांत ‘ जा-

'जावयाचें' या शब्दास कोठें विशेषण व कोठें नाम असें आमच्या निबंधांत म्हटलें आहे तो मोठा विरोध वाटून शंकाकार आम्हास त्या विरोधाची गति विचारतात. आमचें उत्तर इतकेंच आहे कीं, वरच्या सारख्या स्थळीं शब्दास नाम किंवा विशेषण म्हणणें केवळ यदृच्छिक आहे. निराळ्या विशेष्याची विवक्षा ठेविल्यास विशेषण होतें व ती विवक्षा न ठेवल्यास तें नाम होतें. यास्तव अशा स्थळीं नाम किंवा विशेषण कांहीं म्हटल्यास मोठासा विरोध नाही. वस्तुतः नामें व विशेषणें यांच्या वास्तविक स्वरूपांत भेद इतकाच आहे कीं, विशेषणास विशेष्याची विवक्षा असते व नामास ती नसते. याखेरीज त्यांच्यामध्ये दुसरा मोठा भेद नसतो. आणि असें आहे म्हणूनच कितीएक वेळ विशेषणाचीं नामें होतात. व नामाचीं विशेषणें होतात. विशेष्य विवक्षा सुटली म्हणजे विशेषणाचें नाम होतें. व नाम केवळ गुणदर्शक होऊन विशेष्यविवक्षा धरूं लागलें म्हणजे तें विशेषण होतें. जेथें विशेष्याचा उल्लेख नाही व तो उल्लेख करण्याची रीतही नाही, तेथें विशेष्याचा अध्याहार विवक्षित असल्यास 'जावयाचें' इत्यादि शब्द विशेषणें होत व तो अध्याहार विवक्षित नसल्यास म्हणजे शब्दाचा अन्वय साक्षात् क्रियापदाशीं कर्तव्य असल्यास त्या शब्दांस नामें म्हणार्हीं. यावरून एक ठिकाणीं एक व एक ठिकाणीं एक म्हटल्यानें कांहीं मोठासा दोष आला असें आम्हांस वाटत नाही.

पुरवणी निबंध.

येथपर्यंत कै० कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांचे व्याकरणावरील निबंध, व त्यांवर कित्येकांकडून आलेल्या शंका आणि त्यांची समाधाने, ह्या गोष्टी माजी शालापत्रकावरून उतरून घेतल्या. आतां ज्या कित्येक उपयुक्त गोष्टींचा कै० शास्त्रीबुवांच्या निबंधांत विचार झाला नाही, त्यांपैकी काहींचा या पुरवणीनिबंधांत विचार करण्याचे मनांत आहे. पुढील निबंध चालू शालापत्रकांत आले आहेत. त्यांतच जास्त माहिती घालून व योग्य दिसला तो फेरफार करून छापले आहेत. कै० कृष्णशास्त्री यांची ती भाषाशैली व विषयप्रतिपादन करण्याची ती मार्मिक तन्हा, ज्या गोष्टी व्याकरणासारख्या शास्त्रीय विषयाच्या प्रतिपादनार्थ अगदीं अवश्य आहेत, त्या प्रस्तुत लेखकारास साधरणे कठीण आहे. परंतु तसें करितां आले नाही म्हणून मुळींच काहीं करूं नये, असें होत नाही. शास्त्रीबुवांचे हे उत्तम निबंध वाचून ह्या उपयुक्त विषयांचा व्यासंग करावा असें मनांत आले; व हे निबंध वाचल्यानंतर त्यांत ज्या काहीं गोष्टी आल्या नाहीत, त्यांची चर्चा करण्याचा आपण यत्न करून पहावा असें वाटले. हा यत्न शालजोडीस धाबळीच्या तुकड्याचे ठिगळ लावण्यासारखा आहे, हे मी समजतो. तथापि केवळ विषयमाहात्म्य मनांत आणून व त्यावर जितकी चर्चा होईल तितकी इष्टच आहे, हे समजून सुज्ञ वाचणारे माझा अल्प प्रयत्न मान्य करून घेतील, अशी मी आशा करितो.

निबंध १.

सामान्यरूप, व तें कसें होतें.

प्रातिपदिकांस विभक्तींचे प्रत्यय लावण्यापूर्वी त्यांचें जें मूळचें स्वरूप असतें, त्यांत फेरफार होऊन त्यांचें निराळें रूप बनत असतें. याला सामान्यरूप असें व्याकरणांत पारिभाषिक नांव आहे. सामान्यरूप म्हणजे काय, हें साधारणतः सर्वास ठाऊक आहेच. परंतु तें कसें व कां होतें, याचा येथें विचार कर्तव्य आहे.

प्रातिपदिकांचें सामान्यरूप होतें, तें केवळ विभक्तिप्रत्यय लावण्याचे पूर्वीच होतें असें नाहीं. इतर कित्येक प्रत्ययांपूर्वीही हें सामान्यरूप होतें. त्याचप्रमाणें हें सामान्यरूप धातूंचें सुद्धां होतें. उदाहरणार्थ, ' नीघ ' या धातूचें भूतकाळचें प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचें रूप करण्यास ' लो ' हा प्रत्यय लाविला पाहिजे; तर त्याचे पूर्वी ' नी ' ऋस्व होऊन व ' घ ' चा ' घा ' होऊन ' निघालो ' असें रूप बनतें. त्याचप्रमाणें अव्ययांस तद्धित प्रत्यय लागून विशेषणादि होतात, त्यावेळीं ते प्रत्यय लावण्याचेपूर्वी त्या अव्ययांचें विशेष रूप करावें लागतें; उदा०—पुढें+चा, पुढचा; तेथें+ला, तेथला; नित्य+चा, नित्याचा; इ० तसेंच फूग (धातु)+ईर (प्रत्यय), फुगीर; धीट+आई, धिटाई, अशा रीतीनें कोणत्याही प्रत्ययाचे पूर्वी विशेषरूप करण्याचें अगत्य पडतें, असें दिसून येईल. आतां हें विशेषरूप नेहमीं होतेंच, म्हणजे नेहमींच शब्दांच्या मूळच्या रूपांत कांहीं फेरफार होतो असा जरी नियम नाहीं, तरी पुष्कळ शब्दांस तें होतें यामुळे तें नेहमीं होतें असें मानून, जेथें फेरफार होत नाहीं तेथें ' सामान्यरूप होतांना मूळचें रूप तसेंच रहातें ' असें म्हणण्याची चाल पडली आहे. याप्रमाणें हें

सामान्यरूप सर्व शब्दांना होते; तथापि नामादिशब्द, ज्यांची विभ-
क्तीची रूपे होतात, त्यांचे संबधाने सामान्यरूप होते असे म्हटले
आहे. धातूंच्या संबधाने त्यास अंग अशी संज्ञा दिली आहे; व
इतर शब्दांचे संबधाने निराळे नांव देऊन विचार केलेला नाही.
पुढील लेखांत सामान्यरूप याचा सामान्य अर्थ, म्हणजे कोण-
चाही प्रत्यय लावण्याचे पूर्वी एकाद्या शब्दाचे होणारे विशेषरूप
हाच घेतला आहे.

व्याकरणामध्ये शब्दांस एकाद्या प्रत्यय लावण्यापूर्वी त्यांचे मूळ
रूपांत फेरफार होऊन निराळे रूप बनते असे सांगितले आहे.
परंतु ते कां बनते म्हणजे हा फेरफार कां होतो, हे सांगितले
नाहीं. वस्तुतः हा विचारही अवश्यक व महत्वाचा आहे. यापासून
शब्दांची रूपे कशी होत जातात, हे कळेल.

प्रत्येक भाषेमध्ये अशी चाल आहे, कीं कोणचाही शब्द उ-
च्चारितांना त्यांतील जे निरनिराळे अवयव, म्हणजे अक्षरे, त्यांचा सा-
रखा उच्चार होतो, असे नाही. शब्दांत अक्षरे थोडकीच असली, तर
प्रत्येक अक्षराच्या उच्चारांत असणारा हा फरक फारसा दृष्टोत्पत्तीस येत
नाहीं. परंतु दोन तीन यांपेक्षां जास्त अक्षरे असली, कीं त्यांतल्या
एकाद्या अक्षराचा जास्त जोराने उच्चार केल्याखेरीज शब्दाचा उ-
च्चार आपणास नीट करितांच येणार नाही. इंग्रजी वगैरे
ज्या कित्येक भाषांत अक्षरांचे उच्चार ज्यांचे योगाने नीटपणे
करण्यास चांगले साधन होते असे जे स्वर, ते थोडे आहेत,
त्यांमध्ये तर त्या स्वरयुक्त अक्षरांचा निरनिराळ्या रीतीने उच्चार
करूनच त्यांच्या उच्चाराचे भिन्न भिन्न प्रकार करावे लागतात. हे
निराळ्या रीतीने उच्चार होतात, ते त्या स्वरांवर कमजास्त जोर
देण्यानेच होतात. आमच्या भाषांत ऋस्व व दीर्घ स्वर आहेत.

याचा तरी वास्तविक अर्थ तोच आहे. मूळचा ंहस्व स्वर ज्या अक्षरांमध्ये असतो, ते अक्षर उच्चारतांना त्याचेवर जोर दिला, की तोच स्वर उच्चाराला दीर्घ होतो. अशा प्रकारचे जे जोर देणे, याला स्वर अशी संस्कृतांतील जुनी संज्ञा आहे, तीच आपण येथे घेऊं. किंवा याला पाहिजे तर स्वराघात असे म्हणावें, म्हणजे अर्थ जास्त स्पष्ट होईल. इंग्रजी भाषेत या प्रकाराला (accent) अशी संज्ञा आहे. त्या भाषेत हे accents निरनिराळ्या शब्दांत निरनिराळ्या अक्षरांवर (स्वरांवर) असतात; ते जसे फिरतात, त्यांप्रमाणे शब्दांचा उच्चार कमजास्त रीतीने भिन्न होतो; शब्दांच्या मूळ रूपांत प्रत्ययादि लागून फेरफार झाल्यास हा स्वराघात आपले स्थान बदलतो; व क्वचित् या फेरफाराचे योगाने अर्थही फिरतो, या गोष्टी इंग्रजी भाषा जाणणारांस ठाऊक आहेतच. शुद्ध मराठी जाणणारांसाठी येथे उदाहरणे देऊन विस्तार करण्याचे कारण दिसत नाही.

संस्कृत भाषेत—विशेषकरून वैदिक संस्कृत भाषेत—स्वरांचे माहात्म्य मोठे आहे. वैदिक ग्रंथांचे प्रत्येक अक्षर जसे आज हजारां वर्षे जसेच्या तसे आमचे पूर्वज पाठ करीत आले आहेत, त्याचप्रमाणे त्या ग्रंथांतले स्वर, त्यांत एक रतीभरही फरक पडूं न देतां पाठ करीत आले आहेत. या संबंधाची एक दंतकथा जुन्या वैदिक ग्रंथांत प्रतिद्ध आहे, ती थोडक्यांत येथे सांगणे अप्रासंगिक होणार नाही. इंद्राचा हाडवैरी जो वृत्रासूर, त्याचे जन्माचे पूर्वी त्याच्या पित्याने आपणास इंद्राला मारणारा पुत्र व्हावा म्हणून तपश्चर्या मांडली. त्यावेळीं त्याने जो मंत्र जपला, त्यांत पुत्र याचे 'इंद्राला मारणारा' (इंद्र शत्रु = इंद्राचा शत्रु म्ह० शतपिता, मारणारा) अशा अर्थाचे विशेषण होतें. परंतु मंत्र

म्हणतांना तो स्वर चुकला. यामुळे मूळच्या तत्पुरुष समासाचा बहुव्रीहि समास (इंद्रशत्रु=इंद्र आहे शत्रु म्हणजे शातयिता ज्याचा) होऊन त्या विशेषणाचा अर्थ अगदीच फिरला, व त्याचा पुत्र ' इंद्र आहे शत्रु म्ह० मारणारा ज्याचा,' असा झाला ! या आख्यायिकेवरून स्वरांचे माहात्म्य केवढे मानले होते, हे दिसून येईल. वरील इंद्रशत्रु या समासांत स्वरभेदाने जसा अर्थभेद होतो, तशा प्रकारच्या कित्येक समासांची आणखी उदाहरणे अर्थासह खाली देतो:—

विश्वेदेव (बहु०). विश्वदेव (कर्मधा०.)

गार्गीबंधु (बहु०). गार्गीबंधु (तत्पु०.)

ग म न श्रेष्ठ (तत्पु०). गमनश्रेष्ठ (कर्म०.)

म हद्र्व्रीहि (तत्पु०). महार्वाहि (कर्मधा०.)

[वरील सामासिक शब्दांचे अर्थ समासभेदाने मार्मिक वाचकांच्या तेव्हांच लक्ष्यांत येणार आहेत, म्हणून येथे अर्थ देऊन विस्तार करित नाही.]

याचप्रमाणे पुढील कित्येक शब्दांतले स्वर त्यांना निरनिराळे प्रत्यय लावल्यानंतर फिरले आहेत:—

स्वंपति, स्वपति'. सुष्यार्प. शसंति, शसति

जुहोति'. जुहाव. जुहुतः. जिहोति'. जिहतिः

विभोति'. विभीतः. दीव्यति. दिदेव.

इ०.

इ०.

मराठीत अशा प्रकारचे स्वराघात प्रत्येक शब्दामध्ये आहेत, हे मार्मिक वाचकांचे तेव्हांच लक्षांत येईल. निरनिराळ्या अक्षरांचे

बरेचसे शब्द, ज्यांत कांहींमध्ये जोडाक्षरें आहेत, कांहींत नाहींत; कांहीं साधे शब्द, कांहीं समास, असे घेऊन त्यांचे उच्चार करून पाहावे म्हणजे हें दिसून येईल. आतां अजूनपर्यंत या गोष्टीचा कधी विचार झालेला नाहीं, म्हणून हा स्वराघात अमक्याच अक्षरावर असावयाचा, असे नियम ठरवून सांगतां येणार नाहीं. कोणचाही शब्द उच्चारण्याची जी वहिवाट चालू असेल, त्याप्रमाणें निरनिराळ्या शब्दांत निरनिराळ्या ठिकाणीं आघात असेल. संस्कृत व इंग्रजी या भाषांत असाच बहुतेक प्रकार आहे. संस्कृत भाषा आतां अप्रचलित असल्यामुळे तींतील शब्दांतले स्वराघात ठरीव झाले आहेत. इंग्रजीत स्वर थोडे, भाषा चालू पडली, व बोलणारांची संख्या मोठी आणि प्रदेश अफाट, यामुळे या स्वराघातांचे व्यवस्थेत बरीच भिन्नता होते व यामुळे शब्दांचे उच्चारही फिरतात, हें इंग्रजी शिकणारांस ठाऊक आहेच. तरी देखील इंग्रजी भाषेच्या कोशांत प्रत्येक शब्दांतले स्वराघात दिले आहेत, व अमुक उच्चार बरा, अमुक सार्वत्रिक किंवा अमुक प्रांतिक, असे भेद दाखविले असतात. थोड्या स्वरांनीं पुष्कळ उच्चार दाखवावयाचे असतात, हें या गोष्टीचें कारण आहे हें उघडच आहे. मराठी भाषेमध्ये स्वराघातांचा कोणी विचार केला नाहीं. त्याला कांहीं महत्त्व आहे असे कोणास वाटलें नसेल; परंतु तशा प्रकारचें महत्त्व आहे, हें पुढील प्रतिपादनावरून दिसून येईल. या संबंधानें विस्तृत विचार आम्हांस येथें कर्तव्य नाहीं. या प्रकाराचा सामान्यरूपा पुरताच केवळ आम्ही आज विचार करित आहों.

स्वर किंवा स्वराघात म्हणजे शब्दांपैकी कोणच्या तरी एकाद्या अक्षरावर जोर देणे. शब्दांमध्ये अक्षरें एकापेक्षां ज्यास्ती असलीं म्हणजे आपणांस त्यांतल्या प्रत्येक अक्षरावर सारखा जोर देतां

येणार नाही. कारण तसें करणे चमत्कारिक दिसेल, व ते अशक्य-ही आहे. समजा कीं, 'विचक्षण' हा शब्द म्हणावयाचा आहे. तर तो 'वि-च-क्ष-ण-' असा प्रत्येक अक्षरावर जोर देऊन जर उच्चारला, तर एक वेळ तर ज्यास्त मोडेलच, पण खेरीज ऐकगारालाही विलक्षण वाटेल. म्हणून आपण तसें न करितां सर्व शब्द चटकन एकदम उच्चारून जातो. पण तसें करितांना एकाद्या अक्षरावर किंवा शब्द मोठा असल्यास जास्त अक्षरांवर जोर न दिला, तर बोलणे अगदीं मळमळीत दिसेल. त्याचा ऐकणारांवर कांहींच ठसा उमटणार नाही; क्वचित् प्रसंगीं त्याला नीट ऐकावयासही येणार नाही. म्हणून आपण काय करितो, कीं शब्दांतल्या एकाद दुसऱ्या अक्षरावर जोर देऊन बाकीचीं लौकर म्हणतो. कित्येक अक्षरे, उदाहरणार्थ, ट् वर्गाचीं अक्षरे व र्, ल् वगैरे, हीं आम्ही नेहमींच जलदीनें उच्चारून जातो; असो; तेव्हां हा जो जोर देण्याचा प्रकार आहे, याला स्वराघात असें म्हणतात.

मराठींतले स्वराघाताचे संबन्धाचे साधारण नियम असे दिसून येतात, कीं शब्दामध्ये जो दीर्घ स्वर असतो, त्यावर स्वर असतो; अथवा शब्दामध्ये जोडाक्षर असल्यास त्याचे मागले अक्षर स्वरित असते, मात्र त्या मागल्या अक्षरास संस्कृतांतल्या पद्धतीप्रमाणे द्वित्व आले पाहिजे, म्हणजे छंदःशास्त्रामध्ये त्याच्या दोन मात्रा असल्या पाहिजेत. शब्दांत दीर्घ अक्षरे किंवा जोडाक्षरे एकापेक्षा अधिक असल्यास स्वरित अक्षर बहुधा त्यांपैकीं शेवटचे किंवा ज्याच्यापुढे ऋस्व (म्हणजे एकमात्रक) अक्षर असेल ते असते. मराठींत आणकी एक साधारण नियम असा आहे, कीं शेवटचे अक्षर ऋस्व असल्यास त्याचा उच्चार हळू करावा. मग अर्थात् उपान्यासक्षरावर

स्वर येतो. ' विचक्षण ' या शब्दांतलं प्रत्येक अक्षर ऋस्व आहे, परंतु ' च ' च्या पुढे जोडाक्षर आलें आहे, म्हणून ते अक्षर द्विमात्रक अतएव दीर्घ आहे. यामुळे त्या शब्दांत तेच अक्षर स्वरित आहे. ही गोष्ट नीट कळण्यासाठी आणखी कित्येक शब्द स्वरांसुद्धां लिहून दाखवितो:—

राम. रामचंद्र. विश्वामित्र. मुंबई. पूर्वजन्म. प्रतिपादित. संमेलन विश्वासघात, घनवर्धनीय. संमोहन. तारीख. देऊळ. कोशिबीर. इ० या शब्दांकडे नजर दिली असतां वरील नियमांचे स्पष्टीकरण होईल व आणखी पुनः असेही म्हणतां येईल, कीं शब्दामध्ये एकादे अक्षर ऋस्व किंवा एकादे दीर्घ असणे याला कारणही ते स्वरित नसणे किंवा असणे हेच आहे. त्याचप्रमाणे आणखी एक गोष्टही यावरून लक्षांत येते. ती ही कीं शब्दांतल्या ज्या अक्षराचा उच्चार स्पष्ट कळावा असे आपणास वाटते, त्यावर आपण जोर म्हणजे स्वर देतो, व त्यामुळे त्या अक्षरास दीर्घत्व येते. एकादे वेळीं उच्चार करण्याचा शब्द समास असतो. त्यावेळीं अर्थाचे स्पष्टीकरणासाठी त्यांतील नियमित अवयवांचे स्पष्ट रीतीने उच्चारण करावयाचे असते. म्हणून तो अवयव शब्दांत अगोदर किंवा मागून कोठेही असला, तरी त्यांतील अक्षरावर बहुधा स्वराघात येतो; उदाहरणार्थ, ' पूर्वजन्म ' यांत ' ज ' वर अघात येण्याचा संभव आहे; परंतु समासाच्या अर्थाचे स्पष्टीकरणासाठी ' पूर्व ' या अवयवाचा उच्चार जास्त स्पष्टपणे होण्याची जरूर आहे, यास्तव त्यांतील अक्षरावर आपण अघात देतो.

आतां प्रथमतः सामान्यरूप कां होतें, हे सांगण्यासाठी विभक्तिरूपांचीच उदाहरणे घेऊं. आपण एकाद्या शब्दाचे विभक्तीचे

रूप करून तें तोंडानें म्हटलें, कीं आपल्या उद्देश तें रूप काय आहे, हें ऐकणारास स्पष्ट कळवें असा असतो हें अगदीं उघड आहे. आपण ' घराला ' म्हटलें कीं ' घरानें ' म्हटलें हें जर ऐकणारास स्पष्ट कळलें नाहीं, तर आपल्या म्हणण्याचा उपयोग काय ? ऐकणारास शेवटचा प्रत्यय नाटपणें ऐकूं जावयास पाहिजे असतो, व तो ऐकूं जाण्यास त्याच्या मागल्या अक्षराचा उच्चार स्पष्ट म्हणजे जोरानें करावा लागतो. उच्चार जोरानें होण्यास त्या अक्षरावर स्वराघात असला पाहिजे; आणि तें अक्षर स्वरित असण्याकरितां त्याला दीर्घत्व असलें पाहिजे. व्यवहारांत आपणास माहित आहे, कीं एकाद्यास लांब उडी मारावयाची असल्यास बरेंच लांबून धांवत येऊन अवसान आणवें लागतें. तोच प्रकार यथे मनांत आणावा. आपण प्रत्यय लावण्यापूर्वी अगोदर अशा रीतीची सर्व तयारी करितों. त्या प्रत्ययाचे पूर्वीचें म्हणजे शब्दाचे अंतीचें अक्षर ऱ्हस्व असल्यास दीर्घ करितों. तें पहिलेंच दीर्घ असल्यास केव्हां त्यास आणखीही दीर्घत्व देण्याचा यत्न आपण करितों. ' घर ' या शब्दांत पहिल्या अक्षरावर (घर) स्वराघात आहे. नंतर त्याला लाविलेल्या प्रत्ययाची स्पष्टता व्हावी म्हणून शेवटचा ' रा ' दीर्घ करावा लागतो, व तसें केलें कीं मागला स्वराघात लागलाच पुढें सरकून ' रा'वर (घराला) येतो. ' घोडा ' शब्द घेतला, तर ' डा ' याला अगोदरचेंच दीर्घत्व आहे. यामुळें त्यांत आणखी एक अक्षर ' य ' हें जास्त घालून त्यास आम्ही दुहेरी दीर्घत्व आणितों व ' घोड्यास ' असें रूप करितों. याप्रमाणें आपण शब्दाचें सामान्य-रूप करितों म्हणजे त्या शब्दावर जो कोठें स्वराघात असेल, तो

उच्चलून शेवटच्या अक्षरावर आणून ठेवितो, व त्या अक्षराची तो स्वराघात घेण्याची योग्यता नसल्यास त्यास आपण ती योग्यता मुद्दाम आणितो; म्हणजे तो स्वर ऋस्व असल्यास दीर्घ करितो. शब्दांतलें अक्षर प्रथमतः स्वरित असल्यास दीर्घ असतें, तें वर दाखविल्याप्रमाणें त्याच्या वरचा स्वर पुढें सरकल्यावर दीर्घाचें ऋस्व होतें. उदाहरण ' कोशिबीर ' हा शब्द ध्या. याचें सामान्यरूप जेव्हां आपण करितो, तेव्हां अंतीच्या ' र ' ला ' री ' असें दीर्घत्व आणतो व शब्दांतलें स्वरित अक्षर तें होतें. मग ' बी ' या अक्षरावरील स्वर नाहीसा झाल्यामुळे त्याचें दीर्घत्वही नाहीसे होऊन ' कोशिबिरीस ' किंवा ' कोशिबरीस ' असें रूप होतें. ' कऊल, ' ' देऊळ ' ' तसबीर, ' ' अंकूर, ' ' रूप ' या शब्दांची ' कउलास, ' ' देउळाला, ' ' तसबिरीने ' ' अंकुराचा, ' ' रूपाशी ' अशीं रूपे होण्याचें कारण हेंच. सामान्यरूप होतांना नामाच्या उपान्त्याला ऋस्वत्व येण्याचें कारण त्या उपान्त्यावरचा स्वराघात त्यावरून अन्त्याक्षरावर सरकविणें हें आहे. व ही सर्व खटाटोप उच्चारस सोपेपणा यावा म्हणून आपण करितो हें उघडच आहे. धातूंचें सामान्यरूप होतांनाही हाच प्रकार होतो. ' ऊड ' याचें ' उडतो ' होतें, याचें कारण ' ऊ ' हें अक्षर प्रथमतः स्वरित असतें. पण त्यावरचा स्वर पुढें सरकला म्हणजे तें ऋस्व होतें. ' नीघ ' याचें ' निघाला, ' ' निघेन, ' ' भी ' याचें ' भितील, ' ' पी ' याचें ' पिईल ' अशीं रूपे अशाच रीतीनें होतात, हें तेव्हांच ध्यानांत येईल.

याप्रमाणें मुळारंभी सामान्यरूप होण्याचें कारण हा स्वराघातांतला फेरफार हें असावें असें दिसून येतें. व या कारणाकडे लक्ष ठेऊन नियम बांधिले असतां ते साधारणतः लागूही पडतात. परंतु

आपली भाषा ही चालू भाषा असल्यामुळे व ती बोलणारे पुष्कळ, प्रांताचा विस्तार मोठा, वगैरे कारणांनी पुढे निरनिराळे प्रघात पडत गेले व अनेक अपवाद उत्पन्न झाले. भाषा बनते, ती कांहीं प्रथमतः नियम हाऊन बनत नाही. तर प्रथमतः ती बनते व मग आपण तिचे नियम बांधितो. तथापि मनुष्यांचे स्वभाव, सोपे आणि कठीण याची आवड-नावड या गोष्टी साधारणतः सारख्या पडल्यामुळे असले प्रकार ती भाषा बोलणारे पुष्कळजण एकसारखेच करू लागतात. यामुळे प्रथमतः सर्वसाधारण नियम बनतात. पण त्यांतच कांहींजण निराळ्या स्वभावाचे व भिन्न आवड-नावडीचे निघून अपवादिकांची उत्पत्ति होते. एकाच जातीच्या शब्दांचे भिन्न रीतीने सामान्यरूप होऊं लागण्याचे कारण ही भिन्न आवड-निवडच होय.

ज्या शब्दांची आपणांस रूपे करावयाची असतात, ते शब्द स्वभावेतले असल्यास त्यांच्यामधील एका अक्षरावरचा स्वर आपण दुसऱ्या अक्षरावर सरकवितो; परंतु तोच शब्द अन्यभावेतला असल्यास तसे करणे प्रशस्त आहे की नाही कोण जाणे, अशी शंका आपले मनांत उत्पन्न होऊन आपण सामान्यरूप करितांना तसल्या शब्दांशी प्रथमतःच एकदम सलगी करीत नाही. व्यवहारांत एखाद्या परकी व अनोळखी मनुष्याशी जसे वर्तन ठेवावे तसे आपण असल्या शब्दांशी वर्तन ठेवितो. संस्कृतभाषा आपल्या इतकी परिचयाची असतांही त्या भावेतल्या शब्दांचे सामान्यरूप करावयाचे असतां देखील आपण त्यांचा आव राखितो. ' रीति, ' ' रूप ' इत्यादि शब्दांतले दीर्घ स्वर मुळचे संस्कृतांतलेच तसे असल्यामुळे त्यांवरचा स्वराघात आम्ही भीत भीत पुढे ढकलितो, पण दीर्घ स्वर असतो, तो एकदम ऋस्व करीत नाही. तरी आतां त्या शब्दांची

आपणास बरीच ओळख झाल्यावर त्यांच्याशी आपण सलगीचे वर्तन करू लागलो आहोत, व आतां ' रीतीने ' ' रूपांत ' अशीं रूपेही बेधडक करितो. सध्या ' रीतीने, ' ' रीतीने, ' ' रूपांत, ' ' रूपांत, ' अशीं दीर्घ व ऋस्व दोन्ही रूपे मुरवतीस्तव प्रचारांत आहेत. पण हळू हळू दीर्घ रूपे मार्गे पडून मराठी भाषेच्या नियमाला जुळणारीं अशीं ऋस्व रूपेच तेवढी राहतील, यांत शंका नाही. ' प्रीति, ' ' प्रतीति ' असले शब्द भाषेत अजून तितके रुळले नाहीत, यामुळे त्यांचा उपान्वय आपण ऋस्व करित नाही. इंग्रजी, फारशी वगैरे भाषेतल्या शब्दांचाही आपण असाच पुष्कळ आव राखितो. त्यांना विभक्तिप्रत्यय लावण्याचे कारण पडल्यास ते आपण लावितो, परंतु तसे करितांना त्यांच्यामधील एका अक्षरावरचा स्वर दुसरीकडे नेणे बरोबर होईल किंवा नाही कोण जाणे, असा संकोच वाटून आपण त्यांचे धड सामान्यरूपही करित नाही! म्हणूनच ' लंडनला ' ' जानने ' ' टामशी ' ' पैगंबरचा ' अशीं अर्धवट रूपे करितो. परंतु तेच शब्द प्रचारांतले होऊन गेल्यावर त्यांची स्वभाषेतील शब्दांप्रमाणे सामान्यरूपे करून प्रत्यय लावितो. याची उदाहरणे ' औरंगजेबाने ' ' अकबराला, ' ' निजामाशी ' ' इष्टेटीने ' ' जज्जास, ' ' मुनसिफास ' ' बुकाला ' ' टेबलावर ' इत्यादि अनेक देतां येतील.

हा सलगीचा प्रकार आम्ही परभाषेतील शब्दांचे संबधानेच करितो असें नाही, तर तशीं उदाहरणे आपल्या भाषेतलींही दाखवितां येतील. कित्येक विशेषनामे व मानाकरितां दिलेलीं नामें, यांचे सामान्यरूप करितांना त्यांना सर्वसाधारण नियमाखाली आणिले तर वाईट दिसेल असें वाटूनच काय कोण जाणे, आपण त्यांचे सामान्यरूप विशेष अदबाने करितो; उदाहरणार्थ, ' रामा, '

‘ गोविंदा, ’ ‘ बाबा ’ यांची सामान्यरूपे ‘ घोडा ’ शब्दाप्रमाणे न करितां ‘ रामाने, ’ ‘ गोविंदास, ’ ‘ बाबांना ’ अशीं करितो; तसेच ‘ विठू, ’ ‘ सदूस, ’ ‘ नानू ’ यांची सामान्यरूपे त्यांच्यासजातीय शब्दांप्रमाणे न करितां ‘ विठूस ’ ‘ सदूस, ’ ‘ नानूला ’ अशीं करितो. परंतु आपणास जेव्हां तशा प्रकारचा मान ठेवावयाचा नसतो, म्हणजे रागाने किंवा तिरस्काराने बोलावयाचे असते, तेव्हां या शब्दांची सामान्यरूपे ‘ राम्याने ’ ‘ गोंद्यास, ’ ‘ बाब्याला, ’ ‘ विठ्याशी ’ ‘ सद्यास ’ ‘ नान्याशी ’ अशीं करितो.

याप्रमाणे या गोष्टीचा थोडक्यांत विचार झाला. या वरील निबंधांत प्रतिपादिलेल्या गोष्टी मराठीत अगदी नवीन आहेत. मराठी व्याकरणांत सामान्यरूप व त्याचे संबंधाचे नियम रीतीप्रमाणे नेहमी असतात; परंतु हे सामान्यरूप होते कां, याचा विचार आजपर्यंत कोणी केला नाही. प्रस्तुत निबंधांत हा विचार पूर्ण झाला नाही हे उघडच आहे; व त्यांतली प्रत्येक गोष्ट अगदी बरोबर आहे, असे सांगण्याचेही धाडस मी करित नाही. मला सुचलेले विचार मी सुज्ञ व मार्मिक वाचनारांस सादर केले आहेत. आतां जास्त विचार करणे हे त्यांजकडे आहे. मराठी भाषेत शब्दांतील अक्षरांवरील आघात यांचा विचार होऊन प्रत्येक शब्दाचे संबंधाने ते स्वराघात ठरतील व कोशामध्ये त्याचा समावेश होईल तर चांगले. इंग्रजी भाषेतले स्वर संख्येने कमी आहेत व त्या थोड्या स्वरांकडेसच पुष्कळांचे काम असते, यामुळे त्या भाषेत या स्वराघातांचे माहात्म्य विशेष आहे, कारण त्यामुळे उच्चारस साध्य होते. तितका यांचा उपयोग जरी मराठीत नसला तरी त्यांचे संबंधाची व्यवस्था ठरली असता शब्दांचे उच्चार व विशेषतः शुद्ध लिहिण्यामध्ये न्हस्वदीर्घत्वाचा निर्णय, या संबंधाने फार उपयोग होईल असे मला वाटते.

निबंध २.

विभक्तींची व्यवस्था.

मराठी व्याकरणांत ज्या कित्येक वादग्रस्त गोष्टी म्हणून आहेत, त्यांमधीलच ' विभक्ती कित्ती मानाव्या ! ' ही एक गोष्ट आहे. मराठी भाषेची व्याकरणे आजपर्यंत वास्तविक थोडीच झाली आहेत. परंतु जी झाली आहेत, त्यांतील प्रत्येकाचा या संबधाचा पंथ अगदी निराळा आहे. सर्वांची एका गोष्टीचे संबधानें मात्र एकवाक्यता आहे. ती कोणची, तर विभक्तींची संख्या. संस्कृतांतल्या प्रथमा, द्वितीया, तृतीया वगैरे सप्तमीपर्यंत विभक्ती सर्व व्याकरणकार मानितात. परंतु अमक्या रूपास अमुक नांव द्यावें कीं अमुक द्यावें, याविषयीं मात्र मतभेद आहे. दादोबा पांडुरंग यांचे अगोदरचे व्याकरणकार, हे शब्दाचें रूप सारखें असलें तरी शब्दाचें कारक कर्ता असल्यास प्रथमा व कर्म असल्यास द्वितीया, असें म्हणत. परंतु दादोबांनीं ही व्यवस्था मोडली. त्यांनीं रूपावरून किंवा प्रत्यय लागले असतील त्यांवरून विभक्ती मानण्याचें ठरविलें. हे त्यांनीं नुसतें ठरविलें मात्र, परंतु त्यांस तसें प्रत्यक्ष करितां आलें नाहीं. त्यांच्या व्यवस्थेचे दोष कै० शास्त्रीबुवा चिपळूणकर यांनीं आपले निबंधांत चांगले रीतीनें दाखविले आहेत; व त्या निबंधांत शास्त्रीबुवा यांनीं शेवटीं असें सिद्ध केले आहे, कीं दादोबा यांचे मताप्रमाणें विभक्ती मानण्याचें मुख्य कारण जर प्रत्यय हें मानावयाचें, तर त्यांच्या विभक्तींपैकीं प्रथमा, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी व सप्तमी, इतक्या विभक्ती मात्र मानतां येतील; व बाकीच्या गाळाव्या लागतील. दादोबांनीं प्रत्ययांवरून विभक्ती मानाव्या, असा प्रथमतः निश्चय केला आहे; परंतु तसें नीट जु-

छेना असे जेव्हां त्यांस स्पष्ट दिसूं लागले, तेव्हां धरसोड करून सोयीस जुळले तशी व्यवस्था केली आहे.

आतां कोणी असे म्हणेल, कीं कै० कृष्णशास्त्री यांनीं जर या गोष्टीचा विचार केला आहे, तर मग पुनः वाद कशाला ? परंतु वास्तविकपणें पाहिलें तर कै० चिपळूणकर यांनीं निर्णय असा कांहींच केला नाहीं. त्यांचे निबंध म्हणजे मागील व्याकरणकार व त्यांत विशेषतः दादोबा पांडुरंग, यांचे व्याकरणाची सटीक चर्चा आहे. प्रत्ययांवरून विभक्ती मानावयाच्या असे दादोबांनीं ठरवून विभक्ती मानल्या, त्या त्यांच्या व्यवस्थेतली चुकी मात्र त्यांनीं दाखविली आहे. व दादोबांचें विभक्ती मानण्याचें तत्व मनांत राखून त्या मानल्या तर त्यांची व्यवस्था कशी होईल हें त्यांनीं आपल्या निबंधांत सिद्ध केलें आहे. परंतु विभक्ती मानण्याची निराळी व अधिक सोयीची व्यवस्था करणें कोणास इष्ट दिसल्यास ती करूं नये, असें कांहीं त्यांनीं आपलें मत कोठें प्रदर्शित केलें नाहीं. ही व्यवस्था म्हणजे केवळ सोयीचा प्रकार आहे. अमुक तन्हेनें व्यवस्था केली कीं ती शुद्ध व अमुक तन्हेनें केली तर अशुद्ध, अशांतला कांहीं प्रकार नाहीं. ज्या कारणासाठीं विभक्ती मानावयाच्या, त्याला नीट जुळेल अशी जी व्यवस्था असेल ती चांगली. तेव्हां या संबधानें कोणच्याही प्रकारचा हट्ट असण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

मराठी व्याकरणकारांपुढें या गोष्टीच्या निर्णयासाठीं दोन प्रश्न येतात;—१ विभक्ती प्रत्ययांवरून मानाव्या, किंवा २ विभक्तीच्या अर्थावरून म्हणजे कारकांवरून मानाव्या. या प्रश्नांचा कोणीही नीटसा विचार केला नाहीं असें आम्हांस वाटतें. दादोबा व कृष्णशास्त्री यांचे या गोष्टीवरील लेख वाचले असतां असें दिसून

येईल, कीं मराठी विभक्तीच्या रूपांची स्थितिच मुळीं अशी आहे, तीं रूपे किंवा कारके यांपैकीं केवळ एकाच गोष्टीवर धोरण ठेवून विभक्ती कधींच मानतां येणार नाहींत. याचें कारण, कित्येक रूपे अशीं आहेत, कीं त्यांतील प्रत्यय अभिन्न असून कारक निराळें असतें; कित्येक रूपे याचे उलट, म्हणजे कारक एकच पण प्रत्यय भिन्न; यासंबंधाचीं उदाहरणें सहज लक्षांत येण्यासारखीं असल्यामुळे येथें विस्तार करित नाहीं. तेव्हां यावरून केवळ विभक्तीदर्शक प्रत्यय किंवा विभक्तीचे अर्थ किंवा कारके, यांपैकीं एकावरूनच विभक्ती मानण्याची व्यवस्था कधींच नीटशी सिद्धीस जाणार नाहीं. या दोन गोष्टींपैकीं कोणची तरी एक गोष्ट प्रधानत्वेंकरून घेऊन दुसरी गौणत्वानें ध्यावी व विभक्ती मानाव्या, हीच यांतली तोड आहे. पहावयाचें म्हणून एवढेंच, कीं ही मुख्य गोष्ट 'प्रत्यय' ध्यावी किंवा 'कारके' ही ध्यावी ? थोडा विचार केला असतां असें दिसून येईल, कीं विभक्ती प्रत्ययांवरून मानण्याची व्यवस्था योग्य नाहीं. विभक्ती मानावयाच्या कां, हें मुख्यतः लक्ष्यांत आणिलें पाहिजे. कारक म्हणजे वाक्यांत प्रातिपदिकाचा क्रियापदाशीं किंवा दुसऱ्या शब्दाशीं असणारा अन्वय किंवा संबंध; आणि हा अन्वय किंवा संबंध दाखविण्यासाठीं जें प्रातिपदिकाचें रूप करितात, त्याला विभक्ति* असें म्हणतात. यावरून विभक्ती

* विभक्ति हा शब्द 'भञ्ज्' धातू व 'वि' उपसर्ग मिळून झाला आहे, व त्याचा अवयवार्थ दुसऱ्या सर्व रूपांपासून भिन्न म्हणजे वेगळें करितां येईल असें व्याकरणांतलें कोणचेंही पूर्णरूप, असा आहे. त्या अर्थाप्रमाणें पाहिलें तर व्याकरणांतील प्रत्येक निरनिराळे रूपास 'विभक्ति' असें नांव देतां येईल, मग तें रूप प्रातिपदिकाचें असो, क्रियापदाचें असो अथवा अ-

(पुढें चालू.)

मानण्यास मुख्य कारण कारक. वाक्यांत भिन्न भिन्न कारकसंबंध जे असतील ते नीटपणे ओळखतां यावे, म्हणून त्यांतील सजातीयांचे निरनिराळे वर्ग बांधून त्यांस वेगळीं वेगळीं नांवें द्यावयाचीं व त्यांस विभक्ती असें म्हणावयाचीं; तेव्हां कारकें ओळखण्यासाठीं ज्या विभक्ती मानावयाच्या, त्या प्रत्ययांचे धोरणानें मानणें म्हणजे मनांतला उद्देश एक व वर्तन भलतेंच, असें होईल. आतां केव्हां असें होईल, कीं कारक एकच असेल, आणि प्रत्यय निराळे असतील; अथवा प्रत्यय अभिन्न असतील व कारकें भिन्न असतील; परंतु याला कांहीं उपाय नाहीं. विभक्ती कारकांवरून माना अथवा प्रत्ययांवरून माना, असला प्रकार होणारच. यासाठीं सोयीचा व योग्य व्यवस्थेचा प्रकार म्हटला म्हणजे प्रथमतः कारकांवरून विभक्ती मानाव्या; कारण विभक्ती मानण्याचें प्रधान कारण कारकसंबंध हें आहे. मग आपणांस सोयीस पडेल तशा रीतीनें त्यांत बारीकसारीक फेरफार योग्य दिसतील ते करावे.

संस्कृतांत किंवा मराठींत प्रातिपदिकांचे क्रियापदाशीं जे भिन्न भिन्न संबंध त्यांचे मुख्यतः सहा वर्ग मानले आहेत; ते कर्ता, कर्म, करण, इत्यादि सर्वांस माहित आहेतच. यांचे पोट-भेद आणखी बरेच मानितां येतील. कित्येकांना तर पोट-भेद न म्हणतां कर्ता, कर्म, इत्यादि सहा कारकांच्या बरोबरीचीं कारकें असेंही मानणें कोणास बरें वाटेल. परंतु वरील सहा कारकेंच विशेष महत्वा-

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

व्याचें असो; परंतु संस्कृत व मराठी व्याकरणांत प्रातिपदिकांचे रूपांसच विभक्ति म्हणावें असें संकेतानें ठरविलें आहे. इतर रूपांस इतर पारिभाषिक नांवें ठरविली आहेत. तेव्हां व्याकरणांत जेथें या शब्दाचा उपयोग येईल तेथें त्याचा अर्थ वरीलप्रमाणें द्यावा.

चें। असून बाकीच्या कारकभेदांचा अंतर्भाव ह्याखाली साधारणतः करितां येतो. यासाठीं संस्कृत व मराठी या व्याकरणांत सहाच मुख्य कारकें मानण्याची जी चाल आहे तीच बरी आहे.

यावरून मराठी भाषेत जीं सहा कारकें आहेत, तितक्याच सहा विभक्ती मानाव्या. पहिलें कारक कर्ता तद्दर्शित शब्दांचें रूप ती एक विभक्ति; कर्म-दर्शक रूप ही दुसरी, करण-दर्शक रूप ही तिसरी; इ०. संस्कृतांत प्रत्येक कारकाची एक एक निराळी विभक्ति मानली आहे; नांवें देतांना मात्र कर्तृविभक्ति, कर्मविभक्ति, करणविभक्ती अशीं नांवें न देतां प्रथमा, द्वितीया, तृतीया अशीं अनुक्रमाचीं नांवें दिलीं आहेत. इंग्रजी भाषेत ज्यांसाठीं स्वतंत्र भिन्न रूपें आहेत अशा विभक्ति थोड्याच आहेत. तथापि सर्व भाषांची साधारणतः पद्धत सारखीच असल्यामुळे त्या भाषेतल्या वाक्यांतील अर्थाला इतर विभक्तिसंबंध आहेतच. त्यांचीं नांवें त्या भाषेच्या व्याकरणांत प्रथमा, द्वितीया, इत्यादि अर्थांचीं नसून कर्तृ-विभक्ति, कर्म-विभक्ति, इत्यादि अर्थांचीं आहेत. ह्या सहा कारकांशिवाय आणखी एक कारकसंबंध आहे, त्यावरून स्वामित्वाचा बोध होतो. याची सातवी एक विभक्ति मानण्यास चिंता नाहीं. पण हा कारक-संबंध दाखविण्यासाठीं जें रूप करितात, त्याची कांहीं विशेष तऱ्हा आहे. तिचा पूर्ण विचार पुढें येईल.

आतां बरील रीतीप्रमाणें म्हटलें तर कर्त्याचा अर्थ असेल तेव्हां प्रथमा व कर्माचा अर्थ असेल तेव्हां द्वितीया, अशा विभक्ती मानल्या पाहिजेत. उदाहरणार्थ, ' विद्यार्थी पुस्तक वाचितो ' या वाक्यांत ' विद्यार्थी ' ही प्रथमा व ' पुस्तक ' ही द्वितीया; जुन्या पद्धतीप्रमाणें ' विद्यार्थी ' व 'पुस्तक' या दोन्ही शब्दांना प्रत्यय न लागल्यामुळे त्यांची विभक्ति प्रथमाच; कारकें मात्र अनुक्रमे ' कर्ता'

व ' कर्म ' अशीं भिन्न. यावर कोणी असे विचारील, कीं दोन्ही रूपें जर सारखीच आहेत, तर नावें दोन कशाला पाहिजेत ? या प्रश्नाचें उत्तर आम्ही वर दिलेंच आहे. तें कोणचें, तर विभक्ती मानण्याचें कारण प्रत्यय नव्हेत, तर कारकें आहेत. प्रत्ययांवरून विभक्ती मानणारे आपण तशा विभक्ती मानितो ह्मणून म्हणतात मत्र; पण वस्तुतः त्यांना कारकांवरून पुनः दुसरें नावें द्यावीच लागतात. उदाहरणार्थ, वरील वाक्यांत ' विद्यार्थी ' व ' पुस्तक ' यांना ' प्रथमा ' असें जरी प्रथमतः एकच नांव दिलें, तरी व्याकरण चालविणारा पुढें म्हणतो, ' विद्यार्थी या प्रथमेचा अर्थ कर्ता; ' व ' पुस्तक या प्रथमेचा अर्थ कर्म; ' अशा रीतीनें या व्यवस्थेपासून प्रथमतः एक नांव ठेवून मग पुनः दुसरें दोन नावें ठेवावी, असा प्रकार करावाच लागतो. कारण ' विद्यार्थी पुस्तक वाचितो ' या वाक्यांत ' वाचितो ' या क्रियेशीं ' विद्यार्थी ' या शब्दानें प्रदर्शित व्यक्तीचा संबंध निराळा आहे, व ' पुस्तक ' शब्ददर्शित पदार्थाचा संबंध निराळा आहे. यासाठीं या निरनिराळ्या संबंधांस निरनिराळीं नावें देणें भागच पडतें. याचें कारण उघडच आहे, कीं विभक्ति मानण्याची एवढी जी आपण खटाटोप करितो, ती शब्दास अमुक प्रत्यय लागला आहे हें सांगण्यासाठीं नसून त्या शब्दाचा वाक्यांत असा असा संबंध आहे, हें सांगण्यासाठीं आहे. मग इतका जो द्राविडी प्राणायाम करावयाचा, त्यापेक्षां प्रथमतःच भिन्न संबंधांस ' प्रथमा ' व ' द्वितीया ' अशीं भिन्न नावें दिलीं तर जास्त सोयस्कर होणार नाही काय ?

कित्येक असें प्रतिपादन करितात, कीं संस्कृत भाषेत प्रत्ययांवरून विभक्ती मानिल्या आहेत, तेव्हां मराठीतही तशाच मानाव्या. संस्कृतांत अमुक व्यवस्था केली आहे म्हणूनच मराठीतही तशी

करावी, असे म्हणणे बरोबर नाही. आपल्या भाषेत जशी आपणास सोयीस वाटेल तशी व्यवस्था ठरविण्यास आपणास पूर्ण अधिकार आहे. पुष्कळदां कदाचित् आपण केलेली व्यवस्था संस्कृतांशी जुळेल, व संस्कृतांतल्यासारखी व्यवस्था मराठीला नीट सोयीची असेल. तसे झाले तर फारच उत्तम. परंतु नेहेमीच तसे होईल असे म्हणतां येत नाही; व संस्कृतांत अमुक आहे म्हणून मराठी व्याकरणांत तसेच करण्याची कांहीं आवश्यकता आहे असेही नाही. तथापि संस्कृतांत प्रत्ययांवरून विभक्ती मानितात ही समजूतच मुळीं भ्रान्तिमूलक आहे. ज्या विभक्तीच्या व्यवस्थेच्या संबंधानें वाद आहे, त्या ज्या प्रथमा व द्वितीया विभक्ती, त्या संस्कृतांतलीं प्रमुख अशीं जीं पुल्लिंगी व स्त्रीलिंगी नामें त्यांमध्ये रूपाला भिन्न असतात, म्हणून आपणास तसे वाटते; परंतु संस्कृतांत रूपाला एकसारखीं असून कारकाला भिन्न अशीं अनेक विभक्तिरूपे आहेत. साधारणतः प्रथमा, द्वितीया व संबोधन यांची, तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांची, आणि षष्ठी व सप्तमी यांची द्विवचने; व चतुर्थी व पंचमी यांची बहुवचने; त्याचप्रमाणें पुष्कळ वेळां प्रथमा व द्वितीया व संबोधन यांची बहुवचने, व पंचमी व षष्ठी यांची एकवचने अभिन्न असतात. तीं केवळ वाक्यांतल्या कारकसंबंधावरूनच ओळखावीं लागतात. त्यांजबद्दल वाद आहे त्या प्रथमा व द्वितीया विभक्ती देखील बहुतेक सर्व नपुंसकलिंगी नामांच्या, तिन्ही वचनें अभिन्न असतात. (यावरूनच कदाचित् मराठींत द्वितीया प्रथमेसारखी करण्याची पद्धत पडली असेल). संस्कृतांत नपुंसकलिंगी नामांची संख्या तर फारच मोठी आहे; व त्या मानानें विचार केला तर रूपें सारखीं पण कारक भिन्न, यामुळे विभक्तीचें नांव निराळें, असाच प्रकार आढळेल; तेव्हां आम्ही कोणाही विचारी

मनुष्यास असे विचारतो, कीं संस्कृतांत विभक्ती मानल्या आहेत या कारकांवरून मानल्या आहेत कीं रूपांवरून मानल्या आहेत ? आम्हांस खास वाटते, कीं या प्रश्नाचे उत्तराबद्दल एखाद्या लहान मुलालाही शंका येणार नाही. तेव्हां संस्कृतांतली विभक्ती मानण्याची पद्धत सर्व प्रकारें आम्ही जी पद्धत मराठींत सुचवात आहोत तिच्या अनुकूल व केवळ तिच्यासारखीच आहे.

यावर आणखी अशी शंका कोणी काढीत असतात, कीं रूपे भिन्न नाहोत, पण कारक भिन्न आहे असे असतां विभक्ती भिन्न मानल्यास अगोदर कारक ओळखावे व मग त्याला विभक्तीचे नांव द्यावे असे करावे लागेल; पण त्यास उपाय नाही. विभक्ती मानावयाच्या त्या जर वाक्यांतले निरनिराळे संबंध ओळखण्यासाठी व भिन्न करण्यासाठी मानावयाच्या आहेत, तर 'विद्यार्थी पुस्तक वाचतो' यांत 'विद्यार्थी' व 'पुस्तक' या दोन्ही शब्दांचे जे कारकसंबंध ते भिन्न असतां, केवळ अगोदर कारक ओळखावे लागेल म्हणून त्यांना प्रथम एक नांव द्यावे; व नंतर, ते ओळखण्याचे पुढे भाग पडणार होतेंच, ते पडून त्या एकाच विभक्तीचे मग 'याचा अर्थ कर्ता' व 'याचा अर्थ कर्म' असे दोन भाग करावे, या व्यवस्थेपासून अधिक सोय काय होते हे आम्हांस समजत नाही. कारक ओळखावे लागेल म्हणून प्रत्ययांवरून विभक्ती मानल्या, तर प्रत्यय एक असल्यामुळे प्रथम एकच नांव देऊन मग कारक ओळखावे लागेल; मिळून कोणच्याही प्रकारची व्यवस्था केली तरी तिच्या मार्ग अडचणी आहेतच; व परिपूर्ण व्यवस्था अशी कधीच होणार नाही. असे आहे तर मग विभक्ती मानण्याचे जें मुख्य कारण कारके, त्यांवरूनच त्या मानाव्या हे अगदी योग्य आहे. संस्कृतांत निरनिराळ्या विभक्तीचीं रूपे सारखी असून, ती भाषा चालू भाषा

नसतांना देखील विभक्ती ओळखण्यास अडचण पडते अशी कोणाचीही तक्रार ऐकू येत नाही, तर संस्कृतांतील विभक्तिव्यवस्था फार उत्तम आहे, तशी दुसऱ्या कोणच्याही भाषेच्या व्याकरणांत सांपडणार नाही, अशी संस्कृतांतील व्यवस्थेची उलट तारीफ होत असते. तर चालू अशी जी मराठी भाषा, तिच्याच संबधानें काय म्हणून अडचण वाटावी ! आणखी पुनः प्रत्ययांवरून जरी विभक्ती मानल्या, तरी ही अडचण मोडत नाही हें वर सांगितलेंच आहे. प्रत्येक विभक्तीचे अमुकच नेमके प्रत्यय आहेत असें मुळांच म्हणतां येत नाही. काहीं सर्वसाधारण असे प्रत्यय आहेत, पण तेही केव्हां केव्हां लागत नाहींत; व कित्येक प्रत्यय काहीं नियमित नामांना मात्र लागतात, सर्वांना लागत नाहींत. तेव्हां अमुक विभक्ती म्हटली की तिचे आपले अमके नेमलेले प्रत्यय असें जोंपर्यंत कधींच ठरवितां येणार नाहीं, तोंपर्यंत त्या व्यवस्थेत विशेष चांगुलपणा कांहींच नाहीं.

या चर्चेच्या संबधानें एक गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे; ती अशी की, यासंबंधाचा वाद काय तो प्रथमा व द्वितीया या विभक्तीच्या संबंधाचाच आहे. विभक्ती प्रत्ययांवरून माना किंवा कारकांवरून माना, बाकीच्या विभक्ती आहेत तशाच आहेत. असा जर प्रकार आहे, तर बाकीच्या कारकांना एकेक स्वतंत्र विभक्ती नेमून देऊन 'कर्म' या अति महत्वाच्या कारकाचे मात्र प्रथमेकडे अर्धे व द्वितीयेकडे अर्धे असे विभाग कां करावे, हें आम्हांस कळत नाहीं. 'मोतदार घोडा बांधितो,' 'रामा पोपट धरितो' अशी रचना असली की, 'घोडा' व 'पोपट' यांची (कर्मणि) प्रथमा विभक्ती; व 'मोतदार घोड्याला बांधील,' 'रामा पोपटाला धरितो,' असे म्हटलें कीं लगेच 'घोड्याला' व 'पोपटा-

ला ' या शब्दांची (कर्मणि) द्वितीया किंवा (कै० चिपळूण-
कर यांचे मताप्रमाणे) चतुर्थी विभक्ती झाली. या व्यवस्थेला काय
म्हणावे हे आम्हांस कळत नाही. ही व्यवस्था सुगम व बालबोध
असे केवळ आग्रहाने पाहिजे तर म्हणावे; युक्तीचे दृष्टीने तसे
म्हणतां येणार नाही. पहिल्या दोन वाक्यांतील कर्तृदर्शक व कर्म-
दर्शक शब्द यांचे क्रियापदाशी असणारे संबंध जर उघडपणे
सजातीय नासेत, तर त्यांना एकाच विभक्तीच्या नांवाखाली गणणे
ही दुर्व्यवस्था झाली असे कोणासही कबूल करणे भाग पडेल.
त्याचप्रमाणे पहिल्या दोन वाक्यांतल्या व दुसऱ्या दोन वाक्यांतल्या
कर्मदर्शक पदांचे संबंध जर सजातीय आहेत, तर त्यांची नांवे
भिन्न असावी, हीही दुर्व्यवस्थाच होय. यांत जर कांहीं शास्त्राशा-
स्त्रता असेल, तर हिला अशास्त्र व्यवस्थाच म्हणावे लागेल. कै०
कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी आपले व्याकरणांत विभक्तींची व्यवस्था
चिपळूणकर यांच्या व्यवस्थेप्रमाणेच केली आहे. परंतु त्यांनी ही
व्यवस्था ध्यानांत आणिली व पहिल्या विभक्तीचे दोन भाग करून
कर्ता अर्थ असला म्हणजे प्रथमा व कर्म अर्थ असला म्हणजे
द्वितीया असे म्हणण्याचे ठरविले आहे. म्हणजे वरील वाक्यांत
' घोडा ' व ' पोपट ' ह्या त्यांच्या द्वितीया होत; परंतु ' घोड्यास '
व ' पोपट्यास ' ही त्यांच्या मताने चतुर्थीची रूपे आहेत ! म्हणजे
त्यांनी केवळ अर्धा सोय काढिली.

मराठीत वरील सारखी व्यवस्था असल्यामुळे प्रत्ययरहित श-
ब्दांची रूपे कर्मपद दर्शविणारी असली तरी त्यांना प्रथमा म्हणावे
ही जी लहान मुलांना संवय लागली असते, ती पुढे संस्कृत व इं-
ग्रजी शिकतांना फार जांचते, असा अनुभव आहे. केवळ मराठी
चौथी यत्ता शाल्यावर मुले इंग्रजी शिकू लागतात, व इंग्रजी चौथे

यत्नेत संस्कृतास आरंभ होतो, हें सर्वास ठाऊकच आहे. संस्कृत वाक्यरचना करितांना विद्यार्थी चांगली संवय लागेपर्यंत कर्मपद प्रथमान्त घालूं लागतात; व इंग्रजीत पुष्कळदां मराठीतली संवय पुढें येऊन ' प्रथमा विभक्तौ व अर्थ कर्म ' असा व्याकरण सांगतांना घोंटाळा होतो. आमच्या दुर्दैवानें किंवा या कारणाकरितां पाहिजे तर सुदैवानें म्हणा, मराठीच्या अभ्यासाची इंग्रजी तिसऱ्या यत्नेबरोबरच इतिश्री होते, म्हणून ही संवय फार दिवसपर्यंत टिकत नाही हें निराळें. आतां हा प्रकार सध्याच्या विभक्तौ मानण्याच्या व्यवस्थेच्या विरुद्ध एक मोठें बलवत्तर प्रमाण म्हणून येथें आम्हीं सांगितला असें नाही. तर सध्याची पद्धत युक्तीच्या, स्वाभाविक समजुतीच्या व इतर भाषांतील पद्धतीच्या किती विरुद्ध आहे, हें स्पष्ट करण्यासाठींच हा प्रकार येथें सांगितला आहे.

या सर्व प्रतिपादनावरून विभक्तौ प्रत्ययांवरून न मानतां त्या कारकांवरून मानाव्या ही व्यवस्था कशी सरळ व प्रशस्त आहे, हें स्पष्ट होईल. आतां या रीतीनें या विभक्तौ किती व कशा मानाव्या व त्यांकडे कारकें कशी वांटून द्यावी हें थोडक्यांत दाखवितों.

प्रथमा—ह्या विभक्तीमध्ये नामाचीं रूपे एकवचन व अनेकवचन यासंबंधानें मात्र भिन्न असतील; एरव्हीं हिला प्रत्यय नाहीत. कर्तरिप्रयोगांत क्रियापदाचा कर्ता या विभक्तीत असेल; व कर्मणिप्रयोगांत कर्मपद प्रथमान्त असेल. कर्तरिप्रयोग असतां क्रियापदाचें रूप कर्त्याप्रमाणे फिरतें व कर्मणिप्रयोग असतां कर्माप्रमाणे फिरतें; तेव्हां असा नियम घालतां येईल, कीं वाक्यांत ज्या शब्दाप्रमाणे क्रियापदाचें रूप फिरतें, तो शब्द नेहमीं प्रथमान्त असेल. कर्म असलें म्हणजे द्वितीया विभक्ती असावयाची, असें अ

सता कर्मणिप्रयोगांत कर्म प्रथमेत असते, हें कसें ? अशी शंका येईल. त्याचे उत्तर असे आहे कीं, कर्मपदावर जेव्हां क्रियेचा व्यापार घडत असतो, त्यावेळीं ते द्वितीयान्त असते. परंतु कर्मणि-प्रयोग होऊन कर्मपददर्शित पदार्थाला अमुक केले एवढेच केवळ सांगितले असले, म्हणजे प्रत्यक्ष त्याचेवर क्रिया घडत नसली, म्हणजे त्याची प्रथमा विभक्ति होते. अर्थात् त्यावेळीं त्याचेवर कोणाचा ताबा नसून ते स्वतंत्र असते. इंग्रजी व संस्कृत भाषेत अशीच व्यवस्था आहे. उदाहरणार्थ—

‘ Hari repeats a verse ’

‘ हरिः श्लोकं पठति ’

‘ हरी श्लोक म्हणतो ’

या वाक्यांत कर्तरिप्रयोग आहे, म्हणून ‘ *verse* ’ ‘ श्लोक ’ व ‘ श्लोक ’ यांची द्वितीया विभक्ती आहे; व क्रिया प्रत्यक्ष त्यांवर घडत आहे. पण

‘ A verse is repeated by Hari ’

‘ हरिणा श्लोकः पठ्यते ’

‘ हरीने श्लोक म्हटला ’

या वाक्यांत कर्मणिप्रयोग आहे, व ‘ *verse* ’, ‘ श्लोकः ’ आणि ‘ श्लोक ’ यांवर प्रत्यक्ष क्रिया घडत नसून त्यांना अमुक केले एवढेच फक्त सांगितले आहे; म्हणून त्या नामांची प्रथमा विभक्ती झाली. भावीप्रयोगांत क्रियापद कोणच्याही शब्दाप्रमाणे फिरत नाही, म्हणून भावीप्रयोगघटित वाक्यांत कोणचाही शब्द प्रथमा विभक्तीत नसतो. यावरून शब्दावर क्रियापदाचा अंमल नसून तो स्वतंत्र असतां प्रथमान्त असतो. कित्येक वेळां वाक्यांत पूर्ण क्रियापद नसून कोणचे तरी धातुसाधित असते व त्यावरून क्रिये-

चा बोध होतो. यावेळीं त्याचा कर्ता प्रथमान्त असतो. परंतु त्यावेळीं या प्रथमान्त शब्दानें त्या धातुसाधिताचीं रूपें पालटलीं जात न हींत, व तो शब्द केवळ स्वावलंबी असतो; त्यावेळीं त्या प्रथमेस ' भावी-प्रथमा ' असें म्हणावें. उदा० ' मी घरीं नसतां तो आला. ' ' मी नसतां कां माझ्या बापें केशग्रहासि पावावें. ' मोरोपंत.

द्वितीया-ह्या विभक्तीचीं रूपें एक प्रथमेप्रमाणें होतात व आणखी स, ला, इत्यादि प्रत्यय लागून होतात; जसें, ' पारधां वाघ मारितो, किंवा वाघास मारितो. ' कित्येक प्रसंगीं वरच्याप्रमाणें ही विभक्ती प्रत्यय न लागतां किंवा प्रत्यय लागून जशी बोलणाराची मर्जा असेल तशी होईल; परंतु कित्येक वेळां प्रत्यय लावूनच ती करावी लागेल; उदा०- ' हरी रामास बोलावितो; ' येथें ' हरी रामा बोलावितो ' असें होणार नाहीं; पण कित्येक वेळां ती प्रत्यय न लावितांच करावी लागेल; जसें, - ' विद्यार्थी पुस्तक वाचितो ' येथें ' पुस्तकास वाचितो ' असें व्हावयाचें नाहीं. ' दोन पायली तां-दूळ ', ' दोन कोस अंतर ', ' तो चार दिवस पुण्यास राहिला ', इत्यादि उदाहरणांतील परिमाण, स्थल व काल दाखविणारीं नामें द्वितीयान्त जाणार्वीं.

प्रत्यय लावून होणारी जी द्वितीया विभक्ति तशीच रूपाचे संबधानें चतुर्थी विभक्ति असते. कारक मात्र निराळें. ही विभक्ति व तृतीया, पंचमी व सप्तमी या विभक्ती, यांसंबंधानें आणखी कांहीं विशेष सांगावयाचें नाहीं. कारण त्यांची प्रत्ययसंबंधाची व कारकांची व्यवस्था आमच्या या नवीन व्यवस्थेप्रमाणें म्हटली तरी सध्याची जी आहे, तीच राहणार. म्हणून राहिलेल्या षष्ठी विभक्तीचा तेवढा विस्तृत रीतीनें विचार करून हे प्रकरण आटपूं.

/ षष्ठी-संस्कृत भाषेतल्या मूळच्या षष्ठीची बालभाषेच्या द्वारे चतुर्थी कशी बनली, हे शास्त्रीबुवांच्या निबंधांत चांगले रीतीने दाखविले आहे; व त्यामुळे त्यांनी षष्ठीचा मराठीत लोप झाला असे म्हटले आहे. परंतु हा लोप झाला म्हणजे खरोखरी काय झाले, याची जास्त फोड केली पाहिजे. मराठीत षष्ठी नाहीशी झाली म्हणजे तिची रूपे नष्ट झाली; परंतु यावरून ती विभक्ती म्हणजे तिचे कारकच नष्ट झाले असे समजावयाचे नाही. तिच्यापासून जे भाषेत कार्य व्हावयाचे ते झालेच पाहिजे. यावरून षष्ठी विभक्ती रूपांच्या दृष्टीने जरी नाहीशी झाली, तरी वाक्यरचनेच्या दृष्टीने ती भाषेत आहेच. षष्ठीच्या योगाने स्वामित्वादि कारकसंबंध दाखविले जातात. ते दाखविण्यास तिची स्वतःची रूपे नाहीत, यामुळे दुसरी काही तजवीज बोलणारांना करणे भाग पडले. त्यासाठी भाषेत अशी रीत पडली, की स्वामित्वदर्शक जे 'इय' प्रत्ययान्त संस्कृत तद्धित विशेषण, ज्याचेवरून मराठीतले च (चा ची-चे) प्रत्ययान्त विशेषण झाले आहे, त्याचा षष्ठीचे कारक दर्शविण्यासाठी उपयोग करावा. तेव्हा संस्कृतातील 'रामस्य गृहम्' याचे बदल मराठीत 'रामाचे घर' असे होऊ लागले. हे तद्धित विशेषण संस्कृतांत त्या भाषेतल्या पद्धतीप्रमाणे, लिंगवचनाप्रमाणे फिरते, म्हणून त्यापासून झालेले मराठीतले हे 'च' प्रत्ययान्त विशेषणही तसेच फिरते. ही गोष्ट व्यवहारांतले एक उदाहरण घेऊन विशेष चांगले रीतीने सांगता येईल. तालुक्याचे कचेरीत मामलेदार व फडणीस हे अधिकारी असतात. त्यांतला मामलेदार हा ठाणे सोडून गेला असता फडणीस हा त्याचे जागी 'इन्चार्ज' असतो, हा 'इन्चार्ज' मामलेदार स्वऱ्या मामलेदाराचे सर्व अधिकार चालवितो; पण त्याला 'मामलेदार' हे नांव किंवा तत्संबंधाचे

मानमरातब मात्र मिळत नाहींत. हाच प्रकार आमच्या सध्याच्या षष्ठी विभक्तीच्या रूपांच्या जागी घालावयाच्या ' च ' प्रत्ययान्त तद्धित विशेषणाचा आहे. ह्या विशेषणाने षष्ठीचे कारक दाखविण्याचे काम होतं, पण त्यालाच षष्ठी असे म्हणतां येणार नाहीं. या दोन गोष्टींमध्ये फरक एवढाच कीं, दृष्टांतांतील मामलेंदार कधी तरी परत येईल, परंतु षष्ठीचीं रूपे मात्र कधीच परत न येतां त्यांचे जागी ' च ' प्रत्ययान्त तद्धिताचीं रूपे नेहमीच ' इन्चार्ज ' राहतील. यावर कोणी असे म्हणेल, कीं षष्ठीचीं जुनीं रूपे जर आतां परत यावयाचीं नाहींत, तर ' च ' प्रत्ययान्त विशेषणालाच आतां षष्ठी कां म्हणूं नये ? तर त्याचे उत्तर एवढेच आहे, कीं विभक्तीचे रूप म्हटलें कीं तें पूर्ण असलें पाहिजे; म्हणजे एकदां तें बनल्यावर त्याला मग आणखी कसलेही प्रत्यय लागून त्यापासून आणखी शब्द बनू शकणार नाहींत. मराठीतल्या इतर सर्व विभक्तीरूपांचा असाच प्रकार आहे.* परंतु ' च ' प्रत्ययान्त तद्धित रूपांचा प्रकार तसा नाहीं. त्यांचीं रूपे, लिंगे व वचनें यांवरून तर फिरतातच; त्यांच्या विशेष्यांस विभक्ति-प्रत्यय लागले, कीं विकारी

* सर्व विभक्तीरूपांचा असे म्हटलें, परंतु सप्तमीचा प्रत्यय ' ई ' व त्या विभक्तीची शब्दयोगी अव्यये ' आंत ' इत्यादि, यांना ' च ' [चा, ची, चे] हा तद्धित प्रत्यय व इतर कित्येक तद्धित प्रत्यय लागून लिंगादिकांवरून फिरणारी विशेषणे होतात; उदा०—' मनींचे, ' ' आश्रमींचा, ' ' घरांतला, ' ' घरामधील ' इत्यादि. ही एक अडचणीची गोष्ट आहे. परंतु " शब्दास सप्तमीचा प्रत्यय किंवा तदर्थक शब्दयोगी अव्यये लागून व त्यापुढे अमुक तद्धित प्रत्ययांचा योग होऊन साधित विशेषणे होतात. " असे समजून व्यवस्था करावी.

विशेषणाप्रमाणे त्यांचे सामान्यरूपही होते; व त्यांना पुनः दुसऱ्या विभक्तीचेही प्रत्यय लागतात. अर्थात हे वाढ खुंटलेले रूप नव्हे, म्हणून यास विभक्तिरूपांत गणणे अशास्त्र होय. यासाठी ' च ' प्रत्ययांत विशेषणास षष्ठी विभक्ती न म्हणता त्या विभक्तीच्या रूपांच्याबद्दल प्रतिनिधित्वाने योजिलेले विशेषण असे म्हणावे, व षष्ठी विभक्ती मराठीत नाहीशी झाली ती रूपांपुरती नाहीशी झाली, पण वाक्यरचनेला ती कायम असून ' च ' प्रत्ययान्त ताद्धित विशेषण तिचे काम करित आहे असे मानावे.

या विभक्तिविचाराची परिसमाप्ति करण्यापूर्वी शब्दयोगी अव्ययांचा थोडासा विचार करणे प्रशस्त आहे. शब्दयोगी अव्यये या नांवाचा भाषेमध्ये एक शब्दांचा वर्ग मानिला आहे. त्यांचा प्रातिपदिकांशी योग झाला असता त्यांची विभक्तिप्रत्यय लागून जशी विभक्ती बनते तशीच विभक्ती बनते. ही शब्दयोगी अव्यये प्रातिपदिकांस लागतांना त्यांचे सामान्यरूपही रीतीप्रमाणे होते. हा प्रकार सर्वास माहितच आहे. ही अव्यये निरनिराळ्या विभक्तीचे काम करितात, त्याप्रमाणे व्याकरणांत ती निरनिराळ्या विभक्तीस वांटून दिली असतात. यांना विभक्तिप्रत्ययच कां मानू नये, किंवा सर्व विभक्तिप्रत्ययांस शब्दयोगी अव्यये मानून इंग्रजीसारखी व्यवस्था कां करू नये, असे दोन महत्वाचे प्रश्न आहेत. यांतील दुसऱ्या प्रश्नाचा निकाल शास्त्रीबुवांनी आपल्या निबंधांत केला आहे. पहिला प्रश्न उत्पन्न होण्याचे कारण असे आहे, की कित्येक शब्द, ज्यांना आपण शब्दयोगी अव्यये म्हणतो, त्यांना प्रथमारंभी अर्थ असेल, पण आतां ती प्रातिपदिकांशी जोडली तर मात्र त्यांना अर्थ येतो, नाही तर ती अर्थविरहित असतात; म्हणजे त्यांना आतां प्रत्यय

म्हणण्यास चिंता नाही*. स्तव, कारणे, करितां, साठीं, प्रत, लागीं, कडून, द्वारे, मुळे, वगैरे अनेक शब्द असे आहेत, कीं त्यांना स, ला, ने, शीं, ऊन, हून यांप्रमाणे प्रत्ययच कां म्हणूं नये, याचे समाधानकारक उत्तर कांहीं कोणाच्याने देवणार नाही. इतके मात्र प्रत्येक विचारी मनुष्यास कबूल करणे भाग पडेल, कीं कांहींस प्रत्यय म्हणणे व कांहींस शब्द म्हणणे, या धरसोडीपेक्षां एक प्रथमा व द्वितीया यांखेरीज करून सर्व विभक्तींच्या प्रत्ययांस शब्दयोगी अव्यये तरी म्हणावे, किंवा शब्दयोगी अव्ययांस प्रत्यय समजून त्यांच्यायोगाने झालेल्या शब्दांस विभक्तींचीं रूपे म्हणावे, यांतले कांहीं तरी एक करणे हे ज्यास्त सोयीचे व व्यवस्थेशीर होईल, पहिली व्यवस्था चांगली नाही, याची कारणे शास्त्रीबुवांच्या निबंधांत आलीच आहेत. दुसरा प्रकार सर्वमान्य झाल्यास कांहीं वाईट नाही. कदाचित् तो एकदम अमलांत न येईल असे वाटत असेल तर आम्ही सांगितलेली स्तव, प्रत, कारणे इत्यादि जीं अव्यये त्यांना एव्हांच विभक्तिप्रत्यय मानूं लागावे, व इतर जीं शब्दयोगी अव्यये, ज्यांना अजून अर्थ असल्यामुळे तीं शब्दच आहेत असे म्हटले पाहिजे, त्यांची याद विभक्तींच्या अनुक्रमाने करून तीं विभक्तिप्रत्यय सांगितल्यानंतर लागलीच व्याकरणांत देत जावी, आणि त्यांच्या योगाने झालेलीं जीं रूपे तीं अर्थाप्रमाणे विवक्षित विभक्तींचीं रूपे आहेत, असे समजावे. अशी व्यवस्था केली अस-

* शब्दयोगी अव्यये हे शब्द आहेत, शब्द म्हटले म्हणजे त्यांना अर्थ असावा लागतो; प्रत्यय म्हटले म्हणजे मूळचा त्यांना अर्थ नाही, ते शब्दांपुढे आले म्हणजे मग त्यांना अर्थ येतो; हा भेद वाचकांचे ध्यानांत आलाच असेल.

तां काहीं घोंटाळा होईल असे वाटत नाही. उलटी ती ज्यास्त सोयीची व सुलभतेचीच होईल असे वाटते.

पुरवणी निबंध ३.

प्रयोग-रचना.

‘ प्रयोग ’ हा शब्द ‘ युज ’ धातूस ‘ प्र ’ उपसर्ग लागून झाला आहे; याचा अर्थ योजना किंवा उपयोग असा आहे. वाक्यांत शब्दांची यथायोग्य योजना करणे याला वास्तविक प्रयोग-रचना असे म्हणावयाचे. उदाहरणार्थ, क्रियापद ज्या शब्दाशी जुळत असेल त्या शब्दाप्रमाणे त्याचे रूप असणे, अथवा धातुसकर्मक असल्यास वाक्यांत कर्मपद असणे, वगैरे गोष्टींस प्रयोग म्हटले तरी चालेल. त्याचप्रमाणे वाक्यांत एखादे आकारान्त विशेषण असल्यास त्याची रूपे विशेष्याचे धोरणाने फिरणे, याला देखील प्रयोग म्हणतां येईल. परंतु त्या शब्दाचा हा मुळचा अर्थ झाला. सध्या तो शब्द फक्त क्रियापदाचे संबधाने उपयोगांत आहे, व तोही पुनः क्रियापदाचा वाक्यांतील कर्तृपदाशी व कर्मपदाशी जो संबंध, त्या संबधाला अनुलक्षून क्रियापदाची लिंग, वचन, पुरुष यांच्या संबधाची रूपे होणे, या अर्थाने आपण योजितो. वाक्यांत क्रियापदावरून आपणांस एखाद्या पदार्थाबद्दल काय म्हणावयाचे असते, त्याचा बोध होत असतो; म्हणून ज्या पदार्थाबद्दल आपणास काहीं म्हणावयाचे असते त्याची जी लिंग-वचनादिकांचे संबधाची स्थिति असेल, त्याप्रमाणे क्रियापदाची असावी लागते. यावरून वाक्याची प्रयोगरचना हा प्रकार केवढा महत्वाचा आहे, हे लक्ष्यांत येईल. आमच्या व्याकरणांत प्रयोग

प्रकरण महत्वाचे समजले आहे, व त्याची पूर्ण माहिती शिकणारे व शिकविणारे यांस असली पाहिजे, अशी समजूत आहे. परंतु त्या प्रकरणाची व्यवस्था करितांना पूर्व-व्याकरणकारांनी ज्या क्रित्येक ऐतिहासिक व इतर प्रकारच्या गोष्टींवर लक्ष्य ठेविले पाहिजे होते, त्यांवर लक्ष्य न ठेविल्यामुळे तो विषय सध्या दुर्बोध व अव्यवस्थित झाला आहे. कै० चिपळूणकर शास्त्रीबुवा यांच्या निबंधांतही ह्याविषयी पूर्ण झाला विचार नाही. कदाचित् पुढे त्या विषयावर त्यांचा लिहिण्याचा विचार असेल, पण त्यांचे निबंध अपुरेच राहिले आहेत. यासाठी ह्या विषयाची थोडीशी चर्चा याठिकाणी करण्याचा विचार आहे.

आमच्या प्रयोगरचनेचे स्वरूप कळून येण्यास अगोदर भाषेच्या इतिहासाकडे जाऊन प्रयोगांचेसंबंधाने संस्कृतभाषेत काय व्यवस्था आहे, हे पाहिले पाहिजे. प्रथमतः 'प्रयोग' याची व्याकरणदृष्ट्या शास्त्रीय व्याख्या सांगून ठेविली असतां बरे पडेल. "प्रयोग म्हणजे वाक्यांत जें क्रियापद असेल, तें, क्रिया करणारा किंवा कर्म म्हणजे क्रियेचे फळ, यांपैकी ज्याच्या संबंधाने मुख्यत्वेकरून कांहीं सांगत असेल, त्याच्याशी जुळण्यासारखी त्याची योग्य रीतीने योजना करणे." "

क्रियापद बनविण्याकरितां मूळधातूस जे प्रत्यय लावितात, त्यांस 'आख्यात-प्रत्यय' असे म्हणतात. संस्कृतांत आख्यात-प्रत्यय दोन प्रकारचे असतात, कर्तरि व कर्मणि. जेव्हां आख्यात-प्रत्यय क्रियापदास लागून त्याचे रूपापासून क्रिया करण्याचा बोध होतो, तेव्हां ते कर्तरि प्रत्यय; व कर्माचा बोध होतो, तेव्हां ते कर्मणि. केव्हां दोहोंचाही बोध न होतां क्रियापदाचे कांहीं ठरेंव रूप होत असते, तेव्हां त्या रूपास भावे असे म्हणतात; परंतु संस्कृतांत भावे रूप

अकर्मक धातूचें मात्र होतें; क्रियापदाचें हे रूप झालें म्हणजे तें तृतीयपुरुषी [मराठींत नपुंसकलिङ्गी] एकवचनी असतें. याशिवाय कर्मणिरूप व भावेरूप यांमध्ये प्रत्यय वगैरे लागण्याचे संबधानें फरक नसतो, म्हणून कर्मणि व भावे हीं रूपें त्यांविषयीं लिहितांना एकच आहेत असें म्हणण्यास चिंता नाही. याप्रमाणें क्रियापदाचीं कर्तरि, कर्मणि किंवा भावे रूपें ज्याप्रमाणें वाक्यांत असतील, त्याप्रमाणें त्या वाक्याचा ' कर्तरि-प्रयोग ' ' कर्मणि-प्रयोग ' अथवा ' भावे-प्रयोग ' आहे असें म्हणतात. ' कर्तरिप्रयोग ' म्हणजे ' कर्तृपदानुरूप क्रियापदाची योजना; ' ' कर्मणिप्रयोग ' म्हणजे ' कर्मपदानुरूप योजना ' व ' भावेप्रयोग ' म्हणजे ' त्याची दोहों-प्रमाणेंही योजना नसणें ' क्रियापदाचीं जर दोहोंप्रमाणें योजना नाही, तर त्याचें रूप कोणचें घालावें? यासंबंधानें संस्कृतांत अशी व्यवस्था आहे, कीं क्रियापदाचें अमुकच रूप करावें अशा प्रकारचें बंधन नसलें, म्हणजे त्याचें तृतीयपुरुषाचें एकवचन करावें. असें करणें यास क्रियापदाचा ' भाव ' किंवा ' मूलस्थिति ' असें म्हणतात. म्हणून जेव्हां वाक्यांत क्रियापद कोणत्याही पदाशीं जुळत नाही, तेव्हां त्यास ' भावेप्रयोग ' असें म्हणतात. मराठींत ' भावे ' याबद्दल ' भावी ' असा शब्द घालावा असें मार्गेशास्त्रीबुवा यांनीं सांगितलेंच आहे, म्हणून यापुढें तोच शब्द घेतला आहे.

वर सांगितलेंच आहे, कीं संस्कृतांत क्रियापदाचें कर्तरित्व किंवा कर्मणित्व क्रियापदास जे प्रत्यय लागतात, त्यांवरून कळून येतें. याची व्यवस्था अशी आहे कीं, वर्तमानकाळ, लङ् नांवाचा भूतकाळ, आज्ञार्थ व विध्यर्थ यांचा कर्मणिप्रयोग करावयाचा असतां मूळधातूस ' य ' अक्षर जोडावें; व नंतर त्या काळाचे आत्मनेपदी प्रत्यय जोडावे, म्हणजे तें कर्मणिरूप झालें. या चार काळां-

खेरीज बाकीचे जे सहा काळ, त्यांचा कर्मणिप्रयोग करणें अस-
 ल्यास ' य ' वगैरे कांहीं लावावें लागत नाहीं. तर त्या काळाचें जें
 आत्मनेपदाचें रूप तेंच कर्मणिरूप समजतात. कोठें किंचित्
 फरक आहे, पण आपल्यास त्याचा विचार करण्याची गरज नाहीं.
 याप्रमाणें संस्कृतांत प्रयोगाची व्यवस्था आहे, ती क्रियापदाचे रूपा-
 वरून बहुधा ओळखितां येण्यासारखी आहे. त्या भाषेत कर्तरि किं-
 वा कर्मणि, ज्या प्रकारची व्यवस्था आपणास करावयाची असेल
 तदनुरूप क्रियापदाचें रूप बनवावें लागतें. मराठी भाषेतही तसा
 प्रकार मूळचा आहे. उदाहरण ' करितों, ' ' करील, ' ' बोलला, '
 हीं रूपें कर्तरि आहेत; व ' कीजे, ' ' कीजेल, ' ' बोलिजेले ' '
 हीं कर्मणि आहेत; आणि ' जाइजे ' ' बसिजेले ' ' होइजे ' '
 इत्यादि हीं भावीं आहेत. हीं मराठींतलीं कर्मणि किंवा भावीं रूपें
 पाहिलीं असतां असें दिसून येईल, कीं कर्तरि रूपांपेक्षां त्यांत एक
 ' ज ' हें अक्षर जास्त आहे. हा ' ज ' म्हणजे मूळचा संस्कृतां-
 तला कर्मणि आगम जो ' य ' तोच आहे. मराठींत ' य ' चा ' ज '
 झाला. अशा प्रकारें संस्कृतांत पहिल्या चार काळांची कर्मणि रूपें
 करण्याची जी पद्धत आहे, तीच मराठींत घेतली आहे, असें दि-
 सून येईल; परंतु हीं जीं कर्मणि रूपें आहेत तीं सध्या आपल्या
 बोलण्यांत येत नाहींत, हें सर्वास ठाऊक आहेच. हीं रूपें कवितेंत
 मात्र आढळतात. कविता शिकण्यापर्यंत मजल पोचून हीं रूपें क-
 र्मणि आहेत अशी त्यांची ओळख होण्यास शिकणारास बराच
 काळ लागेल. प्रथमारंभी व्याकरण शिकणारांस तर अशीं कांहीं
 कर्मणि रूपें आहेत, हें सुद्धां समजण्याची मुष्किल आहे, व त्या
 रूपांच्या कठीणपणामुळे व तीं उपयोगांतून गेल्यामुळे तीं लहान
 मुलांस आतां शिकवीत बसण्यांतही कांहीं अर्थ नाहीं. यामुळे मरा-

ठीत ' ज्या क्रियापदांस कर्तरि प्रत्यय लगतात तीं कर्तरि व कर्मणि प्रत्यय लगतात तीं कर्मणि ' अशी व्याख्या आहे म्हणून सांगणें हें चमत्कारिक आहे. वास्तविक मराठीत कर्तरिप्रयोग व कर्मणिप्रयोग हे प्रकार सध्या क्रियापदांच्या रचनेचे नाहींत, तर ते एकंदर वाक्याच्या रचनेचे प्रकार होऊन बसले आहेत. असें कां झालें, हें सांगतों.

संस्कृत व्याकरणामध्ये कर्तरि व कर्मणि प्रत्यय व त्याप्रमाणें वाक्यांची रचना, असले प्रकार व्याकरणशास्त्रांत व्यवस्थेशीर रीतीने सांगितले आहेत; पण त्या भाषेची रीत पाहिली, तर ग्रंथ लिहिणाऱांची कर्मणिरूपांचा उपयोग वाक्यांत करण्याकडे प्रवृत्ति फार कमी आहे. अगदीं जुन्या संस्कृत ग्रंथांतून क्रियापदांच्या कर्तरिरूपांप्रमाणेंच कर्मणिरूपांचीही प्रचुरता आढळेल; परंतु मध्यकालीन ग्रंथ व अलीकडील ग्रंथ, यांमध्ये तशी प्रवृत्ति फार कमी आहे. महाभारतादि प्राचीन पुराणग्रंथ, नाटके, काव्ये, यांतूनही कर्मणिप्रयोग-घटितवाक्यांचा उपयोग फार कमी आहे. कर्मणिप्रयोग करण्याचा प्रसंग आल्यास कर्मणीच्या अर्थाचें धातुसाधित विशेषण ध्यावें व त्याचा उपयोग करावा; आणि मग त्यापुढें ' अस् ' धातूच्या रूपाचा उपयोग करावा, म्हणजे झालें. जों काय कर्मणिरूपें येतात तीं विशेष प्रचारांतले धातू आहेत त्यांचीं येतील तेवढींच. ही गोष्ट केवळ कर्मणिरूपांचेच संबंधाची आहे असें नाहीं; तर संस्कृतांत कोणत्याही क्रियापदरूपाचा उपयोग करण्याबद्दल तदर्थक धातुसाधिताचा उपयोग करण्याचा प्रघात फार आहे. अशा प्रकारची प्रवृत्ति पडण्याचें कारण असें दिसतें, कीं संस्कृतांत क्रियापदांचीं रूपें करण्याची पद्धत कठीण आहे. अनेक नियम, त्यांचे अपवाद व त्यांचे पुनः प्रत्यपवाद, एवढी परंपरा ध्यानांत ठेवून धातूंचीं रूपें बनवावयाचीं, त्यापेक्षां त्यांचें कृदन्ताचें सोपें रूप घे-

ऊन पुढें ' अस् ' धातूचें रूप घालवें ही युक्ति ग्रंथकारांस सुल-
 भ वाटली असावी. ' हरिणा व्याघ्रो हन्यते ' असे म्हणण्यापेक्षां
 ' हरिणा व्याघ्रो हतः (अस्ति) ' असे म्हणवें व 'सः वाघं ददर्श'
 यांतील क्रियापदाबद्दल ' दृष्टवान् ' घालवें, अशी रचना साधी व
 सोपी वाटली हें उघडच आहे. संस्कृतांत धातूंचीं रूपे निरनिराळे
 कालभेद व अर्थभेद यांचे संबधानें दहा प्रकारचीं होतात. प्रत्येका-
 मध्ये रूप करण्याची मांडणी निराळी; तीही पुनः सर्व धातूंची सा-
 रखी आहे असें नाहीं. निरनिराळ्या धातूंची तऱ्हा निरनिराळी.
 असा प्रकार असल्यामुळें संस्कृत ग्रंथकारांनीं अशी रीत पाडली,
 कीं ज्या काळाचें किंवा अर्थीचें रूप करणें असेल, त्याचा अर्थ
 ज्यांत आहे असें कृदन्त ध्यावें, आणि त्याचे पुढें ' अस् ' धातूचें
 रूप आहे असें समजावें. ' अद्राक्षीत् ' अशा प्रकारचें
 कठीण रूप करण्यापेक्षां ' दृष्टवान् ' असे कृदन्ताचें रूप घालून
 काम झालें. ' अगच्छत् ', ' अगमत् ' किंवा ' जगाम ' असे
 काहीं म्हणण्यापेक्षां ' गतः ' एवढ्याचाच उपयोग करणें सोपें. आ-
 णखी पुनः धातूचें रूप केलें कीं कर्त्याप्रमाणें तें प्रत्येक पुरुषीं फि-
 रवीत बसण्याची व तितकीं रूपे ध्यानांत ठेवण्याची भानगड
 आहेच. ती खटपट तरी कोणी करावी ! जें कृदन्त असेल त्यां-
 चीं विशेष्याच्या लिंगवचनांप्रमाणें रूपे बदलण्याचें काम सोपें
 आहे. पुढें पुरुषांच्या संबधानें ' अस् ' धातूचीं रूपे ध्यानांत
 ठेविलीं म्हणजे झालें. असली रचना ग्रंथकार व वाचक या दोवां-
 सही सोयीची झाली हें सांगावयास नको. ही जी संस्कृतांतली पद्ध-
 त, तिचा मराठींतल्या क्रियापदावर दोन प्रकारचा परिणाम झाला
 आहे. एक परिणाम असा झाला, कीं प्रत्येक काळीं व अर्थीं जी
 कर्मणिप्रयोग व्हावयाचा तो होत नाहीं. इतकेंच नाहीं, पण कर्म.

णिप्रयोग होणें म्हणजे धातूस कांहीं नियमित प्रत्यय लागून त्यांचें विशेष रूप होणें अशाच दृष्टीने पाहिलें, तर मराठीत कर्मणि प्रयोगच मुळीं नाहींसा झाला आहे. दुसरें असें झालें, कीं संस्कृतांत धातूंची त्या त्या काळांची स्वतंत्र रूपें करून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करणें, व कृदन्तांचे आधारानें तीं रूपें बनविणें असें दोन प्रकार असल्यामुळे मराठीत दोन्ही प्रकारांचे आधारानें क्रियापदांची रचना होऊं लागली. संस्कृतांत पूर्ण क्रियापदास लिंगविकार नाहीं. परंतु कृदन्त रूपें विशेषणें असल्यामुळे त्यांस तो आहे; यामुळे कांहीं मराठी क्रियापदांस लिंगप्रयुक्त विकार होतात व कांहींस होत नाहींत. अशा प्रकारची व्यवस्था मराठीत येण्याचें कारण असें दिसते, कीं मराठी भाषा ज्यावेळीं उत्पन्न होऊन तीत रचना होऊं लागली, त्या वेळच्या प्रचलित संस्कृत भाषेत कृदन्तांचा उपयोग करण्याचा प्रकार विशेष प्रचारांत असावा; यामुळे मराठीतही तोच प्रघात पडला. परंतु त्या वेळीं मराठी भाषेत जे ग्रंथ लिहिणारे होऊन गेले, त्यांना काळांचीं खरीं रूपेंही उपयोगांत आणवीं असें वाटल्यावरून त्यांनीं ' कीजे ', ' दीजे ', ' करिजेल ', ' पाहिजे ', ' म्हणजे ', असल्या कर्मणि रूपांचा, व ' बोलसी ', ' करिती ', ' लिही ', अशा शुद्ध कालदर्शक रूपांचाही उपयोग करण्याची रीत घातली. ज्ञानेश्वराच्या कवितेंत असले प्रयोग विपुल आहेत. पुढील कवींच्या कवितेंत हे प्रकार हळू हळू कमी कमी येत जाऊन अलीकडेस तर त्यांचा अगदींच लोप झाला; आणि गद्य भाषेत किंवा बोलण्याच्या भाषेत तर त्यांचा फारसा मागमूसही उरला नाहीं.

मराठीतले काळ व अर्थ मागील निबंधांत आलेच आहेत; तथापि प्रयोगप्रकरणाच्या संबधानें पुढें ज्या गोष्टी सांगावयाच्या

आहेत. त्यांचा बोध नीट होण्यासाठी मराठीतले काळ व त्यांची उत्पत्ति यांबद्दल पुनः थोडे सांगितले पाहिजे. त्याचप्रमाणे प्रसंगाने दुसऱ्याही कित्येक गोष्टींची स्पष्टपणासाठी पुनरुक्ति होईल; त्याची वाचकांनी क्षमा करावी. ज्यांकरितां धातूंचीं निरनिराळीं स्वतंत्र रूपे होतात, असे कालभेद व अर्थभेद मिळून मराठीत एकंदर आठ आहेत, ते असेः—

- (१) जुना वर्तमानकाळ, जो विशेषतः कवितेत आढळतो; याची उदाहरणे, करी, बोलसी, हंसती, करा, लिहा, इ०.
- (२) चालू भाषेतला वर्तमानकाळ—करितो, बोलते, हंसतात, इ०.
- (३) शुद्ध भूतकाळ—केले, बोललो, हंसला, उडाले, इ०.
- (४) रीतिभूतकाळ—करीस, जात, हंसे, इ०.
- (५) भविष्यकाळ—करीन, जाईल, हंसतील, दिसेल, इ०.
- (६) आज्ञार्थ—कर, जा, हसूं, येवो, बोलो, इ०.
- (७) विध्यर्थ—करावे, जावे, इ०.
- (८) संकेतार्थ, जाता, करिते, असतास, इ०.

हे जे काळ व अर्थ यांचे आठ प्रकार, यांच्या रूपांकडे लक्ष दिले असतां असे दिसून येईल कीं नं० १, ४, ५ व ६ यांच्या रूपांना लिंगप्रयुक्त विकार होत नाहीत; पण बाकीच्या चौहोंच्या रूपांस हे विकार होतात. असे होण्याचे कारण नं० १, ४, ५ व ६ हे काळ (काळ व अर्थ असे पुनः पुनः न म्हणतां दोहोंबद्दल नुसता ' काळ ' असाच शब्द योजिला आहे) संस्कृतांतील क्रियापदांच्या पूर्ण रूपांवरून मराठीत आले आहेत; त्यांना मुळांत लिंगप्रयुक्त विकार नाहीत, म्हणून मराठीतही नाहीत. आणखी या चारी काळांच्या संबंधाची विशेष गोष्ट अशी आहे, कीं यांतला पहिला म्हणजे जुना वर्तमान संस्कृतांतील वर्तमानकाळापासून सा-

धला आहे, व आज्ञार्थ हा संस्कृत आज्ञार्थापासून साधला आहे; व पहिल्या काळांत थोडे थोडे फेरफार होऊन ५ व ६ हे झाले आहेत. म्हणजे मराठीत संस्कृत काळांवरून जरी काळांचीं रूपे झालीं आहेत, तरी तीं एक फक्त वर्तमानकाळ घेऊन त्यावरूनच बनविलीं आहेत असें दिसून येईल. संस्कृतांतले जे काळांचे दुसरे कठीण प्रकार त्यांच्याकडे लक्ष्य दिलेले नाही. पहिला म्हणजे जुना वर्तमानकाळ याचा तर कवितेत तिन्ही काळां उपयोग करितात, हे प्रसिद्धच आहे. बर्काचे जे चार काळ राहिले, ते कृदन्तांवरून झाले आहेत. वर्तमानकालवाचक विशेषण संस्कृतांत ' अत् ' कि० ' त् ' प्रत्यय लागून होते. त्यावरून मराठीत ' त ' प्रत्यय होऊन व त्याचे पूर्वी काही धातूस ' ई ' आगम होऊन ' करीत ', ' बोलत ', ' वाचीत ' अशीं रूपे झालीं. यांच्यापुढे प्रथमतः ' अस ' धातूच्या रूपांचा उपयोग करून ' करीत असती ' ' बोलत असें ', ' वाचीत असतो ' अशीं रूपे झालीं. मग दोहोंचा बोलतांना मिलाफ होऊन ' करितात ', ' बोलतो ', ' वाचितोस ' अशीं सांप्रतचीं रूपे बनलीं आहेत. या वर्तमानकालवाचक विशेषणास लिंगप्रयुक्त विकार होत असल्यामुळे मराठीत याकाळां क्रियापदाचे रूपांस लिंगविकार होतो.

तिसरा म्हणजे शुद्ध भूतकाळ, हा संस्कृतांतील भूतकाळवाचक विशेषणें जीं ' त ' प्रत्यय लागून होतात (गत, अस्त, कृत, प्राप्त, बद्ध, इ०) त्यांवरून साधला आहे. प्रथमतः ' केले आहे, ' ' बोलले आहेत, ' अशा रीतीनें यांचा उपयोग होत असेल; पण पुढे ' अस ' धातूच्या रूपांचा लोप होऊन नुसतीं ला, ली, लें-प्रत्ययान्त रूपेच कायम राहिलीं. विध्यर्थ हा संस्कृतांतील विध्यर्थक विशेषणें जीं ' कर्तव्यं, ' ' वक्तव्यं, ' ' गतव्यं ' इत्यादि, त्यांवरून

साधला आहे. या दोन्ही विशेषणांना मूळ संस्कृतांत लिंगविकार होतात म्हणून मराठींत त्यांवरून साधलेल्या काळाच्या रूपांनाही लिंगविकार होतात. दुसरी एक यांच्या संबंधाची गोष्ट अशी आहे, कीं हीं दोन्ही विशेषणें मूळ संस्कृतांत कर्मणि आहेत, म्हणून मराठी भाषेतही त्यांचें तेंच स्वरूप कायम राहिलें आहे. मराठींत या रूपांवरून साधलेला भूतकाळ व विध्यर्थ यांचा ज्या वाक्यांत उपयोग होतो, त्याची रचना अशी असते, कीं भूतकाळ असतां सकर्मक धातु असला म्हणजे नेहमीं कर्मणिप्रयोगच होता; व विध्यर्थ असतां सकर्मक धातु ह्यणजे कर्मणि व अकर्मक धातु असतां भावीं असे प्रयोग होतात. अशा प्रकारचा नियम मराठींत येण्याचें कारण, भूतकाळ व विध्यर्थ हे मूळचे कर्मणि असल्यामुळे त्यांचें तेंच स्वरूप मराठींत कायम राहिले आहे. यावरून असेही लक्ष्यांत येईल, कीं कर्मणिरूपे करण्याची चाल मराठींत इतर काळ व अर्थ यांचे संबधानें जरी आपण टाकून दिली, तरी भूतकाळ व विध्यर्थ यांचीं रूपे असतां मात्र कर्मणिप्रयोग आपण करितों. याचें कारण त्यांचें मूळचें कर्मणिस्वरूप आपणास विसरतां येत नाहीं. एरवीं विचाराअंती पाहिलें तर असें दिसून येईल, कीं संस्कृतांतला जसा कर्मणिप्रयोग आहे, तशा प्रकारचा कर्मणिप्रयोग मराठींत मुळींच नाहीं. आठवा संकेतार्थ, हा चालू वर्तमानकाळांतच थोडा फेरफार होऊन झाला आहे, असें दिसून येईल; अर्थात् त्याला लिंगप्रयुक्त विकार आहेत.

यावरून संस्कृत भाषेत क्रियापदांस लिंगप्रयुक्त विकार होत नसतां मराठी भाषेतच काळांचे रूपांस तो होण्याचें कारण काय हें लक्ष्यांत येईल. त्याचप्रमाणें संस्कृत भाषेत कर्तरिप्रयोग व कर्मणिप्रयोग ही व्यवस्था सर्व क्रियापदांचे संबधानें होत असतां

मराठीतच तिचे धोरण नियमित काळांवरच येऊन कां बसले, ही गोष्टही स्पष्ट होईल. संस्कृतांत कर्तरि व कर्मणि हा जसा प्रत्ययांचा व क्रियापदाचे रूपांचा प्रकार आहे, तसा मराठीत नाही. कारण मराठी भाषेत ज्या दोन काळां कर्मणिप्रयोग (अर्थात् सकर्मक धातु असतां) होतो, त्याच काळां कर्तरिप्रयोग मुळांच होत नाही, व बाकीच्या काळां कर्तरिप्रयोग होतो परंतु कर्मणिप्रयोग होत नाही. याकाळां कर्मणि रूपे होत असत, पण तीं प्रचारांतून गेलीं हें मागे सांगण्यांत आलेच आहे.

तेव्हां वास्तविक पाहिले असतां संस्कृतासारखी प्रयोगव्यवस्था मराठी भाषेत मुळांच नाही हें उघड दिसून येईल. मराठीत कित्येक कालदर्शक क्रियापदरूपांस कर्तरिप्रयोग आहे तर कर्मणिप्रयोग नाही, व कित्येकांस कर्मणिप्रयोग आहे तर कर्तरि नाही (हा सर्व प्रकार सकर्मक धातूंच्या संबंधानें सांगितला हें उघडच आहे. धातू अकर्मक असेल, तर कर्तरि व भावीं असे समजावे) असे जर आहे, तर प्रयोग सांगण्याची खटपट तरी कशाला पाहिजे ? अमुक क्रियापदरूपे कर्तरि, अमुक कर्मणि व अमुक भावीं असे प्रत्येक काळाचे संबंधानें एकदां सांगून टाकले म्हणजे शालें. परंतु पूर्व व्याकरणकारांनीं या गोष्टीकडे मुळांच दुर्लक्ष्य केले. वाक्य म्हटले कीं त्याला प्रयोग असलाच पाहिजे, कारण तो संस्कृतांत व इंग्रजींत आहे, असे प्रथमतः समजून, मग मराठीत प्रत्येक प्रयोगाची वाक्ये शोधलीं; व तीं प्रत्येक काळां असोत वा नसोत, ते काळ ज्या ठिकाणीं व्याकरणांत चालविले आहेत, तेथे कर्तरि, कर्मणि अशीं सदरे वर घालून दिलींच आहेत ! या व्यवस्थेनें शिकणारांचा उगाच घोंटाळा मात्र होतो.

वर जशी संस्कृतांतली व्यवस्था सांगितली त्याचप्रमाणें आमची

प्रयोगव्यवस्था नीट कळण्यासाठी इंग्रजी भाषेत या संबंधाची काय व्यवस्था आहे, हे सांगणेही आवश्यक आहे; कारण आपली मराठी भाषा जरी संस्कृत भाषेवरून सर्व प्रकारे झालेली आहे, तथापि प्रचलित भाषेमध्ये व्याकरणसंबंधाच्या ज्या व्यवस्था असाव्या लागतात, त्या करण्याकरितां आमच्या व्याकरणकारांनीं इंग्रजी व्याकरणाची मदत पुष्कळ घेतली आहे. अशी मदत किती घ्यावी, असा प्रश्न उत्पन्न होईल; परंतु घ्यावी किंवा नाही, याबद्दल बहुधा मतभेद असण्याचे कारण दिसत नाही. आमच्या भाषेस जर व्याकरण नव्हते तर ते बनवितांना संस्कृत भाषेच्या मदतीने जेथे गरज भागणार नाही, तेथे अर्थात् आपणास सध्या जिची संगत प्राप्त झाली आहे त्या इंग्रजी भाषेकडेसच वळले पाहिजे. आणि यासंबंधाने आजकाल जगांत अत्यंत प्रसार पावलेल्या व फार प्रौढ स्थितीत असलेल्या इंग्रजी भाषेचे सांनिध्य व साह्य आपणास मिळाले आहे, हे आपले व आपल्या भाषेचे सुदैवच समजले पाहिजे ! असो.

इंग्रजीत प्रयोग दोन आहेत:—१ कर्तरि-प्रयोग (Active Construction) व २ कर्मणि-प्रयोग (Passive Construction). मराठी भाषेत अशी कित्येक क्रियापदे आहेत, की ज्यांचा अर्थ त्यांच्यामध्येच पूर्ण असून त्यांना कर्त्याची गरजच नसते; जसे कळमळते, सांजावले, उजाडले, इ०. इंग्रजीतही अशा प्रकारची कित्येक क्रियापदे आहेत; परंतु हीं दोन्ही प्रकारची क्रियापदे प्रयोगरचनेच्या विचाराच्या बाहेरची आहेत. यासाठी या विचारांतून तीं मुळीच सोडलीं पाहिजेत. मागे सांगितलेच आहे, की संस्कृतांत कर्तरि किंवा कर्मणि प्रत्यय धातूंना लागून कर्तरि किंवा कर्मणि क्रियापदे बनतात. पण इंग्रजीत तसला

प्रकार नाही. इंग्रजीत धातूंचें भूतकालवाचक कर्मणिविशेषण आहे, तें घेऊन त्याचे मार्गे असू (to be) या धातूंचें विवक्षित काळाचें रूप घातलें, कीं त्या त्या काळाचा कर्मणिप्रयोग झाला. याची उदाहरणे:—

कर्तारिप्रयोग.

वर्त०—तो पत्र लिहितो. He writes a letter.

भूत०—तो पत्र लिहिता झाला. He wrote a letter.

भवि०—तो पत्र लिहील. He will write a letter.

कर्मणिप्रयोग.

वर्त. त्यानें पत्र लिहिलें (आहे). A letter is written by him

भूत. त्यानें पत्र लिहिलें (होतें). A letter was written by him

भवि. त्यानें पत्र लिहिलें (असेल). A letter will be written by him

वर दिलेलीं इंग्रजी उदाहरणे व मराठी उदाहरणे यांवरून दिसून येईल, कीं मराठी भाषेत कर्मणिविशेषणापुढें ' असू ' धातूंचें रूप घालून संयुक्त क्रियापद बनविलें असतां हुबेहूब इंग्रजीप्रमाणें कर्मणि-प्रयोग बनतो, व तोही पुनः तिन्ही काळां बनतो. मार्गे सांगितलेंच आहे, कीं मराठीतला भूतकाळ व विध्यर्थ, जे वाक्यांत आले असतां कर्मणिप्रयोग होतो, त्यांमध्ये तरी मूळची रचना अशाच प्रकारची असली पाहिजे. ' असू ' धातूंचें रूप मागाहून बोलण्यामध्ये लुप्तप्राय झालें आहे. इंग्रजी कर्मणि प्रयोगांत धातूंचें कर्मणिरूप व ' असू ' धातूंचें रूप मिळून जरी एकच क्रियापद समजतात, तरी त्या कर्मणिरूपाचें विशेषणत्व इंग्रजी व्याकरणकारांस पूर्णपणें मान्य आहे; व त्या भाषेत काळ सांगतांना ' is done, ' ' was done, ' ' will be

'done' यांना मराठीप्रमाणें ' पूर्णवर्तमान, ' ' पूर्णभूत, ' किंवा ' पूर्णभविष्य ' न म्हणतां ' वर्तमान, ' ' भूत ' व ' भविष्य ' अ-
शांचि नांवें देतात. म्हणजे त्यांतील ' अस ' (to be) याचा
जो काळ आहे, तो क्रियापदाचा काळ मानतात; काळ सांगतांना
त्या बरोबर पुढलें कर्मणि विशेषण घेत नाहींत.

हा क्रियापदाचे रचनेचा प्रकार झाला. आतां वाक्यांतील कर्तृ-
कर्म-दर्शक शब्दांबद्दल पाहिलें, तर वाक्यांतील मूळचा जो कर्ता
व क्रिया करणारा, त्याला ' by ' हें तृतीया विभक्तीचें अव्यय ला-
वितात; व मूळचें जें कर्मपद, तो कर्ता करून त्याची प्रथमा वि-
भक्ति करितात, व क्रियापद त्याच्याशीं जुळते. हा प्रकार केवळ
मराठींतल्याप्रमाणेंच आहे. मराठी कर्मणि-प्रयोगांतही कर्तृपदाची
तृतीया विभक्ति होते, व कर्म प्रथमान्त होऊन क्रियापदाचें रूप
त्याप्रमाणें असतें.

याप्रमाणें संस्कृत, मराठी व इंग्रजी या भाषांमध्ये प्रयोगांचे सं-
बंधानें काय व्यवस्था आहे, हें थोडक्यांत सांगितलें. यावरून इत-
कें स्पष्ट होतें, कीं प्रयोगांचा संस्कृताप्रमाणें व्यवस्था करण्याचा
जरी आम्हीं घाट घातला आहे, तरी संस्कृतांतल्या प्रयोगव्यवस्थेशीं
आमची प्रयोगरचना फारशी जुळत नाहीं. आमच्या प्रयोगरचनेचें
अस्तित्व कायतें कर्मणिविशेषणावरून झालेला भूतकाळ व विध्यर्थ
यांपुरतेंच आहे. तथापि ती व्यवस्था इंग्रजींतल्या व्यवस्थेशीं पुष्कळ
जुळते, व त्या भाषेत असल्याप्रमाणें आपणांस तिन्ही काळीं कर्म-
णिप्रयोग हवेतर बनवितां येतील व मानितांही येतील. किंवा मराठी
भाषेत पाहिजे तर भूतकाळच्या (ला-प्रत्ययान्त) व विध्यर्थाच्या
(वा-प्रत्ययांत) कर्मणिरूपांस विशेषणें मानून फक्त कर्तारि व
भावीं असे दोनच प्रयोग ठेवितां येतील. आतां आपल्या व्याकरणां-

त सध्या प्रयोगांची जी व्यवस्था केली आहे, ती सांगून तिच्या युक्तायुक्तेचा विचार करूं.

मराठीत वस्तुतः प्रयोग तीन मानिले पाहिजेतः—१ कर्तरिप्रयोग; २ कर्मणिप्रयोग; आणि ३ भावीप्रयोग. वाक्यांत क्रियापदाची योजना क्रिया करणाराप्रमाणे किंवा कर्माप्रमाणे असणे, अथवा दोहोंप्रमाणे ती नसणे हीच जर प्रयोग मानण्याची कारणे आहेत, तर कारणे तीन आहेत म्हणून प्रयोगही तीनच. आणखी प्रयोग संभवत नाहीत व मानण्याची जरूरही दिसत नाही. भावकर्तरि व कर्मकर्तरि असे दोन प्रयोग कित्येक व्याकरणकारांनी मानिले आहेत. कर्त्याची अपेक्षा ठेवात नाहीत अशी जी 'कळमळते,' 'फावेल' इत्यादि क्रियापदे, त्यांच्या प्रयोगास भावकर्तरि प्रयोग हें नांव देतात; परंतु प्रयोग म्हणजे 'क्रियापदाची वाक्यांत कर्तृपदाप्रमाणे किंवा कर्मपदाप्रमाणे योजना' असे जर आहे, व या क्रियापदांस ते दोन्ही संबंध जर नको असतात, तर या क्रियापदांस प्रयोग तरी कोठून असणार? तेव्हां ही जी काय पांच चार चमत्कारिक क्रियापदे आहेत, ती निराळीच काढून ठेवून त्यांना 'अकर्तृक' धातू किंवा क्रियापदे असे नांव द्यावे व त्यांची स्थिति एकदा सांगून द्यावी म्हणजे झाले. प्रयोग मानण्यास जरूरीच्या ज्या गोष्टी त्या जर या धातूंना नाहीत तर त्यांना प्रयोग नाही हे उघडच आहे. आणखी पुनः 'भावीप्रयोग' व 'भावकर्तरिप्रयोग' या दोहोंचा शब्दार्थ एकच आहे; याकरिता अशा धातूंच्या प्रयोगास 'भावकर्तरि' असे नांव देणे मुळीच योग्य होणार नाही; तसेच कोणी म्हणेल की भावीप्रयोगांतही क्रियापदांस फिरविणारा शब्द नसतो. ही गोष्ट खरी. पण भावीप्रयोग असतांना जरी क्रियापदांस फिरविण्यास शब्द वाक्यांत नसला, तरी त्या क्रियापदांना इतरत्र

तो शब्द पाहिजे असतो; पण ' कळमळते ' वगैरे क्रियापदांस तो कधीच नको असतो, यामुळे त्या चमत्कारिक क्रियापदांचा वर्गच निराळा मानणे रास्त आहे. ' कर्मकर्तारि ' व ' कर्मणि ' या शब्दांचाही अर्थ एकच आहे. ' कर्मकर्तारि ' म्हणजे जेथे कर्माचा कर्ता होतो तो प्रयोग, आणि ' कर्मणिप्रयोग ' म्हणजे तरी अर्थ तोच; परंतु भिन्न अर्थ आहे असे वाटण्याचे कारण असे आहे, की आमच्या व्याकरणांतून ' कर्ता ' या शब्दाची व्याख्या बरोबर रीतीने केलेली नाही. याविषयी पुढे लिहिले आहे. कै० कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी या ' कर्मकर्तारि ' प्रयोगाचे संबधाने लिहितांना असे म्हटले आहे की " कर्मणिप्रयोगांत कर्मपदच क्रियापदाचा कर्ता म्हणजे त्याचे प्रत्यय पालटणारे असते " (पृ० २४२-कलम ६४३) यासाठी ' कर्मकर्तारि ' म्हणून ज्या वाक्यांस म्हणतात, त्यांचा कर्मणिप्रयोगच करावा. ही वाक्ये ' शिपायाकडून चोर धरला जातो. ' ' बापू गोखले हा शूर सरदार अष्टवाचे लढाईत मारला गेला ' इत्यादि प्रकारची होत. या वाक्यांत ' धरला जातो, ' ' मारिला गेला, ' एवढी जर क्रियापदे मानली, तर ती कर्मपदाप्रमाणे फिरतात; आणि ' कर्मपदाप्रमाणे ज्यांत क्रियापद फिरते तो कर्मणिप्रयोग ' हे लक्षण त्यांवर सर्व प्रकारे लागू पडते. मग याच वाक्यांस ' कर्मकर्तारि ' असे निराळे नांव काय म्हणून द्यावयाचे, यांतला मुद्दा कळत नाही. ' शिपायाने चोर धरिला ' हा प्रयोग कर्मणि; पण ' शिपायाकडून चोर धरला गेला ' असे म्हटले की प्रयोग भिन्न झाला, असे कोणीही म्हणणार नाही. केवळ हीसेखातर पाहिजे तर आणखी एक प्रयोग मानावा ! परंतु या वाक्यांतली प. हिली कर्मणिविशेषणे (धरिला, मारला इ०) यांस विशेषणेच मानून फक्त ' जातो ' व ' गेला ' हीं तेवढीच क्रियापदे मानिली

म्हणजे मुळीच भानगड उरणार नाहीं. (पहा, प्रौढबोध व्याकरण-क० ७४८ व ७४९).

आतां या तीन प्रयोगांचे संबंधाची व्यवस्था सांगण्यापूर्वी अगोदर ' कर्ता ' म्हणजे काय, हें सांगितलें पाहिजे. कर्ता याचा धात्वर्थ क्रिया करणारा; म्हणजे वाक्यांतलें जें क्रियापद त्यांत जी क्रिया झाली असेल ती करणारा, असा त्या शब्दाचा मूळचा अर्थ आहे, व हल्लीं त्या शब्दाचा अर्थ व व्याख्या व्याकरणांत अशीच करितात; परंतु व्याकरणांत अशी व्याख्या करणें चुकीचें आहे. व्याकरणाची मुख्य इमारत वाक्य. त्या वाक्यांत मुख्य यजमान तोच शब्द होय, की ज्या शब्दाप्रमाणें क्रियापदाचीं रूपें फिरतात. हा जो रूपें फिरविणारा शब्द, याला नेहमीं व्याकरणदृष्ट्या मुख्यत्व पाहिजे. घरीं जसा घरचा यजमान मुख्य, तसा वाक्यांत हा शब्द मुख्य. पण वाक्यांत जो क्रिया करणारा असतो, तद्दर्शक शब्दच नेहमीं क्रियापदाचीं रूपें फिरविणारा नसतो. कर्तारि-प्रयोग असला म्हणजे क्रिया करणारा व क्रियापदाचीं रूपें फिरविणारा हे शब्द एकच असतात. पण कर्मणि-प्रयोगांत क्रिया करणाराचा दर्शक शब्द एकीकडे राहून कर्मपद क्रियापदाचीं रूपें फिरवितें. तेव्हां प्रथमतः हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे, कीं क्रिया करणाराचा दर्शक शब्द, व क्रियापदाचीं रूपें फिरविणारा शब्द या दोहोंतला भेद व्याकरणांत मानणें अगदीं अगत्याचें आहे, व त्या दोहोंकरितां व्याकरणांत दोन निराळे शब्द अवश्य पाहिजेत. संस्कृत भाषा ही चालू भाषा नाहीं म्हणून त्या भाषेंत व्याकरण करणें व वाक्यपरिच्छेद करणें या गोष्टींची विशेष जरूर न पडल्यामुळें व तशी चाल नसल्यामुळें त्यांना अडचण आली नसेल; यासाठीं त्या भाषेंत क्रिया करणाराचा दर्शक शब्द व ज्या-

प्रमाणें क्रियापद असतें तो शब्द, यांच्यासाठीं दोन निराळे शब्द नाहींत. परंतु मराठींत आपणास जर जास्त व्यवस्था असण्याची जरूर आहे, तर ती संस्कृतांत नाहीं म्हणून करावयाची नाहीं या म्हणण्यांत जीव नाहीं. संस्कृत भाषेच्या वाक्यांना तसली पद्धत लावण्याची गरज पडल्यास क्रिया करणारा व क्रियापद फिरविणारा या शब्दांचें भिन्नत्व मानावें लागेल. कै० प्रिन्सिपाल आपटे यांनीं संस्कृत वाक्यरचनेवर जें पुस्तक इंग्रजींत लिहिलें आहे, त्यांत संस्कृत वाक्यांची 'मीमांसा' करितांना इंग्रजीसारखीच व्यवस्था केली आहे. इंग्रजींत क्रियापदाचीं रूपें पालटणारा जो शब्द त्याला 'Subject' म्हणजे 'उद्देश्य' असें म्हणतात. मग तो मूळचा कर्ता असो अथवा कर्म असो. कर्तारि-प्रयोगांत कर्ता व 'Subject' एकच असतात. कर्मणिप्रयोगांत क्रिया करणारा निराळा होतो; तेव्हां त्यास इंग्रजींत 'Agent' म्हणजे 'ज्याच्याकडून क्रिया घडली तो' असें म्हणतात, व कर्मपदास 'उद्देश्य' म्हणतात. अशा रीतीनें त्या भाषेत वाक्यांतला जो मुख्य म्हणजे क्रियापदाचीं रूपें पालटणारा शब्द त्यास ओळखण्याची योग्य तजवीज केली आहे. मराठींत कर्ता, कर्म, क्रियापद, चार पांच प्रयोग, असले प्रकार आहेत; परंतु व्यवस्थेच्या संबधानें पाहिले, तर क्रियापदाचीं रूपें फिरवितो असा जो महत्वाचा शब्द, त्याला मुळीं ठरलेलें असें एक नांवच नाहीं! प्रयोग सांगण्याचा मुख्य उद्देश जर क्रियापदाचा वाक्यांत कोणत्या शब्दाशीं संबंध आहे हें स्पष्टपणें समजावें हाच असेल तर तो संबंध चांगले रीतीनें सांगतां येईल अशी सर्व व्यवस्था झाली पाहिजे; नाहींतर प्रयोगव्यवस्था व्यर्थ होईल. यासंबंधानें अडचणी काय येतात, हें

केवळ मराठी जाणणारास कदाचित् स्पष्टपणें कळणार नाहीं; परंतु मराठी व इंग्रजी या दोन भाषांचा व्याकरण चालविणें व भाषांतर करणें या गोष्टींकरितां संबंध आला असतां मराठींतल्या दुर्व्यवस्थेमुळे कसे हास्यकारक प्रकार होतात हे पुष्कळांस माहित आहे. मराठींत इंग्रजी तऱ्हेनें वाक्यमीमांसा करण्याची पद्धत अलीकडे पडली आहे. तींत तर ही अडचण स्पष्ट कळून येते. हे नीट कळण्यासाठीं एक वाक्य घेऊं. ' रामा पुस्तक वाचितो, ' यांत ' रामा ' उद्देश्य व कर्ता. पण ' रामानें पुस्तक वाचिलें ' यांत ' पुस्तक ' हा शब्द वाक्यांत मुख्य होऊनही आपण ' रामानें ' यासच उद्देश्य व कर्ता म्हणतो! म्हणजे वाक्याची रचना फिरली इकडे आपलें लक्ष्य मुळींच पोचत नाहीं. प्रयोग ही व्यवस्था जर वाक्याची रचना नीटपणें कळावी यासाठीं आहे, तर तींत असा दुर्लक्षाचा प्रकार असणें योग्य नाहीं. प्रोफेसर आगरकरांसारख्या इंग्रजी व संस्कृत या भाषांचें व्याकरण पूर्णपणें जाणणाऱ्या गृहस्थांचे हातून ही असली व्यकरणांतली अशास्त्र दुर्व्यवस्था निघूं नये हें आश्चर्य आहे. त्यांनीं ' वाक्यमीमांसे ' वर उत्तम पुस्तक लिहून मराठी व्याकरणास एक नवीन महत्वाचें केवळ अंग जोडून दिलें, पण त्यांत त्यांनीं या गोष्टीची व्यवस्था करण्याकडे लक्ष्य पोचविलें नाहीं. त्यांनीं केवळ जुनी तऱ्हाच अंधपरंपरेनें उचलली आहे. शुद्ध मराठी भाषेच्याच दृष्टीनें पाहिलें तरी क्रियापदाचीं रूपें पालटणारा जो शब्द त्यास निराळें नांव न दिल्यामुळे तीन प्रयोगांशिवाय आणखी प्रयोग मानण्याकडे प्रवृत्ति होते, व प्रयोगव्यवस्थेचा खरा उपयोग कांहींच होत नाहीं. गुजराथी भाषेच्या व्याकरणकारांस ही अडचण दिसून आल्यामुळे त्यांनीं ' क्रिया-करणारा ' याबद्दल ' कर्ता ' हा शब्द कायम ठेवून क्रियापदाचीं रूपें पालटणाऱ्या

शब्दास ' क्रियानाय ' असे नांव दिले आहे. (पहा, रा. सा. महिपतराम यांचे व्याकरण, पृ. ३८-नि. ९५.)

वर सांगितल्यावरून ' क्रिया करणारा ' व ' क्रियापदांची रूपे फिरविणारा ' या दोन शब्दांचे भिन्नत्व मानण्याची व त्यांस निरनिराळी नावे देण्याची आवश्यकता दिसून येईल. आतां ही नावे कोणची द्यावी हे पाहूं. कै० कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी क्रियापदांची रूपे पालटणाऱ्या शब्दास कर्ता असे म्हटले आहे, हे वर सांगितलेच आहे. आणि हाच शब्द योजावा हे योग्य दिसते. कारण वाक्यांत क्रियापदांची रूपे फिरविणारा शब्दच मुख्य व महत्वाचा असून ' कर्ता ' या शब्दाच्या संबधाने आपणास तितक्याच प्रकारचे महत्व वाटावे अशी संवय झाली आहे. वाक्य म्हटले की त्यांत कर्ता कोणचा, क्रियापद ह्मटले की त्याचा कर्ता कोणचा, असेच प्रश्न आपण नेहमी करितो. यासाठी ज्याची आपणास नेहमीची संवय झाली आहे, तो शब्द म्हणजे ' कर्ता ' हा तसाच कायम ठेवून त्याची व्याख्या अशी करावी:—

“ वाक्यांत ज्या शब्दावरून क्रियापदांची रूपे फिरतात, किंवा वाक्यांत ज्याविषयी आपण बोलतो, त्यास कर्ता असे म्हणावे. ”

कोणी म्हणेल की ' कर्ता ' या शब्दाचा मूळचा अर्थ या तुमच्या नवीन अर्थाच्या शब्दावर नेहमी लागू पडणार नाही. परंतु शास्त्रांत कोचणाही शब्द त्याच्या धात्वर्थाप्रमाणेच योजावा, असे नाही. शास्त्रकारांस व्याख्या ठरवून मूळचा अर्थ थोडाबहुत फिरविण्याचा पूर्ण अधिकार असतो; व अशा रीतीने अर्थ फिरवून शास्त्रांत शब्दांची योजना केल्याची शेकडो उदाहरणे संस्कृत व इंग्रजी शास्त्रीयग्रंथांतून देतां येतील. तथापि या संबधाने शाब्दिक वाद नको आहे. ' क्रियापदांचे रूप फिरविणारा शब्द ' याला एक नांव

द्यावें, एवढें कबूल झाल्यावर तें नांव अमुकच द्यावें असा आमचा आग्रह नाही. तें नांव जें सोयीला वाटेल तें द्यावें. आम्हांस अशा शब्दाला 'कर्ता' हें नांव देणें योग्य व सोयीचें वाटतें.

याप्रमाणें कर्ता या शब्दाची एकवार व्याख्या ठरविल्यावर कर्तरि-प्रयोगांत कर्ता व क्रिया करणारा एकच असेल; कर्मणि-प्रयोगांत कर्म-पद कर्ता होईल; परंतु भावीप्रयोगांत आपण प्रत्यक्ष रीतीनें क्रिया करणाराबद्दल बोलत नाही व कर्माबद्दलही बोलत नाही, तर फक्त क्रिया झाली व ती अमुक्याकडून झाली एवढें सांगतो. येथें क्रियापद वाक्यांत अमुकच शब्दाप्रमाणें घालावें असें बंधन नसल्यामुळे त्याचें आम्ही एक ठरवें रूप करितों. म्हणून त्या वाक्यांत कर्ता नाही. क्रिया झाली, आणि कर्ता नाही कसा, असा प्रश्न कोणी करील. परंतु कर्ता या शब्दाची आपण जी व्याख्या ठरविली आहे, ती मनांत आणली म्हणजे या प्रश्नाचा निकाल होईल. आमच्या व्याख्येतील अर्थाप्रमाणें कर्तरि व कर्मणि प्रयोगांत क्रियापदाला कर्ता असलाच पाहिजे. भावी-प्रयोगांत तो नको; कारण त्यांत क्रियापद कोणच्याही शब्दाप्रमाणें नसून भावी म्हणजे स्वतंत्र किंवा स्वावलंबी असतें.

याप्रमाणें वाक्यांत 'क्रियापद करणारा' म्हणजे तें बनविणारा, म्हणजे त्याचीं रूपें पालटणारा जो शब्द, त्यास कर्ता असें नांव आपण दिलें. आतां क्रिया करणारा यास नांव काय द्यावें याचा विचार करूं. कर्ता या शब्दाचा मूळ अर्थ क्रिया करणारा असाच असल्यामुळे आपणास पाहिजे आहे तो शब्द या शब्दासारखाच जितका असेल, तितकें इष्ट आहे. गणितांत एखादे संख्येबद्दल 'अ' असें म्हणावयाचें व त्याचसारख्या दुसऱ्या ठिकाणीही 'अ' च म्हणावयाचें असतें, परंतु किंचित् भिन्नभाव

मात्र दाखवावयाचा असतो. अशा ठिकाणी ' अ ' वर एक रेघ देऊन ' अ ' असे लिहितात. तसाच काहीं प्रकार येथे केला पाहिजे. म्हणून क्रिया करणारा याबद्दल व्याकरणांत ' कर्तृपद ' असे म्हणावे. एक तर कर्ता व कर्तृपद हे दोन निकटसंबंधाचे शब्द असल्यामुळे त्यांच्या स्वरूपांत बरेच सादृश्य राहिल. खेरीज दोन्ही शब्दांचा मूळ अर्थ एकच आहे. शिवाय कर्तृ+पद='कर्तृ' म्हणजे क्रिया करणारा त्याचे दर्शक ' पद ', म्हणजे शब्द, अर्थात् प्रत्यक्ष कर्ता म्हणजे क्रियापदाची रूपे फिरविणारा नव्हे, असा या शब्दाचा अर्थ आपणास करितां येईल. हे सर्व केवळ व्यवस्थेचे प्रकार आहेत. मार्गे सांगितल्याप्रमाणे व्यवस्था असावी असे एकदां ठरविल्यानंतर शब्द अमुकच असावे, याबद्दल वाद-विवाद राहणार नाही. पारिभाषिक शब्द कोणच्याही शास्त्रांत सोयीचे वाटतील ते एकदां घेऊन वापरुं लागल्यानंतर त्यांच्या मूळच्या अर्थाकरितां कोणी भांडत बसत नाही. जे शब्द बरे वाटले ते येथे दिले आहेत. ते फिरवावे असे विद्वज्जनांस वाटल्यास त्यासंबंधाने कोणाची तक्रार असण्याचा मुळीच संभव नाही.

या प्रमाणे या महत्वाच्या विषयाचा बऱ्याच विस्तृत रीतीने विचार झाला. यामध्ये ज्या गोष्टी आल्या आहेत, त्यांचा पुनः येथे संकलित रीतीने उल्लेख करून हे प्रकरण पुरे करूं.

(१) मराठी भाषेतील प्रयोगरचना संस्कृत भाषेतील प्रयोगांप्रमाणे क्रियापदांचे रूपांवर अवलंबून नसून, ती वाक्यार्थावर व नियमित काळांवर अवलंबून आहे. त्याच प्रमाणे ती संस्कृत व इंग्रजी या भाषांतल्याप्रमाणे सार्वत्रिक नसून नियमित रूपांतच असते.

(२) कर्माणि रूपांना विशेषणें मानल्यास मराठीत फक्त

कर्तरि व भार्वा किंवा सकर्तृक व अकर्तृक असे दोनच प्रयोग राहतील. परंतु त्या विशेषणात्मक रूपांना क्रियापदे मानल्यास कर्तरि, कर्मणि, व भार्वा असे तीन प्रयोग होतील. यापेक्षा अधिक प्रयोग मानण्याची आवश्यकता दिसत नाही.

(३) वाक्यांतला जो प्रधान शब्द, ज्याच्या रूपाप्रमाणे कर्तरि, व कर्मणि या प्रयोगांत क्रियापदाची रूपे फिरतात, त्याला मराठीत एक नांव ठरविलेले नाही, ही व्यवस्था अडचणीची आहे; यासाठी त्या प्रधान शब्दास व्याकरणशास्त्रांत एक नांव ठरविण्याची आवश्यकता आहे. हे नांव 'कर्ता' हेंच असावे. कर्तरि प्रयोगांत क्रिया करणारा व कर्ता एकच असेल; कर्मणि-प्रयोगांत कर्म कर्ता होईल; व भार्वा-प्रयोगांत कर्ता मुळीच नसेल. वाक्यांतल्या प्रधान शब्दास हे नांव दिल्यावर क्रिया करणाराचा दर्शक शब्द याला 'कर्तृपद' असे नांव द्यावे. या शब्दांचा मूळचा अवयवार्थ जाऊन त्यांना नवा सांकेतिक अर्थ आला, हें उघडच आहे.

